ISBN 954-15-0059-5

ПЪТНА И СЕЛИЩНА СИСТЕМА МЕЖДУ ИЗТОЧНА СТАРА ПЛАНИНА И "ЕРКЕСИЯТА" IV-XIV в.

Димчо Момчилов

ПЪТНА И СЕЛИЩНА СИСТЕМА МЕЖДУ ИЗТОЧНА СТАРА ПЛАНИНА И "ЕРКЕСИЯТА" IV-XIV в.

(ВЪРБИШКИ, РИШКИ И АЙТОСКИ ПРОХОД)

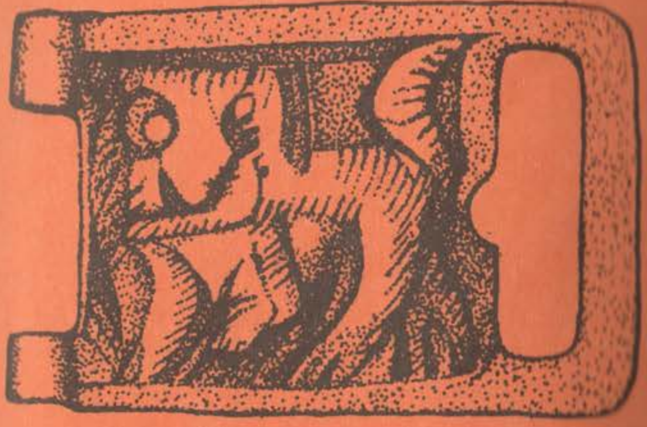

Книгоиздателство "Зограф"

Димчо Момчилов

ПЪТНА И СЕЛИЩНА СИСТЕМА МЕЖДУ ИЗТОЧНА СТАРА ПЛАНИНА И "ЕРКЕСИЯТА" IV-XIV В.
(ВЪРБИШКИ, РИШКИ И АЙТОСКИ ПРОХОД)

Книгоиздателство "Зограф"

Книгата се посвещава на 25-годишнината от обявяването на Сунгурларе за град.

Издаването на книгата стана възможно благодарение спомоществователството на:

- г-н Минко Стайков - президент на СИС "Индустрийс";
- Община Сунгурларе;
- РКС "Орало" - град Карнобат

Изказвам сърдечната си благодарност на г-н Минко Стайков, г-н Васил Панделиев, г-н Тодор Драганов.

© Димчо Момчилов - автор

Посвещавам на Мария.

Книгата се посвещава на 25-годишнината
от обявяването на Сунгурларе за град.

Издаването на книгата стана възможно благодарение спомоществователството на:

- г-н Минко Стайков - президент на СНС "[illegible]"
- Община Сунгурларе
- [illegible] "[illegible]" - град Карнобат

Изказвам сърдечната си благодарност на г-н Минко Стайков, г-н [illegible], г-н Тодор Драганов.

© Димчо Момчилов - [illegible]

Книгата проследява пътната система, като конкретизира меридионалните пътни връзки през Върбишкия, Ришкия, Веселиновския и Айтоския проход и южните им подножия и уточнява паралелните пътни връзки. Маркират се комуникациите на юг – към византийските градове, на север – към българските държавно-политически центрове, на изток – към черноморските градове и на запад – към вътрешността на Тракия. Пътната система се разглежда поотделно за всеки исторически период – ранновизантийски, Първо българско царство, византийско владичество (XI-XII век), Второ българско царство. Изготвени са схеми на пътищата по периоди и евентуалните посоки към важни средища. Ревизирани са неточно публикуваните пътища. Датирането на крепостите, укрепителните и преградните съоръжения и селищата е извършено единствено на базата на археологически материал. Обосновано е мястото на всяко значимо поселение в пътната система. Описани и датирани са всички обхождани и проучвани по археологически път обекти, като е привлечена и допълнителна информация: топонимични данни, нумизматичен, керамичен и друг археологически материал. Прецизирани са данните за спорни и неуточнени в хронологическо отношение в досегашната историческа литература обекти. С представяния каталог е направен опит за пълна археологическа карта на средновековните обекти в изследваната територия. Чрез комплексен подход (върху изворови и археологически данни и литература) са локализирани упоменати от писмените източници средновековни градове, крепости и проходи.

Естествено, колкото и богат да е, теренният материал не води до изчерпателност. Голяма част от укрепителните съоръжения са изцяло разрушени, непроучвани чрез разкопки и извършените наблюдения и анализи, както и датираните материали не са достатъчни. Малко са и запазените автентични следи от стари пътни трасета, визиращи средновековните пътища. Съвременните местни названия не позволяват да се изгради точна схема на главните и второстепенни пътища. Изследваната територия следва да се разглежда в органично единство с цялостната пътна и селищна система в Тракия, както и северно от Източна Стара планина.

Процесът на християнизацията и църковното развитие през Средновековието в Североизточна Тракия не е стоял като отделен проблем, но в конкретния случай той представлява важен елемент от поселищното развитие и е в пряка връзка и с демографските процеси. Липсата на цялостни изводи се дължи както на бег-

лите изворови данни, така и на все още недостатъчните археологически свидетелства.

Независимо от посочените обстоятелства, непозволяващи предложеното изследване да претендира за пълнота и изчерпателност, определено може да се счита, че и в този си вид то запълва празнота в съвременната историческа наука и обогатява познанията за един от най-важните райони, неделимо свързал историята на Византия и България.

Изказвам благодарност на: многобройните мои водачи в планинските и полски райони; на хората, споделили с мен трудностите на обхожданията: Руско Калев, Валентин Райнов, Атанас Николов, Мариана Косева, Мария Димитрова, Христина Иванова; на оказалите ми ценно съдействие при обработката на някои материали ст.н.с. д-р Живко Аладжов и н.с. Цоня Дражева; на ст.н.с. д-р Димитър Овчаров и ст.н.с. д-р Рашо Рашев за изказваните мнения, препоръки и насоки; на фотографката Елена Фотева и техничката Диана Ченешева.

ВЪВЕДЕНИЕ

Теренни проучвания, археологически материали, изворови сведения и научни публикации позволяват да се реконструира и проследи в хронологичен ред пътната и селищната система от V до XIV век в регион с географски граници: на север – билото на Източна Стара планина; на запад – линията "Еркесията" – Ямбол – Марашки проход – Върбишки проход; на юг – "Еркесията" в участъка река Тунджа – Дебелт и на изток – Дебелт – Айтоски проход – Лопушненски проход.

При подчертано големия интерес от нашата историография от един век насам и въпреки наличието на немалко публикации за епохата на Средновековието (ролята на пътищата основно през Ришкия и Върбишкия проход) се оказва, че фиксираният по-горе географски район е слабо изследван по археологически път. Доста от археологическите свидетелства имат общ характер, дори и неточности. Липсва детайлно проследяване на пътищата и свързаните с тях крепости и селища. Проучванията на К.Иречек, К.Шкорпил, Ат.Игнатиев, В.Аврамов[1] не предлагат сигурни данни в тази насока, защото някои от обектите са съществували само в отделен исторически период, а направленията на главните пътни връзки през V-XIV в. са претърпели промяна.

Доста учени, между които К.Иречек, К.Шкорпил, В.Златарски, В.Аврамов[2], са правили опити за локализации на средновековни крепости и градове. В научния печат до момента не е изяснен преходът на отбранителната система на Византия, както и принадлежността към България на коментирания район в конкретни исторически периоди. Територията, южно пред тези източностаропланински проходи и най-вече пред Ришкия, е буферна зона между България и Византия през VII-X и XII-XIV в. Конкретизирането на пътната и селищната система между "Еркесията" на юг и по Върбишкия, Ришкия, Айтоския и Веселиновския проход обяснява пътните комуникации между Константинопол и Плиска (респективно Преслав)[3].

Теренните проучвания на К.Иречек, К.Шкорпил, В.Аврамов[4] не датират крепостите, селищата, съоръженията. Необходимостта от конкретните периодизации се обуславя от: наличието на значими средновековни центрове (Маркели, Аетос, Русокастро, Дебелт, Дямпол, Голое и други); значението на южните подстъпи на четири основни източностаропланински прохода – Върбишки, Ришки, Веселиновски и Айтоски, като е спорен въпросът кои са проходите Верегава и Сидера, отбелязани от византийските източници[5], принадлежността на района към областта Загоре[6] – предмет на териториални претенции между България и Византия.

Привлечен е богат археологически материал, почти неизползван досега. Включени са данни от: системните проучвания на Карнобатската крепост[7], Лозаревското "Градище"[8], Дебелт[9], сондажни проучвания на: Аетос[10], средновековни църкви в землищата на селата Съединение и Терзийско[11], "Еркесията"[12], крепостите край селата Козаре, Детелина, Терзийско[13], каптажът край с.Соколово[14]. Използвани са сведения от фондовете на Исторически музей-Бургас[15], както и от монетни постъпления в колекции от Карнобат и съседните села на частни лица. Взети са под внимание резултатите от всички обхождания в района[16].

1. Географска характеристика

Източна Стара планина започва от прохода Вратник на запад и завършва на черноморския нос Емине на изток[17] (табл.III). В тази посока тя се разклонява на три, продължаващи на изток успоредни един спрямо друг клона.

Южният е известен под името Удвой планина (или Чаталбалкан) и започва от прохода Вратник. Удвой планина от своя страна от запад на изток преминава в две разклонения – северно и южно. Северното обхваща Стидовска, Карнобатска, Айтоска планина, а южното – планината Гребенец, Терзийския баир и Хисар. Удвой планина се понижава в източната си част и се пресича от три прохода: Марашки, Карнобатски и Айтоски[18].

Марашкият проход е между планината Гребенец и Терзийския баир. Той е нисък, с надморска височина около 200 метра и дължина 7 км. През него протича река Мараш, десен приток на река Мочурица. Оформя Маришкия пролом[19].

Карнобатският проход е вклинен между Стидовска планина от запад и Карнобатска планина от юг и е с надморска височина 310 м. Той е южно продължение на Ришкия проход[20].

Източно от Карнобатската планина е разположен Айтоският проход, делящ Карнобатска от Айтоска планина. Дълъг е около 12 км и е с надморска височина 350 м[21].

Първата част от южното разклонение на Удвой планина е Гребенец. Тя, заедно с Карнобатските възвишения, се отделя от северната верига чрез дългата флексура на Лозаревското поле[22]. По

въпроса за точното източно продължение на Гребенец планина в географската литература има различни мнения.[23]

Поради значимото място на Терзийския баир в изложението, ето и частични сведения за него. Разположен е между реките Мараш (от запад) и Мочурица (от север и изток). Дълъг е около 20 км, широк е 5-6 км с най-висок връх Кръста – 472 м[24].

Стидовската планина е западният дял от северното разклонение на Удвой планина. Затворена е между Сливенския и Карнобатския проход. Спуска се стръмно на юг към река Луда Камчия. На запад билото ѝ е изострено и скалисто, достигащо 1011 м надморска височина, а на изток – плоско и заоблено. В източната част на билото е карстовото Скаленско езеро. Стидовската планина е на север от Гребенец планина, южно от Садовския балкан и Върбишкия проход, западно от Карнобатската планина. Стидовската планина е пресечена от Мокренския проход, който всъщност е северното продължение на разгледания вече Марашки проход и достига височина 450 м и дължина 10 км[25].

Южно от Стидовска планина, северно от Гребенец, северно и източно от Терзийския баир тече река Мочурица (старо име Азмак). Мочурица е ляв приток на река Тунджа. Главни притоци на Мочурица са реките Мараш и Сигмен[26]. Тя пресича Карнобатското поле.

Карнобатското поле е котловинно, разположено в Средногорско-Подбалканската подобласт, между Карнобатска и Стидовска планина от север, Терзийски баир и Хисар от юг. На запад е широко свързано със Сунгурларското поле. Карнобатското поле е с площ от 320 кв.км, с дължина около 45 км. В ниските части е заблатено. Отводнява се от река Мочурица[27].

На средния дял от северното разклонение на Удвой планина – Карнобатската планина, следва да се отдели по-значимо място, определящо се от географско-стратегическото му разположение в проучвания регион. Още Г.С.Раковски я отбелязва, но под името "...Карновската планина"[28]. По анализираното описание от В.Аврамов Карнобатската планина има следния обхват – на изток от Върбишкия проход, като Ришкият проход я отделя от Айтоската планина; на юг се спуска до Карнобатското поле; на север включва част от Матор планина. Южната част на Карнобатската планина обхваща Подвиската и Прилепската височина и надлъжната долина на река Потомица. Нейната северна граница е река Батакя[29] (или Баткя според К.Шкорпил[30]). Тази река я отделя от Драгоевската планина[31]. Главната верига, започваща от Върбишкия проход, обхваща високите точки Тепегьоза, Гириша и Голям Дебелец, минава под село Риш и в Ришкия проход достига най-голямата си височина – 404 м, счита Ат.Иширков[32]. Той разглежда Карнобатската планина като част от централната старопланинска верига и пише, че: "... централната верига на Източна Стара планина в областта на Чалъкавашкия проход се нарича Карнобатска планина".[33]

В по-новите изследвания, обаче, има и друго мнение за разположението и географския обхват на Карнобатската планина. Според тях тя се издига от Карнобатския проход на запад до Айтоския проход на изток. Дълга е около 30 км и широка 8-10 км. Ниска е, със заоблено широко било, слабо изразени върхове. Най-висок връх е Илийца – 684 м[34].

Последното мнение отразява като че ли по-точно разположението на Карнобатската планина.

Карнобатската планина е хидрографски възел между река Луда Камчия, Айтоска река и река Мочурица[35]. Включва също така и част от водосборния район на река Луда Камчия по нейното средно течение.

Долината на река Луда Камчия прорязва Източна Стара планина от запад на изток. Нейните най-големи притоци последователно от запад на изток са: Котленска река, Медвенска река, Садовска река (дълга 15 км), Потомица (дълга 19.5 км)[36].

От Карнобатската планина води началото си Русокастренската река. Тече в югоизточна посока в плитка долина. Притоци са: Барганска река, Папазлъшка река, Хаджиларска река[37].

Айтоската планина е най-източният дял от северното разклонение на Удвой планина. Тя се простира източно от Айтоския проход, между долината на Хаджийска река от север и Бургаската низина от юг. Дължината ѝ е около 25 км и е широка 15-18 км. Ниска е, разчленена на две от река Ахелой. Най-високият връх Каратепе (485 м) е разположен в северната част. На изток завършва с връх Биберна[38].

Най-източното и най-ниското от Подбалканските полета е Айтоското, разположено в Средногорско-Подбалканската област. Оградено е от Айтоска планина и Хисар. Площта му е около 100 кв.км, с дължина 15 км и ширина 3-7 км. Запълнено е с речни наноси. Отводнява се от Айтоска река[39].

Втората част на Източностаропланинската верига, разделена от надлъжните долини на реките Луда Камчия и Хаджийска, е Матор планина (до 1942 година известна под името Коджа Балкан). Матор планина е главното било на Източна Стара планина, простиращо се от прохода Вратник на запад до Черно море на изток. Западната ѝ част до Върбишкия проход на изток се именува Котленска планина[40]. Котленската планина е разположена между долината на река Тича (река Голяма Камчия в горното си течение) и Герлово от север и долината на Котленска река и Луда Камчия от юг. На север се свързва с Лиса планина. Дължината ѝ е около 30 км, ширината – 10-15 км. Северният склон е скалист и стръмен[41]. Разделна част между Котленската и Върбишката планина е Върбишкият проход, дълъг 30 км. Достига надморска височина 870 м. Свързва част от долината на река Луда Камчия с Върбица и Герлово.[42]

Източно от Върбишкия проход до Лудокамчийския пролом се простира Върбишката планина. Дължината ѝ е около 55 км, а ширината – към 10-15 км. Най-високият ѝ връх Калето (899 м) е горист със стръмни западни склонове. Спуска се стръмно към Герлово и Ришката котловина. Стратегическо значение във Върбишката планина заема връх Завой (Завоя), източно от Върбишкия проход, на височина 850 м[43]. Върбишката планина е източно продължение на Котленската.

Най-късият и удобен път в Източна Стара планина, използван още от древността, е Ришкият проход. Той е с надморска височина 410 м и дължина 10-12 км. Разположен е в източната част на Върбишката планина и е северно продължение на Карнобатския проход и част от Ришката котловина, вклинена между Върбишката планина от юг и Драгоевската от север. Източно от Ришкия проход във Върбишка планина се издига и връх Яйла с надморска височина 835 м[44].

Северно от Ришкия проход в източната част на Преславско-Драгоевската планина, тоест в Източния Предбалкан, е Веселиновският (Байрямдеренският) проход, минаващ по долината на Брестова река[45]. Неговото южно продължение се спуска в днешния северен край на землището на село Люляково, източно и почти успоредно на Ришкия проход.

Източно продължение на Върбишката планина на изток от Лудокамчийския пролом е Камчийската планина, завършваща на Черноморския бряг[46]. В южната част на Лудокамчийския пролом се простира Еминската планина, дял на Източна Стара планина между река Луда Камчия и Черно море[47]. Между Еминска и Айтоска планина в югоизточна посока тече река Хаджийска (до 1942 година – Хаджи дере)[48]. Тя е един от граничните пунктове на коментирания район.

Значима от географски аспект е и част от Тунджанско-Странджанската подобласт. Нейни компоненти са обхванати в югозападния край на проучваните територии. Между тях са: Ямболското поле, включено частично източно от река Тунджа към Бакаджиците; река Тунджа, в отсечката от село Завой до село Тенево на юг; Бакаджиците, хълмисти възвишения в Тунджанско-Странджанската подобласт, достигащи на изток Бургаската низина, а на север – свързващи се с възвишението Хисар, на югоизток – със Странджа, с най-висок връх Асан баир – 516 м[49]. Тази подобласт се пресича от няколко реки, най-голяма измежду които е Мочурица.

2. Общ преглед на изворовите сведения

Редица изворови сведения във връзка с българо-византийските взаимоотношения осветляват един или друг въпрос от разглеждания район и тематика. Данните са предимно за източностаропланинските проходи, познати с имената Верегава и Сидера, за областта Загора, за българо-византийската граница от началото на IX век, за отделни крепости и градове във връзка с военно-политически конфликти като Маркели, Голое, Лардея, Русокастро, Дебелт, Ямбол, Айтос и други, по-бегла информация за църковното развитие, както и от стопански характер, и от демографско естество.

Точни описания за клисурата Верегава, сведения за походите на Константин V, за важната победа на българите, спечелена край Маркели през 792 година, за похода на Никифор I Геник през 811 година, ответния поход на Крум и овладяването на територии и градове южно под Източна Стара планина са запазени в труда "Хронография" на Теофан Изповедник[50].

Патриарх Никифор допълва сведенията за поход на Константин V през 756 г. и нахлуването му във Верегава, за войната от 792 г., разразила се край Маркели, и за българо-византийските взаимоотношения от края на VIII век[51].

Епархийските списъци от VII-IX век посочват епископиите на Дебелт, Диоспол, Маркели, като ги определят като епископски средища[52]. Допълнителни данни могат да се извлекат за Дебелт като епископство още в VII и IX век[53] и за Диампол в края на VII – началото на IX век[54], както и в един малко по-късен период за Голое[55].

Принос за по-пълното и точно изясняване на събитията от края на VIII век има "Житие на Иоаникий"[56], поради обстоятелството, че Йоаникий е пряк участник в похода на Константин VI през 792 година срещу България.

За ролята на прохода Верегава и за битката при Маркели през 792 година отбелязва и Анастасий Библиотекар[57].

Ценни данни за събитията в района от началото на IX век съдържат домашните източници – надписите от Хамбарлий[58] и Сюлейманкьой[59].

В хрониката на Скилица-Кедрин са отбелязани: преотстъпването на областта Загора от Дебелт до Сидера на българския владетел Борис, единственото маркиране от византийските автори на пограничния окоп "Ерексия", проходът Сидера при честите военни действия между печенези и византийци от средата на IX век[60].

Живелият през първата половина на XII век Йоан Зонара представя в хрониката си данни: за неуспешния поход на Константин VI в 792 година, за последвалите събития от 796 година, за географския обхват на Загора и разположението на Сидера[61].

За отрязването на областта Загорие при царуването на Юстиниан II и отстъпването ѝ на Тервел посочва Симеон Логотет[62].

Михаил Аталиат в своята "История" проследява събитията между 1034 и 1079 година, като в случая от първостепенна важност са печенежките нападения и военните действия между Византия и печенегите отсам Сидера около 1049-1050 година[63].

Подробни сведения за войните на Византия срещу печенегите и куманите, за прохода Сидера, за важните крепости Маркели, Голое, Лардея, Дямпол има в труда на Ана Комнина "Алексиада".[64].

Източник, допълващ стопанската и географската история на района, е "География" на Ал-Идриси, където измежду много селища са описани и градовете Ракнуи (Карново или Карной), Гулуи (Голое), Айтукастру (Аетос), Русукастру (Рософкастро), Афли (Аули)[65].

Частични данни за Лардея се съдържат и в хрониката на Никита Хониат[66].

Историята на съвременника на събитията от втората половина на XIII и началото на XIV век Георги Пахимер визира военните действия на юг от Стара планина при Тодор Светослав, ролята на градове и крепости като Росокастро и Ктения, присъединяването на Лардея и Дямпол към България[67].

В поемата си "За подвизите на известния и чутовен протостратор", посветена на походите на Михаил Глава срещу Константин Асен и Яков Светослав в 1263 година и срещу Ивайло в 1278 година, Мануил Фил отбелязва топонимите Петровун, Теофилакт, Гологлед, разположени около Върбишкия проход и множество градове, крепости, между които: Дебелт, Ктения, Лардея, Русокастро, Ямбол, Аетос[68].

Добре познаващият района държавник, военачалник и книжовник Йоан Кантакузин е и последният византийски източник, който точно е отразил събитията в Тракия, отнасящи се към времето на Михаил Шишман и присъединяването на някои градове към Византия след битката при Велбъжд[69].

Данни, допълващи политическата история от последните десетилетия на XIV век, се откриват в хрониката на турския летописец Мехмед Нешри[70] и в пътеписа на Мустафа бен Абдулла Хаджи Калфа[71].

При коментарите на конкретни събития, локализациите на крепости и градове, представените извори ще бъдат предмет на обстоен анализ. Също така ще бъдат използвани и допълнително привлечени писмени източници, визиращи отделни аспекти от пътната и селищната система в Североизточна Тракия.

3. Историографски преглед

Тук са представени автори с основни трудове, съдържащи мнения за средновековните обекти в района – крепости, селища, пътища, както и тяхната локализация. Публикуваните изследвания биха могли да бъдат класифицирани така:

– трудове на теренни проучватели (К.Иречек, К.Шкорпил, Ат.Игнатиев, В.Аврамов, Кр.Гагова);

– трудове на наши изтъкнати медиевисти (В.Златарски, П.Мутафчиев);

– трудове с мнения, засягащи частично археологически, военно-политически, демографски и езикови аспекти на проблема.

Първи, поставили основите на проучването на средновековната история на района, са К.Иречек и К.Шкорпил. Началото е през последната четвърт на XIX век.

При обиколката си през 1884 година К.Иречек посещава редица укрепления и прави опити за локализации на известни от средновековните извори градове. В южните подножия на Върбишкия, Ришкия и Айтоския проход той описва няколко крепости и селища и една преградна стена[72]. Допуска, че тук са били разположени градовете Маркели, Голое, Лардея, Бастарна, Ктения, и се опитва да определи техните местоположения. Оставил е бележки върху средновековните названия на проходите Верегава и Сидера, изказва мнение и за етимологията на името Маркели[73].

С най-голям принос в откриването, описването, включването в научно обръщение на антични и средновековни обекти е К.Шкорпил[74]. Посочил е участъци от заличени днес антични и средновековни пътища, ценен принос за по-пълното реконструиране на пътната мрежа. Върху фундамента на изследваните и обнародвани от него средновековни обекти и тяхното интерпретиране се разглежда и обяснява в историческата наука военно-политическото и комуникативно-стратегическото значение на района и преминаващите през него главни направления Византия-България през VII-X век. Независимо че в сравнение с общия брой крепости и селища от средновековната епоха, регистрирани до днес, К.Шкорпил е открил и описал около половината, точно те са в основата на съществувалата тук поселищна и крепостна система. Предложил е и няколко локализации на значими средища. Необходимо е да се изтъкне прецизността и точността на К.ШКорпил при описанието на археологическите обекти.

През първите десетилетия на XX век дългогодишни теренни изследвания в Карнобатския край осъществява основателят на историческия музей в Карнобат Ат.Игнатиев Караиванов. Естествено продължение от дейността му са няколко публикации, уточняващи разположението на средновековни проходи, пътища и крепости[75], както и отъждествяването на Лозаревското "Градище" със средновековния град Голое[76] след археологически проучвания.

Почти паралелни с проучванията на Ат.Игнатиев са и тези на В.Аврамов[77]. Трудът му, плод на дълговременен и постоянен интерес, съдържа редица ценни описания, опити за локализации на селища и крепости, уточняване на пътища и средновековни названия на проходи и крепости. В тази многообхватност В.Аврамов обаче допуска грешни тълкувания, смесва пътищата от античната, средновековната и късносредновековната епоха, особено за района северно от Карнобат.

Трудовете на В.Златарски[78] и П.Мутафчиев[79] имат фундаментален принос за изясняването на историческите процеси в района през VI-XIII век. Анализите на двамата медиевисти спомагат за осмисляне ролята на укрепителната и пътната система през средновековието.

В по-ново време схематично маркира отделни обекти и П.Делирадев[80].

Пряко отношение имат изследванията на Р.Рашев главно по защитните прегради по Ришкия проход, за изграждането на "Еркесията", както и най-вече заключенията за териториите южно пред източностаропланинските проходи[81].

В обемния си престижен труд за Тракия П.Сустал[82] е посочил множество селища и крепости за периода V-XIV век, но за отделни от тях са използвани и малко неточни данни от по-стара литература.

На посочената проблематика или на въпроси, близки до нея, са и предложените в научно обръщение регистрации на Ст.Лисицов[83], проучванията на Ц.Дражева[84], публикациите на Д.Момчилов[85], Ж.Аладжов[86] и Ил.Георгиев[87].

В археологическите карти на Шуменски и Ямболски окръзи са описани археологически обекти, някои от които са включени в настоящото изследване[88].

Последно обобщение на този етап е обнародваната историческа география на Кр.Гагова[89].

БЕЛЕЖКИ

[1] **К.Иречек.** Пътувания по България. С., 1974; **Вл. и К.Шкорпил.** Някои бележки върху археологическите и исторически изследвания в Тракия. Пл., 1885; **Бр.Шкорпилови.** Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански земи в Южна България (Археологически изследвания) – Мсб, 1891, VI, с.138-140; **К.Шкорпил.** Памятники в окрестностях Абобской равнины. – ИРАИК X, 1905, с.508-517; **К.Шкорпил.** Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – БИБ, Т.2., г.II, 1929, с.80-111; **Karel Skorpil.** Надписи от Първото българско царство в Черноморската област на Балканския полуостров – Byzantinoslavica, 2, 1930, с.197-230; **В.Аврамов.** Юбилеен сборник Плиска-Преслав. С., 1929, Т.I-III; на публикациите на Ат.Игнатиев ще се спра отделно.

[2] Вж. цитираните по-горе трудове на К.Шкорпил, В.Аврамов. Мнения за локализации са изразили още и: **К.Иречек**. Цит. съч.; **К.Иречек.** Българските градове у Мануил Фил. – ПСп, 1898, кн.55-56, с.260-261; както и **В.Н.Златарски.** История на българската държава през средните векове. Т.3. С., 1940, с.191, 270-271, 562; **В.Аврамов.** Цит.съч., Т.I-III. На епизодично изразените мнения за локализиране на средновековни обекти ще се спра отделно.

[3] В хода на изследването бяха изяснени границите на изток, югоизток, югозапад и северозапад, което се осъществи в допълнителни разговори с д-р Д.Овчаров, ст.н.с. Р.Рашев, ст.н.с. Ж.Аладжов.

[4] Вж. бел.1.

[5] За Верегава вж. сведенията на: Теофан Изповедник (ГИБИ. Т.3. 1960, 263-264, 270), Патриарх Никифор (ГИБИ. Т.3., Цит.изд., 305) и Анастасий Библиотекар (ЛИБИ. Т.2., С., 1960, 258). За Сидера: Скилица-Кедрин (ГИБИ. Т.6., С., 1965, 238), Михаил Аталиат (ГИБИ. Т.6., Цит.изд., 169, 170) и особено Ана Комнина (ГИБИ. Т.8., С., 1972, 51 и сл., вж. и **Я.Н.Любарский.** Анна Комнина. Алексиада. М., 1965). Мненията на изследвачите за тези два прохода могат обстойно да се проследят в Глава Втора.

[6] Подробна литература за областта Загоре ще бъде изложена в Глава Втора.

[7] Началото на системните археологически проучвания е поставено през 1986 година от колектив в състав: научен ръководител Ж.Аладжов – ст.н.с. от АИМ при БАН, и членове: н.с. Ц.Дражева – Исторически музей-Бургас, и Д.Момчилов – Исторически музей-Карнобат. Резултатите от проучванията могат да се проследят в: АОР за периода 1986-1994 г.

[8] От АОР за периода 1984-1990 година. Същевременно съм получавал и по-пълна и конкретна информация от колегата Цоня Дражева в хода на съвместната ни работа.

[9] Основно съм ползвал дневника на разкопките от 1980 година, предоставен ми за ползване от н.с. Цоня Дражева, участник в проучванията на средновековните обекти в Дебелт.

[10] Разполагам с възможно най-пълни резултати от археологическите разкопки през 1987 година, любезно предоставени ми от ст.н.с. д-р Ив.Йорданов, за което сърдечно му благодаря. Допълнително от него получих и ценна сфрагистична информация.

[11] През есента на 1988 година се проведе археологическо проучване на средновековна църква в западния край на с.Съединение от Д.Момчилов (ГИМ-Карнобат) и Ц.Дражева (ИМ-Бургас). Резултатите намериха отражение в публикацията: **Д.Момчилов, Ц.Дражева.** Средновековна еднокорабна църква край село Съединение, Сунгурларско. – Духовна култура, 1990, кн.5, с.27-30, като има и предварителна публикация: **Д.Момчилов.** Следи от процъфтявал живот (археологически разкопки на средновековна църква край село Съединение). – В."Знаме на комунизма", г.XXX, бр.19-20 от 18 ноември 1988 година. През пролетта на 1989 година бе извършено частично проучване на втора средновековна българска църква, северно над село Съединение в местността "Клисе ери". През 1990 година бе осъществено сондажно археологическо проучване на раннохристиянска базилика в местността "Лива черква" в землището на село Терзийско. По него има предварителна публикация: **Д.Момчилов.** Новооткрита църква край с.Терзийско. – В."Сунгурларска долина", г.XXXII, бр.15 от 8 юли 1991 г.

[12] Проучване на "Еркесията" бе осъществено през лятото на 1988 година. Обнародвано е: **Д.Момчилов.** Окопът "Еркесия" и средновековните пътища в Карнобатско. – Векове, 1990, кн.4, с.63-65.

[13] На крепостите край селата Козаре и Детелина са извършени сондажни проучвания по време на комплексните теренни експедиции, а самостоятелно проучване е извършено в района на село Терзийско на средновековна крепост и некропол. Първите проучвания (край селата Козаре и Детелина) са в периода 1986-1987 година. Изследванията край село Терзийско са проведени през пролетта на 1990 година. За тях вж. АОР. 1990, с.175 (**Б.Петрунова, Д.Момчилов.** Къносредновековен некропол до с.Терзийско, община Сунгурларе).

[14] При извършване на строителни дейности в землището на село Соколово (Карнобатско) през есента на 1990 година е изцяло разбит късноантичен каптиран водоизточник в местността "Коджаманка" (запад, 1.5 км от селото). Останките от него бяха разчистени от Д.Момчилов и Ц.Дражева. По-пълни сведения виж при проследяването на каталога (кат. № 214).

[15] За възможностите да се запозная с тях изказвам благодарност на колегата Ц.Дражева.

[16] Имам предвид обхожданията, извършени от колегата Стефан Лисицов. Материали се съхраняват и в Дирекция "Културно-историческо наследство"-Бургас, днес – Исторически музей-Бургас (НИПК – София). Отдел "Изучаване и регистрация". – Археологически паметници на културата в Бургаски окръг. Изготвил Ст.Лисицов). Вж. още и: Антични и средновековни крепости между Върбишкия и Ришкия проходи. – Доклад от научна конференция в гр.Сунгурларе, ноември 1984 година. Съхранява се в музейната сбирка в гр.Сунгурларе. Да се проследят и каталозите на Шуменски и Ямболски окръг: **Цв.Дремсизова-Нелчинова, В.Антонова.** Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. С.,1975; **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Археологическите паметници в Ямболски окръг. С., 1978.

[17] България. Кратка география. С., 1980, с.87 (под ред. на проф.д-р Л.Динев, чл.-кор.проф.К.Мишев).

[18] Географски речник на България. С., 1980, с.511.

[19] Пак там, с.306; Енциклопедия. България. Т.4., С., 1984, с.59.

[20] Географски речник. Цит.изд., с.245, както и: Енциклопедия. България. Т.2., С., 1981, с.178.

[21] Вж. Енциклопедия... Т.1., С., 1978, с.645, както и: Географски речник... Цит.изд., с.12-13.

[22] **Ж.Радев.** Източна Стара планина и долината на река Луда Камчия. – ГСУ, Т.XXXII, 1926, с.16.

[23] Обикновено за Гребенец планина се счита, че на изток тя достига до Марашкия пролом, където чрез река Мараша граничи с Терзийския баир (за това вж. Географски речник... цит.изд., с.155). Друг изследвач обаче твърди, че югоизточното ѝ продължение е от незначителни възвишения, достигащи дори до Медни рид (вж. **Ж.Чанков.** Географски речник на България. С., 1958, с.475-476). На подобно мнение е и Ж.Радев. Според него тази планина е пресечена почти в началото си от Марашкия проход, а югоизточно от него – от река Мочурица (Азмак). Като нейни значителни и добре оформени възвишения се обособяват Терзийският баир и Карнобатските възвишения – Хисаря и Кърказан баир (**Ж.Радев.** Цит.съч., с.21, както и допълнителни сведения в: Енциклопедия. България. Т.2., С., 1981, с.178).Определено считам, че по-точен в уточняването на обхвата на Гребенец планина е Ж.Чанков (вж. Ж.Чанков. Цит.съч., с.475-476).

[24] Географски речник... цит.изд., с.489-490.

[25] Стидовската гънка се понижава на изток (вклинява се между Карнобатската планина и Гребенец планина), за да се изгуби в Лозаревската и Айтоската мулди (**Ж.Радев.** Цит.съч., с.14; Кратка българска енциклопедия. Т.4., С., 1967, с.637; както и Географски речник... цит.изд., с.11.

[26] Географски речник... цит.изд., с.325.

[27] Пак там, с.235-236.

[28] Ползвам наложеното в научната литература название "Карнобатска планина". В случая: **Г.С.Раковски.** Горски пътник. С., 1925, с.54.

[29] **В.Аврамов.** Цит.съч., Т.1., с.87-88. Границата в случая се определя по изследването на: **Ат.Иширков.** Чалъкавакския проход в Стара планина.- ГСУ ИФФ, VII, 1910-1911, с.3.

[30] **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.99.

[31] **Ат.Иширков.** Цит.съч., с.3, 6-7. Драгоевската планина е разположена във вътрешната структурна ивица на Източния Предбалкан между Смядовското поле, Герлово и Ришката котловина. Простира се от река Голяма Камчия до река Брестова. Дължина – около 35 км (вж. Географски речник... цит. изд., с.183).

[32] **Ат.Иширков.** Цит.съч., с.6-7.

[33] Пак там, с.2.

[34] Географски речник... цит.изд., с.223.

[35] Пак там, с.245.

[36] Енциклопедия. България. Т.3., С., 1982, с.836

[37] Географски речник... цит.изд., с.421-422, 517.

[38] Пак там, с.12-13.

[39] Пак там.

[40] По въпроса за обхвата на Котленско-Върбишката или Котленската и Върбишката планина също има известни различия. Според цветната карта на България (Картпроект, 1960) планините са дадени както следва: Котленската – от прохода Вратник до Котленския проход; Върбишката – от Котленския до Върбишкия проход; Карнобатската – от Върбишкия проход до Лудокамчийския пролом. Според Л.Динев и Л.Мелнишки (**Л.Динев, Л.Мелнишки.** Стара планина. С., 1962, с.282), Котленската планина е от прохода Вратник до Върбишкия проход; Върбишката планина – от Върбишкия до Лудокамчийския пролом. По уточняване на обхвата на отделните части на Стара планина мнения могат да се проследят в: **Ст.Недев.** Пътища в Източна Стара планина от създаването на българската държава до Освобождението ѝ от османско владичество. – ИВИНД, XV, 1973, с.213-226.

[41] **Ж.Радев.** Цит.съч., с.14; **Ат.Иширков.** Цит.съч., с.3; Географски речник... цит.изд., с.263-264. Тъй като в изследването няма да се обърне внимание на северните части от Източна Стара планина, тук е маркирана и третата част – Лиса планина. Тя е дял на Източния Предбалкан от Вратник на запад, като на изток преминава в Преславска и Драгоевска планина. Най-висок връх – Сакар (Големия Сакар) – 1054 м.

[42] Енциклопедия. България. Т.1., С., 1978, с.801; Географски речник... цит.изд., с.124.

[43] **Ж.Радев.** Цит.съч., с.14; **Ат.Иширков.** Цит.съч., с.3; Географски речник... цит.изд., с.124, 208.

[44] За Ришкия проход вж. **Ат.Иширков.** Цит.съч., с.6-7; Енциклопедия. България. Т.1., цит.изд., с.801, Географски речник... цит.изд., с.557.

[45] Енциклопедия... цит.изд., Т.1., с.645.

[46] Географски речник... цит.изд., с.238.

[47] Пак там, с.201.

[48] Пак там, с.517.

[49] Пак там, с.25, 558-559.

[50] Гръцки извори за българската история (ГИБИ). Т.3., С., 1960, 270, 273, 281, 284.

[51] Пак там, 301-302; 305.

[52] Пак там, 184-196.

[53] Пак там, 197-205; вж. и ГИБИ. Т.4., С., 1961, 117, 161, 165.

[54] ГИБИ. Т.4., Цит.изд., 151, 154.

[55] По: **P.Soustal.** Tabula imperii Byzantini 6.Wien, 1992, 271; **Кр.Гагова.** Тракия през Българското Средновековие. С., 1995, с.157.

[56] ГИБИ. Т.8., С., 1971, 132-140.

[57] Латински извори за българската история (ЛИБИ). Т.2., С., 1960, 258, 270-271

[58] **В.Гюзелев, П.Петров.** Христоматия по история на България, Т.1., С., 1978, 103, 129.

[59] Пак там, 106; **В.Бешевлиев.** Първобългарски надписи. С., 1979, 153.

[60] ГИБИ. Т.6., С., 1965, 198-340 (238, 259, 319).

[61] ГИБИ. Т.7., С., 1968, 149, 161-162, 189.

[62] Стара българска литература. Т.3. (Исторически съчинения, съставителство и редакция Ив.Божилов), С., 1983, с.189.

[63] ГИБИ. Т.6., Цит.изд., 169, 170.

[64] ГИБИ. Т.8., С., 1972, 59 и сл.; **Я.Н.Любарский.** Анна Комнина. Алексиада. М., 1965.

[65] **Б.Недков.** България и съседните ѝ земи в "Географията" на Ал-Идриси. С., 1960, 9-10, 69, 85, 87, 105; **Ст.Кендерова, Б.Бешевлиев.** Балканският полуостров, изобразен в картите на Ал.Идриси (палеографско историко-географско изследване). Ч.І.С., 1990, Изв. на НБКМ, с.94-95.

[66] ГИБИ. Т.11., С., 1983, 34, 97.

[67] ГИБИ. Т.10., С., 1980, 7, 33-34.

[68] Пак там, 138-148.

[69] Пак там, 218, 259, 266.

[70] **М.Нешри.** Огледало на света. С., 1984, 123, 201.

[71] **Ст.Аргиров.** Румелия и Босна. Географски описал Мустафа бен Абдулла Хаджи Калфа. – Арх.ПП 1, 1938, кн.2, 63-85; кн.4, 92-113.

[72] **К.Иречек.** Пътувания... цит.съч., с.796-813.

[73] Пак там.

[74] **К.Шкорпил.** Цит. от него трудове (вж. бел.1).

[75] **Ат.Игнатиев.** Градището при с.Комарево, Карнобадско. – ИБАИ 1, 1921-1922, с.206-215; Стари пътища в Карнобатско. – ИБАИ, IV, 1926-1927, с.291-295; Чалъкавакския проход в Стара планина. – БТ, XVIII, 1926, кн.3, с.38-41; Една археологическа ескурзия. – ИБАИ, V, 1928-1929, с.360-362; ръкописи на Атанас Игнатиев Караиванов се съхраняват в ГИМ-Карнобат, НСп фонд, инв.№ 178.

[76] **Ат.Игнатиев.** Градището... цит.съч. Това мнение е прието и в многотомното издание "История на България". Т.3., С., 1982, с.492, 494.

[77] **В.Аврамов.** Цит.съч., Т.1.

[78] С най-съществен принос е фундаменталният труд на **В.Н.Златарски.** История на българската държава през средните векове. Т.1., С., 1918; Т.2., С., 1934; Т.3., С., 1940; а също и: **В.Н.Златарски.** Известията на българите в хрониката на Симеона Метафраста. – Сб.НУНК, кн.XXIV, С., 1908, с.65-70 .

[79] **П.Мутафчиев.** История на българския народ. Т.1., С., 1943; Към църковно-историческата география на Пловдивско – В: Избрани произведения Т.2., С., 1972, с.204-232; Книга за българите. С., 1987.

[80] **П.Делирадев.** Принос към историческата география на Тракия. С., 1953, Т.1.

[81] **Р.Рашев.** Старобългарски укрепления на Долния Дунав VII-XI в. С., 1982; **Р.Рашев.** Поселищният живот в Северна Тракия през ранното Средновековие. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV век. София-Сливен, 1993, с.101-117.

[82] **P.Soustal.** Op.cit.

[83] За обхожданията на Ст.Лисицов вж. бел.16, както и: **Ст.Лисицов.** Приходи и оперативно-съобщителни линии в Котленската, Сливенската и Гребенец планина през късната античност и българското средновековие. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV век. София-Сливен, 1993, с.38-57.

[84] Проучванията на Ц.Дражева могат да се проследят в АОР за времето след 1984 г.

[85] **Д.Момчилов.** Карнобатската крепост Маркели. – ИПр., 1986, № 4, с.57-65 ; **Д.Момчилов.** Значение и местонахождение на средновековната крепост Лардея. – ИПр., 1988, № 8, с.58-64; **Д.Момчилов.** Окопът "Еркесия" и средновековните пътища в Карнобатско. – Векове, 1990, № 4, с.63-70; **Д.Момчилов.** Средновековните крепости в южните части на Ришкия и Върбишкия проход. – ВИСб., 1990, № 5, с.14-43; **Д.Момчилов.** Едно предположение за местонахождището на средновековната Ктения. – ИПр. 1991, № 6, с.35-40; **Д.Момчилов.** Средновековно оръжие във фонда на Градски исторически музей-Карнобат. – Археология, год.XXXVI, 1994, № 3-4, с.51 – 58; **Д.Момчилов.** Старобългарска тока от Карнобатската крепост Маркели. – Археология, год. XXXVII, 1995, № 3, с.34-36; **Д.Момчилов.** Североизточна Тракия VII-X в. – Епохи, год.III, 1995, № 2, с.61-70; **Д.Момчилов.** Археологически обекти в землището на село Везенково. – В: Сб. Село Везенково. История, бит и култура (съставител и редактор В.Тонев). С., 1995, с.47-67; **Д.Момчилов.** Средновековни земеделски сечива и инструменти от фонда на Градския исторически музей-Карнобат. – Българска етнография, год.XIV, 1989, № 3-4, с.56-64; **Д. Момчилов.**

Средновековни християнски храмове в Карнобатския край. – Втори симпозиум "Християнска духовна и материална култура в България от античността до наши дни". 30-31.V.1995 г. Бургас, с.32-33; **Д.Момчилов.** За континуитет в жизни поселения VI-XIV в. в южних подножиях Рышкого и Вырбишкого проходов. – Sixieme congres international D'Etudes du sud-est Europeen. Sofia, 1989, Resumes des communications. Histoire, 1, 68-69. **Д.Момчилов.** Поселищното развитие в Карнобатския край през XV-XIX век по археологически данни. – В: Сб. История и култура на Карнобатския край. Т.3., С., 1993, с.66-94; в съавторство: **Ж.Аладжов, Ц.Дражева, Д.Момчилов.** Разкопки на крепостта Маркели през 1986-1987 г. – В: Сб.История и култура на Карнобатския край, Т.1., С., 1991, с.25-28; **Ж.Аладжов, Д.Момчилов.** Землено укрепление около крепостта Маркели. – В: Сб. Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1991, Т.2., с.138-145; **Д.Момчилов. Ц.Дражева.** Средновековна еднокорабна църква край с.Съединение, Сунгурларско. – Духовна култура, 1990, № 5, с.27-30.

[86] Съавторските публикации, цитирани по-горе, както и: **Ж.Аладжов.** Крепостта Маркели – някои стратиграфски и хронологически бележки. – В: Сб. Североизточна Тракия и... цит.изд., с.118-125.

[87] **Ил.Георгиев.** Средновековните църкви по река Луда Камчия. – В."Черноморски фронт", бр.13143, 4.V.1985 г.; **Ил.Георгиев.** Военни пътища и преградни съоръжения в Ришкия проход. – ВИСб, 1993, кн.2, с.5-23.

[88] **Цв.Дремсизова-Нелчинова. В.Антонова.** Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. С., 1975; **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Археологическите паметници в Ямболски окръг. С., 1978.

[89] Основно: **Кр.Гагова.** Тракия през Българското... цит.съч., но и публикациите и: **Кр.Гагова.** Пътна система в Северна Тракия през XIII-XIV в. – ИПр., 1983, № 1; **Кр.Гагова.** Средновековни извори за крепостите в Карнобатския край. – В: Сб. История и култура на Карнобатския... цит.съч., Т.1., с.20-25.

ГЛАВА ПЪРВА

РАННОВИЗАНТИЙСКАТА ПЪТНА И СЕЛИЩНА СИСТЕМА (табл.IV)

Пътната и селищната система през ранновизантийския период (IV-VII в.) досега не е била обект на специално проучване. В досегашните изследвания пътните връзки VI-XIV век не са разграничавани по периоди, а са поднесени в една непрекъснатост и неизменност. Така представена на този етап от изследванията, пътната система добива вид на затворена система без динамика и без оглед на промените, настъпващи в резултат от изменящата се политическа конюнктура. Основен проблем в проучването на пътната система в региона е липсата на изследване на пътната и селищната система през античния период (до III век). Несъмнено част от ранновизантийската пътно-комуникативна система е изградена върху антични пътища поне що се отнася след VI век, а колкото до VI век, вероятно има препокриване.

През VI век Византийската империя води войни на Балканите и Мала Азия, а при управлението на Юстиниан I (527-565 г.) – и далече на запад. При усложненията на империята във време, когато натискът на славяни, авари, а по-късно и българи от север се засилва[1], и в невъзможност да задържи новите си врагове поради заетостта си на изток, Византия пристъпва към усилване на защитните средства на Балканския полуостров. Д.Овчаров отбелязва, че укрепването на балканските провинции се превръща в първостепенен и жизнен въпрос за Византия. Дейността се развива в две посоки: увеличаване на войските в граничните крепостни гарнизони и изграждането на гъвкави и здрави системи от укрепления[2].

Сведения за засиленото строителство на крепости и укрепления през VI век се съдържат в труда "За строежите"[3] на Прокопий Кесарийски. Хронистът разкрива грандиозното военно строителство на Юстиниан I. Императорът издигнал много крепости по най-различни места и особено около проходите. На Балканския полуостров са оформени три защитни линии: Дунавска, Балканска и Странджанска, според В.Златарски[4]. Балканската линия следва протежението на старопланинската верига от изток до запад[5]. В. Тъпкова-Заимова отчита, че в десетилетните двубои, които

Византия води през VI век, на нея не ѝ достигат човешки ресурси и това е също една от причините да се засили до такава степен крепостното строителство, щото крепостите остават главните прегради пред нападателите[6]. Главната защитна верига Юстиниан I издига по Хемус, защото Дунавският лимес е вече несигурен и не представлява сериозна военна преграда. По изследванията на Д.Овчаров, докато Теодосий II строи по Дунав през V век, а Анастасий I строи по границите през V-VI век, то Юстиниан I строи главно във вътрешността. По-нататък отбелязва, че са застроени северните предпланини, а именно Шуменска, Преславска, Провадийска, но не посочва данни за централната част на източностаропланинската верига и южните ѝ подножия. Най-гъсто са били разположени крепостите в източната част на Стара планина, нещо напълно обяснимо, като се вземе предвид, че е най-ниската и най-лесно проходима[7].

Посочените особености и защото оттук минават най-преките пътища за Константинопол позволяват на Византия чрез изграждането на гъвкава, преливаща се укрепителна система да ограничи възможностите нападателите да проникват на юг и през Североизточна Тракия да се озоват близо до столицата. Също както и пътно-комуникативните връзки, така и ранновизантийските строежи по южната страна на Източна Стара планина не са разграничени. Гъстотата от построени крепостни и други преградни съоръжения в определен участък е била наложена от необходимостта да бъде защитен даден път. От Върбишкия до Лопушненския проход е била изградена стройна система от укрепителни съоръжения, имащи задачата да предотвратят нахлуванията от север през теснините на тази част от Източна Стара планина. Охраняването на проходите е от особена важност по две причини: те са лесно достъпни и пътищата през тях, свързващи Константинопол и Адрианопол с река Дунав, са най-къси и удобни. От съществено значение е отношението на Византия към посоченото укрепване на източностаропланинските проходи. Щом тя отделя такова голямо значение, явно е, че източностаропланинските проходи са най-използваните от нашествениците "варвари". Археологическите проучвания сочат, че най-вероятно при Юстиниан I източностаропланинските проходи са укрепявани както от северната, така и от южната страна, тоест по цялото си протежение.

Земите на Североизточна Тракия са обект на множество варварски нападения през VI и VII век. За разоряване през 583 година, свързано с нападението на аварския хаган и установяването му в Акве Калиде поради стратегическото му местоположение, пише Ив.Дуйчев. Според него масовото заселване на славяни на Балканите, започнало в самото начало на VII век, се осъществява не само в земите между река Дунав и Стара планина, но и на юг от планината. Големи множества славяни са се настанили и в редица значими градове – Адрианопол, Филипопол, Верея и други[8]. Следва да се предположи, че заселване на славяни е имало и в разглеждания район. Някои сондажни проучвания, както и системните археологически изследвания изцяло потвърждават тезата, че голяма част от ранновизантийските крепости са били разрушени и в никакъв случай завладяването им не е ставало по мирен път. Тази археологическа констатация допълва мнението на редица автори, че мощната отбранителна система, изградена от Византия през V-VI век, рухнала още в края на VI век или най-късно през втората половина на VII век.[9] В резултат от разоренията следва обезлюдяване на районите около най-често използваните пътища и проходи и настъпват съществени демографски промени, характерни и продължили до втората половина на IX век. От нотициите, свързани с Епифаний Кипърски[10], се предполага, че през VII век най-вероятно е била осъществена колонизация. Последната е във връзка с църковните реорганизации на Византия, като неизяснено е откога, докъде и докога тези територии стават подвластни на епархия Филипопол.

Посочените действия на Византия представляват опит с други средства да задържи определени територии.

Проследяването на пътната и селищната система ще се извършва в посока юг-север.

Мненията на досегашните изследвачи относно местонахождението на ранновизантийския Диоспол(ис) и отъждествяването му с днешния Ямбол[11] като средищно междинно звено в пътя Адрианопол-река Дунав, както и редица указания за свързващ път на юг по долината на река Тунджа между Ямбол и Адрианопол[12], определят Ямбол като един от изходните пунктове на пътищата на север през Върбишкия проход. Въпросът за ролята на Ямбол и Ямболския район е разработен от В.Гюзелев[13] и В.Велков[14].

Възлови пунктове в отсечката Ямбол от юг и Върбишкия проход от север са: Марашката крепост, Лозенецката крепост, Терзийската крепост, Скаленската крепост, Везенковските крепости. От Ямбол пътят в северна посока се разделя на два клона.

Първият от тях, движещ се точно на север, се вклинява в Марашкия проход, като минава по долината на река Мараш. В обратна посока север-юг частично този път е маркиран и от Ст.Лисицов[15]. От южното устие на Марашкия проход вероятно е съществувала пътна връзка на запад, южно под крепостите "Шейтан калеси" (кат.№ 192) над село Седларево, "Калето" (кат. № 263) и "Градището" (кат. № 262) над село Трапоклово, която достига до Сливенската крепост в местността "Хисарлъка". Приемлива етимология на думата "мараш" е предложил Ю.Трифонов[16]. В Марашкия проход меридионалният път пресича най-южната част на Източна Стара планина. Както през Върбишкия проход, така и през останалите проходи пътищата пресичат няколко източностаропланински вериги. Опорен пункт в района на прохода е Марашката крепост (кат. № 245), известна още и като "Марианското кале" по сведения от К.Шкорпил[17]. В уточняването на географското положение на крепостите в този район принос има и П.Делирадев[18]. Крепостта е посочена и в "Археологически паметници на Ямболски окръг", на 5 км северно от град Стралджа[19]. Сведения за крепостта е обнародвал и П.Сустал[20], обърнал внимание и на ролята ѝ на пътен възел. Този момент е правилно отразен и от Ст.Лисицов[21]. Крепостта е разположена в землищата и на Стралджа, и на с.Терзийско. С крепостта е свързано и голямо средновековно селище, намиращо се южно под нея (кат. № 220).

Пътят продължава в северна посока по долината на река Мараш, която е изключително удобна, и след завоя на реката на запад той запазва северната си ориентация. През западната част на землището на днешното село Пъдарево влиза в землището на село Аврамов (Мокрен). Тук преминава покрай (или през) селище в местността "Лозята" (кат. № 2). Западно от пътя и западно от с.Аврамов (на 1,8 км от селото) остава местността "Марцил". Носи името си от едноименна река. Точно описание на река Марцил, която е горно течение на река Мочурица (старо име Азмак), е обнародвал Ив.Пандалеев[22]. По предание в село Аврамов в местността "Марцил" е имало стопански център с бакърджийници. В местността "Марцил" липсват каквито и да било археологически материали и не е точен П.Сустал[23], отбелязващ за наличието там на крепост (Мръсилско кале).

В местността "Лозята" пътят се разклонява на две. Единият клон продължава в северна посока през Аврамовския (Мокренския) проход на Стидовска планина, след което се отправя на северозапад към Котленския проход. Вторият клон се насочва на североизток, като се изкачва по Стидовска планина западно от крепостта "Градището" (кат.№ 197) до село Скала. Оттук пътят продължава на север, където при Скаленската крепост "Хисар гьол" (кат. № 198) се слива с втория меридионален път, известен в южната си част като "Катърджийския път" (кат. № 250). Скаленската крепост е един от възловите пътни пунктове. Най-южната точка на "Катърджийския път" в изследвания регион е крепостта на възвишението "Малкия (Войнишкия) Бакаджик" (кат. № 29). Тя контролира пътните връзки главно на юг[24], както и на изток към Дебелт и морето. За Войнишката крепост е писано доста в литературата. Съществуването на път покрай западната страна на Войнишкия Бакаджик и на юг към Константинопол е отбелязано още от К.Шкорпил[25]. Но той е и първият, включил в научно обръщение данни за крепостта[26]. В по-ново време на нея се спира и П.Делирадев[27], но с много по-конкретна информация – Д.Димитрова и Ж.Попов[28]. Д.Ангелов и Б.Чолпанов локализират тук крепостта Дултроини[29].

Пътят, идващ от юг, продължава в северна посока, като източно от него остава крепостта на Малкия Бакаджик (кат. № 29), която изцяло го контролира от север и го заслонява от изток със своето местоположение. На изток пътят се свързва с Дебелт и е част от комуникацията Диоспол-Дебелт. В посока изток-запад (от Дебелт за Диоспол, тоест Ямбол) пътят се движи, както следва: в западна посока охраняван от мощната Русокастренска крепост, а на юг – от крепостта край град Средец[30]. В района на село Дюлево, Бургаско, няма крепост, както по информация на К.Шкорпил е посочил Р.Рашев[31] (всъщност отнася се за с.Дюля, в миналото Айваджик, отбелязано от К.Шкорпил). Все на запад пътят се движи край крепостта до с.Правдино (кат. № 160)[32], където прави връзка с меридионален път за Ришкия проход и на запад достига до възела край Войнишката крепост. Продължава в северозападна посока, вероятно покрай късноантичното селище в местността "Кокарджата" край с.Люлин (кат. № 137)[33], заобикаля изток-североизточната част на Големия Бакаджик и стига до Диоспол (Ямбол).

Не по-малко значим е меридионалният път на север от Войнишката крепост. Последният пресича река Мочурица и тук е мястото да се уточни, че в землището на с.Палаузово няма крепост, така както твърди П.Делирадев[34], няма крепост и край с.Иречеково, както е посочено от Д.Димитрова и Ж.Попов[35]. Най-общо в литературата се приема, че тази зона е междинна във връзките на юга със севера – към Върбишкия проход, и на Ямболския район с Черноморието в по-стари времена. Поради равнинната област на север до Терзийския баир е невъзможно проследяването на пътя до северната част в землището на село Лозенец. Тук пътят пресича антично и ранновизантийско селище (кат. № 135) на устието на "Голопард дере"[36]. На селището внимание в миналото е отделил В.Аврамов[37], а в по-ново време – Д.Димитрова и Ж.Попов[38]. Описваният път навлиза по "Голопард дере" от западна страна и вече оттук в северното си протежение е известен като "Катърджийският път" или "Катърджи йолу" (кат. № 250). На около 1.5 км на север от устието на "Голопард дере" (или "Глупартата") е издигната Лозенецката крепост (кат. № 134). При изследването на този район следва да се коригират някои неточности в по-ранни публикации. Д.Димитрова и Ж.Попов пишат, че в землището на с.Лозенец има три крепости: "с.Лозенец – средновековна крепост"; "с.Лозенец – късноантична крепост Горното кале"; "с.Лозенец – късноантична крепост Долното кале"[39]. Подобно объркване на крепостите и неточно информиране е предложил и П.Сустал[40], също посочвайки три крепости, като между тях включва и Марашката. Явно е, че или е допусната грешка в съответните статии за крепостите, или има непознаване на района и по този начин в научен оборот са въведени неверни сведения. Върху Терзийския баир има изградени общо четири крепости. Това са: Марашката (кат. № 245); Лозенецката (кат. № 134), Терзийската (кат. № 246) и крепостта в местността "Крачана" (кат. № 93). Марашката крепост е в най-западната част на Терзийския баир, "Крачана" – в най-източната, а Лозенецката и Терзийската са южно под най-високата точка – "Кръста". Лозенецката и Терзийската са отбелязани от К.Шкорпил[41] и от П.Делирадев[42]. Други крепости изобщо няма, както няма и наименования "Долното кале", "Горното кале". Крепост, посочена под № 81 в археологическата карта на Ямболски окръг, няма[43] и също така няма крепост североизточно от с.Лозенец в непосредствена близост. Вероятно под № 82 "късноантична крепост Долното кале" се разбира именно Лозенецката крепост, а № 83 – "късноантична крепост Горното кале", свързан с топонима "Залъмова чешма", както и с данни от описанието[44], – следва да се идентифицира с Терзийската крепост. Редица автори в свои изследвания са цитирали Лозенецката крепост – В.Аврамов[45], Кр.Гагова[46], Д.Ангелов и Б.Чолпанов[47], но нито един от тях не я е проучвал теренно. Данни за крепостта са обнародвани от: Д.Димитрова и Ж.Попов[48], Д.Момчилов[49] и П.Сустал[50]. "Катърджийският път" продължава в северна посока по западния бряг на "Голопард дере", западно покрай Лозенецката крепост. Достига до билото на Терзийския баир. Почти преди излизането си приема северозападна посока, заобикаляйки от запад ранновизантийската базилика (кат. № 251) и селище пред нея. Пътят на билото на Терзийския баир и при преминаването си през него е изцяло под контрола на мощната крепост, известна като "Терзийското кале" (кат. № 246). Въпреки своята стратегическа позиция и богатия археологически материал, тази крепост доскоро почти не бе известна в литературата[51]. Последен, обнародвал археологически данни за нея (макар и с доста неточности), е П.Сустал[52].

По билото на Терзийския баир вероятно е имало връзка в западна посока с Марашката крепост. Пътят обаче има и източно разклонение. Последното идва от ранновизантийското укрепление в местността "Крачана" (кат. № 93), изградено в най-източната част на Терзийския баир. Този път е западно разклонение от главния път "Друма" за Ришкия проход. От укреплението в местността "Крачана" пътят достига до местността "Селището" (кат. № 154). В северозападна посока по южния склон на Терзийския баир пътят се спуска край селище в местността "Къзълджика" (кат. № 39) и се влива в основния "Катърджийски път". Източно от него остава селище в местността "Йон-Петковата нива", част от местността "Сосурлука" (кат.№ 223) край град Сунгурларе. Достига до дола "Мандра" (над с.Славянци) и крепостта "Голямото кале" (кат. № 204). Тази крепост е най-голямата и най-мощната от близко стоящите ѝ на една линия по Стидовска планина. Доскоро тя също не бе известна на историческата наука, но вече има обнародвани сведения за нея[53]. Крепостта изцяло доминира над Сунгурларската долина, заедно със значително по-малкото укрепление "Градището" (кат. № 197) край село Скала. Пътят се изкачва по южните склонове на Стидовска планина покрай ранновизантийско селище (кат. № 200) и продължава в северозападна посока. Южно под него остава укреплението в местността "Градището" (кат. № 197). В района на крепостта "Хисар гьол" (кат. № 198) продължението на "Катърджийския път", идващо от "Голямото кале" (кат. № 204), се свързва с идващия от Марашкия проход път. В този пункт по Стидовска планина и на юг, и на север най-важно пътно-комуникативно и стратегическо значение заема крепостта "Хисар гьол" (кат. № 198). Името на крепостта, наложено в научната литература, идва от записаното от К.Иречек название на карстовото езеро "Хисар гьол" или "Крепостно блато"[54]. Подробно описание на тази крепост са оставили и К.Иречек[55], и Вл. и К.Шкорпил[56]. Известни бележки има и Ф.Каниц[57]. По-обширно място отделя В.Аврамов, посочвайки, че е: "... много важна стара крепост за охрана на прохода"[58]. В по-ново време П.Делирадев използва описанията от К.Иречек и Вл. и К.Шкорпил[59]. На нея се спира и П.Сустал[60]. Във връзка с представата за крепостта по досегашни публикации се налагат и корекции. Така например К.Иречек пише за поразителен изглед от горната (северната) страна в южна и северна посока, като в последната "... се издига в самия гребен плоският по-висок връх на "Руспу хисар" над Кадърфакли"[61]. Вл. и К.Шкорпил отбелязват, че се вижда "Момин град"[62]. ОТ Скаленската крепост не само че не се вижда "Руспу хисар" (кат. № 15), но и от "Руспу хисар" няма изглед на юг. А в цитираните по-горе пасажи от К.Иречек и Вл. и К.Шкорпил се разбират крепостите над село Везенково (кат. № 13 и 14). Опити за локализации на Скаленската крепост предлагат Томашек[63], Г.Баласчев[64], К.Иречек[65] и К.Шкорпил[66]. Без съмнение тази ранновизантийска крепост, най-вероятно от VI век, заема възлово място в южното подножие на Върбишкия проход. На значението на пътя, преминаващ покрай нея, освен В.Аврамов, внимание е отделил и К.Шкорпил. Само че той разглежда трасето на пътя значително по на запад, което отслабва функциите ѝ. А В.Аврамов не е достатъчно прецизен при изясняването на този път като северно продължение на "Катърджийския път".

Главният път от Скаленската крепост продължава в северна посока между "Сухото" и "Средното" блато (тези местности са известни още и като "Крайната" и "Средната" могили – 3 до 2 км северозападно от село Скала) под името "Старата суса". Посоката на пътя от Скаленската крепост до Бутово (кат. № 63) е от югоизток към северозапад. В землището на село Дъбовица пътят (кат. № 62) е наричан "Друма" или "Големият път". Преминава последователно през следните местности от юг на север: "Черкезкото " (4 км южно от с.Дъбовица); "Лютака" (4 км северозападно от с.Дъбовица); "Стайкова чешма" (4 км северозападно от с.Дъбовица) и влиза в западната част на "Бутово". Там има останки от средновековно селище, но не и крепост, както пише В.Аврамов[67]. "Друма" се разклонява на две: северозападен и североизточен клон. Първият се насочва през местността "Боаза" към Котленския проход. Вторият стига до местността "Новачка", където пресича селище (кат. № 191), отбелязано още от К.Иречек и Вл. и К.Шкорпил[68]. Тук няма укрепление, за каквото пише В.Аврамов[69]. Името "Новачка" има старобългарски произход[70]. В посочената местност пътят също се разклонява. Пътно-оперативните линии между Върбишкия и Котленския проход са изследвани и от Ст.Лисицов[71].

Основният път за Върбишкия проход се изкачва на север по "Новачка баир" (3.5 км западно от с.Садово), "Тюрк баир" (3 км северозападно от с.Садово) и пресича преградната стена "Еркесия" (кат. № 189). Същевременно западно от пътя остават медвенските местности "Борила" и "Царевец", особено интересни от историческа и езиковедска гледна точка. Развалини на североизток от с.Медвен отбелязват още през 1885 година Вл. и К.Шкорпил[72]. К.Иречек също пише за "... някаква Еркесия", за която му споменали в Медвен[73]. В други свои публикации К.Шкорпил поправя първоначално допуснатата грешка и вече разграничава "Еркесията" ("Гермето") от крепостта "Кара су". Пак там К.Шкорпил уточнява, че всъщност "Еркесията" и "Гермето" са една и съща преградна стена[74]. Преградната стена е известна на местното население и под двете наименования и се намира на границата между землищата на селата Садово и Медвен. За точното ѝ местоположение принос има и Ат.Дичински, отбелязал, че се намира близо до "Равния букак" в седлото на местността "Долен кайряк"[75]. Неговите проучвания потвърждават, че през "Равния букак" има път, макар и по-късен, известен като "Черкезки", достигащ до Върбишкия проход[76]. В последните години сведения за "Еркесията" са обнародвани от Д.Момчилов[77], П.Сустал[78] и Ст.Лисицов[79]. Още К.Шкорпил определя, че "Гермето" е ранновизантийска преграда. Действително посочената преградна стена "Еркесията", разположена между двата съседни хълма "Дудукчията" и "Малък въшкав кайряк", е ранновизантийска и като основен аргумент може да се изтъкне нейната северна насоченост и най-вече ровът от северната ѝ страна. Оттук се виждат крепостите над село Везенково (кат. № 13 и 14), но не и "Руспу хисар" (кат. № 15), както отбелязва К.Шкорпил[80]. Преградната стена "Еркесия" между селата Медвен и Садово е елемент от ранновизантийската защитна линия по Източна Стара планина, изградена в уязвими за преминаване места. В проследяването на пътя в северна посока К.Шкорпил е допуснал грешка, като е объркал местностите[81]. На този етап все още не може да се локализира селището Садово еркес, известно по документи от XVII век като отделно село от Садово[82]. Независимо от неговата неустановеност Садово еркес следва да се разглежда в пряка връзка с тази преграда, но най-вече с пътя през нея, използван и векове по-късно.

От "Еркесията" пътят вече се движи в източна посока и пресича местността "Ели кая" (6 км северозападно от село Садово) и навлиза в местността "Кара су" (5 км северно от с.Садово) и по-точно в нейните западни части. От източна страна на пътя остава крепостта "Кара су" (кат. № 188), известна още и като "Карасукалеси" от публикациите на К.Шкорпил и К.Иречек.[83] Допуснатата първоначална грешка за смесването на тази крепост с преградата "Еркесия" от К.Шкорпил е поправена от него в по-следващите му публикации. Пак К.Шкорпил е първият, споменал за тази крепост, но не е посочил сведения за нея. Крепостта носи името си от черните камъни в западното и югозападното подножие на едноименния хълм, характерен с вкусната си вода. На тази крепост са обърнали внимание още и Д.Момчилов[84] и П.Сустал[85], а като пътен възел и Ст.Лисицов[86].

Пътят през местността "Суватите" (11 км северно от село Садово) влиза в местността "Писаница" (11 км северно от с.Садово), като дотук е имал изцяло северна насоченост. За този път бегли сведения изнася още К.Иречек, само че допуска грешка, смесвайки "Еркесията" с каменен "батал" път, за който му е било съобщено[87]. В "Писаница" неговото наименование е "Старият път" (кат. № 190). Продължава през местностите "Езан кая", "Арпалъка" и "Чауш пунар" и влиза във Върбишко землище. Тук пътят е охраняван и пресича ранновизантийската преграда "Япаджик" (кат. № 18), изградена в западната страна на възвишението "Завоя". Подробности за нея съобщава още К.Шкорпил[88]. За ролята на преградата "Япаджик" на пътя през Върбишкия проход е отделил място и В.Аврамов[89]. Считам, че описаният от него път трасира именно ранновизантийския[90].

Всеобхватен контрол върху всички пътища в южното устие на Върбишкия проход са имали крепостите над с.Везенково. За тях са изказани различни и противоречиви мнения. Още К.Иречек, имайки предвид едната от тях, пише: "Най-голямото градище на

цялата тукашна покрайнина обаче е Руспу-хисар (от тур. курварска крепост) на един висок, стръмен връх около 1 1/2 ч. на север от Кадърфакли, на самия балкански гребен, недалече на изток от новото шосе, което от Карнобат през Исупли (или Юсуфли), където бил единственият, казват, мост през Камчия, води за Върбица и оттам през Преслав за Шумен. Под крепостта се намира, казват, плоско място, наречено Дюзтепе (на тур. – равен връх) със старо църковище. Издаденото положение на този крепостен връх на самия гребен се вижда особено от югоизточните краища, в посока към Карнобат. Изгледът, казват, бил огромен, от манастирските върхове дори до Шуменско"[91]. По-точен е К.Шкорпил. При описанието на крепостите край с.Везенково (старо име Кадър факлий) пише: "От дясната страна на пътя стърчи на една стръмна скала укреплението "Тепегьоз", а малко по на североизток през една дълбока урва "Руспу хисар" и по-нататък: "... у първите две укрепления (разбирай тези в местността "Тепегьоза" според К.Шкорпил – б.м. Д.М.) се забелязват съборени зидове до 2 м високи; от тук се вижда Момин град."[92]. По-късно К.Шкорпил допълва тези първоначални данни и уточнява, че пътят сочи към двете крепости на юг под върха Тепегьоза-Карадаа и Кючук кале[93]. В.Аврамов неколкократно се спира на крепостта в землището на с.Везенково и дори прави опит за локализация, като отбелязва, макар и твърде общо, изключителната зрителна връзка, но не поднася археологически сведения[94]. Лаконичен е П.Делирадев: "Под върха Тепегьоза (на триверстовката-Тепе гек баир, 890 м) има две стари крепости: Карадаа кале и Кючук кале"[95]. Нови сведения и опити за датиране на тези обекти са публикували: Д.Момчилов[96], Ст.Лисицов[97] и П.Сустал[98].

Видно е, че в описанията на основните изследвачи съществуват някои различия. Разминаването идва от подадените бележки от К.Иречек, поставил погрешно Руспу хисар на мястото на Везенковските крепости. К.Шкорпил точно описва наличието на две крепости север-северозападно от с. Везенково, но също така греши, отбелязвайки, че се намират на юг от местността "Тепегьоза". В.Аврамов пише, че К.Иречек не знае местните укрепления, но също погрешно счита, че тук се е издигала Руспу хисар[99].

През ранновизантийския период (до VII век) пътищата през Върбишкия проход в участъка от долината на река Луда Камчия до Герлово са изцяло заслонени и контролирани от най-мощната и стратегическа крепост в района – "Голямото кале" (кат. № 13).

Неправилно тази крепост е посочена от по-ранни изследвачи под името "Карадаакале". Местното население я нарича "Калето", "Голямото кале". "Карадаа" е цялата местност, в която е изградено "Голямото кале", и се простира източно, югоизточно и северно под крепостта. Крепостта "Голямото кале" (кат. № 13) заслонява коментирания път от изток и юг. След "Япаджика" главният път продължава на север към т.нар. крепост "Орлица" (2,5 км южно от с.Върбица)[100]. Възможно е да е продължавал към крепостта "Герилов град" (като се вземат под внимание общите изследвания на К.Шкорпил и В.Аврамов, както и археологическата карта, разработена от Цв.Дремсизова-Нелчинова и В.Антонова[101]) и на север през Герловския проход – северното продължение на Върбишкия проход. В северна посока пътят преодолява Преславската планина, където са концентрирани най-много укрепления и това се дължи на особеното им предназначение – там да бъде посрещнат първият удар от север-североизток през IV-VII век[102].

Отделящият се клон в "Новачка" (кат. № 191) приема посока изток-североизток. Възможно е да има отклонение и на запад, досвързващо се в западна посока с пътя, идващ от "Бутово" (кат. № 63) и продължаващ към Котленския проход. Разглежданият път на изток-североизток от "Новачка" преминава покрай Садовската крепост "Калето" (кат. № 187). Отбелязана е спорадично от К.Шкорпил, Д.Момчилов[103] и П.Сустал[104]. Пътят в изток-североизточна посока през ранновизантийското селище в местността "Пред курията" (кат. № 22) навлиза в местността "Тепегьоза", където са регистрирани останки от няколковековно интензивно поселение (кат. № 23 и 24). До местността "Тепегьоза" във Везенковското землище е местността "Марсала" (на 3,5 км северозападно от селото), южно под "Голямото кале". Въпреки че до момента в нея са открити само няколко монети от ранновизантийския период от V-VI век[105] и никакви други археологически свидетелства, близостта ѝ до значителни археологически обекти: "Голямото кале", "Малкото кале", "Тепегьоза", твърде особеното ѝ название (местното население я нарича още град Марсала), етимологически свързано или близко до името на една от най-важните крепости от периода на Първото българско царство – Маркели, превръщат топонима "Марсала" в изключително интересен обект за бъдещи исторически и етимологически проучвания.

В "Тепегьоза" пътят се разклонява на две. Един клон продължава на изток по долината на река Луда Камчия от северна страна. В землището на село Везенково пресича селището в местността "Кьор бунар" (кат. № 21) и по долината на реката се свързва с меридионалния път в отсечката Манолич-Смочево.

Вторият клон поема в север-североизточна посока през местността "Чиплака" (3 км северно от с.Везенково), като западно на 3-4 км остава "Голямото кале" (кат. № 13). След преодоляването на височините пътят се спуска на север и след това по долината на река Лом дере (на изток) достига крепостта "Руспу хисар" (кат. № 15), отстояща на 12 км северно от с.Везенково[106]. За сериозната грешка – заменянето на Везенковската крепост "Голямото кале" (кат. № 13) с "Руспу хисар" (кат. № 15), допусната от К.Иречек, вече бе споменато. К.Шкорпил също не е прецизен, отбелязвайки, че от укрепленията в вместността "Тепегьоза" и "Руспу хисар" се вижда и "Момин град"[107]. "Руспу хисар" и "Момин град" са всъщност názванията на едно и също укрепление. Под името "Момин двор" тази крепост е обнародвана от Цв.Дремсизова-Нелчинова и В.Антонова[108]. Още К.Шкорпил съобщава легендата за името "Руспу хисар" и разположението ѝ на стръмно, почти недостъпно място[109]. Вероятно в по-следващата му публикация е допусната техническа грешка, когато зад крепостта Курвин град в скоби е посочено Рупчос калеси[110]. В.Аврамов, макар че неколкократно включва тази крепост при възстановката на пътя през Източна Стара планина, не изнася данни за нея. В по-ново време внимание на "Руспу хисар" отделя и В.Маринов. Спира се на легендата за Руспу хисар и височината Момин град, но неточно представя името като Разпукале[111]. Кратки сведения за нея като ранновизантийско укрепление са посочили Цв.Дремсизова-Нелчинова и В.Антонова[112] (при тях крепостта е датирана като късноантична). Археологически данни в последните години за крепостта е обнародвал и Д.Момчилов[113].

Между "Голямото кале" (кат. № 13) и "Руспу хисар" (кат. № 15) се е осъществявала директна пътна връзка чрез второстепенен път. Неговото трасе е през "Голямото кале" – и на североизток през местностите: "Гьолите"-"Саръ йолу"-"Кабрановата дайма"-"Канарата"-"Руспу хисар". Местното население нарича тази пътна отсечка "Саръ йол". Също така удобна връзка между височината "Завоя" ("Завой кале") и "Руспу хисар" е могла да бъде осъществявана по долината на река Лом дере.

Проследяваният меридионален път в участъка, свързващ долината на река Луда Камчия на юг през селището в местността

"Тепегьоза", покрай крепостта "Руспу хисар" със северните предпланински територии, продължава от крепостта "Руспу хисар" по долината на река Коджа дере (под крепостта двете реки Коджа дере и Лом дере се сливат и продължават на изток вече като Коджа дере). Пътят следва долината на Коджа дере, която на североизток-север преминава в река Ак дере (Бяла река) и пресичайки ранновизантийската преграда "Япаджика" (кат. № 25) в землището на днешното село Бяла река (отстояща на 10 км северно от с.Велислав), дебушира северно пред същинска Стара планина. Преградната византийска стена затваря пътя по река Бяла река между двата хълма "Коджа ач" и "Юпека". Тя е отбелязана от Р.Рашев[114] и от Д.Момчилов[115]. За крепост, западно от преградната стена, съобщава К.Шкорпил[116], а Цв.Дремсизова-Нелчинова и В.Антонова не отбелязват преградна стена, но информират за крепост в местността "Асаря"[117].

Северното продължение на пътя следва да се търси в пряка връзка с крепостта до с.Тушовица (кат. № 266) и евентуалните пътни връзки с Драгоево, Преслав и други. Уточняването е необходимо да се съобрази с проучванията на К.Шкорпил и В.Аврамов. След дебуширането на пътя в землището на село Тушовица, вероятно има и източен клон към днешното село Риш, където пътят се свързва с меридионалните пътища на Ришкия проход в района на крепостта "Градището" (кат. № 169).

Крепостното строителство доказва, че Върбишкият проход е бил много добре защитен, както вече е посочвано от някои автори[118]. Определено може да се приеме, че през ранновизантийския период в тази си част Източна Стара планина е била меридионално преодолявана в две близки почти успоредни пътни направления. В разглеждането и обясняването на мощната отбранителна система в проследеното направление изпъква неголемият брой отбранителни съоръжения и селища (последните в по-южните части). Последното обстоятелство следва да се обвърже изцяло с географските дадености – стръмния северен склон на Източна Стара планина в тази ѝ част, както и значителните трудности при преодоляването на планината.

Най-южният пункт, имащ решаващо значение за подстъпите към Върбишкия, Ришкия и Веселиновския проход, е Карнобатската крепост (кат. № 108). Първоначални сведения за нея се посочват от К.Иречек, Вл.и К.Шкорпил и В.Аврамов[119]. Стратегическото ѝ местоположение е предизвиквало интереса на много изследвачи[120]. В миналото единственото възможно място за преодоляването на река Мочурица (старо име Азмак) е било северно под крепостта. Поради разливанията на реката и заблатяванията в север-североизточна посока се е образувало Карнобатското блато. Още В.Аврамов предвидливо и точно отчита, че западно от крепостта се е простирало "Стралджанското блато"[121], от чиито разливи и до днес има следи. Всъщност крепостта представлява един "шлюз" за пропускане на пътя от и на север. Археологическите проучвания в Карнобатската крепост[122] и резултатите от тях[123] изцяло определят тази крепост като една от най-значимите в цяла Североизточна Тракия. Известна информация за пътните направления в северна, източна и отчасти в южна посока вече е обнародвана[124]. Южно и източно от крепостта има топоним "Камилският път", визиращ вероятна средновековна комуникация. В северна посока, през река Мочурица и източната част на "Хисар баир", пътят през землището на село Искра (известен там като "Калдъръма" или "Каменният път") достига до ранновизантийското укрепление в местността "Крачана" (кат. № 93). Това е най-източното укрепление, издигнато върху Терзийския баир. За първи път крепостта е отбелязана от Вл.и К.Шкорпил, допуснали известна неточност в посочване на разположението на крепостта. Тя не е между селата Искра (в близкото минало Турско бейкьой), Вълчин (в миналото Курткоджа) и Горово (в миналото Инджекьой), както е представено местоположението на крепостта от Вл.и К.Шкорпил[125], а на границата на землищата на селата Искра и Огнен (като едва след река Мочурица следва землището на с.Горово, но не и на село Вълчин). Внимание на тази крепост е отделил още В.Аврамов[126]. За "Врачан" и съответно "Врачанско кале" вместо "Крачан" и "Крачанско кале" пише П.Делирадев[127]. За близостта и връзката на "Крачана" с важна пътна комуникация вече има публикувани сведения[128]. За път от "Крачана" и свързването му с пътищата по Терзийския баир вече бе отбелязано (през "Селището" – кат. № 154, и вливането му в "Катърджийския път"). Без да са проучвали детайлно този район, за връзка от крепостта "Крачана" към Върбишкия проход споменават и Ат.Игнатиев, и В.Аврамов[129].

Главният път "Друма" пресича река Мочурица, като точно в този пункт е известен под това име[130]. Продължава в северна посока край (или през) ранновизантийските селища в Горовско землище (кат. № 37 и 38), покрай западния склон на "Курткожанския "баир", като източно остава укреплението в местността "Алан баир" (кат. № 31) до с.Вълчин и през местността "Камъко" (4.5 км южно от с.Лозарево) достига до крепостта "Градището" (кат. № 131) над с.Лозарево. Възможно е от главния път "Друма" в района на с.Горово да се е отделял второстепенен път, свързващ селищата (кат. № 37 и 38) с крепостта край с.Вълчин (кат. № 31).

Край укреплението "Градището" (кат. № 131) до с.Лозарево пътят "Друма" се свързва с "Белия път", идващ от югоизток с южно продължение до Дебелт. На крепостта "Градището", отстояща на 2 км северно от с.Лозарево, редица автори са обърнали нужното внимание. Първи описания правят още Вл.и К.Шкорпил[131]. След археологически проучвания в началото на 20- те години подробни резултати с мнение за локализация е обнародвал Ат.Игнатиев[132]. Основно през последните години този обект се проучва от Ц.Дражева[133]. На него във фундаменталното си изследване се спира и П.Сустал[134].

Археологическите резултати от проучванията (и от началото на 20-те години, и от последните седем – проучванията от 1984 година насам) определят интензивен живот до VI век. Тези изводи се допълват с многобройни находки, съхранявани в ИМ-Карнобат[135], постъпили от разкопките на Ат.Игнатиев, които се датират в III-IV и IV-VI век. Досегашните археологически материали определят крепостта "Градището" (кат. № 131) край с.Лозарево като значим късноантичен – ранновизантийски център.

При Лозаревското "Градище" главният път се разклонява. Единият, продължаващ в север-северозападна посока към крепостта до с.Манолич (кат. № 146), минава през следните местности: "Мечов гъстак" (2 км северно от с.Лозарево), "Душмана" (0.8 и продължава запад-северозападно от с.Подвис). Маноличката крепост е известна още и като "Мънлишкото кале". Малка грешка допускат Вл.и К.Шкорпил, посочвайки тази крепост между селата Феклач (дн.Велислав) и Маричино[136], неправилно предадено вместо Манолич. Село Велислав е западно от с.Манолич, докато крепостта отстои южно (на 2 км) и е между селата Манолич и Есен. Значението на тази пътна връзка се потвърждава от съхраненото в добър вид и до днес трасе (кат. № 147). Средновековният път ("Камилският път") е известен по откъслечни сведения[137]. Във връзка със северното продължение на пътя през Смочевския (в миналото Салихлярския) проход на крепостта обръща внимание В.Аврамов[138]. Известни проучвания е извършил и Ат.Игнатиев[139]. По-пълни данни, датиращи крепостта, е публикувал Д.Момчилов[140].

При изясняването на пътната мрежа в средновековието в участъка на Източна Стара планина по долината на р.Луда Камчия между селата Манолич и Прилеп, наложително е да се обособи стратегическата роля на възвишението "Куза" (хълма, в чието южно подножие е развито село Подвис, а в северното – протича р.Луда Камчия). Тук има изградени три крепости. Най-западната, представена по-горе, е Маноличката (кат. № 146). Съседният източен хълм до Маноличката крепост се нарича "Стражата"[141] (на 2 км южно от с.Манолич) със зрителна връзка с Везенковската крепост "Малкото кале" (кат. № 14) на запад и Подвиската крепост (кат. № 158) на изток. Източно под "Стражата", тоест източно от пътя, остава малко укрепление в местността "Златан кайря" (кат. № 157).

Пътят покрай Маноличката крепост, където все още е запазено предание за "Камилски път", се спуска на север до долината на р.Луда Камчия, като източно от него остава укреплението "Златан кайря" и продължава в североизточна посока, като има и отклонения. Едното от тях, на запад по долината на река Л.Камчия, достига през селищата в "Кьор бунар" и "Тепегьоза" до Върбишкия проход. На изток пътят прави връзка с крепостите: "Златан кайря" (кат. № 157), Подвиската крепост (кат. № 158) и Прилепската (кат. № 162). По предание в село Манолич по долината на р.Луда Камчия е имало стар път към морето, известен като пътя на солта.

Главният път, пресякъл долината на река Луда Камчия, приема североизточна посока. През землището на днешното село Манолич навлиза между землищата на двете, днес несъществуващи (поради строителството на язовира на река Л.Камчия) села Смочево (старо име Салихлер) и Рупча (старо име Рупче). Недалеч в северна посока остават най-високите части на Коджа Балкан или Матор планина, които в този район са проходими на север в два пункта. Един, северно от с.Смочево и втори – североизточно от Рупча. Следователно пътят се разделя на две. Първият продължава в северна посока покрай реката "Попаз дере" и достига до Смочевската крепост (кат. № 212). Единствен, все пак споменал възможността за преодоляване на планината тук, е В.Аврамов[142]. Вече са публикувани и първоначални наблюдения от Смочевската крепост[143]. Странно е, че тази крепост – възлов пътен пункт, контролиращ в дълбочина възможност за преодоляване на Коджа Балкан, досега не е намерила своето полагаемо в литературата място.

По поречието на река Попаз дере (на 0.3 км южно под с.Смочево) пътят в северна посока пресича местността "Беджeнето" (на 2 км запад-югозапад от с.Смочево) и между местностите "Ланалък" (от западната страна на пътя и 2 км запад-северозапад от с.Смочево) и "Хайвалъка" (източно от пътя и на 1.2 км северозападно от с.Смочево), през "Йълдъз баир" (2 км северозападно от с.Смочево) отива към ранновизантийската преградна стена на старопланинския гребен "Гириша" (кат. № 213). Преградата не е обнародвана, но сведения за нея има[144]. Пътят от преградата "Гириша" в североизточна посока през местността "Топал кая" (на 5 км и продължава североизточно от с.Смочево) се спуска на север и се влива в паралелния път, свързващ северните изходи на Върбишкия проход пред "Япаджика" (кат. № 25) с крепостта "Градището" (кат. № 169) до село Риш със северните изходи на меридионалните пътища през и около днешния Ришки проход.

Второто разклонение на пътя на североизток през землището на с.Рупча (тук се свързва с меридионален път към Подвиската крепост – кат. № 158) се насочва към южната страна на възвишението "Чиплак баир" и по източния му склон приема северна посока. В този участък пътят е изцяло охраняван и контролиран от мощната крепост на съседния източен хълм "Асар баир" (кат. № 177). При своите проучвания К.Шкорпил подробно проследява и публикува преградна стена по "Чиплак баир", известна като "Кале Рупче" ("Рупчос калеси"), която определя като ранновизантийска и вмества в ранновизантийската пътна мрежа[145]. Преградната стена "Кале Рупче" е елемент от старобългарската укрепителна линия и нейното значение подробно ще бъде проследено в периода на Първото българско царство. Досега освен маркирането на крепост върху съседния хълм "Асар баир" от К.Шкорпил, както и от П.Сустал (на крепостта и преградата), други данни няма[146], като обаче П.Сустал приема датировките, предложени от К.Шкорпил.

Пътят по източния склон на "Чиплак баир" продължава на север към местността "Курт кая" (на 5-6 км североизточно от село Рупча) и все на север достига до преградата "Еркесия" (кат. № 173) или "Еркес", както е наричана от местното население в с.Риш. Подробно описание е оставил К.Шкорпил[147]. Р.Рашев уточнява,

че насипът е издигнат по ръба на стръмен северен склон и е бил насочен срещу противник от север[148]. Пътят, изкачил се в местността "Дурбалията", се спуска по полегатия северен склон и се свързва с пътя, идващ от запад. Връзката се е осъществявала около крепостта "Градището" (кат. № 169) край с.Риш.

"Белият път" ("Белив път") от крепостта "Градището" край с.Лозарево (кат. № 131) завива на изток. Името на пътя произлиза от местност "Бялата пръст", която пресича. В землището на с.Климаш последователно се движи от запад на изток през следните местности: "Чилин дере", "Килника", "Яев дол", "Керин дол", "Юрта"[149]. За ранновизантийски строежи, западно от с.Климаш, съобщава в свои записки Ат.Игнатиев[150]. Южно от пътя остава височината "Чуката" (1 км и продължава югоизточно от с.Климаш), с добра видимост на югозапад и запад. За нея братя Шкорпилови пишат, че е имало стражна могила[151]. Пътят, продължаващ на изток през Костенското землище, е наименован като "Белия път" и "Друма" и пресичайки местностите "Климашки крушак", "Парчата", "Старите лозя", влиза под костенската крепост (кат. № 122). Още Вл.и К.Шкорпил осведомяват, че в околностите на село Костен са изравяни тухли, керемиди, монети на Ал.-Македонски, но за крепост не съобщават[152]. Крепостта до съвсем неотдавна бе само отбелязана от В.Аврамов, който допуска грешка, считайки, че е изградена на една линия на десния (южния – б.м. Д.М.) бряг на река Луда Камчия заедно с крепостите над селата Подвис и Прилеп, а също така я посочва и като междинна крепост на участъка от с.Везенково на юг към с.Бероново, което е доста неточно[153]. Крепостта (кат. № 122) отстои на 1 км северно над с.Костен. Допълнителни сведения за нея са посочени от Д.Момчилов[154].

В североизточна посока през местностите "Манастира" и "Стражата" (първата на 2 км северно, а втората на 3 км североизточно от с.Раклица) пътят пресича възвишението, като в землището на с.Босилково има стар път, известен като "Каменния път" (кат. № 12) и излиза северно пред Карнобатска планина (Ат.Игнатиев в миналото е записал топоним "Беклеме" в с.Босилково) и с лек завой на север-северозапад се вклинява между крепостите над селата Прилеп от изток (кат. № 162) и Подвис от изток (кат. № 158). В последно време отношение по въпроса за пътища в Ришкия проход (по конкретни участъци от коментирания път), както и за някои преградни съоръжения по Ришкия проход изрази Ил.Георгиев[155]. Авторът е предложил обемно съдържание с някои описания, датировки, както и свои виждания в реконструкцията на пътищата през вековете. Действително материалът може да се прецени като щрих към опитите да се интерпретира пътната мрежа в Ришкия проход. Въпреки категоричността на Ил.Георгиев върху статията се налагат някои бележки и тук ще бъде отделено повече внимание, предвид на сериозния проблем, който е поставен. На първо място, авторът е следвало да посочи възможните (според него) проходими места и пътища през Ришкия проход, а не да се спира само на част от проходната система. На второ място, необходимо е да се осъществи изразителна диференциация между Ришкия проход (в източните му проходими връзки) и Веселиновския проход. На трето място, изцяло под съмнение е археологическата прецизност на автора. Всичко това налага определени проблеми в хода на изложението да се конкретизират, още повече че в изнесената публикация няма хронологически пластове. Но всъщност Ил.Георгиев е последният автор, спрял се по-обстойно на пътното трасе в землището на с.Босилково[156].

Прилепската крепост е маркирана още от К.Иречек[157]. Намерила е място в пространното описание от К.Шкорпил[158] на пътя от Плиска на юг, където е посочено укрепление "Хисар кале", но е допусната грешката, че е на запад от височината "Куза". Последната е северно над с.Подвис и се намира на няколко километра западно и от с.Прилеп, и от Прилепската крепост (кат. № 162). В.Аврамов директно е преповторил К.Шкорпил и е допуснал и изразената вече грешка[159]. Едва в последните години на тази крепост отново бе обърнато внимание от Д.Момчилов[160], Ст.Лисицов[161] и П.Сустал[162].

Наситеният с ранновизантийски обекти район (землището на с.Прилеп – кат. № 162-168) подсказва за оформен пътен възел, окончателно затворен и контролиран от Подвиската крепост (кат. № 158), оставаща от западна страна върху най-високото възвишение тук – "Куза". Точно като градище за охрана на прохода е разглеждана от Вл.и К.Шкорпил[163], упомената е от К.Иречек[164], спомената от В.Аврамов в контекста на отбелязаното по-горе към Прилепската крепост[165]; датиращи данни има изнесени от Д.Момчилов[166], Ст.Лисицов[167] и П.Сустал[168].

На общия фон на проследяваната пътна и селищна система в този пункт не е възможно да не се обърне внимание на изключителната укрепеност в участъка Манолич-Подвис-Прилеп (в условна посока запад-изток). На по-малко от 10 км са изградени четири укрепления, заслоняващи два почти успоредни пътни клона, пресичащи Източна Стара планина. Концентрацията на толкова укрепления на малък периметър определено води до извода, че се охранява възлов път. При изясняването на цялостната пътна, крепостна и селищна система действително се установява, че това е стратегически възел, съпроводен с интензивен поселищен живот в ранновизантийския период.

Главният път се спуска на север към долината на река Луда Камчия и я пресича западно от извивката "Крива лъка" (на 2.5-3 км северно от с.Подвис). Свързва се с надлъжния път по реката, осъществяващ връзка на запад с Върбишкия проход в района на село Везенково. В този пункт се спуска и път (кат. № 159) от Подвиската крепост. Проследяваният меридионален път поема в североизточна посока, за да стигне до река Асар дере и се влее в пътя (кат. № 180) между "Чиплак баир" и "Дурбалията".

Пътят, следващ река Луда Камчия, продължава по нея в източна посока. При вливането на левия (северен) приток Немой дере (наричана в долната си част като река Железна – друго име Боаз дере) се отделя друг основен меридионален клон, продължаващ в северна посока, докато пътят, следващ река Луда Камчия все на изток, навлиза в широката долина западно от днешното село Съединение.

Северният път, движещ се по река Железна и по-нагоре – Немой дере, стига до крепостта "Калето във кучките" (кат. № 226). Подробно описание на тази крепост първоначално посочва К.Шкорпил, определяйки два строителни периода[169]. Значително подробни са и сведенията на Цв.Дремсизова-Нелчинова и В.Антонова[170]. Р.Рашев също разглежда крепостта като по-ранна, тоест преди използването ѝ от българите[171]. Крепостта "Калето във кучките" е включена в изследвания на Д.Момчилов[172] и Ил.Георгиев[173]. В северна посока пътят е добре описан от К.Шкорпил[174] и минава през местността "Демир капия" по горното течение на Немой дере, която още се нарича Орлишката река (Карталък дере), като се отправя към местността "Боюк конак" (още: Биюк, Буюк), седловинно място между възвишенията Малък Дебелец от запад и Божурица от изток (на 3 км югоизточно от с.Риш). По К.Шкорпил тук е имало късноантична преградна стена[175]. Всъщност пътят преди да се спусне в Ришката долина, минава покрай три преградни стени (кат. № 170, 172 и 175). Докато първата е известна, впрочем както и третата по сведения от К.Шкорпил и Р.Рашев[176], то втората е неизвестна до този момент.

К.Шкорпил разглежда средновековния път (но в посока север-юг) от преградната стена "Еркесия" (кат. № 175), разположена между възвишенията "Малък Дебелец" и "Голям Дебелец" на юг по река Каламар дере до преградната стена "Кале Рупче" върху възвишението "Чиплак баир"[177], считана от него за ранновизантийска. Подобно мнение е изразил и П.Сустал[178]. Пътят се движи не от "Кале Рупче" на североизток към "Еркесията", а от източната страна на "Чиплак баир" и западно от крепостта на "Асар баир" (кат. № 177) на север до седловината "Дурбалията" (кат. № 173) и едноименната преградна стена "Еркесията" (кат. № 173) в нея.

Установява се, че Ришкият проход през ранновизантийския период в най-високите части на Източна Стара планина (Коджа Балкан) е от два успоредни клона със северен изход около крепостта "Градището" (кат. № 169). От Ришката долина са възможни пътни връзки на запад – към северния изход от Върбишкия проход, и на север – към река Дунав.

Карнобатската крепост (кат. № 108), най-важното южно звено пред Ришкия, Веселиновския[179] и отчасти – Върбишкия проход, е с пътни разклонения на север, юг и изток. Споменатият по-горе "Камилски път" продължава в източна посока от южната страна на "Хисаря", покрай няколко ранновизантийски селища (кат. № 127, 128). Под южния склон на възвишението "Аладжа атлъ" (на 4.5 км южно от Карнобат) пътят продължава в източна посока. От него се отделя клон в юг-югоизточна посока и достига до ранновизантийския селищен комплекс в землището на село Драганци (кат. № 53, 55, 56). На юг продължава през землището на с.Екзарх Антимово, богато на археологически материали от ранновизантийския период, селището в местността "Двете чешми" (кат. № 67) и Антимовската крепост (кат. № 64). Тази крепост е спомената бегло в научната литература[180]. Възможно е от Антимовската крепост да е имало отклонение на изток през землищата на Черково и Сърнево, свързващо се с меридионалния път Русакастро-Ришки и Веселиновски проход. Главната посока на пътя се запазва на юг през землището на село Житосвят и до Правдинската крепост (кат. № 160). Тя е разположена както на пътната линия Диоспол-Дебелт, така и върху важен меридионален път на север към източностаропланинските проходи, а на юг – към село Воден[181]. Правдинската (Доуруклийската) крепост е включена в научно обръщение от Вл.и К.Шкорпил[182] с опит и за локализация. Кратки бележки има и П.Делирадев, отбелязал крепостта като "Голямото кале", но пише и за "Малкото кале".[183] В.Аврамов също прави опит за локализация[184]. Крепостта е включена в труда на П.Сустал[185]. Може да се уточни, че действително в запазената топонимия се срещат и двете наименования – "Голямото кале" и "Малкото кале", но върху възвишението "Малкото кале" няма укрепление, а името идва от приликата със съседния хълм "Голямото кале".

Крепостите Войнишката (кат. № 29), Правдинската (кат. № 160), Средецката и Дебелтската (кат. № 41) и след VII век (създаването на българската държава) запазват своята принадлежност към Византия и остават в пределите ѝ неизменно до началото на IX век.

Пътят, идващ от запад от Карнобатската крепост, продължава в източна посока все от южната страна на Гребенец планина до крепостта и селището край с.Козаре (кат. № 119, 120). Тази крепост доскоро не бе известна на науката[186]. От нея главният път продължава на изток, а се оформя и разклонение на юг. Южното разклонение представлява второстепенна пътна връзка, обусловена най-вече от природо-географските особености и поселищния живот, протичал тук. Този път свързва крепостта до с.Козаре (кат. № 119) с укреплението в землището на с.Детелина (кат. № 49), известно като "Манастирището". За него са публикувани откъслечни сведения от П.Делирадев[187] и Д.Момчилов[188]. Разглежданото южно направление свързва крепостите край Козаре и Детелина с Русокастренската крепост. След село Детелина пътят в южна посока стига до землището на с.Сърнево, а оттам приема югоизточна ориентация до Русокастренската крепост. Поради изобилието от води тези места са богато населени през ранновизантийския период. Редица селища маркират точната пътна ориентация. Това са: в местността "Юртлука" (кат. № 130) и в "Пелик дере" (кат. № 129) в землището на с.Крушево; в "Караорман" (кат. № 240), "Беш бунар" (кат. № 238), "Кайряка" (кат. № 239) в землището на с.Сърнево и приел източно-югоизточна посока, достига до Русокастренската крепост (кат. № 182). Наличието на толкова ранновизантийски селища в една линия на неголямо разстояние твърде точно подсказва ориентацията на пътя, свързващ укрепленията край Козаре и Детелина с Русокастренската крепост. В потвърждение на насочеността на тази пътна връзка идват и близо разположените селища в Аспаруховско[189] и Черковско землище. Пътят пресича Караджиларската река и стигайки до Русокастренската крепост (кат. № 182), се свързва със стария римски път от Дебелт за Ришкия проход. В този пункт е изградена мощната Русокастренска крепост, играла значителна роля в цялата средновековна епоха. Русокастренската (или Росокастренската) крепост е първоначално отбелязана от К.Иречек[190] с бегло описание на останките ѝ, както и сведения за местоположението на средновековно селище и някои находки. Като елемент от цялостната пътна и селищна средновековна система е разгледана крепостта от Вл.и К.Шкорпил[191]. От 50-те години на века е посочена крепостта като ранновизантийска, макар и не много убедително, отбелязан е и важен топоним "Друма" в землището на село Русокастро[192]. Общи бележки за нея е съобщил П.Делирадев[193]. За споменаването на Русокастренската крепост от пътешественици пише и Ж.Въжарова[194]. В крепостта (кат. № 182) и край нея (кат. № 184, 185) е регистриран изключително интензивен живот в ранновизантийския период. От крепостта е и надпис от VI век, на който се чете името Юстин[195]. Изнесените данни обособяват Русокастренската крепост, контролираща пътищата между Дебелт и вътрешността.

От Русокастренската крепост в югоизточна посока е връзката с Дебелт (кат. № 41). В римския град, продължил съществуването си и през следващите бурни векове, се влива път, идващ от запад (свързващ Правдинската и Войнишката крепост с Ямбол), който е една от най-значимите пътни връзки в Североизточна Тракия Вливащите се в Дебелт пътища от север (към Айтос и Айтоския проход и на север), северозапад (към Русокастро и източностаропланинските проходи) и от запад се свързват с известния крайморски път. Съществуването на епископския град Дебелт през VII и IX век[196] е продължение на интензивния ранновизантийски период, отчетено и от П.Сустал[197]. Ранносредновековното съществуване на Дебелт се вмества в хронологическите граници IV-VII ве според един от неговите основни изследвачи Ст.Дамянов[198]. Обобщение на изворовите данни и археологическите резултати от ранновизантийския период е осъществил Ив.Йорданов[199].

Стратегическото значение на града се пренася и в следващит векове. Осъществяват се връзки във всички посоки. Северозападният път през Русокастренската крепост (кат. № 182) се раздел на две: направление, ориентирано запад-северозападно, достигащо до Карнобатската крепост (кат. № 108) и оттам на север през източностаропланинските проходи; северозападно направление, определено в публикациите на братя Шкорпилови и Ат.Игнатиев[200], а в по-ново време и от Ил.Георгиев[201], като главния път Дебелт-Ришки проход.

От Русокастренската крепост северозападният клон за Ришкия проход, пресичайки землището на с.Трояново, преминава през (или покрай) местностите "Кайряка" или още "Узун кайряк" (кат. № 60), и "Двата бряста" (кат. № 58) в землището на с.Драгово. Пак в това землище в южна посока е съхранен топоним "Римският път" (или "Римските пътища" – на 4-5 км южно), а източно остават още две ранновизантийски селища в местностите "Зотьов дол" (кат. № 59) и "Чобан дере" (кат. № 61). Разгледаният меридионален път в землището на село Драгово се пресича с паралелния път от Карнобатската крепост на изток, през крепостта край с.Козаре и все по хребета на Гребенец планина (като от северната му страна остават две ранновизантийски крепости край селата Соколово и Караново) се свързва с меридионалния път Дебелт-Айтос, пресичащ Айтоското поле западно пред укреплението над село Малка поляна.

Пътят от Русокастренската крепост през селищата в Драговско землище в северна посока излиза край крепостта до с.Соколово (кат. № 215). Тя е изградена в гранична местност между землищата на селата Соколово и Чукарка. За нея съществуват откъслечни сведения и едва в последните години тя се превърна в обект на изследвания[202]. Разположените по Гребенец планина от Карнобатската крепост на запад, Русокастренската на югоизток и крепостите край селата Козаре, Детелина, Соколово и Караново, взети заедно, представляват компактно звено, една обособена вътрешна отбранителна линия, охраняващи проникването от север. Измежду тях със своята стратегическа значимост изпъкват Карнобатската, Соколовската и Карановската.

Теренните проучвания доказват, че при Соколовската крепост пътят се разделя на две. Единият е обобщено описан от братя Шкорпилови и Ат.Игнатиев към Ришкия проход, като в северното си продължение също се разклонява. Другият клон от Соколовската крепост (кат. № 215), отиващ на север заедно с източния разклон от главния път за Ришкия проход, е пътят, преодоляващ Източна Стара планина в направление на север към днешното село Веселиново и оформящ южното продължение на т.нар. от

В.Аврамов Байрямдеренски (дн. Веселиновски) проход, чието южно начало следва да се търси северно пред разглежданата крепост.

Главният път за Ришкия проход, на който обстойно, макар и за по-късен исторически период, са се спрели подробно и братя Шкорпилови, и Ат.Игнатиев, а в по-ново време и Д.Момчилов[203], и Ил.Георгиев[204], от Соколовската крепост (кат. № 215) приема северозападна, а не северна ориентация, както пишат братя Шкорпилови и Ат.Игнатиев. От западна страна на пътя остава големият селищен комплекс в днешната местност "Коджаманка" (кат. № 218), отстояща на 1.5 км западно от селото. Пътят се спуска на север в землището на с.Глумче. Източно от селото е известен топоним "Стария", "Ветия" или "Белия път" (кат. № 35), идвайки от местността "Герена"[205]. Изкачва се по полегатите южни склонове на "Сакар баир" до местността "Скендерлий" (кат. № 91). Северно над селището в едноименната местност е Зименската крепост (кат. № 85), наричана "Калето". Неколкократно отбелязвана е в научната литература, като се започне още от К.Иречек[206], особено от братя Шкорпилови[207], сочещи я в близост до вече изчезналото село Скендерлий[208], без да датират този обект. Почти идентична като на Шкорпилови информация предоставя и Ат.Игнатиев[209]. Бегло на тази крепост при опити за локализации се спират и В.Аврамов, и Томашек[210]. По-пълни данни за Зименската крепост е посочил Д.Момчилов[211]. От "Скендерлий" пътят продължава в южното подножие на "Сакар баир" с известна северозападна ориентация. В този участък е известен само като "Друма" (подробно описан от братя Шкорпилови и Ат.Игнатиев[212]). По южните и югозападните подножия на възвишенията "Коправец" и "Саръ баир" (на 3 км северно от с.Сигмен), достига до източната част на "Курийския баир" (на 1 км северозападно от с.Невестино). В югозападната част на "Курийския баир" е голямото ранновизантийско селище в местността "Хайдаря" (или "Айдаря"), регистрирано още от Ат.Игнатиев[213] като важно крайпътно селище (кат. № 150). На запад под южните склонове на "Курийския баир" пътят пресича пространното селище в местността "Маните" (кат. № 149) и преодолявайки "Дживарлийската ряка" (на 2 км източно от с.Вълчин), минава северно под Вълчинската крепост (кат. № 31). Най-ранното ѝ включване в научен оборот е извършено от братя Шкорпилови[214], по-късно на нея се спира Ат.Игнатиев[215], а данни, датиращи крепостта, е изнесъл Д.Момчилов[216]. Вълчинската крепост (кат. № 31), заедно с регистрираното особено интензивно поселищно развитие (кат. № 33, 34), е най-значимият пътен възел в югозападната част на Карнобатска планина, на който всички изследвачи и братя Шкорпилови, и Ат.Игнатиев са отделили съответното място. Що се отнася до отбелязаната от братя Шкорпилови местност "Девет хана", през която по тяхно мнение преминава пътят[217], това не е съвсем точно, тъй като посочената местност е западно от с.Вълчин и е върху "Друма", свързващ Карнобатската крепост с крепостта "Крачана" и Лозаревското "Градище". Пътят от Вълчинската крепост в северна посока стига до Лозаревското "Градище" (кат. № 131) и неговите северни продължения вече бяха проследени.

В последните години бе лансирана и една друга теза – на Ил. Георгиев, за стратегически пътен възел около Раклица (определения от автора Шихларски боаз)[218]. Тази теза говори за непознаване на географско-стратегическите дадености. Тук по археологически данни са налице значими поселищни комплекси, съществували и през античността, но най-вече развити през средновековието (до XIV век). Те потвърждават по категоричен начин пътната разпределителна роля на Вълчинския район, но и най-вече на Зименския и Лозаревския район, и в същото време безапелационно отхвърлят тезата за стратегическото място на Шихларския боаз. След като авторът при своите проучвания е достигнал до извод за път, това не бива да се игнорира, но в никакъв случай не е стратегическо звено, аналогично на Вълчинския, Зименския и Лозаревския район, и особено на комплекса край с.Зимен или Лозаревското "Градище". Още едно потвърждение към по-горе изразеното от мен е, че в крайните десетилетия на XIX и началните на XX век, когато топонимията е била доста добре съхранена, нито един от основните изследвачи на пътищата в района, а именно К.Шкорпил[219], Ат.Игнатиев[220], по-късно В.Аврамов[221], не изтъкват Шихларския боаз като толкова значимо стратегическо звено пред Зименския район, Вълчинския район, и най-вече Лозаревското "Градище".

Вторият клон, отделящ се от пътя до Соколовската крепост в северна посока, е всъщност най-южният подстъп към Веселиновския проход. Този проход е разглеждан досега единствено от В.Аврамов, което е негов съществен принос в интерпретацията на средновековната пътна мрежа. В същото време В.Аврамов експонира най-общо направлението през този проход (макар и не съвсем прецизно) единствено за периода на Първото българско царство, като отново не го обвързва с преки археологически данни. Друг автор, Ил.Георгиев, работил върху пътната мрежа в този район, неправилно третира участъка Люляково-Веселиново като елемент от пътната система на Ришкия проход[222], вместо да го обособи като проходно звено от Веселиновския проход (в миналото Байрямдеренския).

За по-голяма яснота, преди да бъдат разгледани пътищата на север през Карнобатска планина към Ришкия и формиращи Веселиновския проход, ще бъде описан надлъжният път от Зименската крепост на изток към морето. Той следва най-южните склонове на Малка Карнобатска планина и в посока от запад на изток се движи, както следва: през ранновизантийско селище в землището на с.Черноград (кат. № 277), южно под крепостта над с.Тополица (кат. № 252), през или покрай няколко ранновизантийски селища (кат. № 257, 258, 259), през ранновизантийските селища (кат. № 104, 105) в землището на с.Карагеоргиево и южно под двете крепости (кат. № 100, 101) в същото землище, южно под Айтоската крепост (кат. № 4) се отправя право на изток, като има връзки на юг към Дебелт и на север през Айтоския проход. От Вълчинската крепост като най-западна точка през Зименската и проследените на изток крепости е изградена верига, ориентирана изток-запад (в случая проследяването е запад-изток), охраняваща пътя към морето и свързваща меридионалните пътища на север пред Ришкия, Веселиновския и Айтоския проход.

Главният път на север от селищния комплекс край село Зимен (крепостта, както и селището в м."Скендерлий") първоначално в североизточна посока се насочва към местността "Раклина" (кат. № 90). Оттук пътят приема северна ориентация и покрай Раклиновската река, през землището на днешното село Раклиново, достига до укреплението край с.Рътлина (кат. № 186). Това укрепление е известно по публикациите на П.Делирадев[223], Д.Момчилов[224], П.Сустал[225] и Ил.Георгиев[226]. П.Делирадев пише: "Понеже се намира на границата със Скалак, именува се още Скалашко кале"[227]. Този дословно цитиран текст според П.Делирадев се отнася за крепостта край с.Рътлина, която той определя като единствена и неправилно я обвързва с крепостта край с.Скалак. В землището на с.Скалак има средновековна крепост, известна като "Калето" (кат. № 202). Същата грешка повтаря и П.Сустал, цитирал П.Делирадев дословно[228].

От укреплението край с.Рътлина (кат. № 186), оставащо източно от пътя (където се влива и друг път от крепостта над село Тополица), пътят в северна посока минава западно край крепостта до с.Скалак (кат. № 202). Все на север пресича Карнобатска планина и се спуска към долината на р.Луда Камчия. От източна страна остава крепостта край с.Череша (кат. № 268), упомената бегло в научната литература. За нея П.Делирадев пише: "На 2 км от селото се намира възвишението Калето с явни следи от стара крепост"[229]. Крепостта (кат. № 268) е на 4 км югозападно от с.Череша.

Свое виждане по пътната мрежа в тази част на Източна Стара планина е предложил и Ил.Георгиев[230].

Продължавайки на север, пътят достига непосредствено до р.Луда Камчия. На запад има отклонение (кат. № 80), свързващо го с крепостта (кат. № 79) край гара Завет. Крепостта е известна в литературата по информация от Ат.Игнатиев, П.Делирадев, Ил. Георгиев[231]. Между крепостта край гара Завет и крепостите до селата Съединение (кат. № 225, 227, 228) и Люляково (кат. № 138, 139) се оформя голям пътен възел. Единият от пътищата, следващ долината на р.Л.Камчия в посока запад-изток от южните подстъпи на Върбишкия проход към тесните на Ришкия, с източно продължение в района на с.Съединение, попада под контрола на крепостта "Новак" ("Хисар кале", "Хасар кале"). Последната (кат. № 228) е една от крепостите, пряко охраняващи подстъп към Ришкия проход и пътя към Веселиновския проход. В източна посока този път вече не следва долината на р.Луда Камчия, а през землището на с.Вресово се свързва с меридионалния път от Айтоски проход при средновековното селище в местността "Под Калето" (кат. № 30). Източното му продължение, покрай укреплението в Надър, прави връзка с меридионалния път през Надърския проход и най-източното му продължение по долината на Хаджийска река достига до морския бряг.

Пътят юг-север в долината на р.Луда Камчия между селата Съединение, Люляково и гара Завет се разделя на две. Западният клон през землището на с.Съединение, изключително богато на следи от живот през Средновековието, в северна посока се влива в Ришкия проход и е неговото най-югоизточно разклонение. В центъра на днешното село Съединение (кат. № 232), както и в покрайнините му има няколко ранновизантийски селища (кат. № 229, 230, 231). Пътят пресича селището, северозападно над селото (кат. № 230) и потъва в клисурата "Боаза" (на 0.7 км северно от селото и продължава), върху чийто най-извисен връх се издига мощна крепост в местността "Кайряка" (кат. № 225). Тя има пълен контрол на юг над долината на река Луда Камчия и на преминаващия ниско под нея в западна посока път. Крепостта неотдавна е включена в научно обръщение[232]. Крепостта "Кайряка" е посочена еднократно и от П.Делирадев, разглеждащ я като една от двете крепости на рътa "Калесарджа"[233]. На посочения рът има не две, а четири крепости (две в днешното землище на с.Съединение и две в Люляковско). Тъй като сведенията на П.Делирадев са епизодични и непълни, те не са анализирани основно. Странно е, че Ил.Георгиев не отбелязва тази крепост – явно не познава добре района[234]. Под крепостта "Кайряка" се намира още една крепост, съвсем близо и източно над пътя. Това е крепостта в местността "Манастира" (кат. № 227), изградена на преден южен рид на възвишението "Кайряка". Крепостта и нейната роля вече са били коментирани[235]. Недалеч в западна посока е изградена още една крепост – според К.Шкорпил известна под името "Хисар кале" или "Хасар кале"[236], и обнародвана по-късно от мен под името "Новак"[237].

След "Боаза" от източна страна на проследявания път остава местността "Манастира" (със следи от живот през Среновековието) и на север край възвишенията "Яйлата" се влива в пътя по река Немой дере (Железна), северно над крепостта "Калето въз кучките" (кат. № 226). От местността "Манастира" (северно след "Боаза") вероятно е имало второстепенна връзка с Люляковската крепост "Малкото кале" (кат. № 139) и оттам с Веселиновския проход. На пътната мрежа в този район с особени опити за обструкция на мои публикации се включва и Ил.Георгиев. Проучванията са осъществявани съвместно с Цоня Дражева, а по обработката на материалите се е включвал и Живко Аладжов, и всичко това поставя под сериозно съмнение археологическите познания на автора Ил.Георгиев[238].

Между селата Люляково и Съединение и гара Завет източният клон, пресичащ землището на село Люляково, също се разделя на две: един северен главен за Веселиново, формиращ Веселиновския (в миналото Байрямдеренския) проход, и втори – на изток-североизток, който покрай укреплението "Таш авлъ" (кат.№ 156) се насочва също на север, създавайки едно от направленията на Лопушненския проход.

Укрепителният пръстен между Съединение, Люляково и гара Завет включва още археологически обекти. Това са крепостите край с.Люляково (старо име Кереметлик). Досега те са бегло разглеждани от историко-археологически аспект[239]. Гъстотата на крепостите – концентрацията на четири броя укрепления в района Съединение-Люляково, убедително потвърждава ролята на този средновековен комплекс.

Както в откъслечни бележки, така и в последващия коментар ще бъде използвано наименованието "Веселиновски проход". Само по себе си използването му не е съвсем прецизно, защото днес под Веселиновски проход се разбира теснината между село Веселиново (в миналото Байрямдере) и Смядово, тоест на север от Веселиново. Единственият, досега обърнал внимание на важното значение и възможностите за пътни комуникации по това направление и въвел наименованието Веселиновски проход в такъв обхват в литературата, е В.Аврамов. Този проход не може да се вмести в досегашните общи названия на проходите, не е част от общоприетите Ришки, Айтоски, Лопушненски, отделя Ришкия от Айтоския и доказва, че съществува и трети проход, вклинен между тях. Тази теза на В.Аврамов не среща възражение в оскъдната литература. Отделен е въпросът за южните подстъпи към Веселиновския проход и тяхното начало, защото неизменно се стига до невъзможност в разграничаването на южните подножия на Веселиновския и един от клоновете на Ришкия проход. Сравнението между Ришкия и Веселиновския проход се налага както заради подхода към тях от юг на север, така и поради тоталното игнориране на други възможности за преодоляването на Източна Стара планина само и най-вече през Ришкия проход, главно в един определен исторически период. Обясним е стремежът ролята и значимостта на Веселиновския проход и полагаемото му се място в научната литература да се издигне.

Поради поливариантността на проникване през Карнобатската планина, конкретно за Веселиновски проход, ще се приеме участъкът по меридиана от село Люляково на юг до Веселиново на север.

В началото на прохода от западната му страна остават двете най-източни крепости на рътa "Калесарджа" – "Голямото кале" (кат. № 138) и "Малкото кале" (кат. № 139) над село Люляково. Пътят се движи по реката "Боваз дере" (над село, северно), в чието име е съхранено старото му същностно значение[240]. За калдъръм под полите на "Малкото кале" пише и П.Делирадев[241]. В северн посока след 5-6 км пътят достига до едно от най-внушителнит укрепления в целия изследван регион. Докато за Върбишкия про ход такава роля изпълнява "Голямото кале" (кат. № 13), за двет основни направления през Ришкия проход – крепостите кра с.Рупча "Асар баир" (кат. № 177) и "Калето във кучките" (кат. N 226) над село Съединение, то за Веселиновския проход тази фун кция е възложена на крепостта, издигната на хълма "Хасаря" (кат № 84) край село Звезда. Прави впечатление, че всичките възви шения и респективно изградените върху тях укрепления са на едн и съща линия в посока запад-изток (условно според системата н изследване) и са явно онези отбранителни пунктове, заемащи ре шаващата роля в сърцевината на проходите (теснините).

Странното е, че такава мощна крепост, изградена на възлов място, е почти неизвестна до момента. В.Аврамов, разсъждавай ки теоретически, стига до извода за необходимостта от непремен ното наличие на крепост, която да охранява пътя, свързващ Лю ляково (при него Байрям дере)[242] в района на село Айваджик. З наличието на крепост, северозападно от село Дюля, със старо им Айваджик, пише П.Делирадев и уточнява, че крепостта е бил наричана "Хисар калеси" и е с предназначение да сохранява път през Веселиновския (Байрямдеренския) проход[243]. Преди да с изясни точно ролята на тази крепост (кат. № 84), следва да се уточ ни един момент, внасящ известна неяснота и предпоставка з объркване. А именно – оперирането с името Айваджик. В Айтос ко има две села с много близки в миналото имена – Айваджик Айваджик дере[244]. Разположени са в непосредствена близост едн до друго – западно Айваджик и източно Айваджик дере. Днес двете села не съществуват – те са изселени. Тази предварителн информация обяснява защо се затруднява точното фиксиране н археологическия обект в този пункт. Селото със старото име Ай археологическия обект в този пункт. Селото със старото име Ай

но-Веселиново, превръщаща го в стратегически, е тази върху "Хасар баир" (кат. № 84), на 2 км западно от с.Звезда, Айтоско.

Пътят продължава право на север, като населението от околните села – Люляково, преселници от Звезда, Планиница, говорят за "Байрямдеренски" (разб. Веселиновски) проход и път, използван до неотдавна. Северното продължение се обвързва с изследванията на К.Шкорпил и В.Аврамов към Смядово и на север.

Възможно е от крепостта в "Хасар баир" (кат. № 84) да се е отправял път на изток, с продължение северно под крепостта "Таш авлъ" (кат. № 156) и вливащ се в меридионалния път през преградната стена до с.Каравельово. Южното начало на този път юг-север е свързан с няколко обекта, част от които имат пряко отношение към Веселиновския проход. Много добре съхранени средновековни пътища над и около крепостта над с.Тополица определят още няколко възможни комуникации. Едната от тях е северно продължение на път от Соколовската крепост, за който вече бе загатнато. Пътят се насочва на север към крепостта над с.Тополица (кат. № 252). Тя доскоро не бе известна в литературата. Вместо нея П.Делирадев пише за "Карахисар" северно от с.Черноград[246], а в по-ново време е отбелязана от Ил.Георгиев[247]. Крепостта е в землището на с.Тополица, източно край дола "Саранъ" – границата между селата Тополица и Черноград. Северно над крепостта пътят се разделя на три: западният (кат. № 255) в север-северозападна посока свързва тази крепост с Рътлина и пътя от Зименския комплекс към р.Луда Камчия; средният път се губи в близост; източният клон прави връзка с крепостта край с.Череша. Същият този източен клон вероятно е продължавал към "Таш авлъ" (кат. № 156) и на север през планината като направление на Лопушненския проход, източно до Веселиновския проход. В този участък Източностаропланинската верига не е много лесно проходима поради рязката денивелация във височините. Тук е отредена стратегическа позиция на крепостта "Таш авлъ" край с.Планиница. Още К.Шкорпил посочва крепостта "Хасарлък юрен", северно над селото[248]. Твърде общ е и П.Делирадев, отбелязал крепостта "Хисар-юрен", пазила пътищата през двата прохода – Веселиновски (при него Байрямдеренски) и Лопушненски[249]. Ясно е, че е преповторил регистрираното положение по К.Шкорпил. До село Планиница, на 1.5 км западно (а не северно), се намира укрепление, известно на околното население – и от село Планиница, и от село Листец (крепостта е на около 5.5 км северно от село Листец, но в землището на село Планиница), като "Таш авлъ" (кат. № 156). Не се потвърждава названието "Хасарлък юрен", цитирано от К.Шкорпил, и крепостта е не на север, а точно на запад от селото.

Разклонението към Лопушненския проход в северна посока в най-високите части на Източна Стара планина е допълнително укрепявано с късноантична-ранновизантийска преградна стена (кат. № 99) в района на днешното село Каравельово. Подробно сведение за нея е посочил К.Шкорпил[250]. На север пътят се спуска и вероятно около река Голяма Камчия в района на село Янково се влива в северния път за Силистра. И пак тук, около р.Голяма Камчия, би следвало да се осъществява пътна връзка на изток към морето.

Тъй като южните подходи не фиксират конкретно протежението на определен проход, както и поради поливариантността да се преодолява Източна Стара планина в няколко близки едно до друго места, ще бъдат посочени още няколко подхода от юг на север към Лопушненския проход. Важна роля по Гребенец планина и за меридионалните, и за паралелните пътни комуникации заема крепостта край с.Караново (кат. № 106), която в стратегическото си място на изграждане би могла да се определи след Карнобатската и Русокастренската. Макар и неколкократно отбелязвана[251], тя не е била обект на самостоятелно изследване, независимо от факта, че е разглеждана като крепост на пътя за Поморие. Контролира идващия от запад от Карнобатската крепост път в посока към морето, до неговото включване източно под нея в меридионалния път за Айтоската крепост и Айтоския проход. В същото време е и междинно звено за два меридиални пътя: Дебелт-Айтос и Русокастро-Ришки проход (в участъка до Карнобатска планина).

Карнобатска планина, освен в участъка Зимен-Рътлина и в северна посока до р.Луда Камчия, и покрай крепостта над с.Тополица с връзките към крепостите до селата Рътлина и Череша, може да бъде преодолявана още в няколко пункта. Следващата възможност е североизточно край с.Тополица, където наситеност от селища (кат. № 257, 258, 259) и укрепително съоръжение (кат. № 261), както и запазеният стар път(кат. № 256) определят пътна връзка, улесняваща подхода към Веселиновския и Лопушненския проход. В краткото разстояние от този път през местността "Малката боруна" на запад до Айтоския проход на изток, Карнобатска планина през ранновизантийския период е била преодолявана още на две места: северозападно над днешното село Карагеоргиево край крепостта "Калето" (кат. № 100) и североизточно край същото село, край друго укрепление (кат. № 101). Тази пътна връзка, североизточно край Карагеоргиево, и по начина на изграждане на укреплението (кат. № 101), повтарящо в географско-стратегически план други (тези до Рътлина и Славянци), заслонена от изток от мощната Айтоска крепост (кат. № 4), е много по-къса и удобна през Карнобатска планина, отколкото пътят през Айтоския проход. Всъщност това е най-практичната пътна комуникация Дебелт-Русокастро – на север през Карнобатска планина към Лопушненския и Веселиновския проход. В северна посока през землището на с.Зетьово се влива в крайпътното селище до Вресово (кат. № 30). В последното се пресичат и събират няколко меридионални и паралелни връзки.

Почти не са проучвани античните и средновековните пътища около Айтоския проход. Изследвачи маркират отделни звена от пътната мрежа. За предримския период В.Велков определя път Девелт-Айтос и през прохода Айтос-Провадия за Северна България и Одесос, както и Кабиле-Анхиало[252]. Твърде обща е и пътната схема, предложена за късноантичния и ранновизантийския период от Ст.Недев[253]. Между тях са: Марцианопол – на юг Бургаски минерални бани – на запад Аетос и Маркели (до Карнобат), както и няколко северни пътя от Дебелт, а именно: Дебелт-Айтос – Дългопол-Провадия-Девня и Дебелт- Айтос-Надър-Голица към Девня[254]. Участъкът Дебелт-Рософкастро-Айтос макар и в общ вид е отбелязан и от Г.п.Аянов[255].

Въвеждането на Айтоския проход е донякъде условно поради ограничеността му, посочена в географската характеристика. За да се придобие по-пълна представа за евентуалните пътно-комуникативни линии, както и регистрацията на селища и крепости не само от ранновизантийския, но и от следващите периоди, пътната и селищната система ще бъдат разгледани по линията Дебелт-Айтос-Айтоски проход и на север до Лопушненския проход, като се включат територии и археологически обекти, прилежащи източно от тази условна граница.

От Дебелт към Лопушненския проход пътят в северна посока е охраняван от няколко възлови крепости. Наближавайки Айтоските крепости, пътят остава в седловина между два укрепени пункта. От запад това е крепостта до село Караново (кат. № 106), а от изток – крепостта край село Малка поляна (кат. № 144). В този пункт в меридионалния път се влива и идващият от запад по планината Гребенец път. На укреплението край с.Малка поляна са обърнали внимание още К.Иречек[256] и Вл.и К.Шкорпил[257]. В поново време допълнителни сведения обнародва и Д.Момчилов[258]. В северна посока към днешния Айтос, източно от пътя, остава крепостта край село Съдиево (кат. № 224)[259]. В северната част от землището на днешния Айтос е протичал интензивен средновековен живот (кат. № 3, 4, 5 ,7). Тук са били издигнати две крепости (кат. № 3 и 4), представляващи контролно-пропускателни пунктове както на меридионалния път Дебелт-Лопушненския проход, така и на пътя от морето към вътрешността на страната. На крепостта в централната част на град Айтос са се спирали Ив. Карайотов[260] и П.Сустал[261]. На 1.5 км в северозападна посока от град Айтос се издига мощна крепост (кат. № 4) в местността "Хисар баир". Първи сведения за нея посочват пътешествениците Евлия Челеби и Георгиус Дуза още през XVII век[262]. По-късно сведения обнародва К.Иречек[263], на този обект се спира и К.Шкорпил[264]. След археологически проучвания през 1987 година конкретни данни обнародва Ив.Йорданов[265], а те по-късно са препубликувани от П.Сустал[266]. Според първите проучватели крепостта над град Айтос е наричана Орлов град[267], а по-късно П.Делирадев пише за "Градището"[268]. Пътят на север през Айтоския проход се спуска в долината между землищата на селата Вресово и Руен. Източно от пътя остава землището на село Лясково, Айтоско, за което П.Делирадев неточно сочи, че е имало постройки, считани за крепост или кула[269]. Такива следи липсват, но южно от селото има късноантично-средновековно селище (кат. № 143). В северна посока пътят достига до голямото селище в местността "Под калето" (кат. № 30) край село Вресово. Оформя се голям пътен възел, в който се преплитат следните пътища: меридионалният път между Айтоския и Лопушненския проход; меридионалната отсечка, пресичаща Карнобатска планина североизточно над село Карагеоргиево (кат. № 103); паралелният път от Върбишкия проход (южните му подстъпи до село Везенково) по долината на река Луда Камчия на изток към Надърския проход и Хаджийска река към морето. В трудовете на някои изследвачи е посочено, че до с.Вресово има крепост. Пръв за това пише К.Иречек, отбелязвайки за старо градище и намирани монети на Ал.Македонски, но без други сведения[270]. След него за крепост около с.Вресово е писал и К.Шкорпил[271]. По-късно П.Делирадев посочва такъв обект изцяло по информацията от К.Иречек, следи от стара крепост отбелязва и П.Сустал[272]. Източно от село Вресово на 4 км е разположено възвишението "Чуката", на което има рид, наричан "Калето". Селяните от Вресово и околните села не знаят за останки от крепост. Разглежданият пътен възел около с.Вресово е ограден с достатъчно на брой и със съответното стратегическо значение укрепления – на запад до село Череша (кат. № 268), на север – крепостта над село Шиварово (кат. № 281). Източният клон на пътя към Надърския проход и морето е охраняван от укрепленията при Надър, Снягово, Топчийско, за чиито периодизации на този етап меродавни са публикациите на К.Шкорпил[273] и Р.Рашев[274].

На север към Лопушненския проход пътят се движи по Шиваровската река, като от западната си страна е охраняван и контролиран от "Калето" (крепост на 2 км северно от с.Шиварово). Изградена е в дълбокото дефиле на Шиваровска река при слива й с река Асалък дере. Тази крепост (кат. № 281) не е известна в литературата. В своя публикация К.Шкорпил сочи, че южно под село Дъскотна на западния бряг на река Дермен дере в местността "Кале айни" има крепост[275]. При проучване в този район такава топонимия не се откри. Шиваровската крепост е действително южно под Дъскотна, но тя винаги е била в землището на Шиварово и е много по-близо до Шиварово.

В северна посока пътят през землището на с.Дъскотна преодолява река Л.Камчия и северно над село Вишна (между селата Дропла и Каравельово) минава през преградната стена "Герме кая" (кат. № 28), датирана като антична и подробно описана от К.Шкорпил[276], което в случая означава, че е със северна насоченост и следва да се отнесе към ранновизантийския период. След преградната стена пътят приема североизточна посока към възможното преодоляване на Източна Стара планина в тези ѝ високи части между днешните села Билка и Струя, където също има ранновизантийска преградна стена (кат. № 11). Тя е изградена срещу устието на река Кривица, на левия бряг на река Луда Камчия[277]. Все в северна посока пътят е охраняван от крепост и преграда, северно от село Трънак и южно от с.Лопушна[278]. Крепостта е известна като "Кайракта кале" (кат. № 264), а преградата – "Коджа капу" (кат. № 265). описани са подробно от К.Шкорпил[279]. Това е главният проход към с.Лопушна и северното продължение от Айтоския проход. Сред местното население определено се говори за стар път и проход, северно над село Трънак, със стратегически функции. В района на село Лопушна пътят се свързва с разклоненията, посочени при северния изход на пътя, идващ от "Таш авлъ" (кат. № 156) и преградната стена при село Каравельово (кат. № 99). Така, озовал се в Северна България, пътят има връзки: на изток към морето, на запад към вътрешността, на север към река Дунав.

Общият извод за пътната и селищната система през ранновизантийския период включва няколко аспекта. Следва да се отчете изключителната гъстота на населеност (като тук се вземат както изключителната гъстота на населеност, така и откритите поселения. Тази гъстота определено води до развитието на широка пътно-комуникативна система. С по-голяма значимост трябва да се обособят меридионалните пътища, част от пътната система Константинопол-Адрианопол към река Дунав в отсечките на проходите Върбишки, Ришки, Веселиновски, Айтоски и отчасти Лопушненски. Тяхната функционалност особено се засилва през VI и VII век. Тази гъста укрепителна система е изграждана най-вече през VI век, а най-сериозно е укрепяван най-лесно проходимия Ришки проход.

БЕЛЕЖКИ:

[1] **П.Мутафчиев.** Книга за българите. С., 1987, с.43-47.

[2] **Д.Овчаров.** Византийски и български крепости V – X в. С., 1982, с.15.

[3] ГИБИ, Т.2., С., 1959, 123-158.

[4] **В.Н.Златарски.** История на българската държава през средните векове. Т.1., С., 1918, с.18.

[5] **K.Skorpil.** Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров. Byzantinoslavica. Ч.2. 1930, с.198; **Д.Овчаров.** Цит.съч., с.19; **В.Тъпкова-Заимова.** Нашествия и етнически промени на Балканите през VI – VII в., С., 1966, с.35-51.

[6] **В.Тъпкова-Заимова.** Пак там.

[7] **Д.Овчаров.** Цит.съч., с. 18-19.

[8] **Ив.Дуйчев.** Нападения и заселване на славяните на Балканския полуостров. – ВИСб., 1975, № 1, с.75.

[9] За това вж. **Д.П.Димитров.** Прабългарите по северното и западното Черноморие. С., 1987, с.203.

[10] Вж. ГИБИ. Т.3., С., 1960, 184-196; **П.Мутафчиев.** Към църковно-историческата география на Пловдивско. – В: Избрани произведения, Т.2., С., 1973, с.204-206; **Д.Цухлев.** История на българската църква. I период – 864-1186. С., 1910, с.77.

[11] **В.Велков.** Кой е град Диосполис? – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV – XIV век. София-Сливен, 1993, с.24-30; **Кр.Гагова.** Тракия през Българското средновековие. С., 1995, с.163.

[12] Общите направления на пътищата могат да се проследят в изследванията на: К.Шкорпил, Вл.Кецкаров, В.Аврамов, В.Тъпкова-Заимова, посочени в изследването.

[13] История на град Ямбол. С., 1976. Цялата част, посветена на Средновековието, е разработена от В.Гюзелев.

[14] **В.Велков.** Цит.съч., с.24-30.

[15] **Ст.Лисицов.** Проходи и оперативно-съобщителни линии в Котленската, Сливенската и Гребенец планина през късната античност и българското средновековие. – В: Сб.Североизточна Тракия... цит.изд,. с.38-57. В изложението обаче има преплитане и смесване на пътища от няколко периода – както от античността и средновековието, така и дори до XVIII век.

[16] **Ю.Трифонов.** Марашки села в Плевенско и произход на думата "Мараш". – Български преглед 1. С., 1929, № 2, с.288-292.

[17] **К.Шкорпил.** Памятники в окрестностях Абобской равнины. – ИРАИК X, 1905, с.514, 515, 565.

[18] **П.Делирадев.** Принос към историческата география на Тракия. Т.1., С., 1953, с.341.

[19] **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Археологически паметници на Ямболски окръг. С., 1978, с.26

[20] **P.Soustal.** Tabula imperii Byzantini 6. Thrakien (Thrake, Rodope und Naimimontos). Wien. 1991,339.

[21] **Ст.Лисицов.** Проходи и ... цит.съч., с. 38-57.

[22] **Ив.Пандалеев.** По въпроса за местонахождението на крепостта Маркели. – ИБАИ I, 1921-1922, с.237-238.

[23] **P.Soustal.** Op.cit., 367.

[24] **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Цит.съч., с.16-17. Войнишката крепост(по цитирания каталог за Ямболски окръг) контролира пътните връзки на юг към Болярово и крепостите в землището на село Болярово.

[25] **К.Шкорпил.** Памятники.. цит.съч., с.514-515 и сл.

[26] Пак там, с.514.

[27] **П.Делирадев.** Цит.съч., с.334.

[28] **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Цит.съч., с.17.

[29] **Д.Ангелов, Б.Чолпанов.** Българска военна история от втората четвърт на X век до втората половина на XV век. С., 1989, с.162-163.

[30] За крепостта край град Средец, проучвана по археологически път от лятото на 1989 г., вж. Археологически открития и разкопки за 1989 година и сл.

[31] **Р.Рашев.** Старобългарски укрепления на Долния дунав VII – XI век. С., 1982, с.183 под кат. № 135 по сведение на К.Шкорпил. Старобългарската съобщителна мрежа и крепостите по нея. – БИБ, Т.2., 1929, год. II, 80-111. За това укрепление може да се проследи подробното описание на района на селата Звезда и Дюля в настоящата глава.

[32] На крепостта при с.Правдино ще се спра подробно в хода на изложението.

[33] Според даденостите на терена и регистрираното селище от **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Цит.съч., с.21

[34] **П.Делирадев.** Цит.съч., с.345.

[35] От **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Цит.съч., с.19. При теренно проучване на землищата на селата Иречеково и Палаузово не попаднах на сведения за крепости.

[36] **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Цит.съч., с.19, също така и монети от ИМ – Бургас, ф.Нумизматика, инв. № 1456, 1622, 1455; 1457.

[37] **В.Аврамов.** Юбилеен сборник Плиска-Преслав. С., 1929, Ч.1, с.190.

[38] **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Цит.съч., с.19.

[39] Пак там, с.21.

[40] **P.Soustal.** Op.cit., 339-340.

[41] **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101.

[42] **П.Делирадев.** Цит.съч., с.341.

[43] Вж. **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Цит.съч., с.21.

[44] Пак там.

[45] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.105.

[46] **Кр.Гагова.** Пътна система в Северна Тракия през XIII – XIV в. – ИПр., 1983, № 1, с.97.

[47] **Д.Ангелов, Б.Чолпанов.** Цит.съч., с.124.

[48] **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Цит.съч., с.21.

[49] **Д.Момчилов.** Значение и местонахождение на средновековната крепост Лардея. – ИПр., 1988, № 8, с.58-64.

[50] **P.Soustal.** Op.cit., 339-340.

[51] Крепостта първоначално е отбелязана мимоходом от двама автори **К. Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101; **П.Делирадев.** Цит.съч., с.341 като крепост край с.Терзийско. Но сериозно внимание ѝ се обръща едва след публикацията на Д.Момчилов. Значение... цит.съч., с.58-64. През пролетта на 1990 г. са извършени и сондажни проучвания в Терзийската крепост.

[52] **P.Soustal.** Op.cit., 339-340.

[53] За първи път крепостта "Голямото кале" е обнародвана от Д.Момчилов Значение... цит.съч., с. 63; по-пълни сведения има в: **Д.Момичлов.** Средновековните крепости в южните части на Ришкия и Върбишкия проход. – ВИСб. 1990, № 6, с.28. Сведения за крепостта е обнародвал и Ст.Лисицов. Регистрация на археологическите обекти в Карнобатския край. – В: Сб. История и култура на Карнобатския край, Т.1., С., 1991, с.12-13

[54] **К.Иречек.** Цит.съч., с.801.

[55] Пак там, с.801-802.

[56] **Вл. и К.Шкорпил.** Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, с.54.

[57] **F.Kanitz.** Donau-Bulgarien und der Balkan. Leipzig. 1880. III band., 96.

[58] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.104, 120.

[59] Това е в: **П.Делирадев.** Цит.съч., с.139. Описанията на Скаленскат крепост могат да се проследят в: **К.Иречек.** Цит.съч., с.801-802; **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.52. Откривани са монети от Юстиниан I (съхранявани от колекционер от гр. Сунгурларе); Юстин II и София (ИМ-Бургас, ф.Нумизматика, инв. № 2779); лодка-еднодръвка (съхранява се в ИМ-Бургас).

[60] **P.Soustal.** Op.cit., 441.

[61] **К.Иречек.** Цит.съч., с.802.

[62] **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.52.

[63] По: **В.Аврамов.** Цит.съч., с.193

[64] **Г.Баласчев.** Бележки върху веществената култура на старото българско ханство. С., 1902, с.43.

[65] По: **В.Аврамов.** Цит.съч., с.192.

[66] В случая вж. **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101.

[67] Още **К. Иречек.** Цит.съч., с.796, неправилно посочва, че в "Бутово" има крепост ("пустата крепост Бутово"), което вероятно подвежда **В.Аврамов.** Цит.съч., с.106, което означава, че и той не е посещавал този район. Неточността е изправена от **П.Делирадев.** Цит.съч., с.154-155.

[68] За старини в местността "Новачка" отбелязват още: **К.Иречек.** Цит.съч., с.796 и **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит. съч., с.7.

[69] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.106.

[70] За старобългарския произход на името Новачка от старобългарското лично име Новак вж. **М.Косева.** Стари местни названия в Карнобатско. – В: Сб. История и култура... цит.изд, Т.1., с.34, като за сравнение старобългарският характер се потвърждава и при **Ап.Саламбашев.** Местните названия в Смоленско, С., 1976, с.144.

[71] **Ст.Лисицов.** Проходи и... цит.съч., с.38-57.

[72] **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.53. Те пишат: "Към укреплението "Карассу-калеси" отправихме се от село Медвен, вървяхме в североизточна посока, догдето стигнахме до означеното място. Тук личат останките от едно укрепление и един зид, който иде по върхът на едно стръмно наклонение. Зидът е работен с хурусан, и е около 2 м дебел; на едно място се забелязва в него врата, до 3 м широка. На този зид думат "Еркесия" (пресечено място)". Тук Шкорпилови допускат грешка, като отъждествяват "Еркесията" ("Гермето") с "Карасу кале".

[73] **К.Иречек.** Цит.съч., с.797.

[74] **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с. 100-101.

[75] **Ат.Дичински.** Медвен. С., 1980, с.38, 42.

[76] Пак там, с.38.

[77] **Д.Момчилов.** Средновековните крепости... цит.съч., с.30.

[78] **P.Soustal.** Op.cit., 433-434.

[79] **Ст.Лисицов.** Проходи и ...цит.съч., с.38-57.

[80] **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.53.

[81] **K.Skorpil.** Стратегически... цит.съч,. с.14.

[82] **Е.Грозданова.** Българската народност през XVII в. (Демографско изследване). С., 1989, с.431-441.

[83] **К.Шкорпил.** Старобългарската ... цит.съч., с.101; **К.Иречек.** Цит.съч., с.796.

[84] **Д.Момчилов.** Значение и... цит.съч., с.63-64; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.41-43.

[85] **P.Soustal.** Op.cit., 433-434.

[86] **Ст.Лисицов.** Проходи и... цит.съч., с.45.

[87] **К.Иречек.** Цит.съч., с.797.

[88] **K.Skorpil.** Стратегически... цит.съч., с.22.

[89] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.103.

[90] Пак там, Т.1.

[91] **К.Иречек.** Цит.съч., с.796.

[92] **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.52.

[93] **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101.

[94] **В.Аврамов.** Цит.съч., Т.1., с.99.

[95] **П.Делирадев.** Цит.съч., с.146.

[96] **Д.Момчилов.** Средновековните крепости... цит.съч., с.30-32; както и обобщаващо изследване **Д.Момчилов.** Археологически обекти в землището на село Везенково. – В: Село Везенково. История, бит и култура. С., 1995, с.47-67, което е и последна по хронология публикация.

[97] **Ст.Лисицов.** Регистрация... цит.съч.,с.13-14.

[98] **P.Soustal.** Op.cit., 494.

[99] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.104.

[100] **Цв. Дремсизова-Нелчинова, В.Антонова.** Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. С., 1975, с.23.

[101] Пак там, както и общите изследвания на К.Шкорпил и В.Аврамов.

[102] **Н.Овчаров.** Значение на прохода Дервент при Търговище през Средновековието. – ВИСб, 1981, № 5, с.68-71.

[103] **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101; **Д.Момчилов.** Значение и.... цит.съч., с.63; **Д.Момчилов.** Средновековните крепости... цит.съч., с.30.

[104] **P.Soustal.** Op.cit. 433.

[105] **Ц.Дражева.** Антични и средновековни монети, открити в района на с.Везенково. – В: Село Везенково... цит.изд., с.68-72.

[106] Разстоянието и посоката на обектите са подадени от селището, от което е извършено обхождането. Крепостта "Руспу хисар" е гранична местност между землищата на Везенково и Върбица.

[107] **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.52.

[108] **Цв. Дремсизова-Нелчинова, В.Антонова.** Цит.съч., с.23.

[109] **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.52-53.

[110] **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101.

[111] **В.Маринов.** Герлово. С., 1970, с.22, 39.

[112] **Цв.Дремсизова-Нелчинова, В.Антонова.** Цит.съч., с.23.

[113] **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.33-35.

[114] **Р.Рашев.** Цит.съч., с.183.

[115] **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.32.

[116] **K.Skorpil.** Стратегически... цит.съч., с.18 (1929).

[117] **Цв.Дремсизова-Нелчинова, В.Антонова.** Цит.съч., с.21.

[118] **Р.Рашев.** Цит.съч., с.11.

[119] **К.Иречек.** Цит.съч., с.807; и сл.; **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.48; **В.Аврамов.** Цит.съч., с. 191-217.

[120] Пълен преглед на изразените мнения вж. в: **Д.Момчилов.** Карнобатската крепост Маркели. – ИПр., 1986, № 4, с.57-65.

[121] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.191-217.

[122] От 1986 година насам от екип в състав: Живко Аладжов (АИМ при БАН), Цоня Дражева (ИМ-Бургас), Димчо Момчилов (ИМ-Карнобат).

[123] АОР от 1986 г. насам, както и: **Ж.Аладжов, Ц.Дражева, Д.Момчилов.** Разкопки на крепостта Маркели през 1986-1987 г. – В: Сб. История и култура на Карнобатския край... цит. съч., с.25-28; **Ж.Аладжов.** Крепостта Маркели – някои стратиграфски и хронологически бележки. – В: Сб.Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в.... цит. съч., с.118-125; **Д.Момчилов.** Средновековни християнски храмове в Карнобатския край. – Втори симпозиум "Християнската духовна и материална култура в България от античността до наши дни". Бургас, 1995, с.32-33.

[124] В по-предни публикации: **Д.Момчилов.** Карнобатската... цит.съч., с.61-62; Д.**Момчилов.** Окопът "Еркесия" и средновековните пътища в Карнобатско. – Векове, 1990, № 4, с.65-71.

[125] **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.51.

[126] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.105.

[127] **П.Делирадев.** Цит.съч., с.131.

[128] **Д.Момчилов.** Окопът "Еркесия"... цит.съч., 65-71.

[129] Техните предположения са изложени: на Ат.Игнатиев в съхранения архив в ГИМ-Карнобат (НСп.ф.инв.№ 178) и **В.Аврамов.** Цит.съч., Т.1.

[130] В землището на село Мъдрино.

[131] **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.53, 92. Описват и запазената тогава селищна могила, както и намирането на монети на Ал.Македонски, Константин Велики, Юстиниан I и др.

[132] **Ат. Игнатиев.** Градището при село Комарево, Карнобадско. – ИБАИ 1, 1921-1922, с.206-215.

[133] Сведения в: АОР от 1984 г. насам, както и **Ц.Дражева.** Археологически обекти в Карнобатско. – В: Сб. История и култура на Карнобатския край. Т.1... цит.съч., с.19, вж. посочена статия в бел. 12 (**Ц.Дражева.** Крепостта Градището-Голое при село Лозарево. Под печат).

[134] **P.Soustal.** Op.cit., 271.

[135] ГИМ-Карнобат, фонд Археология.

[136] **Вл. и К.Шкорпил.** Цит.съч., с.53.

[137] **Д.Момчилов.** Карнобатската... цит.съч., с.62.

[138] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.145.

[139] ГИМ-Карнобат, НСп.ф. инв. № 178 (архив на Ат.Игнатиев).

[140] **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.29.

[141] Установена е закономерност на топонима "Стражата" във връзка с неговото пространствено разположение. Оказва се, че той се среща в тази си форма неизменно до укрепителни съоръжения. Например в землището на с.Раклица има местност "Стражата" недалеч от крепостта над с.Костен и в близост до местността "Манастирището". Местността "Стражко поле" е под крепостта "Юрук мезаря" край Ново село. Местност "Стражата" има и до

крепостта "Градището" (на 2 км север-северозападно от село Трапоклово, Сливенско). Етимология: 'високо място, откъдето може да се гледа цялата околност' – за това вж. **Ан.Саламбашев.** Цит.съч., с.162. Терминът "стражата" е определен като старобългарски от В.Миков. Произход и значение на имената на нашите градове, реки и села, планини и места. С., 1943, с.177. За моето предположение за пряка връзка на топонима "Стражата" с укрепителната система като неоснователно тенденциозно писа **Ил.Георгиев.** Цит.съч., с.14. Тук включвам още два едноименни топонима (освен изнесените първоначално (до селата Манолич и до Раклица). Определено считам, че следва да се търси закономерност.

[142] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.99.

[143] **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.26.

[144] По информация от Ст.Лисицов вж. Арх. К.Шкорпил, а.е. 605; л.36; както и: Ст.Лисицов. Археологически проувания (Археологически паметници в Бургаски окръг). С., 1985, НИПК. Документацията се съхранява в ИМ-Бургас.

[145] **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.511; още и: **K.Skorpil.** Стратегически... цит.съч., с.17.

[146] **K.Skorpil.** Пак там; **P.Soustal.** Op.cit. 432.

[147] **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.535-536.

[148] **Р.Рашев.** Цит.съч., с.117.

[149] При проучване на село Климаш (през 1984 г.). За често срещания топоним "Юрта" и неговото етимологично тълкуване вж. **Стр. Димитров.** Мезрите и демографския колапс на българската народност през XV век. – Векове, 1973, № 6, с.62, където авторът го обяснява като местоживелище, поселище. В рамките на посочения топоним "Юрта" в Климашко е имало селище.

[150] ГИМ-Карнобат, НСп.ф., инв. № 178.

[151] **Бр.Шкорпилови.** Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. МСб., 1891, № 4, с.140.

[152] **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.53.

[153] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.199; по-пълни сведения и начални датировки вж. в: **Д.Момчилов.** Средновековните крепости... цит.съч., с.24.

[154] **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.24.

[155] **Ил.Георгиев.** Военни пътища и преградни съоръжения в Ришкия проход. – ВИСб., 1993, № 2, с.5-23.

[156] Пак там, с.10.

[157] **К.Иречек.** Цит.съч., с.812.

[158] **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.512.

[159] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.145.

[160] **Д.Момчилов.** Средновековните.. цит.съч., с.27-28.

[161] **Ст.Лисицов.** Регистрация... цит.съч., с.15.

[162] **P.Soustal**. Op.cit., 415.

[163] **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.50.

[164] **К.Иречек.** Цит.съч., с.812.

[165] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.145.

[166] **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.25-26.

[167] **Ст.Лисицов.** Регистрация... цит.съч., с.14.

[168] **P.Soustal.** Op.cit., 407.

[169] **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.512.

[170] **Цв.Дремсизова-Нелчинова, В.Антонова.** Цит.съч., с.57.

[171] **Р.Рашев.** Цит.съч., с.82.

[172] **Д.Момчилов.** За локализацията на прохода Сидера. – В: Сб. Приноси към българската археология (под печат).

[173] **Ил.Георгиев.** Цит.съч., с.19-23.

[174] **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.512.

[175] Пак там, с.535.

[176] **К.Шкорпил.** Пак там, с.511; вж. и: Р.Рашев. Цит.съч., с.60 (сх.2-3), 109, 199.

[177] **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.511.

[178] **P.Soustal.** Op.cit., 432.

[179] Пътната отсечка в участъка село Люляково-село Веселиново (юг – север) не трябва да се третира като елемент от пътната система на Ришкия проход, а да се обособи като самостоятелен проход – Веселиновския.

[180] **Б.Недков.** България и съседните ѝ земи през XII век според Идриси. С., 1960, с.142.

[181] Изхождам от наличието на няколко средновековни обекта, посочени от: **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Цит.съч., с.17.

[182] Първоначално **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.48; а по-късно само от **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.84.

[183] **П.Делирадев.** Цит.съч., с.345.

[184] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.226-229.

[185] **P.Soustal.** Op.cit., 415.

[186] В ГИМ-Карнобат, в архива на Ат.Игнатиев (НСп.ф. инв. № 178) има бележки за тази крепост. За първи път обаче тя е публикувана от: **Д.Момчилов.** Едно предположение за местонахождението на средновековната Ктения. – ИПр., 1991, № 6, с.35-40.

[187] **П.Делирадев.** Цит.съч., с.129.

[188] **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.18.

[189] Изнесената литература в кат. № 9.

[190] **К.Иречек.** Цит.съч., с.842-843.

[191] **Вл.и К.Шкорпил.** Цит.съч., с.47; **Бр.Шкорпилови.** Цит.съч., с.138-140

[192] **Ив.Райков.** Местни названия и старини в землището на село Русокастро, Бургаско. – В: ИНМБ, Т.1., 1950, с.295-296.

[193] **П.Делирадев.** Цит.съч., с.88.

[194] **Ж.Въжарова.** Руските учени и българските старини. С., 1960, с.57, отбелязани развалини от замък с кули в Руссо де Кастру.

[195] **V.Besevliev.** Средновековни надписи от Черноморието. – ИАИ, С., 1950, Т. XVII, с.289.

[196] Изворовите данни за Дебелт от този период могат да се проследят в ГИБИ.Т.3.Цит.изд.,186-196, 117, 161, 165.

[197] **P.Soustal.** Op.cit., 234-235.

[198] **Ст.Дамянов.** Археологически открития в Дебелт. Море, 1982, № 1, с.235.

[199] **Ив.Йорданов.** Печатите на комеркиарията Девелт. – Поселищни проучвания, 1992, № 2, С., 1992, с.11 и сл.

[200] **Бр.Шкорпилови.** Цит.съч., с.138-140; Ат.Игнатиев. Стари пътища в Карнобатско. – ИБАИ IV, 1926-1927, с.291-295.

[201] **Ил.Георгиев.** Цит.съч.

[202] За нея има частични податки в архива на Ат.Игнатиев. В научно обръщение крепостта е след публикацията на **Д.Момчилов.** Окопът "Еркесия"... цит.съч., с.65-70; **Д.Момчилов.** Средновековните крепости... цит.съч., с.20.

[203] Да се проследи литературата от бел. 200 и бел.202.

[204] **Ил.Георгиев.** Цит.съч.

[205] Топонимите са както от публикацията на **Ат.Игнатиев.** Стари... цит.съч., с.291-295; така и от проучване на селата Глумче, Кликач и Зимен (архив в ГИМ-Карнобат).

[206] **К.Иречек.** Цит.съч., с.812.

[207] **Бр.Шкорпилови.** Цит.съч., с.138-140.

[208] Пак там.

[209] **Ат.Игнатиев.** Стари... цит.съч., с.291-295, както и цит.архив.

[210] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.151-152.

[211] **Д.Момчилов.** Средновековните.. цит.съч., с.20-23.

[212] Цитираните трудове на двамата за пътищата.

[213] **Ат.Игнатиев.** Стари... цит.съч., с.291-295; както и архивът му в ГИМ-Карнобат.

[214] За градище между селата Куркуджа (дн.Вълчин) и Герделий (дн.Невестино) са отбелязали още **Вл. и К.Шкорпил.** Цит.съч., с.51, а по-късно: **Бр.Шкорпилови.** Цит.съч., с.139.

[215] **Ат.Игнатиев.** Стари... цит.съч., с.293. Подробни сведения за селището по южния склон на "Алан баир" се съдържа в архива на автора (в ГИМ-Карнобат).

[216] **Д.Момчилов.** Окопът... .цит.съч., с.65-70; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч. с.23.

[217] **Бр.Шкорпилови.** Цит.съч., с.139-140.

[218] **Ил.Георгиев.** Цит.съч.

[219] **Вл. и К.Шкорпил.** Цит.съч., с.51; **Бр.Шкорпилови.** Цит.съч., с.138-140.

[220] Главно в: **Ат.Игнатиев.** Стари... цит.съч., с.291-295, както и ръкописи от събирателската му дейност (ГИМ-Карнобат, цит.архив)

[221] **В.Аврамов.** Цит.съч., ч.1.

[222] Който има няколко разклонения.

[223] Маркирано от **П.Делирадев.** Цит.съч., с.71 без никакви други данни.

[224] **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.28.

[225] **P.Soustal.** Op.cit., 423.

[226] **Ил.Георгиев.** Цит.съч., с.12.

[227] **П.Делирадев.** Цит. съч., с.73.

[228] **P.Soustal.** Op.cit., 423.

[229] **П.Делирадев.** Цит.съч., с.73.

[230] **Ил.Георгиев.** Цит.съч.

[231] Вж. литературата от кат. № 79.

[232] **П.Делирадев.** Цит.съч., с.68, където авторът я разглежда като една от двете крепости на рътa "Калесарджа" като "Голямото кале". Този рът се простира от Моравска река на запад (в миналото Марафтенска по старото име на селото) до Люляковската (Кереметлийската) река на изток. На посочения рът има не две, както сочи П.Делирадев, а четири крепости – две в землището на с.Съединение и две край с.Люляково.

[233] Вж. бел. 232.

[234] **Ил.Георгиев.** Цит.съч., Ако авторът (Ил.Георгиев) има предвид т.н. от него "Марафтенско кале" (с.12) за крепостта "Кайряка", допуска грешка, защото тук крепост "Марафтенско кале" няма. Това е крепост на най-доминираща в района връх с изключително значение, на което Ил.Георгиев не обръща внимание, което категорично доказва непознаването на района и археологическия материал.

[235] Вж. текста и литературата в кат. № 227.

[236] При нашите проучвания (в периода 1988-1989 г.) учителят по история в местното училище, г-н Милен Пейчев, работещ дълги години, събиращ сведения за историята на селото и района, ни осведоми, че тази крепост е известна на местното население под името "Новак". Това наименование ме е заблудило и съм пропуснал посочената от К.Шкорпил крепост, отбелязана с две имена (**К.Шкорпил.** Памятники...цит.съч., с.512; **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.83) първоначално като "Хисар кале", а впоследствие като "Хасар кале". Така че аз не съм откривател, както ме обявява Ил.Георгиев (цит.съч., с.13) , а съм ползвал сериозно информацията, подадена ми от местни изследвачи, което явно опонентът ми Ил.Георгиев следва да провери.

[237] Цит.текст от бел.236 и корекция от моя страна на различните наименования на крепостта (вж. и кат. № 228).

[238] Тъй като Ил.Георгиев (цит.съч., с.13) си позволява да подлага на съмнение предложените от мен датировки, вече посочих, че върху този материал са се изказали още двама утвърдени специалисти археолози. Всичко това може само да означава, че Ил.Георгиев интерпретира (т.е. "датира") съвсем фриволно движимия археологически материал; стана ясно, че той не познава добре и района, който коментира (фактът, че непосредствено над с.Люляково има сериозен средновековен обект – селището в м."Манастира", за което той никъде не споменава), подлага изцяло на съмнение почти всичко, предложено от автора в коментираната статия.

[239] **П.Делирадев.** Цит.съч., с.68; Д.Момчилов. Средновековните... цит.съч., с.35-37.

[240] За същността му вж. Турско-български речник. С., 1962, с.70.

[241] **П.Делирадев.** Цит. съч., с.68.

[242] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.88.

[243] **П.Делирадев.** Цит.съч., с.66

[244] **П.Коледаров, Н.Мичев.** Промените в имената и статута на селищата в България 1878-1972 г. С., 1973, с.20.

[245] По **Р.Рашев.** Цит.съч., с.183, където е посочено и мнението на К.Шкорпил (също неточно).

[246] **П.Делирадев.** Цит.съч., с.73.

[247] **Ил.Георгиев.** Цит.съч.

[248] **K.Skorpil.** Стратегически... цит.съч., с.103, 1929.

[249] **П.Делирадев.** Цит.съч., с.70.

[250] **K.Skorpil.** Стратегически... цит.съч., с.104, 1929.

[251] **П.Делирадев.** Цит.съч., с.67; **Д.Момчилов.** Едно предположение... цит.съч., с.35-39; **P.Soustal.** Op.cit., 301.

[252] **В.Великов.** Пътища по Западното Черноморие в предримската епоха (IV-I в.) – ИВАД, кн. XIV, Варна,, 1963, с.31.

[253] **Ст.Недев.** Пътищата между Марцианопол и Анхиало-Аетос през римската и византийската епоха. – ИВИНД, Т. XVIII. № 1, С., 1972, с.164.

[254] Пак там, с.169.

[255] **Г.п.Аянов.** Стари пътища през Странджа и Сакар. – В: ИНМБ, 1950, Т.1., с.96.

[256] **К.Иречек.** Цит.съч., с.817.

[257] **Вл. и К.Шкорпил.** Цит.съч., с.47.

[258] **Д.Момчилов.** Едно... цит.съч., с.35-39.

[259] Материалите се съхраняват в град Айтос в къща-музей "П.Станев". Изказвам благодарност за възможността да ги обработя.

[260] **Ив.Карайотов.** Разкопки в центъра на Айтос. XVIII национална археологическа конференция 27-30.V.1973 г. в Нова загора. С., 1973, с.6.

[261] **P.Soustal.** Op.cit., 167.

[262] По **П.Делирадев.** Цит.съч., с.64.

[263] **К.Иречек.** Цит.съч., с.815-816.

[264] Първоначално **Вл. и К.Шкорпил.** Цит.съч., с.53; а по-късно К.Шкорпил. Старобългарската... цит.съч., с.97.

[265] Сведения вж. в АОР за 1987 г. Благоевград, 1988, с.184-185. Ползвал съм и допълнителни данни, любезно предоставени ми от ст.н.с.д-р Ив.Йорданов, за което сърдечно му благодаря.

[266] **P.Soustal.** Op.cit., 167.

[267] По **Вл. и К.Шкорпил.** Цит.съч., с.53.

[268] **П.Делирадев.** Цит.съч., с.66.

[269] Пак там, с. 367.

[270] **К.Иречек.** Цит.съч., с.817.

[271] **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.103.

[272] **П.Делирадев.** Цит.съч., с.67; **P.Soustal.** Op.cit., 500.

[273] Цит.трудове на К.Шкорпил.

[274] **Р.Рашев.** Цит.съч., каталога и посочената там литература.

[275] **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч.,с.103.

[276] **K.Skorpil.** Стратегически... цит.съч., 1931, 13; **Р.Рашев.** Цит. съч., с.185 (кат. № 169).

[277] Пак там.; **Р.Рашев;** Пак там. с.184 (кат. № 167).

[278] Пак там, с.14-15; **Р.Рашев.** Пак там, кат. № 143

[279] Пак там.

ГЛАВА ВТОРА

ПЪТНАТА И СЕЛИЩНАТА СИСТЕМА ПРЕЗ ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО VII – X ВЕК

(ТАБЛ. XV)

Детайлно пътната и селищната система между Източна Стара планина на север и "Еркесията" на юг, включваща проходите Върбишки, Ришки, Веселиновски и Айтоски, не е изследвана. По отделни страни от нея – описание на крепости, маркиране на селища, има обнародвани бележки. С по-голямо внимание изследователи са се отнесли към пътно-комуникативната система. Последното се дължи на определено засиления интерес към установяването на стратегическите направления в Източна Стара планина и през нея по линията Константинопол – Адрианопол – Плиска (Преслав)- река Дунав. Част от учените са подходили по-глобано, като са посочили предимно главните центрове. Други (чиито мнения представляват много важен момент в настоящото изследване) като К.Шкорпил, В.Аврамов, Ат.Игнатиев, са потърсили конкретноисторическото значение на района. В най-общ план, изхождайки от досегашната историопис по въпроса, могат да се направят следните изводи:

– до момента е акцентирано на пътната система предимно за периода VII-X в. (времето на Първото българско царство) и то най-вече с оглед на военно-политическите действия между България и Византия;

– почти всички, изследвали пътната система, са разглеждали основно Ришкия проход. Съвсем слабо са засегнати Върбишкият и Веселиновският и почти нищо не е писано за Айтоския проход;

– изследваните пътища са посочени в най-общ вид като средновековни. Тоест в изследванията се подхожда общо, без да се отчитат динамичните процеси и измененията;

– описаната досега пътна система (като старобългарска VII-X в.) не е съобразявана хронологически със свързаните с нея археологически обекти.

Ето защо при реконструирането на пътната система в един от най-важните за българската държава периоди – Първото царство, когато комуникациите от Константинопол за Плиска (впоследствие и за Преслав) минават през тези земи, е необходимо най-напред да бъде изяснена ранновизантийската пътна и селищна система до VII век. Съвсем естествено е във времето, когато византийската граница е на север до река Дунав (до втората половина на VII век) на земите между Източна Стара планина на север и "Еркесията" на юг, да се отдава значение, различно от това за периода след 681 година. Създаването на нова държава на север от Стара планина с център, недалеч от източностаропланинските проходи, в кратък период ги издига до нивото на стратегически. И ако преди VII век източностаропланинските проходи, особено Ришкият, като по-лесно преодолими са играли ординерно значение, след 681 година ролята им нараства неимоверно и се пренася върху целия район южно пред тях. Последният е буферна зона между Византия и България, от равностойно стратегическо значение и за двете държави. Част от ранновизантийската отбранителна линия до VII век в южните подножия на Източна Стара планина продължава да има своето значение и за двете държави. Част от пътната ранновизантийска мрежа се превръща в основа на бъдещата комуникативна система от VII-X век, вече за връзки на Византия с България и обратно. Ето защо особено място ще бъде отделено на меридионалните пътища през Първото българско царство. В своето начално развитие българската държава не само се възползва от създадената от Византия през V-VI век пътна мрежа, но след съответно преустройство използва и отбранителни звена от ранновизантийската укрепителна система след съобразяване с направленията Константинопол-Плиска и Константинопол-Преслав. Не би било възможно българите да приспособят пътищата съобразно своите военни, съобщителни и търговски цели, ако България не използва в основни линии компонентите от старата византийска отбранителна система. Районът, визиран тук, и особено южните части до предпланините, е жизнено важно звено за България, особено след утвърждаването на Плиска за столица. Най-възлова роля придобиват днешните източностаропланински проходи – най-вече Ришкият. Неговата роля с няколко възможни преодолявания става приоритетна. И когато столица е Плиска, и Преслав (след 893 г.), е от значение и за двете държави кой ще владее южните области пред източностаропланинските проходи[1]. Оттук България е в състояние да парира успешно настъплението на Византия на север и да реализира своите походи на юг към Тракия. Обратно, Византия, владеейки тези земи, има по-леката задача да настъпва фронтално срещу българските столици. Затова и българската отбранителна линия и старобългарската пътна система се развиват от север на юг. В тази система както се създават и нови звена, така и част от старите замират. Определено не следва да се счита, че в този регион през VII-X век е изградена нова операционно-съобщителна линия.

За Византия притежаването на Източноподбалканската област осигурява плацдарм за директното ѝ настъпление срещу столиците на България. Така тя прекъсва възможността да бъде нападната по най-кратките и удобни пътища – от Източна Стара планина към Адрианопол и Константинопол[2]. И обратно, от жизнена важност е за България тя да владее тези територии, с което парира опитите на Византия да развие настъпление на север към столиците през ниските части на Източна Стара планина. Затова с изключителна упоритост воюват тук и Византия, и България и П.Мутафчиев отчита, че тази упоритост "не е никак странна"[3]. Посочените обстоятелства налагат тенденцията, че териториите южно пред източностаропланинските проходи могат да се обособят и разглеждат като по-специфична територия – буферна (или военна зона). От дългогодишни комплексни проучвания, цялостни теренни обхождания, археологически сондажи на различни обекти в различни географски точки на района, както и от системни археологически разкопки, се потвърждава тезата, че голяма част от ранновизантийските крепости са били разрушени в хода на множеството варварски нападения преди основаването на българската държава. Засиленият натиск на славяни, авари, а покъсно и българи е точно отчетен от П.Мутафчиев[4]. Във връзка с тези зачестили варварски нападения Византия предприема мерки в две посоки: увеличаване на войските в граничните крепостни гарнизони и изграждането на гъвкави и здрави системи от укрепления[5]. На процесите, свързани със заселването на варварите славяни в Тракия, се спира и Ив.Дуйчев[6]. Археологическата констатация, допълваща мнението на редица автори, че мощната отбранителна система, изградена от Византия през V-VI век, рухнала още в края на VI век или най-късно през втората половина на VII век[7], доста категорично подсказва, че в резултат на големите разорения следва обезлюдяване на районите около най-често използваните пътища и проходи и че настъпват съществени демографски промени. Последните са характерни за района до втората половина на IX век. Може да се допусне, че осъществената най-вероятно през VII век колонизация от страна на Византия[8], в връзка с църковните реорганизации на империята[9], представлява действия на Византия, които са опит с други средства да бъдат задържани определени територии. Тук е интересно мнението на Г.Петкова-Цанкова, която приема, че северната граница на провинция Тракия минава по десния бряг на река Луда Камчия още от III век, но се запазва така и в последните десетилетия на VII век, като се приближава или слива с естествената граница – Балканския хребет, и дори допуска, че това е границата от VII век до началото на IX век между Тракия и Мизия[10]. За доказателство привежда обнародвания надпис от фрагментирана каменна колона край село Лозарево[11].

По-детайлно към разработването на пътната мрежа са подходили К.Шкорпил[12], В.Аврамов[13], Ат.Игнатиев[14], П.Коледаров[15], В.Тъпкова-Заимова[16], Вл.Кецкаров[17]. Отношение за отделни пътни участъци са изразили в свои проучвания и други автори[18], чиито мнения също ще бъдат анализирани.

Старобългарската пътна и селищна система по Източна Стара планина и на юг от нея винаги досега е разглеждана в контекста на по-значими военно-политически събития, главно войни, териториални придобивки и други.

Докато поселищната система от периода на Първото царство по Върбишкия проход и неговото южно продължение не е изследвана, за пътната система разполагаме с някои данни. Вече бе отбелязано, че изследвачите доста по-ограничено са се отнасяли към Върбишкия проход, но въпреки това има обнародвания от В.Аврамов, В.Тъпкова-Заимова, Ст.Недев и разбира се, от К.Шкорпил, посветил специална студия на проблема[19].

И в периода на Първото българско царство най-южните устия на Върбишкия проход – Марашкият проход и пътят "Катърджийолу" през Терзийския баир, продължават да се използват. Интензивно се натоварва връзката Адрианопол-Ямбол (Диоспол)[20]. Пътят в северна посока се разделя на две. Единият клон води право на север през Марашкия проход и е охраняван от Марашката крепост (кат. № 245). На север пътят продължава по добре описаното трасе до крепостта край с.Скала – "Хисар гьол". Вторият клон по "Катърджийския път" (кат. № 250) стига до Терзийската крепост. Използван е пътят от по-ранния период. Има и източно разклонение, за което свидетелстват старобългарските материали в местността "Селището" край с.Огнен (кат. № 154). Вероятно

съществува и път, свързващ Терзийската крепост (кат. № 246) с Марашката (кат. № 245)[21]. Наличието на археологически материали от старобългарския период по обекти на Терзийския баир – крепости и селища, разположени в ред, затварящ южните изходи, така както е отбелязал Р.Рашев[22], позволява да се извършва тълкуване за южната граница на българската държава в определен период от нейното съществуване. Пътят от Терзийската крепост (кат. № 246) в северна посока е вече известен, но в землището на Сунгурларе от източна страна остава старобългарско селище (кат. № 223) в местността "Сосурлука" (на 2 км южно).

Използването на ранновизантийската крепост "Голямото кале" до село Славянци (кат. № 204) потвърждава, че на места старобългарската пътна и селищна система се препокрива с по-ранната. Пътят (кат. № 206) следва старото трасе и край Скаленската крепост (кат. № 187) се свързва с клона, идващ от Марашкия проход. Възможно е и Скаленската крепост да не е съществувала през този период, но независимо от това дали е действаща или не, мястото остава средищен възел. През него преминава пътят за и от Върбишкия проход.

Пътят край Скаленската крепост продължава в север-североизточна посока през местността "Свети дол" (на 1 км северозападно от с.Скала) директно към "Голямото кале" (кат. № 13) над село Везенково. Влиза под долината, западно под "Голямото кале". Крепостта продължава съществуването си и през периода на Първото българско царство. От главния път има източно отклонение, което по местността "Шилешки рът" (кат. № 19) се свързва с "Голямото кале" (кат. № 13) от юг.

Интензивно продължава да се използва пътят по долината на река Луда Камчия на изток, от селището в местността "Кьор бунар" (кат. № 21) по вече описаното трасе (до меридионална връзка през реката в района на Ришкия проход).

Главният път, продължаващ под крепостта "Голямото кале" в североизточно-северна посока, стига до възвишението "Завоя"[23], като се изкачва по върха. Тук, от южната страна на това стратегическо възвишение, е изградена старобългарска преградна стена, известна като "Завой кале". Още К.Шкорпил пише за преградата "Завоя" и нейното важно пътно значение, но я определя като ранновизантийска[24]. По-късно мнение относно пътната значимост на това укрепление, разположено на главната балканска верига, изказва и В.Аврамов: "... тук, на последната местност (разб.Завоя), някога се издигала малка крепост, наречена Завойско кале, която пазела прохода"[25]. Ясно е, че В.Аврамов не е посещавал съоръжението и при анализа на пътя и ролята е подведен от името и допуска грешка. Същата грешка допускат и следващите автори, отделили специално място и на този археологически обект. Цв.Дремсизова-Нелчинова и В.Антонова пишат подобно на В.Аврамов за крепост, но пък те изнасят и някои допълнителни археологически данни: "24. Крепост, т.н. "Завойско кале". На около 15 км югоизточно от селото[26], върху хребет на Стара планина. Крепостният зид, добре запазен, е граден от ломен камък, споен с бял хоросан. На изток има квадратна кула със страна 3.80 м, а пред нея – ров. Заема площ около 50 дка. Липсват културни останки. Вероятно от късноримската епоха"[27]. Р.Рашев приема виждането на К.Шкорпил, че т.н. "Завойско кале" е преградна стена, и то антична[28]. Завойското кале е всъщност старобългарска преграда, обърната с фронт на юг (което е основният определящ белег поради липсата на поне досега откривани движими археологически паметници), с което трябва да се променят както мнението на К.Шкорпил, че е ранновизантийска преграда, така и някои неточности в публикацията на Цв.Дремсизова-Нелчинова и В.Антонова. Старобългарската преграда "Завой кале" контролира стар път, известен като "Трошка пътика" (кат. № 20). Старобългарската преграда "Завой кале" е главната защита на Върбишкия проход през VII-X век, а пътят "Трошка пътика" формира Върбишкия проход през Първото българско царство. Трасето на пътя пре старобългарския период е изнесено в източно-североизточна посока спрямо ранновизантийското след издигането на преградата. Тук посоката на пътя се изменя, а в района на самата преграда "Завой кале" пътят се разделя на два клона: един на север и втори на изток-североизток. Северният път "Трошка пътика" с спуска към землището на с.Върбица и укрепленията там, откъдето се насочва към Преслав. От местността "Завоя" източният клон се спуска или по долината на р.Коджа дере, или по долината на р.Лом дере покрай крепостта "Руспу хисар" (кат. № 15), която п данни е съществувала тогава[29]. В североизточна посока проследяваният път излиза край местността "Брегурла" до село Риш.

Преодоляването на Източна Стара планина по цялото описано трасе и особено между Везенково и Върбица в сравнение съ съседните източни проходи е трудно и мъчно.

Карнобатската крепост (кат. № 108) запазва своето стратегическо значение към подстъпите на Върбишки, Ришки и Веселиновски проход. Археологическите резултати доказват континуитет по място и в следващите векове. Византия при управлението на император Константин V Копроним (741-775 г.) си поставя за цел да унищожи българската държава и са предприети редица походи. Известно е, че повод за войната с българите било обстоятелството, че императорът започнал да строи крепости, и след отказа на империята да плаща редовните данъци на България се преминало към преки военни действия[30]. През 756 година при крепостта Маркели Константин V Копроним разбил българския хан Винех[31]. От този момент и до първото десетилетие на IX век тази крепост заема особено място в отношенията и военните конфликти между България и Византия. Честите сражения до Маркели показват важното ѝ стратегическо значение и за двете държави. Във връзка с този поход на Константин V Копроним византийският хронист Теофан пише: "Императорът пък завързал сражение с тях при така наречената Маркели (тази крепост се намира най-близо до българите), обърнал ги в бягство и избил мнозина от тях"[32]. С тази изгубена битка при Маркели българите фактически губят и първата война срещу Константин V Копроним. Византийското правителство отдава сериозно внимание на целия район и предприема специални мерки, за да го превърне в буферна зона срещу българската държава. През средата, 70-те и 80-те години на VIII век империята се стреми да създаде нова църковна организация с цел да запази земите между нея и България. Във връзка с тази църковна организация, отнасяща се най-вероятно към 733-787 г., в списъка на Филипополската митрополия фигурира и Маркели, посочен като епископско седалище. Пак в тези списъци са и градовете Дебелт и Диоспол[33]. Присъствието на Маркели в политическите и военни сблъсъци между империята и България започва да става все по-осезаемо. Следващото премерване на силите край Маркели е след поредното влошаване на българо-византийските отношения при управлението на Константин VI (780-797). То е особено сполучливо за българите. На 20 юли 792 година в тежко сражение българските войски начело с хан Кардам печелят блестяща победа над византийците, командвани от самия император. Хронистът Теофан пише: "През месец юли императорът се отправил на поход и застроил крепостта Маркели. И на 20 юли излязъл Кардам, господарят на България, цялата си войска и се установил в укрепленията. А императорът, въодушевен и убеден от лъжепророци, завързал сражение необмислено и безредно и претърпял страшно поражение"[34].

От този авторов цитат на анализ подлежи изразът за застрояването на крепостта от император Константин VI. По-горе бе
посочено, че крепостта фигурира в изворите няколко десетилетия по-рано, което означава, че изразът следва да се свърже с реконструкции на укреплението, тъй като от по-предното сражени
през 756 година и до 792 година само по изворови данни крепостта е съществувала поне 36 години. Все в тази посока не може да
се приеме мнението на П.Коледаров, че Маркели е застроена пре
793 година[35].

Важната победа на хан Кардам през 792 година води до ощ
по-голяма вътрешна стабилизация на България, временно ликвидиране на византийската заплаха и плащане на данък от стра
на на империята. Освен Теофан, оставил подробно описание н
понесените жертви от византийската армия, за разкриване на го
лемия военен и политически успех на хан Кардам свидетелства
"Житие на Йоаникий"[36]. В този извор, освен поражението на ви
зантийците при Маркели, е отбелязан и опитът на българите д
заловят жив самия император, който бил хванат от българск
войници с ласо, но е спасен от този твърде "смел Йоаникий"[37]
Там се среща още един ценен в информационно отношение па
саж "селището, наречено Маркели"[38], доказващ още веднъж, ч
Маркели в никакъв случай не е построена през 90-те години н
VIII век.

След загубата на 20 юли 792 година Константин VI плаща го
дишен данък, съгласно сключения мирен договор, но през 796 го
дина отказва да изпълни тази клауза от договора. На заплахат
на хан Кардам във връзка с отказа той отговаря: "Аз ще дойд
при Маркели, а ти излез насреща"[39]. Това е своеобразен опит з
реванш на императора след загубата през 792 година, и то отно
во край Маркели.

От изнесените сведения става ясно, че Маркели е гранична кр
пост между България и Византия, но в рамките на владенията н
империята. Като такава тя участва във взаимоотношенията меж
ду двете държави и през първото десетилетие на IX век. От Те
фан научаваме, че при похода на император Никифор I Гени
през 811 година "Крум, уплашен от многобройната войска, ощ
докато била в Маркели, поискал мир"[40], а преди Никифор да н
хлуе в България, "неговият любим прислужник Византий избяга

от Маркели при Крум, като задигнал със себе си императорските одежди и сто литри злато"[41]. За определяне принадлежността на Маркели към Византия може да се приведе следният израз на Теофан: "След много заобикаляния през непроходими места дързкият страхливец навлязъл с безразсъдна смелост в България..."[42], показващ движението на император Никифор на север. С големите военни успехи на хан Крум е свързан и фрагмент от надпис, на който също се чете името Маркели[43].

След бурните събития от началото на IX век при сполучливите походи на хан Крум, крепостта Маркели става част от българската държава. За последен път тя е отбелязвана в изворите по повод нашествието на печенегите през 1088 година. Ана Комнина пише: "А скитите преминали планинските теснини, които се намират по средата, и построили лагера си между Голое и Дямпол край така наречената Маркела"[44]. Това са в общ план изворовите данни за крепостта Маркели. Изхождайки от общата коренна връзка на имената Оркели и Маркели и при положение, че Оркели[45] е също в източната част на Хемус[46], В.Аврамов приема, че началото на Маркели трябва да се търси към II век и дори още по-рано.[47]

За локализирането на крепостта има изказани редица мнения, които могат да се подредят в няколко групи. Учени, които споменават за Маркели, пишат за нея, но не я идентифицират. Между тях са: Лебо[48], Успенски, Баласчев[49], Ломбард[50], Палаузов[51], Мутафчиев[52], Рашев[53]. Втора група учени твърдо застават на позиции, че крепостта до Карнобат е Маркели. Това са: Бъри[54], Н.П.Благоев[55], Г.Фехер[56], Д.Цухлев[57], В.Тъпкова-Заимова[58], В.Бешевлиев[59], Ив.Пандалеев[60], Ив.Велков[61], Вл.Кецкаров[62], В.Миков[63], П.Коледаров[64], М.Деведжиев[65], Ат.Игнатиев[66], В.Аврамов[67], Ив.Дуйчев[68], из разеното становище в "История на България"[69], П.Сустал[70], Ж.Аладжов[71], Кр.Гагова[72], Д.Момчилов[73]. Трета група учени поддържат мнението, че Маркели не е Карнобатската крепост. Сред тях са: В.Н.Златарски, приел, че Маркели е на Баладжика, и отъждествява Голое с Карнобатската крепост[74], С.Табаков, който я търси до с.Аврамов (Мокрен)[75]; Томашек, считащ, че Маркели е крепостта до с.Скала[76]; Я.Сакъзов, локализиращ я до Ямбол[77]; Хр.Милев и Ю.Георгиев поддържат мнението на Н.Златарски[78]; генералите Мустаков и Черакчиев също търсят крепостта на юг: първият – до "Еркесията" и крепостта над с.Войника, Ямболско[79]; вторият – до Версиникия в днешното село Орлово[80]. И на последно място могат да бъдат отнесени "особените" становища. К.Иречек, който първоначално приема Карнобатската крепост за Маркели, след това я поставя на мястото на крепостта до с.Скала[81]; братята Шкорпил при обиколката на Карнобатската крепост я определят като Маркели, но впоследствие смятат, че Маркели е тъждествена на крепостта до с.Правдино (Ямболско)[82], като междувременно К.Шкорпил твърди, че Карнобатската крепост е Маркерота на Юстиниан[83].

Аргументите, че Карнобатската крепост е Маркели, са следните: първо, месторазположението и внушителните размери на крепостта, които заедно с географските дадености вече бяха описани; на второ място – изразът на Ана Комнина, че скитите се установили между Голое и Дямпол, край така наречената Маркела"[84], който при анализ, независимо дали Голое се намира до днешното село Лозарево или на североизток, точно съвпада с месторазположението на Карнобатската крепост; на трето място е езиковедският анализ на топонима Маркели. По името (топонима) са изказани няколко мнения. При задълбочен анализ на топонима Маркели може по-лесно да се локализира разположението на крепостта. Всички учени, изследвали името Маркели, са го извеждали от името на реката, течаща в подножието на крепостта. Днес, както бе посочено, тя се нарича Мочурица (Мочурница). Състои се от три части: най-голямата, фактически представляваща интерес в случая, се нарича Марцил, но се среща и под формите Марсил, Мръсил, Мърсил, Марзил, Марцил; и други дв притока, които са значително по-малки и се наричат "Коджа дере" и "Канлъ дере". За произхода на името досега са се оформили три групи мнения: за келтски, римски (латински) и тракийски. Тезата за келтския произход се поддържа от В.Аврамов, но той не прави опит за неговото извеждане, а като аргумент привежда публику вани мнения за келтски произход на името Голое[85]. Твърде дале отива френският изследвач Г.Таверде[86], определящ посочени топоним чрез анализ на френската топонимия с предложение з келтски произход, извеждащ го от антропонимистична основа н римско или германско име, и само като последна възможност с определя латинският произход[87]. Както тези двама учени, така всички проучвали името наблягат като основа на блатистото мя сто, блатистия район.

К.Иречек пише, че според него името Маркели има латинск произход[88]. Ив.Пандалеев отбелязва, че на пръв поглед Марци

и Маркели са от латински произход, и допуска, че най-вероятно старинното име на реката е Марсил или някоя от изброените форми[89]. Тезата за тракийския произход на името се поддържа от Ив.Дуриданов и Ат.Игнатиев[90]. Ст.Младенов търси името на крепостта от произход на името на реката и възприема, че етимологията на корена се съдържа в ред германски думи като: marsh (англ.) – блато, мочур; marsk (датски) – блатиста земя; mior (старо- и средненемски) – блато и по-рядко море; morast (новонемски) – мочур; marais (френски) – мочур, и търси връзка с тракийския език[91].

Освен Г.Таверде[92] и Ив.Дуйчев[93] най-пълно и точно обяснение на връзката река-крепост е дал В.Бешевлиев. Той отчита, че в предисторията на редица имена на крепости стоят имена на реки и според него крепостта е приела името на реката. Причислява го към тракийските наименования на местности, чиято втора съставка е "kelai". Частицата "mar" при свързването си може да има две значения – нещо голямо или блато. При първия случай Маркелай ще означава големия извор, голямата река, във втория – блатен извор, блатна река[94]. И тук е мястото да се отбележи, че Марцил е най-голямата съставна част на реката и същевременно реката е силно блатиста. Поради това топонимът Маркели може да съдържа в себе си и двете значения, тоест е носител на две тълкувания, но предвид особеностите на района, те не трябва да се разграничават.

Може да се допълни още и следният момент. В близост до село Аврамов (Мокрен) – на 2 км западно, се намира местност под името Марцил. В по-ранна публикация е допусната грешка, като е отбелязана крепост под името Марцил[95]. Тази местност, намираща се в непосредствена близост до горното течение на река Мочурица (която там се нарича Марцил или посочените варианти), е разгледана обстойно в землището на селото. В нея липсват следи от поселищен живот. Северозападно на 3.5 км от с.Везенково отстои местността "Марсала", известна още и като: "Град Марсил", "Град Марсала". В последната се откриват антични и средновековни монети[96], но липсват други археологически свидетелства. В същото време тази местност се намира недалеч от значими археологически средновековни обекти ("Голямото кале", "Малкото кале", "Тепегьоза"). Тези особености, езиковото им сходство превръщат местността "Марсала", както и местността "Марцил" в обекти на бъдещи исторически и етимологически проучвания.

Изнесеното за разпространението на едноименния топоним потвърждава тезата, че траките налагат топонимите си[97].

Разбира се, изложените дотук доводи не биха били убедителни без археологически доказателства. Богатата материална култура (кат. № 108), датирана към разглеждания период, наличието на силно влияние на византийската култура и постепенното включване на старобългарска култура в материалния живот на Карнобатската крепост подкрепят становището за локализацията на Маркели. В периода VII – началото на IX век крепостта запазва размерите и формата си, така както е била през ранновизантийския период (до VII век). Макар и доста стратегическа, Карнобатската крепост Маркели придобива изключително възлово значение през средата на VIII век. В края на първото десетилетие на IX век, свързано с крупните победи на хан Крум, следва първото териториално разширение на българската държава на юг от Балкана. То изцяло се подкрепя от археологическите материали, а фортификационните изменения на Карнобатската крепост (изграждането на грандиозните валови съоръжения) до голяма степен съвпадат с изворовите сведения за отвоюването от хан Крум на градовете Дебелт и Месемврия.

Още първите изследвачи К.Иречек, братя Шкорпил, В.Аврамов описват внушителните землени съоръжения на Карнобатската крепост Маркели. Валовите съоръжения от своя страна също са изграждани на два етапа: първоначално – двата южни насипни вала (долният с ров), а впоследствие – и източният и северният. Находките, разкрити в северния край на вътрешния южен вал, предимно фрагменти от старобългарска керамика, костени шила, се датират към началото на IX век, което отнася изграждането на целия вал към посочения период. Това предполага възможностите валовата система да е изграждана след настъплението на Крум през 812-813 година или по време на настъплението. Южното окопово съоръжение се състои от вал, ров и преден малък вал. Общата ширина на съоръжението е 52.50 м и включва 25 м основен вал, 18 м ров и 9.50 м преден малък вал. В днешно състояние валът достига височина 5.60 м и представлява изключително внушително по размерите си насипно съоръжение. От голямото количество землен насип в рова, както и поради разлатата повърхност от северната страна на вала, има основание да се допусне, че първоначалната височина на вала е била най-малко с 1 м по-висока[98], а в такъв размер – около или над 6 м – валът е най-големият от изследваните на Балканския полуостров[99]. Ровът, южно пред него, е със своеобразна стъпаловидна форма, аналогия на която се открива в Плиска[100]. Най-южната част на разглежданото окопово съоръжение завършва с преден малък южен вал, както е изграден и "Еркесията"[101]. Старобългарският характер на съоръжението не оставя съмнение поради посочените аргументи: връзката с южния вътрешен вал, под който е намерена старобългарска керамика; южната насоченост на валовете; аналогии между окоповите съоръжения на Карнобатската крепост с валовата система на Плиска, както и с "Еркесията".

В откритата в каменното укрепление църква от XI-XII век е установено преизползването на материали от по-ранен период, изцяло свързани с преславския тип култура от края на IX и особено от X век. Под тази църква са разчистени основите на старобългарска църква от края на IX или началото на X век, чиито материали са преизползвани в по-следващите векове[102].

Строежът на валовете (към първото десетилетие или десетилетия на IX век), на старобългарската църква (края на IX – началото на X век) определят крепостта Маркели като важен аванпост на България по трасето на главния път за Византия.

Пътят от Маркели (кат. № 108) в северна посока изцяло запазва описаното трасе на ранновизантийската пътна система. Това се потвърждава от откриваните материали (от периода на Първото българско царство) в селища по и около пътя. Също така обаче е ясно, че не са използвани и по-голямата част от ранновизантийските укрепления. Не е известно дали през Първото българско царство е съществувала крепостта в местността "Крачана" (кат. № 93), но разклонение към Върбишкия проход е имало и се потвърждава от археологическите материали от "Селището" (кат. № 154) край село Огнен. След пресичането на река Мочурица до главния път за Ришкия проход остава старобългарското селище в местността "Могилата" (кат. № 37). Оттам вече в позната посока достига до "Градището" край с.Лозарево (кат. № 131), в чийто северен край са регистрирани старобългарски материали[103]. Пътят в северна посока трябва изцяло да е следвал старото трасе, тъй като районът на село Рупча продължава да бъде използван като най-сериозната преграда за проникване на север в този участък. Малко е вероятно да продължава да функционира пътят край Смочевската крепост (кат. № 212) и на север към местността "Топал кая", а в района същевременно липсват каквито и да било материали от периода на Първото българско царство. Едно обаче е сигурно – в старобългарския период крепостта на "Хасар баир" (кат. № 177) продължава да заема изключителна роля, защото след Карнобатската крепост Маркели (кат. № 108) поне засега няма доказателства за използването от българите на друга мощна крепост за охрана на прохода по проследяваното направление. Че оттук е минавал единият от възможните пътища на север и че българите са оценили този стратегически пункт, се доказва от изградената преградна стена западно от "Асар баир", на съседния хълм "Чиплак баир", където минава пътят (кат. № 180). Тази преградна стена е обнародвана първоначално от Ат.Игнатиев, а след това подробно – и от К.Шкорпил[104] с известното на местното население название "Рупчос калеси". К.Шкорпил я определя като късноантична, респективно ранновизантийска преграда. Въз основа на начина на изграждането и ориентацията на съоръжението (кат. № 179) считам, че преградната стена на "Чиплак баир" (кат. № 179) е старобългарска преградна стена, изграждана в началото от съществуването на българската държава, насочена с фронт на юг, срещу южен неприятел. Преградата "Рупчос калеси", крепостта "Асар баир", преградата до крепостта "Калето въз кучките" (кат. № 98) и крепостта "Калето въз кучките" (кат. № 226) оформят защитна линия от периода на Първото българско царство на двете възможни проходни места на Ришкия проход.

Пътят по "Чиплак баир" и неговото северно направление през местността "Курт кая" до местността "Дурбалията" бе проследен подробно в Глава първа. К.Шкорпил, извеждащ този път не до "Дурбалията", а до местността "Боюк конак", прави грешка. Подобна грешка допуска и П.Сустал[105]. Точно по средата между върховете "Голям Дебелец" от изток и "Таукчията" от запад е изградено преградно каменно съоръжение (кат. № 174). Намира се южно над ранновизантийска преградна стена, подробно проследена от К.Шкорпил и Р.Рашев (кат. № 173). Преградната стена (кат. № 174), затваряща път, пресичащ в посока юг-север Източна Стара планина между "Асар баир" и "Чиплак баир" от юг и "Градището" (кат. № 169) до село Риш, е старобългарска, защото е предназначена да възпира само южен неприятел. Това означава, че след края на VII век е бил преустроен целият проход и използван още по-интензивно поради нарасналото му значение. От местността "Дурбалията" пътят се спуска в Ришката котловина до крепостта "Градището" (на 3.5 км западно-северозападно

от с.Риш). Ролята на този пътен възел и връзките му на запад към изходите на Върбишкия проход и на изток-югоизток към Веселиновския проход вече е коментирана. На 1.2 км северно от "Градището" (на 3.5-4 км северозападно от с.Риш) има местност, известна под името "Брегурла".

Във връзка с три събития от ранната българска история – периода на Първото българско царство: създаването на българската държава и два от походите на Константин V Копроним срещу България, се среща топонимът "Верегава". Първоначалното отбелязване на топонима "Верегава" е в пряка връзка със създаването на българската средновековна държава. В "Хронографията" си Теофан Изповедник пише, че при установяването си в новите граници през 681 година българите "... поселили северите от предната клисура на Верегава към..."[106]. Освен през VII век топонимът се споменава в наративните източници във втората половина на VIII век във връзка с походите на Константин V Копроним срещу българите. Събитията са отразени от Теофан Изповедник по следния начин: "Императорът се отправил на поход срещу България и като стигнал в теснината до Верегава, пресрещнали го българите и избили много от неговите хора..."[107]. Проведеният поход и последвалото го поражение на Константин V са през 760 година. Друг основен източник – патриарх Никифор, отбелязва топонима "Верегава" във връзка с друг поход на Константин V Копроним срещу българите през 765 година: "През същата година Константин се отправил на поход срещу българите и дошъл с придружаващата го войска съвсем близо до земята на българите и се разположил на стан при така наречения проход Верегава"[108]. Походът на Константин V и последвалото го поражение през 760 година е намерил отражение и в историята на Георги Кедрин-Йоан Скилица: "През 19-ата година императорът тръгнал на поход срещу българите. Той стигнал до прохода Верегава, но изгубил много хора и се върнал позорно"[109]. Неуспешният поход на Константин V срещу българите през 760 г.[110] е описан и от Анастасий Библиотекар, и то доста подробно: "Императорът предприел поход срещу България и стигнал до Верегавската клисура. Българите излезли насреща му и избили мнозина от войската му, между които и Лъв, патриций и военачалник на тракезийците, и друг един Лъв, логотет на дрома, и голям брой войници, като взели и оръжията им. Така ромеите безславно се върнали"[111].

Така всъщност топонимът "Верегава" се среща в хрониките на четирима автори: Теофан Изповедник, Патриарх Никифор, Скилица-Кедрин, Анастасий Библиотекар.

Въпросът за Верегава е един от най-щекотливите в нашата историография. Както за етимологията и за същността на топонима – клисура (проход, теснина), част от планина, просто местност, така и относно и най-вече по локализирането му. Много често в научните спорове се преплитат двата топонима "Верегава" и "Сидера", разпалвайки безкрайни спорове. Още К.Иречек е изказал мнение, мислейки, че Верегава и Сидера съвпадат с Ришкия (той е записал Чалъкавашкия – по старото име на с.Риш) проход[112], а малко по-късно, че през VIII-IX век Върбишкият проход е Верегава, а в по-следващите векове Верегава не ще да е бил далеко от железните врати на Сидера[113]. К.Шкорпил приема, че Верегавският проход е днешният Ришки, посочвайки в него местността "Брегурла", свързвайки Верегава с Брегурла[114]. По-късно К.Шкорпил определя, че проходът Верегава е между върховете "Малък Дебелец" и "Божурица" в местността "Боюк конак"[115]. Ф.Каниц допуска, че Верегава е днешният Ришки проход[116]. Б.Бъри се съгласява с К.Иречек, че Верегава може да се свърже със Сидера[117]. В.Аврамов, най-обстоятелствен от всички автори, е категоричен, че Верегава е Веселиновският (Байрямдеренският) проход, като при изложението си посочва мнения на много изследвачи (общо двадесет и седем, взели отношение за Верегава и Сидера)[118]. Вл.Кецкаров също отбелязва, че Верегава е Веселиновският проход[119]. По-особено е виждането на Ив.Дуйчев, приел, че Верегава е всъщност названието на Стара планина, като същевременно прави и най-стегнат преглед на мненията по този въпрос[120]. Абсолютно парадоксално е мнението на М.Дьони, а Я.Н.Любарски допуска същата грешка, отъждествявайки Ришкия с Върбишкия проход[121]. В.Тъпкова-Заимова възприема предложението на В.Аврамов за идентичността на Веселиновския проход с Верегава[122]. П.Петров счита, че Верегава е равнозначна на днешния Ришки проход[123]. В многотомното издание "История на България" също се приема, че Верегава е днешният Ришки проход[124]. Понеже свързва крепостта Голое с днешно Лозарево (в миналото село Комарево), П.Дякону също отъждествява Верегава с Ришкия проход[125]. Г.Петкова-Цанкова идентифицира Верегава със Сидера[126]. В последните години са обнародвани две значими издания, свързани с историческата география главно на Тракия. Близко до изнесените горе разсъждения е и П.Сустал, допускащ, че Верегава е вероятно Ришкият проход и може би е идентичен със Сидера[127]. Кр.Гагова, разглеждайки домоментното отношение към коментирания топоним, стига до извода, че на този етап е невъзможно локализирането му[128].

От публикуваните мнения се установяват съществените различия между изследвачите. Това обективно се дължи, както правилно отчита Кр.Гагова, на: "... едно, поради липсата на някакви локални топонимични указания и второ – поради неясните сведения у древните автори"[129].

По въпроса за названието Верегава П.Шафарик го извежда от "б(е)рег" и търси в етимологията близост на местоположението на Верегава до морето[130]; К.Иречек е достигнал до извода, че се извежда от "верига"[131]; Ив.Дуйчев смята, че е название на Стара планина, получено от географското понятие "верига", но впоследствие се наложило като име на Върбишкия проход[132]. Пръв К.Шкорпил свързва Верегава с местността "Брегурла", като по-късно отчита, че в "Брегурла" се крие старото название на прохода "Верегава"[133]. Изхождайки от това предположение на К.Шкорпил, само маркирано от В.Аврамов и В.Миков[134], посочвам езиковедския анализ на професор Б.Симеонов[135]. След IX век съгласно някои промени в развитието на старогръцкия език въпросният топоним следва да се чете "Берегава", а не "Верегава". В запазените сведения от византийските хронисти Теофан и Никифор текстът следва да се чете: "... при Берегава" и "... до Берегава". Според Б.Симеонов "Брегава" е традиционна гръцка транскрипция от "верига". Наставката "ула" може да бъде тракийска, гръцка, романо-тракийска, а също така и на романизираното население. Възможна е езикова връзка между името "Брегурла" и "Верегава". Етимологията би следвало да се извежда от бряг, брегове. Според Кр.Гагова, осъществила преглед на мненията върху семантичните и етимологически особености на името Верегава, въпреки немалкото изкази на учени, етимологията все още остава под въпрос[136].

Ранновизантийската крепост "Градището" (кат. № 169), датирана най-общо в границите IV-VII век[137], е много вероятно с оглед на доброто си стратегическо положение (пресечен пътен възел за меридионални и паралелни комуникации) да е използвана интензивно и през периода на Първото българско царство VII-X век. Като един от аргументите за тази теза е наличието на селище

в местността "Брегурла". В селището са откривани съдове, моне-
ти, но за съжаление не са датирани.
Наличието на възлов проход през Източна Стара планина – най-
кратката и удобна пресечка през "Коджа Балкан", твърде директ-
на в участъка река Луда Камчия – село Риш (табл. XXIV), затворе-
на южно между крепостта на "Асар баир" (като тук трябва да се
включи и етимологията на самото му име[138]); съоръжението по "Ка-
ламар дере" (кат. № 181); преградната стена по "Чиплак баир", из-
вестна като "Кале Рупча" (кат. № 179); лекотата в проходимостта
на север до преградната стена в местността "Дурбалията" (кат. №
174); крепостта "Градището" (кат. № 169) край с.Риш на изхода на
прохода; оформеният тук пътен възел; наличието на топонима "Бре-
гурла"[139], в който следва да се търсят следи от името Верегава, дава
основание за едно ново предположение. Тоест проходът (клисура-
та, теснината) е затворен в пътния участък "Асар баир" – "Чиплак
баир" на юг и "Дурбалията" на север. Мястото съвпада с посочено-
то описание от Теофан Изповедник и Патриарх Никифор. Изразът
на Патриарх Никифор "... дошъл с придружаващата го войска
съвсем близо до българите"[140] (разб. Константин V в похода си през
765 г. – б.м., Д.М.) много точно съвпада с коментираното предпо-
ложение. Както сочи анализът на изградената укрепителна систе-
ма в дълбочина, посоката на меридионалната пътна връзка, само-
то географско разположение на прохода (теснината, каквато в дей-
ствителност представлява този участък), топонимията, при този
свой поход император Константин V Копроним проникнал съвсем
близо до главните центрове на българската държава, тоест навлязъл
е в старобългарската отбранителна система по централното било
на Източна Стара планина. Колкото до етимологията на топони-
ма "Верегава", свързан с извеждане от бряг, брегове, трябва да се
уточни, че първо – разглежданият проход (клисура) е твърде
стръмен, второ – на юг, югозапад, запад и север местността "Бре-
гурла" има стръмнини и в същото време отстои от крепостта точно
в северна посока. Тя е на една линия с разглежданите укрепления
по "Чиплак баир", "Асар баир", "Дурбалията", "Градището" и пътят,
вклинен между тях, е северно от прохода (в неговия северен край
или начало), така че е напълно възможно в течение на времето да
се е осъществило пренасяне на топонимията от прохода върху ме-
стността със селището (а защо не и върху крепостта според преда-
нието, записано от К.Шкорпил, за наименованието на "Градище-
то"[141]) или обратно.

Като допълнение към всичко, изнесено дотук, би следвало да се анализира и известието от Теофан Изповедник. Независимо от непълнотата на израза, визиращ топонима Верегава, общоизвестно е, че Теофан Изповедник е сравнително точен и достоверен автор. Текстът при Теофан е: "... като стигнал в теснината до Верегава",[142] като от израза произлиза, че теснината (тоест проходът, клисурата) е нещо различно от топонима "Верегава". Този извод, приложен към географското разположение на проходния участък между "Асар баир" – "Чиплак баир" и на север към "Дурбалията", респективно и Ришкото "Градище", много точно подсказва проникването на византийските войски в теснината и наличието на топонима "Верегава" (възможно е да е местност, селище, крепост) точно северно от клисурата.

Всичко това означава, че не без основание и К.Шкорпил, един добър познавач на района, свързва Верегава с топонима "Брегурла" и прави опит да локализира местоположението на Верегава в Ришкия проход, но малко по на изток – през теснината "Боюк конак".

С голяма вероятност може да се приеме, че така обстойно разгледаната клисура е средновековната Верегава[143].

Пътната система през Първото царство в южните подстъпи на Ришкия проход запазва направлението по долината на река Луда Камчия към средновековния комплекс в района на днешното с.Съединение. При проследяването на пътищата и селищата през ранновизантийския период проучванията установяват (проучванията на К.Шкорпил и автора), че идващият път от Лозаревското "Градище" (кат. № 131), покрай Костенската крепост, между крепостите до селата Прилеп и Подвис (за регистриран поселищен живот от периода на Първото царство отбелязва П.Сустал[144]) се насочва по река Немой дере. Засега липсват археологически материали, с изключение на публикацията на П.Сустал[145] (за Прилепската крепост), потвърждаващи, че и през VII – X век този път е използван по направлението така, както е описан главно от К.Шкорпил и В.Аврамов, а в отделни части – от Ат.Игнатиев и В.Тъпкова-Заимова[146]. Сигурно е обаче, че по долината на река Немой дере (в миналото Боаз дере), назовавана в долната си част Железна, е имало път, продължаващ на север към разгледаната крепост "Калето въз кучките" (кат. № 226). Преди пътят да достигне тази крепост, пресича местността "Железна". В историческата наука има спор по първооткривателството на този топоним между Ат.Игнатиев[147] и В.Аврамов[148]. Ат.Игнатиев е провел проучвания в този участък и както в публикациите си, така и в архива[149] пише, че местното население от село Камчия (тогава Камчи махле) твърди за наличието на следи от железни врати, а това стои в основата на разпространения и запазен през вековете топоним "Железна", оттам река Железна. Че тук е минавал път, потвърждава и топонимът, наложен вече по-късно – "Боаз дере", от "bogaz" с възможните форми на тълкувания като устие на река, планински проход, дефиле, клисура[150]. Действително от вливането на река Железна в река Луда Качия на север по течението на река Железна теренът представлява ясно изразено дефиле.

Топонимът "Сидера" (Сидира) се споменава за първи път в средата на IX век във връзка с покръстването на българите, когато Византия отстъпва земята от Сидера до Дебелт[151]. Много често се среща в писмените източници през XI век. През 1050 година изворите отбелязват Сидера във връзка с победа на византийските войски над печенегите в южното подножие на Стара планина[152]. Под командването на Михаил Аколут византийската армия нанесла редица тежки поражения на печенегите "отсам Сидера" и била прочистена "цялата земя от варварски нападения"[153]. В една от своите поредни акции срещу печенегите византийските пълководци Никифор Вотаниат, Катакалон Кекавмен и Ервевий Франкопул преминали "Хемус с войските си през тъй наречената Сидера" през 1050 г.[154]. Зачестява срещането на топонима през последната четвърт на XI век. Освен Михаил Аталиат особено ценен източник за разглежданите събития е и Ана Комнина. През пролетта на 1068 година през Сидера преминал Таврикий[155]. През 1088 година оттук прехвърлил войските си в поход срещу Дрълстър императорът Алексей I Комнин[156]. В поредните бойни действия на императора този път срещу куманите "той избил мнозина от тях, а повечето пленил" около клисурата Сидера[157] и прекарал цялата нощ на върха при Сидера, после се установил в Голое[158]. Това е и последното отбелязване в изворите на коментирания проход, използван през периода IX-XI век.

За местонахождението на Сидера (подобно на това за Верегава) има обнародвани доста мнения. Според К.Иречек, Верегава и Сидера съвпадат с Ришкия проход. По-късно той приема, че през IX-XIII в. Върбишкият проход е Сидера и че Верегава не ще е бил далеко от железните врати на Сидера[159]. Големият изследвач на района К.Шкорпил счита, че Сидера е Върбишкият проход[160].

Ф.Каниц отбелязва, че за него Сидера е Ришкият проход[161]. Б.Бъри се съгласява с К.Иречек, че Верегава може да се свърже със Сидера[162]. Видният наш учен В.Н.Златарски определя Сидера като Демир-капу, един от западните върхове на Странджа[163]. В.Аврамов подробно проследява мненията на всички, взели отношение до 20-те години по този въпрос, като стига до извода, че Сидера е Ришкият проход[164]. Така счита и Ат.Игнатиев[165]. Тази локализация се приема и от В.Тъпкова-Заимова[166] и Стр.Лишев[167]. Въпреки че П.Дякону подробно се спира на събитията от XI век, той не се ангажира с конкретна локализация на прохода Сидера[168]. Внимателно подхожда към този въпрос и Кр.Гагова. След обстоен преглед на вариантите за локализации единственото, което тя определя, е, че се отнася за проход или поредица от малки долини в Източна Стара планина, през които лесно могат да преминават войски в едната или другата посока[169]. По-надолу Кр.Гагова се спира и на доста разпространеното название Железни врати, срещащо се в Стара планина, нейните южни паралелни разклонения и в Странджа, което обаче само по себе си не е убедително[170].

Пътят, разглеждан по-горе, минава покрай крепостта "Калето въз кучките" (кат. № 226). Монументалният начин на градеж, запазен и до днес, разкрива ролята на едно от най-важните укрепителни звена на българската държава по Източна Стара планина[171]. Използването ѝ има смисъл само в изграждането ѝ срещу южен неприятел и освен това формата ѝ на военен лагер много напомня формата на старобългарските съоръжения на Карнобатската крепост Маркели, както и старобългарските лагери в Северна България.

Изключителната охрана на пътя в този участък, на който българите са придали първостепенно значение, се допълва от грандиозна преградна старобългарска стена (кат. № 98), разположена източно и западно пред крепостта. Тези преграждания над село Камчия и река Железна са определени от Ат.Игнатиев[172] като найстария пограничен окоп между българското ханство и византийската империя. На коментираната преграда през последните години са се спирали и Ст.Лисицов[173], Д.Момчилов[174] и Ил.Георгиев[175].

Изградените крупни отбранителни съоръжения, преграждащи главния път между Византия и България през IX-XI в. (възможно е и в по-следващите векове), допълва предположението за отъждествяването на този проход със Сидера.

Може да се заключи, че през времето IX-XI и особено XI век по-натоварен и удобен остава пътят по река Железна (свързващ река Луда Камчия с местността "Боюк конак" южно над с.Риш), където по изворови данни, топонимия, географско разположение и анализираните археологически дадености се локализира средновековният проход Сидера (табл. XXV)[176].

На този етап не може да се изясни обстоятелството за намаляване значението на пътната отсечка "Асар баир" – "Чиплак баир" на юг – "Дурбалията" на север (Верегава) и издигането в следващите векове на пътя река Луда Камчия – река Железна – през "Калето във кучките" – "Боюк конак" (Сидера).

По редица причини ролята на Верегава след събитията от VIII век запада и по-експлоатираният проход в следващите векове е успоредният на Верегава – Сидера. Точно е уловил тази особеност В.Аврамов, пишейки за западане на единия и издигане на другия проход.

На север пътят продължава по добре известното трасе покрай река Немой дере, като в него от югоизток се влива второстепенен път от района на село Съединение, а след това изменя ориентацията си към местността "Боюк конак". Отбелязваната ранновизантийска преграда (кат. № 170) между "Боюк конак" от запад и "Божурица" от изток е преустроена. Има основание да се предположи, че е използвана от българите срещу южен неприятел. Пътят дебушира в Ришката котловина, където се свързва с пътя от Върбишкия за Веселиновския проход. Спускайки се от "Боюк конак" на север, от източна страна (на 3 км източно от с.Риш) остава укреплението, известно като "Топрак кале". К.Шкорпил, а в по-ново време и П.Сустал, определят това укрепление като старобългарско[177]. По неговата датировка Р.Рашев не е изразил мнение[178].

От Карнобатската крепост Маркели (кат. № 108) през Първото царство пътят на изток се движи по вече реконструираното направление – от южната страна по полите на възвишението Хисаря. Вероятно се запазва отделящият се клон в югоизточна посока през старобългарското селище в местността "Курбак тарла" край с.Драганци (кат. № 55) и на юг покрай старобългарското селище в местността "Маслака" в землището на с.Екзарх Антимово (кат. № 69), селището в местността "Гюр чешма" до село Житосвят (кат. № 76), пресича "Еркесията" и през селището в местността "Манастира" (кат. № 77) около Правдинската крепост

се свързва с пътя Ямбол-Дебелт и има връзка на юг.

През Първото българско царство пътищата на юг от Източна Стара планина се спускат покрай или пресичат средновековния окоп "Еркесия".

Пътят, идващ от Маркели от запад, продължава в източна посока все от южната страна на Гребенец планина до селището в местността "Каята" до село Козаре (кат. № 119, 120). На изток пътят се свързва с меридионалния път Дебелт-Русокастро – и на север за Веселиновския и Ришкия проход, а на изток покрай селището в местността "Чобан дере" край село Драгово (кат. № 61) пътят достига до меридионалната пътна връзка Дебелт-Айтос. В землището на с.Драгово от източния (паралелен) път има отклонение на юг, достигащо до средновековната крепост Русокастро (кат. № 182, 184, 185).

Пътят в югоизточна посока към Дебелт по Русокастренска река, използван и в по-ранния период, продължава да бъде основна пътна комуникация. Докато Дебелт през VII и VIII век е част от Византия[179], не така стоят обстоятелствата вече през IX век. Проучванията в Дебелт и Дебелтския район доказват включването на граничния византийски селищен пункт към българската държава. Сигурен аргумент за българското присъствие на юг от Балкана са откритите в Дебелт митница[180], средновековна църква от IX век и печатите на Борис-Михаил, датирани между 866-886 г. Първоначалното присъединяване на Дебелт към България следва да се свърже с успешната война на Крум през 812 г. – по сведенията на Теофан Изповедник, който съобщава, че Крум "превзел с обсада Дебелт и преселил жителите му, които преминали на негова страна заедно с епископа"[181]. Хамбарлийските надписи също свидетелстват, че Крум успял да превземе редица крепости и градове, между които и Девелт, който бил включен в новите български граници[182]. Отражение от събитията се открива и в хрониката на Анастасий Библиотекар[183].

Големите промени в българо-византийската граница, настъпили с победоносните походи на хан Крум на юг, са фиксирани в Сюлейманкьойския надпис. В превода на В.Бешевлиев в първата от единадесетте глави, отнасящи се за територията на българо-византийската граница, е записано: "... Тя трябва да бъде от Девелт до Перамостел и между двата Авролева, и многото мостчета, и между Валзина и Агатоники, и до Хеброс, и до планината Хемус"[184]. Засега официално е възприето мнението, че "Границата", започвала при Дебелт при Бургаския залив, продължавала общо в югозападна посока по известния граничен окоп Еркесия и минавала през Тунджа..."[185].

Въпросът е дали пограничният вал "Еркесия" през този период е бил вече изграден? Горна граница е 967 година, когато при похода на Никифор Фока "Еркесията" е съществувал. Други мнения свеждат долната граница до събитията през 705 година. "Еркесията" е отбелязван от редица изследователи[186], но досега той е твърде слабо проучван по археологически път[187]. Известен е по изворовите сведения на Скилица-Кедрин от X век[188], докато данните на арабския писател Ал-Масуди[189] са твърде спорни и не е сигурно дали се отнасят за "Еркесията". Скилица-Кедрин споменава вала като "Голям окоп"[190] при описанието на похода на император Никифор Фока и военната демонстрация до византийско-българската граница през 967 г.

Пограничният окоп "Еркесия" е дълъг 137 км[191] и се простира от Мандренското езеро до река Марица. Окопът минава от Мандренската река на северозапад под южнокарнобатските села (Сърнево, Черково, Житосвят и Добриново), оттам – в западна посока и от село Люлин (Ямболско) взема югозападна посока. След промяната на посоката си се спуска на юг към река Марица. В историческата литература споровете около него са във връзка с датировката му.

Двете археологически проучвания, осъществени досега (от Д.Овчаров и Д.Момчилов), дават възможност да се сравнят резултатите. Край с.Люлин Д.Овчаров установява ширина на насипа около 25 м, докато в участъка край с.Сърнево (кат. № 237) е 10 м; регистрираната от Д.Овчаров височина на насипа при трите прекопа е от 2-2.5 м, а до Сърнево – до 2 м; дълбочината на рова при с. Люлин е до 2.5 м, а при Сърнево – на 1.7 м дъно не е достигнато; ширината на рова до с.Люлин е до 7 м, при окопа край с.Сърнево – около 16 м. Това означава, че изграждането на окопа е съобразено изцяло не само с ландшафта, но и със състава на почвата, особено що се отнася до цялата ширина на съоръжението. От твърде сходните археологически данни следва да се заключи, че средната дълбочина на рова е не по-малко от 2 м и височината на вала е надвишавала 2 м. В отделни участъци ширината на вала и рова се променя, респективно и цялата ширина на "Еркесията", от характера на почвата. Д.Овчаров е установил варовикова прослойка, а при разреза до с.Сърнево се откриват кредни прослойки[192]. Освен това при проучванията на Д.Овчаров не е фиксирана берма и не се споменава за преден малък вал[193]. За "Еркесията" край с.Сърнево могат да се направят следните изводи: валът е насипен от пръст; установено е наличието на берма; наличие с преден малък вал; липсват следи от палисада или друго надстрояване на вала; възможно е като спояващо средство на места да е ползвана и креда.

Фактът, че земленото укрепление на Карнобатската крепост Маркели е построено в началото на IX век, и абсолютната идентичност между външния южен окоп на Маркели с "Еркесията" – наличието на основен вал, ров и преден малък вал[194], насочва строежа на най-голямото валово съоръжение в България към същия период. Това предположение се допълва от още доказателства. Вниманелното проследяване на географските дадености в Сюлейманкьойския надпис точно посочва трасето на "Еркесията" в участъка Дебелт до р.Тунджа. Изразеното мнение се споделя от редица автори[195]. В тази връзка се засяга и проблемът за местностите Авролева, споменати веднъж по повод военните приготовления между Кардам и Константин VI и втори път – в Сюлейманкьойския надпис. И по този въпрос са изразени доста мнения. Споменаването на двата Авролева след Дебелт, Перамостел и преди многото мостчета[196] означава, че те се намират пред (източно) река Тунджа и единствено, следвайки трасето на "Еркесията", могат да бъдат само двата Бакаджика. Що се отнася до Перамостел, засега този обект не може да бъде локализиран поради оскъдната информация.

Сюлейманкьойският договор визира границата между България и Византия от 815 г.[197], точно съвпадаща с "Еркесията". Наличието на старобългарски материали в Карнобатската крепост Маркели (кат. № 108) от началото на IX век; старобългарските селища и използваните крепости по линията Марашки проход – "Марашко кале"(кат. № 245); крепостта "Терзийско кале" (кат. № 246); селището в местността "Селището" (кат. № 154), както и трите обекта са разположени върху "Терзийския баир" – Маркели – към Русокастро (старобългарските селища край с.Драганци в местността "Курбак тарла" (кат. № 55); до село Козаре – крепостта в местността "Каята" и селището "Под Каята" (кат. № 119, 120); както и Русокастренската крепост и селищата край нея (кат. № 182, 184, 185) – Дебелт (със значителното старобългарско присъствие), очертават природогеографска гранична линия на територия, присъединена към България едва в началото на IX век при настъплението на Крум. Това отнася изграждането на "Еркесията" най-късно към управлението на Омуртаг и съвпада с договора за мир от 815 г. Р.Рашев много точно определя, че това импозантно съоръжение е създадено дори в хода на войната между България и Византия и при договора Крум поставя византийците пред свършен факт[198]. По-късно Р.Рашев доразвива тази своя теза, като счита, че това е възстановената граница между България и Византия съгласно договора от 716 г.[199]. Колкото до изграждането на "Еркесията" – не е било проблем да се осъществи изключително бързо чрез големия брой пленници[200]. Освен това Д.Овчаров открива керамика, датирана към VIII-IX в.[201].

Археологическите материали и писмените източници показват, че първото териториално разширение на българската държава на юг от Източна Стара планина е осъществено към началото на IX век при походите на хан Крум. Тогава в нейните предели за пръв път трайно (тоест тази територия престава да бъде буферна зона между България и Византия) влизат земите, ограничени по линията Дебелт – на запад река Тунджа, очертани от пограничния окоп "Еркесия". В системата на изграждането на валовете по южната граница Р.Рашев разграничава два етапа: първоначално валовете в Стара планина, затварящи проходите, и втория етап – "Еркесията"[202], което К.Шкорпил отчита като трети етап[203]. Голяма част от ранновизантийските укрепления или почти всички от тях са били разрушени при дългогодишните нападения на славяни, авари и българи. От досегашните изследвания се констатира, че по-голямата част от тях не са били използвани първоначално, а само отделни вероятно са преизползвани в същия вид. Това са възлови крепости по възможните проходими места: Везенковската крепост "Голямото кале" (кат. № 13); Марашката крепост (кат. № 245); Терзийската крепост (кат. № 246); Карнобатската крепост (кат. № 108); крепостта до с.Рупча в местността "Асар баир" (кат. № 177). Паралелно българите пристъпват към изграждането на нови, отбранителни съоръжения – прегради, с които охраняват проходите, както пише Патриарх Никифор[204] и подстъпите им в по-уязвими участъци[205], като К.Шкорпил счита, че балканските окопи по хребетите са изградени от Аспарух[206].

На тази база етапите, посочени от К.Шкорпил и Р.Рашев[207], като пункт са изцяло верни в основата си, но следва да се доразвият. На първо място, българите действително са изградили ня-

колко преградни стени в невралгичните и уязвими проходни места. На следващо – идва отвоюването на южните пространства пред Ришкия и Веселиновския проход, фиксирано със създаването на внушителните землени съоръжения на Карнобатската крепост Маркели. Земленият лагер край Карнобатската крепост е обект на интерпретация от Р.Рашев, където според автора: "... там виждаме огромен землен лагер, пригоден за временно пребиваване на подвижна войска"[208]. Според Ж.Аладжов устройването на големия землен лагер вероятно се дължи на Крумовото настъпление на юг в Тракия и този землен лагер при Маркели е бил онзи център на прабългарската войска, който не се е съхранил в Хамбарлийския надпис[209]. С изграждането на землените съоръжения Карнобатската крепост Маркели се превръща в най-големия старобългарски лагер на юг от Източна Стара планина и в аванпост на България пред посочените проходи. И на трето място, вече идва изграждането на "Еркесията", фактически маркиращо усвояването на определена територия. "Еркесията" като погранична линия е контролирала пътищата, най-важните от които са минавали в охранявани пунктове-лагери. За наличието на лагер по "Еркесията" разполагаме с данните на К.Шкорпил за укреплението "Циганска еркесия" край село Люлин[210]. Второ окопово укрепление има на западния бряг на река Тунджа, западно край с.Окоп, Ямболско[211]. К.Шкорпил пише и за път от Карнобатската крепост към "Циганската еркесия" и Бакаджика и на юг към Константинопол[212]. Виждането на К.Шкорпил за път на юг от Карнобатската крепост намира потвърждение в развитите старобългарски селища в землището на с.Железник (кат. № 74, 75), както и в добре изразеното пътно трасе през старобългарските обекти от "Курбак тарла" (кат. № 55) през (или покрай) селището в местността "Маслака" (кат. № 70) – покрай "Гюр чешма" (кат. № 76) и през местността "Манастирището" (кат. № 77) се спуска в района на Бакаджиците.

Началото на трайното старобългарско присъствие в тези земи следва да се отнесе към проследените събития. При това положение предната северна отбранителна линия на Византия, която е съобразявана с новата ситуация от Черно море до река Тунджа (а евентуално и на северозапад до река Марица), има за свои опорни пунктове укрепленията край град Средец, село Правдино и село Войника или още по-южно, по вододела Странджа – Дервент – връх Сакар.

Вероятно българите не са успели да усвоят териториите южно пред проходите, западно от Черноморието, източно от река Тунджа и на юг до "Еркесията" в демографско отношение. За обезлюдената земя по времето на Борис и на базата на липсата на археологически данни за аналогично състояние в района на "Марица изток" отбелязва и Г.Шейлева[213]. Няма да е пресилено да се счита, че в периода VII-IX век съществува демографски вакуум и обезлюдяване на териториите между Източна Стара планина и "Еркесията", тоест в поселищното развитие е налице хиатус, настъпил още преди или непосредствено при създаването на българската държава. Между другото подобно мнение изразява и Р.Рашев, считайки че: "... територията на Северна Тракия е оставала през VIII век необитаема, особено в централната си част, през която е минавал главният път между България и Византия", потвърдено според автора от пълната липса на археологически материали от това време, както и от сведенията на писмените източници, и от извода, че: "Арена на чести войни, територията между Сакар-Странджа и билото на Източна Стара планина не е могла да бъде постоянно обитавана"[214]. Все в същия смисъл могат да се обяснят съобщенията на: Продължителят на Теофан, Скилица-Кедрин и други автори, че при покръстването на българите императрицата отстъпила на българския владетел Борис "необитаваната по това време област, простираща се от така наречената Сидера, която била тогава граница между ромеите и българите, до Девелт"[215]. За обезлюдени и необитаеми земи северно от "Еркесията" в участъка между реките Тунджа и Съзлийка отбелязва и Г.Шейлева[216].

Заселването на Североизточна Тракия с цивилно население е извършено едва след средата на IX век, тоест след покръстването. Този източник поставя още един въпрос – за границата между България и Византия, отново изтеглена до Сидера (на север) най-вероятно през неуспешната за българите война с Византия през 855-856 г., когато България губи Дебелт, областта Загора и други[217]. В потвърждение на този извод е мнението на Р.Рашев, че: "Изграждането на мрежа от постоянно обитавани ранносредновековни поселения във вътрешността на Северна Тракия трябва да се постави най-рано след 864 г., когато този район официално се признава за част от българската държава от страна на Византия". Базирайки се на археологическите проучвания, Р.Рашев определя интензитет на обитаването на Северна Тракия (не само на Североизточна) за времето X-XII в.[218]

Сериозните етнодемографски проблеми в Североизточна Тракия намират своя израз в едно относително съпоставяне. Сравняването на гъстотата на поселенията от ранновизантийския (IV-VII в.) с тези от старобългарския (VII-X в.) период е изцяло в полза на първия, и то многократно.

Военно-политическите събития до 50-те години на IX век показват, че тези земи, особено равнинните им части пред проходите и до "Еркесията", остават арена на междуособици. Географско-стратегическата граница и след Сюлейманкьойския договор основно продължава да бъде източностаропланинската верига, като България постепенно усвоява византийските укрепления – Марашката крепост, Терзийската крепост, Карнобатската крепост Маркели, Русокастренската крепост, крепостта до с.Козаре, и ги преустройва съобразно новите функции, които им възлага. Това означава, че до края на VIII и началото на IX век границата действително е минавала по централната част на Източностаропланинското било и под него, докато след IX век тя се измества на юг. Аналогично стои въпросът за българското влияние върху демографското състояние на земите между "Еркесията" и Източна Стара планина. Военното присъединяване е само първи краткотраен етап от тяхното приобщаване към България, като е последвано от административно усвояване, продължило най-вероятно през целия девети век (може би с известни прекъсвания), съпроводено и със съществени демографски изменения чрез заселвания.

Досегашните археологически материали, отнасяни към IX-X век[219], резултатите от археологическите разкопки на: Терзийската крепост, вала "Еркесия", района на с.Съединение, най-вече Карнобатската крепост Маркели, сондажните проучвания на крепостта край с.Козаре, както и извършеният анализ по-горе за земите между "Еркесията" на юг и Източна Стара планина на север не могат в тази част от Североизточна Тракия да потвърдят, че т.н. област Загора е присъединена към България[220] в събитията от 705 г.[221]. Сведението: "... отряза от гръцката земя и му даде онази, която днес се нарича Загория", е от Симеон Логотет[222] и датира два века след събитията. Поради това и мненията на учените са многобройни. По този въпрос отношение са изразили Вл. и К.Шкорпил[223], В.Н.Златарски[224], Бъри[225], П.Мутафчиев[226], подробно изложение на мненията за Загора има и П.Коледаров[227], интересно е мнението и на В.Гюзелев[228], за Кр.Гагова Загора може да се отъждестви най-общо с България на юг от Хемус[229]. Посочените мнения се базират както на сведението на Симеон Логотет[230], така и на хрониката на Скилица-Кедрин[231]. Едно от последните мнения е изразил Р.Рашев[232]. Нямам за цел да се спирам на различията, явяващи се по отношение на географското разположение и обхвата на областта на изток. Независимо дали на изток Загора се простира до Айтос или до морето (Несебър и Поморие), включените в настоящото изследване земи са част и почти изпълват разглежданата област[233]. Има обаче и по-особено становище за областта Загора, доста по-различно от общоприетите относно отстъпването на областта през 705 г. Позовавайки се на Йоан Зонара[234], Г.Петкова-Цанкова[235] счита, че Загора е била отстъпена едва при Борис и това е земята между Дебелт и Сидера. Р.Рашев определя, че разширената редакция на хрониката на Георги Монах за отстъпването на областта Загора от Юстиниан II на Тервел се смята за интерполация, повлияна от събитията през 864 г.[236]

Вече бе установено, че в първоначалния период VII в. – първото десетилетие на IX в. българо-византийската граница е минавала по централната част на Източна Стара планина. И тук ще бъдат припомнени мненията на Г.Петкова-Цанкова и В.Бешевлиев[237], че дори Тервел да е получил Загора през 705 г., той е бил принуден да я върне в периода 711-717 г.

През периода на Първото българско царство по археологически материали може да се реконструира още един участък от пътя, свързващ южните източностаропланински възвишения със същинските проходи. Запазва се големият пътен възел в района на местността "Коджаманка" (кат. № 218), както и наличието на селище недалеч в местността "Елио" (кат. № 216). На юг пътят свързва Русокастро и Дебелт с крайморския път и Константинопол. На север по старото трасе пътят през селището в местността "Ак бунар" (кат. № 89) през селището в "Дживарлийската ряка" (кат. № 34) и покрай Вълчинската крепост (кат. № 31) се насочва към Лозаревското "Градище" (кат. № 131)[238], чието преизползване през Първото царство е от значение за контрола върху пътищата от север и юг. Не може по засега наличните археологически данни да се реши категорично използвано ли е трасето покрай Костенската крепост (кат. № 122) и между Подвиската и Прилепската крепост. За старобългарски материали в Прилепската крепост (кат. № 162) отбелязва П.Сустал[239].

Мнението на Ил.Георгиев за пътен възел около Раклица, вече

коментирано, също следва да се игнорира поради липсата на археологически свидетелства от периода на Първото българско царство в района.

Дали е бил използван и пътят от Зименската крепост на север покрай крепостта до с.Рътлина и прилежащия район, също не може да се твърди с положителност. За този път, определяйки, че Веселиновският проход е Верегава, В.Аврамов стига до извода, че е най-важният през Първото българско царство. Теренните проучвания засега поне (поради пълната липса на материали от Първото царство) опровергават това мнение, поне що се отнася до участъка от Зименската крепост(кат. № 85) до Рътлина (кат. № 186).

В Карнобатската планина през Първото българско царство е със сигурност използван само един проход. От разглеждания ранновизантийски път по паралела, свързващ Лозаревската крепост (кат. № 131) и на изток Айтоската (кат. № 4), е точно визирана неговата посока. Тя се запазва и през този период. Старобългарските материали до Лозаревското "Градище" (кат. № 131), Вълчинската крепост (кат. № 31) и селището в "Дживарлийската ряка" (кат. № 34), от селището в "Ак бунар" (кат. № 89) и селището (кат. № 277) в землището на село Черноград точно определят ориентацията и връзката със съществуващите селища в района на днешния град Айтос (кат. № 5, 6, 7). Вероятно пътно средище е било и селището край с.Черноград (кат. № 277). От него в северна посока пътят е пресичал Карнобатската планина покрай крепостта над с.Тополица, по проследения в по-ранния (византийски) период път. В север-северозападна посока пътят е контролиран от старобългарска преградна стена (кат. № 254) и селище до нея (кат. № 260). Все в северна посока пътят през землището на несъществуващото днес с.Рътлина се спуска към долината на река Луда Камчия и пак в северна посока се озовава в големия селищен средновековен комплекс до с.Съединение. Че тук е бил използван път, показва наличието на археологически материали от периода на Първото българско царство (кат. № 230, 236). Съществувала е пътна връзка на север през местността "Боаза", вливаща се в прохода Сидера в горната част на река Железна, но логично е с оглед на факта, че пътят излиза североизточно над крепостта "Калето въз кучките" и старобългарската преграда (кат. № 98, 226), да е изгубил своето значение. През землището на с.Съединение е бил запазен пътят по долината на р.Луда Камчия на изток, стигащ до Анхиало (Поморие).

Източно-североизточно започва Веселиновският проход, на който в настоящото изследване се отделя необходимото внимание. Липсата на археологически материали от старобългарския период (VII-X век) налага предпазливо излагане на вижданията. Имайки предвид разположението на крепостта край село Звезда (кат. № 84) и значението ѝ за Веселиновския проход (въпреки липсата на конкретен материал от Първото българско царстово) се допуска, че е използвана през VII-X век. Разположението на тази крепост в проходно място е абсолютно аналогично на следните обекти: "Голямото кале" край с.Везенково (кат. № 13), "Руспу Хисар" (кат. № 15), крепостта върху "Асар баир" (кат. № 177), "Калето въз кучките" (кат. № 226). Всички изброени по-горе крепости са издигнати в най-уязвимите части на проходите, а това означава – и в най-важните. Тези укрепления са използвани през (или в няколко периода) цялото Средновековие и обезателно през ранновизантийския период IV-VII век (най-вече V-VI век) и Първото българско царство. Намират се почти на една линия в най-високите части на Източна Стара планина. Тези характеристики дават достатъчно основание да се предположи, че крепостта при с.Звезда (кат. № 84) е използвана и през Първото царство. Това означава, че е функционирал Веселиновският проход, тоест потвърждава се тезата на В.Аврамов.

Оказва се, че през периода на Първото царство има известно свиване на пътнокомуникативната система в района на Ришкия и Веселиновския проход в сравнение с ранновизантийския период. Преодоляването се е извършвало в три възможни пункта през VII-X век. Двата от тях, проходните пътища в рамките на днешния Ришки проход, са възможно най-добре укрепените теснини от Първото царство в Източна Стара планина и с основание могат да се приемат за средновековните проходи Верегава и Сидера. Сигурно е, че те двата са използвани най-интензивно именно през Първото българско царство, но също така и в по-ранни и в по-следващи векове. Друга констатация, до която закономерно се стига, е, че не Веселиновският, както счита В.Аврамов, а Ришкият в двете си разклонения – покрай "Асар баир" и "Чиплак баир" и "Калето въз кучките", са главните проходи, а оттам и главните пътища за периода VII-X век. На следващо място е, че южната част на тези пътища в много малка степен се покрива с посоченото от К.Шкорпил евентуално трасе. Предложената пътна схема от К.Шкорпил (следващите автори почти изцяло приемат разработките по въпроса от К.Шкорпил или в отделни части от В.Аврамов) много точно посочва ранновизантийската пътна и крепостна система, но не и тази от периода на Първото царство VII-X век.

През VII-X век Айтоският проход е използван, като пътят следва определената посока от ранновизантийския период IV-VII век. От Дебелт, заемащ възлово място в югоизточните покрайнини на българската държава (за времето от началото на IX до втората половина на X век), пътят в северна посока достига района на днешния град Айтос, където са открити следи от старобългарски селища (кат. № 5, 6, 7).[240]. Въпреки сложната политическа ситуация през IX-X век този значим пътен възел е използван.

В северна посока пътят изцяло следва по-ранния и през прохода Трънак-Лопушна навлиза в Северна България.

Намерените материали от крепостта "Таш авлъ" (кат. № 156)[241] край с.Планиница се вместват в хронологическите граници VIII - IX век, загатващи за използването ѝ през старобългарския период. Крепостта е охранявала подхода към Лопушненския проход на изток и Веселиновския проход на запад.

Изхождайки от ограничените археологически материали, липсата на сериозни военни прегради, както и малкия брой селища от периода на Първото българско царство, се установява, че Айтоският проход и северното му продължение или пътят Дебелт – Айтоски проход – Лопушненски проход през VII-X век е значително по-слабо използван. Но в нашата история има няколко събития, заслужаващи по-особено внимание. Те са трите военни сблъсъка между Византия и България край Анхиало, както следва: през 708 г. между Тервел и Юстиниан II ; през 763 г. между Телериг и Копроним; през 917 г. между Симеон и Лъв Фока. Един от преките пътища от Плиска (а и от Преслав) е през Веселиновския проход, покрай крепостта до село Звезда (кат. № 84), на изток край крепостта до село Планиница (кат. № 156), оттам в югоизточна посока към землището на село Вресово и на изток към морето по проследения път. Вероятно тези места са били сериозно уязвими при морски десант в района на Анхиало, което Византия използва неколкократно и това обяснява по-слабата защита през Първото българско царство на разглежданите направления в сравнение с мощните преградно-укрепителни съоръжения в съседния Ришки проход срещу сухопътните действия на империята.

Общите изводи, характеризиращи района през периода на Първото българско царство, са в няколко посоки. Преди всичко, тези земи стават трайно българско владение едва след походите на Крум до Дебелт и Месемврия, като те са буферна зона, която за времето 681-812 г. може да бъде определена и като военна зона. По тези причини е ограничено и поселищното развитие, макар да продължава съществуването на отделни селища, тоест наблюдава се приемственост по място[242]. Запазват се в най-общ план главните меридионални и някои паралелни пътни връзки. Укрепителната система по билото на Източна Стара планина и южно пред нея е концентрирана главно по протежението на Ришкия проход, което го превръща в най-натоварения. По-ограничено е укрепяван Върбишкия проход. В две от разклоненията на Ришкия проход могат да се локализират средновековните проходи Верегава и Сидера, а Карнобатската крепост да се отъждестви със средновековната Маркели.

БЕЛЕЖКИ

[1] **В.Тъпкова-Заимова.** Към въпроса за военните пътища през Първото българско царство. – ИПр., 1978, № 3, с.38-52.

[2] **П.Мутафчиев.** Книга за българите. С., 1987, с.71.

[3] Пак там, с.71.

[4] Пак там, с.43-47.

[5] **Д.Овчаров.** Византийски и български крепости V-X в. С., 1982, с.15.

[6] **Ив.Дуйчев.** Нападения и заселване на славяните на Балканския полуостров. – ВИСб., 1975, 1, с.75.

[7] **Д.Димитров.** Прабългарите по северното и западното Черноморие. С., 1987, с.203.

[8] ГИБИ. Т.3., С., 1960, 184-196.

[9] **Д.Цухлев.** История на българската църква. I период – 864-1186. С., 1910, с.76-78; **П.Мутафчиев.** Към църковно-историческата география на Пловдивско. – В: Избрани произведения. Т.2. С., 1973, с.204-207.

[10] **Г.Петкова-Цанкова.** От территории болгарского государства в VII-IX в. – ВВр., Т.XVII, 1960, с.163.

[11] **В.Аврамов.** Юбилеен сборник Плиска-Преслав. С., 1929, Ч.1., с.216.

[12] **Бр.Шкорпилови.** Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България (Археологически изследвания). – МСб., 1891, № 4, с.138-140; **К.Шкорпил.** Памятники в окрестностях Абобской равнины. – ИРАИК X, 1905; **К.Шкорпил.** Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – БИБ, II, год. II, 1929.

[13] **В.Аврамов.** Цит.съч., Т.1-3.

[14] **Ат.Игнатиев.** Стари пътища в Карнобатско. – ИБАИ IV, 1926-1927, с.291-295; **Ат.Игнатиев.** Чалъкавакския проход в Стара планина. – БТ, год. XVIII, 1926, № 3, с.38-41.

[15] **П.Коледаров.** Политическа география на средновековната българска държава. Т.1. С., 1978.

[16] **В.Тъпкова-Заимова.** Към въпроса за военните пътища през Първото българско царство. – ИПр., 1978, N3, с.38-52.

[17] **Вл.Кецкаров.** Укрепителната организация на България и Византия от VII до IX век. – Родина, 1940, № 3, с.38-52.

[18] Отделни участъци от средновековни пътища са маркирани в проучвания на: **К.Иречек.** Пътувания по България. С., 1974, с.797, 810, 812-814; **М.Деведжиев.** Кратка история на селищното развитие по българските земи. С., 1979, с.100-101, 185-186; **Д.Момчилов.** Окопът "Еркесия" и средновековните пътища в Карнобатско. – Векове, 1990, № 4, с.65-70; **Ст.Недев.** Крепостта Бялград. – В."Шуменска заря", год. XXX, бр.35 (3036) от 23.VIII.1972; **Ст.Недев.** Преслав-Герлово-Ришката котловина. – Турист, 1973, № 2, с.12-13; **P.Soustal.** Tabula imperii Byzantini 6, Wien, 1991, ; **Ил.Георгиев.** Военни пътища и прегradни съоръжения в Ришкия проход. – ВИСб. 1993, № 2, с.5-23.

[19] Освен посочените публикации на автори от бел.12 до бел.18 вж. най-вече **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч.Последно изследване по въпроса е обнародвал **Ст.Лисицов.** Проходи и оперативно-съобщителни линии в Котленската, Сливенската и Гребенец планина през късната античност и българското средновековие. – В: Сб.Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV век. София-Сливен, 1993, с.38-57.

[20] Приемам това наименование за град Ямбол през Първото обългарско царство така, както е предложено в ГИБИ. Т.3. Цит.изд., 197-205. За ролята и значението на Ямбол през старобългарския период вж. История на град Ямбол. С., 1976, разделът за средновековието; още **P.Soustal.** Op.cit., 500; както и **В.Велков.** Кой е град Диосполис? – В: Сб.Североизточна Тракия... цит.съч., с.24-30.

[21] По археологически материали, открити между двете крепости.

[22] **Р.Рашев.** Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.). С., 1982, с.11.

[23] Стратегическа височина с 850 м надморска височина.

[24] **K.Skorpil.** Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров. Част II – Byzantinoslavica. II, 1931, Варна, с.21.

[25] **В.Аврамов.** Цит.съч. Т.1, с.102.

[26] Данните на авторите за разстоянието са подадени спрямо изходния пункт в случая с.Върбица.

[27] **Цв.Дремсизова-Нелчинова, В.Антонова.** Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. С.,1975, с.23.

[28] **Р.Рашев.** Цит.съч., с.183.

[29] **Цв.Дремсизова-Нелчинова, В.Антонова.** Цит.съч., с.23.

[30] История на България. Т.2, С., 1981, с.120; **Д.Ангелов.** История на Византия. Ч.1, С., 1976, с.317.

[31] Пак там.

[32] ГИБИ. Т.6, С., 1965, с.301.

[33] Пак там, 196.

[34] ГИБИ. Т.3. Цит.изд., 277-281.

[35] **П.Коледаров.** Цит.съч. Т.1. с.29; **I.Duicev** . Markelai-Markellae un toponym latin meconnu. – RESEE IV, 3-4, 1966.

[36] ГИБИ. Т.8, С., 1961, с.132-140.

[37] Пак там.

[38] Пак там.

[39] Пак там; както и: Т.3., цит.изд., 277.

[40] Пак там. Т.3. Цит.изд. 281.

[41] Пак там, 281-282.

[42] Пак там. (Т.3), 281.

[43] **В.Гюзелев, П.Петров.** Христоматия по история на България. Т.1., С., 1978, 102.

[44] ГИБИ. Т.8. Цит.изд. 69-70.

[45] Извори за старата история и география на Тракия и Македония. С.,1949, 349-360.

[46] **W.Tomashek**. Die alten Thraker. Wien, 1980.

[47] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.191-217.

[48] Пак там.

[49] Пак там.

[50] Пак там.

[51] **Сп.Палаузов.** Изследвания по история на Българския и Европейския Югоизток през Средновековието. – В: Избрани трудове. Т.1., С., 1974, с.95.

[52] **П.Мутафчиев**. История на българския народ. С., 1943, Т.1., с.173-174, 180.

[53] **Р.Рашев**. Цит.съч., текстът към сн.32.

[54] По **В.Аврамов.** Цит.съч., с.191-217.

[55] Пак там.

[56] Пак там.

[57] **Д.Цухлев.** Цит.съч., с.71, 76, 78.

[58] **В.Тъпкова-Заимова.** Цит.съч., с.58-73; **В.Тъпкова-Заимова.** Крепости и укрепени градове през Първото българско царство. – ВИСб., 1956, № 3, с.40-59.

[59] **V.Besevliev.** Ein verkannter thrakischer Ortsname. – ИИБЕ, Т. XVI, 1968, 75-77; **В.Бешевлиев.** Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с.151.

[60] **Ив.Пандалеев.** По въпроса за местонахождението на крепостта Маркели. – ИБАИ I, 1921-1922, с.237-238.

[61] **Ив.Велков.** Градища. Опит за систематизиране и датиране на укрепените селища в българските земи. – ГНАМ П, 1950.

[62] **Вл.Кецкаров.** Цит.съч., с.38-52.

[63] По **В.Аврамов.** Цит.съч., с.196.

[64] **П.Коледаров.** Цит.съч., с.8-9.

[65] **М.Деведжиев.** Цит.съч., с.8-9.

[66] **Ат.Игнатиев.** Стари пътища... цит.съч., вж. още и: Архив в ГИМ-Карнобат, НСп. фонд, инв. № 178.

[67] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.191-217.

[68] **I.Duicev.** Op.cit.

[69] История на България. Т.2., Цит.изд., с.201.

[70] **P.Soustal.** Op.cit., 348-349.

[71] **Ж.Аладжов, Ц.Дражева, Д.Момчилов.** Разкопки на крепостта Маркели край град Карнобат. АОР за периода 1986-1994 г.; вж. още и в: Сб.История и култура на Карнобатския край. Т 1., С., 1991, с.25-27; **Ж.Аладжов, Д.Момчилов.** Землено укрепление около крепостта Маркели – В: Сб. Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1991, Т.2., с.138-145; **Ж.Аладжов.** Крепостта Маркели – някои стратиграфски и и хронологически бележки. – В: Сб.Североизточна Тракия... цит.съч., с.118-125.

[72] **Кр.Гагова.** Тракия през българското средновековие. С., 1995, с.194-195

[73] Д.**Момчилов.** Карнобатската крепост Маркели. – ИПр, 1986, № 4, с.57-65; както и цит.съвместни издания с Ж.Аладжов и Ц.Дражева

[74] **В.Н.Златарски.** История на българската държава през средните векове. Т.1., С., 1918, с.270-271.

[75] **С.Табаков.** Опит за история на град Сливен. Ч.1. С., 1911, с.10-11.

[76] По **В.Аврамов.** Цит.съч., с.191-217.

[77] Пак там.

[78] Пак там.

[79] Пак там.

[80] **Черакчиев**. Мястото на пограничната крепост Маркели. – В."Мир", бр.11211 от 4. XII.1937 г.

[81] **К.Иречек.** Цит.съч., с.805-811.

[82] **Вл. и К.Шкорпил.** Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, с.48; вж. още и: **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.80-112.

[83] **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.80-112.

[84] ГИБИ. Т.8., Цит.изд., с.69-70.

[85] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.237-238.

[86] **G.Taverdet.** Au sujet du toponyme "Markellai-Markellae". – RESEE, VII, 2, 1969, 397-399.

[87] Ibidem.

[88] **К.Иречек.** Цит.съч., с.813.

[89] **Ив.Пандалеев.** Цит.съч., с.237-238.

[90] **Ив.Дуриданов.** Езикът на траките. С., 1976, с.41; Ат.Игнатиев. Цит.архив.

[91] **Ст.Младенов.** Имената на десет български реки. – Сп. БАН, 1915, кн.10, с.54.

[92] **G.Taverdet.** Op.cit.

[93] **I.Duicev.** Op.cit.

[94] **V.Besevliev.** Op.cit.

[95] За местност "Марцил" в района на с.Аврамов (Мокрен) срв. **Д.Момчилов**. Карнобатската... цит.съч., с.64. Грешка допуска **P.Soustal**. Op.cit., 367, където описва едноименна крепост в едноименната местност като "Мръсилско кале". В местността "Марцил" (Мар́сил, Мръсил) засега не са открити никакви археологически свидетелства.

[96] **Ц.Дражева.** Антични и средновековни монети, открити в района на с.Ве-

зенково. – В: Село Везенково. История, бит и култура. С., 1995, с.68-72.

[97] Мегалитите в Тракия. Ч.2. Тракия Понтика. С., 1982, с.145.

[98] Възприемам мнението на **Р.Рашев.** Землено укрепление на Плиска. – В: Сб. Плиска-Преслав. Т.4., С., 1985, с.6-15, където се отбелязва за значителни свличания на тези съоръжения.

[99] След сравняване с данните от трудовете на: **Д.Крънджалов.** Валовете в Добруджа и Бесарабия и прабългарската теория. – ГСУ ИФФ, XXXIX, 1942-1943; кн.65-66; **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.560-562; **Р.Рашев.** Старобългарски... цит.съч.; **Р.Рашев.** Старопланинскиият землен вал "Преградата". – Векове, 1976, № 4; **Д.Овчаров.** Наблюдения и археологически разкопки на пограничния вал "Еркесия" в Южна България. – ГСУ ИФФ, 1970, год.63, № 3, с.445-460; Д.**Момчилов.** Окопът...цит.съч., с.63-65.

[100] **Р.Рашев**. Землeното... цит.съч., с.15.

[101] **Д.Момчилов**. Окопът "Еркесия"... цит.съч., с.64-65.

[102] Подробности са докладвани на археологическите отчети за 1982 г. (АОР за 1982 г.) Вж. още и: **Ж.Аладжов**. Крепостта Маркели – някои... цит.съч.

[103] Северно от крепостта е открита старобългарска керамика с врязана украса от Ц.Дражева.

[104] **K.Skorpil**. Цит.съч., 1931, III, обр.25.

[105] **P.Soustal**. Op.cit., 202.

[106] ГИБИ. Т.3. Цит.изд., 264.

[107] Пак там, 270.

[108] Пак там, 305.

[109] ГИБИ. Т.6. Цит.изд., 218.

[110] Годината е спорна. Някои автори приемат 759 г., но по-голямата част се ориентират към 760 г.

[111] ЛИБИ. Т.2., С., 1960, 258.

[112] По **В.Аврамов**. Цит.съч., с.25.

[113] **К.Иречек**. Княжество България. Пловдив, 1889, II, с.750; **К.Иречек.** Пътувания... цит.съч., с.812-813.

[114] **К.Шкорпил**. Памятники... цит.съч., с.565.

[115] **К.Шкорпил.** Преслав. – ИВАД, 1910, № 3, с.103

[116] **F.Kanits.** Donau-Bulgarien und der Balkan. Leipzig, 1880.

[117] **В.Buri.** България през IX век и покръщаването на славяните и българите.- ИИД, № 4, 1915, с.117.

[118] **В.Аврамов.** Цит.съч., Ч.1. Общо в неговото изследване (с.33-143) са взети предвид становищата на: Лебо, Херберг, Шафарик, Сп.Палаузов, М.Дринов, В.Г.Василевски, К.Иречек, Ф.Каниц, А.Буе, Ломбард, Л.Милетич, Томашек, В.Златарски, Г.Ценов, Черакчиев, братя Шкорпил, Ив.Шишманов, С.Табаков, Г.Баласчев, С.Бобчев, А.Иширков, Бъри, Успенски, Ат.Караиванов, Й.Господинов, Д.Мустаков.

[119] **Вл.Кецкаров**. Войните на българите в Тракия. С., 1940, с.120.

[120] **Ив.Дуйчев.** По въпроса за името Верегава. – В: Сб. Проучвания върху Българското Средновековие. С., 1945, с.15-168. Общ преглед на изложените и обосновани мнения за Верегава и с кои проходи се отъждествява този топоним Ив.Дуйчев прави на с.160-162.

[121] **Я.Н.Любарский.** Анна Комнина. Алексиада. Москва, 1965, с.530.

[122] **В.Тъпкова-Заимова.** Към въпроса... цит.съч., с.60-61.

[123] **П.Петров.** Образуване на българската държава. С., 1982, с.121.

[124] История на България. Т.2., С., 1981, с.121, където също се допуска, че Верегава е може би Ришкият проход.

[125] **P.Diaconu,** Les Petchenegues au Bas Danube. Bucarest, 1970, 124.

[126] **Г.Петкова-Цанкова.** Цит.съч., с.137-139.

[127] **P.Soustal.** Op.cit., 202.

[128] **Кр.Гагова.** Тракия... цит.съч., с.150.

[129] Пак там.

[130] По **Ив.Дуйчев.** По въпроса за... цит.съч., с.151-168.

[131] **К.Иречек**. Военният път от Бялград за Цариград и Балканските проходи. – БИБ, IV, 1934, № 4, с.109, 143.

[132] **Ив.Дуйчев.** По въпроса... цит.съч., с.151-168.

[133] **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.564; и вече като окончателно виждане в: **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.83.

[134] **В.Миков.** Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943, с.61.

[135] Осъществен през есента на 1988 г. Изказвам най-сърдечна благодарност на проф.Б.Симеонов за получената информация.

[136] **Кр.Гагова.** Тракия... цит.съч., с.150.

[137] **Цв.Дремсизова-Нелчинова, В.Антонова.** Цит.съч., с.57.

[138] Турско-български речник. С., 1962, с.35, където значенията на посочената дума в превод изцяло препокриват същността на съоръжението.

[139] Освен на езиковия анализ, осъществен от Б.Симеонов, и етимологичната обосновка на Ив.Дуйчев, може да се обърне внимание на предложения изказано от Кр.Гагова (вж. бел.136). Най-добре и в пълнота етимологическото тълкуване и анализиране би могло да се проследи в: **Ив.Дуриданов.** Езикът на траките. С., 1976. Географските имена: Berge (Strab.), Bergepolis (Steph. Byz.), Bergion (Steph. Byz.), Bergule (Prok.) са производни от тракийската дума berga(a) 'височина, бряг, планина', от индо-европейската *bherhe – 'преминаване в старобългарската бръгъ (с.32). Конкретно тази връзка може да се проследи в посочения преход на с.74, 100, 101. Посочените дотук езиковедски анализи дават пълното основание да се счита, че в топонима "Брегурла" (произхождащо от старобългарски бръгъ) е отразен средновековният топоним "Верегава".

[140] ГИБИ. Т.3. Цит.изд., 305.

[141] **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.91.

[142] ГИБИ. Т.3. Цит.изд. 270.

[143] Тази моя теза вече съм представил в: **Д.Момчилов.** Верегава (Едно мнение за топонима "Верегава"). – ИНМШ, 1998 (под печат).

[144] **P.Soustal.** Op.cit., 415.

[145] Ibidem.

[146] Посочените публикации от авторите в уводните бележки на Глава Втора.

[147] Такава информация е изнесена под линия в публикацията на Ат.Игнатиев. Стари пътища... цит.съч., с.294.

[148] **В.Аврамов.** Цит.съч., Ч.1, с.136.

[149] Освен цитирания по-горе труд на Ат.Игнатиев се има предвид и: **Ат**
Игнатиев. Чалъкавакския проход в Стара планина. – БТ, XVIII, 1926, № 3
с.38-41. Архивът на Ат.Игнатиев Караиванов се съхранява в ГИМ-Карнобат
НСП фонд, инв. № 178.

[150] Турско-български речник. С., 1962, с.71.

[151] По сведенията на Скилица-Кедрин. ГИБИ. Т.6. Цит.изд., 238. По-под
робни обяснения по този въпрос в: **П.Коледаров.** Цит.съч.

[152] Съобщава Михаил Аталиат. ГИБИ. Т.6. Цит.изд., 169.

[153] Пак там, 170.

[154] Пак там, 319.

[155] ГИБИ. Т.8., С., 1981, 51; още и: **Я.Н.Любарский.** Цит.съч., с.203.

[156] ГИБИ. Т.8. Цит.изд., 61.

[157] Пак там, 112.

[158] Пак там.

[159] По **В.Аврамов.** Цит.съч., с.25; **К.Иречек.** Княжество... цит.съч., с.750
К.Иречек. Пътувания... цит.съч., с.812-813.

[160] **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.565.

[161] **F.Kanitz.** Op.cit., III, 81.

[162] **B.Buri.** Цит.съч., с.117.

[163] **В.Н.Златарски.** История на... цит.съч., Т.2., с.3.

[164] **В.Аврамов.** Цит.съч. Ч.1. (с.33-143), вж. бел.118.

[165] **Ат. Игнатиев.** Стари... цит.съч., с.294.

[166] **В.Тъпкова-Заимова.** Към... цит.съч., с.60-61.

[167] **Стр.Лишев.** Българският средновековен град. С., 1970, с.214.

[168] **P.Diaconu.** Op.cit., 75, 117, 119, 124, 130; **P.Diaconu.** Les Coumans au Ba
Danube aux XIe et XIIe siecles. Bucuresti. 1978, 48, 57.

[169] **Кр.Гагова.** Тракия... цит.съч., с.237-238.

[170] Пак там, с.238.

[171] Крепостта "Калето въз кучките" е заела полагаемо място в историче
ката литература. За нея вж.: **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.512; **Цв.Дре**
сизова-Нелчинова. В.Антонова. Цит.съч. с.57; **Р.Рашев.** Старобългарски
цит.съч., с.82; **Д.Момчилов.** Средновековните крепости в южните части
Ришкия и Върбишкия проход. – ВИСб., 1990, № 5, с.82; **Ил.Георгиев.** Цит.съ
с.21-23.

[172] **Ат.Игнатиев.** Стари... цит.съч., с.294

[173] Първи подробни сведения за тази преградна стена оповести Ст.Лисиц
на научна конференция в град Сунгурларе през месец ноември 1984 г. Данн
бяха изнесени и на поредните отчети през 1987 г. за археологическите открит
и разкопки през 1986 г. – за това вж. АОР за 1986. Разград, 1987, с.278.

[174] **Д.Момчилов.** Цит.кандидатска дисертация.

[175] **Ил.Георгиев.** Цит.съч., с.19.

[176] Тази теза бе защитена от автора на годишните четения през 1993 г.
Д.Момчилов. За локализацията на прохода Сидера. – В: Сб. Приноси к
българската археология. БАН (Археологически институт – Секция за сред
вековна археология). С., под печат.

[177] **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.80-111

[178] В: **Р.Рашев.** Старобългарски... цит.съч.

[179] ГИБИ. Т.3. Цит.изд., 186-196; ГИБИ. Т.4., С., 1961, 18, 117, 161, 165.

[180] **Ст.Дамянов.** Археологически открития в Дебелт. – Море, 1982, № 1, с.241; **М.Балболова.** Девелт през VIII-X век. – Векове, XX, 1991, № 1-2, с.50-56; **Ив.Йорданов.** Печатите на комеркиарията Девелт. – В: Поселищни проучвания, 1992, 2, С., 1992, с.11-21.

[181] ГИБИ. Т.3. Цит.изд., 185.

[182] Хамбарлийският надпис също свидетелства, че Крум успял да превземе редица крепости и градове, между които и Девелт (**В.Гюзелев, П.Петров**. Христоматия по история на България. С., 1978, Т.1., с.103). За включването на Дебелт в новите български граници говори и Вторият Хамбарлийски надпис (**В.Гюзелев, П.Петров.** Цит.изд).

[183] ЛИБИ. Т.2., С., 1960, 270-271.

[184] **В.Бешевлиев.** Първобългарски надписи. С., 1979, с.153 – схемата и надпис 141.

[185] История на България. Т.2. Цит.изд, с.148.

[186] Отношение към "Еркесията" са изразили: **К.Иречек.** Пътувания... цит.съч., 745-747; Вл. и **К.Шкорпил.** Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, с.90-91; **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.540 и сл.; **Н.П.Благоев.** Пограничният окоп "Еркесия" – В: Сб. в чест на Луи Леже. С., 1925, с.293 и сл. ; **В.Н.Златарски.** История на... цит.съч. Т.1., Ч.1., с.179-180; **В.Златарски.** Сюлейманкьойския надпис. – ИВАД, III, № 3, 1913, с.170; **В.Златарски.** Българските князе от рода Дуло. – ПСп. № 63, 1903, с.490-491; **В.Аврамов.** Цит.съч. Ч.III, с.28 и сл.; **В.Бешевлиев.** Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с.149-150; История на България. Т.2. Цит.изд., с.115; **Р.Рашев.** Старобългарски... цит.съч., с.61-65; **Кр.Гагова.** Тракия... цит.съч., с.167-168

[187] От **Д.Овчаров.** Наблюдения и археологически разкопки на пограничния вал "Еркесия" в Южна България. – ГСУ ИФФ, Т.63., № 3, с.445-460; и от Ж.Аладжов и Д.Момчилов, обнародвано от: **Д.Момчилов.** Окопът... цит.съч., с.64-65.

[188] ГИБИ. Т.6. Цит.изд., 259.

[189] По **В.Бешевлиев.** Първобългарите... Цит.съч., с.149; по **Д.Овчаров.** Наблюдения... цит.съч., с.447.

[190] ГИБИ. Т.6. Цит.изд. 259.

[191] Посочената дължина е по **В.Аврамов.** Цит.съч., с.29 и по **В.Бешевлиев.** Първобългарите...Цит.съч., с.149, докато **Р.Рашев.** Старобългарски... цит.съч., с.62, посочва дължина на вала от 131 км.

[192] След анализ. Кредата е с определени спояващи свойства. Р.Рашев (в разговор) предполага, че изкопаната креда (от рова) е насипана във вала като глина, а не спойка.

[193] **Д.Овчаров.** Наблюдения... цит.съч., с.452-458.

[194] **Д.Момчилов.** Окопът... цит.съч., с.64-65; както и: **Ж.Аладжов, Д.Момчилов.** Землено укрепление около крепостта Маркели... цит.съч., с.138-145.

[195] **Р.Рашев.** Старобългарски... цит.съч., с.62-64; История на България. Цит.изд., с.148.

[196] От **В.Бешевлиев.** Първобългарски... цит.съч., с.148

[197] Годината е по История на България. Т.2. Цит.изд., с.148.

[198] **Р.Рашев.** Старобългарски... цит.съч., с.65.

[199] **Р.Рашев.** Поселищният живот в Северна Тракия през ранното средно вековие. – В: Сб.Североизточна... цит.съч., с.105.

[200] **Р.Рашев.** Старобългарски... цит.съч., с.65.

[201] **Д.Овчаров.** Наблюдения... цит.съч., с.453.

[202] **Р.Рашев.** Старобългарски... цит.съч., с.65.

[203] **К.Шкорпил.** Паметници... цит.съч., с.514.

[204] ГИБИ. Т.3. Цит.изд., 304.

[205] **Ал.Кузев.** Стратегическата роля на крепостите на Долния Дунав пре IX-XII в. – ИНМВ, кн. XXXI, 1979, с.25.

[206] **К.Шкорпил.** Паметници... цит.съч., с.566.

[207] Пак там, както и: **Р.Рашев.** Старобългарски... цит.съч., с.65.

[208] **Р.Рашев.** Поселищният... цит.съч., с.103.

[209] **Ж.Аладжов**. Крепостта Маркели... цит.съч., с.121.

[210] **К.Шкорпил.** Паметници... цит.съч., с.563.

[211] По сведения на П.Петров, бивш директор на ИМ-Ямбол, на когото благодаря.

[212] **К.Шкорпил.** Паметници... цит.съч., с.563.

213 **Г.Шейлева.** Проучване на късната античност и ранното средновеко вие в района на "Марица-изток". – Доклад от научна конференция "Десе години археологическа експедиция "Марица-изток". Раднево, ноември 199 г. (под печат). Подобно становище изразиха и: Б.Борисов (Раднево) и Д.Ян ков (Ст.Загора).

[214] **Р.Рашев.** Поселищният... цит.съч., с.103.

[215] ГИБИ. Т.6. Цит.изд., 238.

[216] Опирайки се на липсата на археологически свидетелства.

[217] История на България. Т.2. Цит.изд., с.214.

[218] **Р.Рашев.** Поселищният... цит.съч., с.111-112.

[219] Съхранявани в ИМ-Карнобат.

[220] Тази теза, различаваща се в значителна степен от повечето наложен досега постановки, първоначално е изложена в дисертационния ми труд. пълен вариант това мнение бе обнародвано: **Д.Момчилов.** Североизточ Тракия VII-X век. – Епохи, год. III, 1995, № 2, Велико Търново, с.61-70. Ра ширен вариант бе дискутиран на конференцията "10 години археологическ експедиция "Марица-изток", където е под печат.

[221] **Г.Баласчев.** Българският господар Тервел. – ПСп, год. XI, 1898, кн.5 56, с.49-60; **Ив.Дуйчев.** Проучвания върху Българското Средновековие. С 1945, с.4-5.

[222] Стара българска литература. Т.3., С., 1983, с.189.

[223] **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.91.

[224] **В.Н.Златарски.** История... цит.съч. Т.1., с.170; **В.Златарски.** Извести на... цит.съч., с.65-70.

[225] **B.Buri.** Цит.съч., с.161.

[226] **П.Мутафчиев.** История на българския... цит.съч., с.44.

П.Коледаров. Цит.съч., с.28-31.

История на град Ямбол. С., 1976, с.44.

Кр.Гагова. Тракия... цит.съч., с.169-170.

Стара българска... цит.изд., с.189.

ГИБИ. Т.6. Цит.изд., 238.

Р.Рашев. Поселищният... цит.съч., с.101.

За това вж. История на България. Цит.изд., с.111; **П.Коледаров.** Цит.съч., 8-31.

ГИБИ. Т.6. Цит.изд., с. 171.

Г.Петкова-Цанкова. Цит.съч., с.135.

Р.Рашев. Поселищният... цит.съч., 101.

Г.Петкова-Цанкова. Цит.съч. ; **В.Бешевлиев.** К вопросу награде, полу ной Тервелем от Юстиниана II в 705 г. – ВВр., Т.XVI, 1959, с.12-13.

По информация на н.с.Цоня Дражева. Старобългарската керамика е рита в началото на 1991 г.

P.Soustal. Op.cit., 415.

Материалите се съхраняват в музейната сбирка "П.Станев" в град Ай За датирането на керамиката към този период вж. **Л.Дончева-Петкова.** гарска битова керамика през ранното средновековие. С., 1977, с.130.

Стрели, съхранявани в същата музейна сбирка в град Айтос. За класи ицията им вж. : **А.Ф.Медведев.** Ручное метательное оружие (лук, стрелы, острел) VIII-XIV вв. М., 1966; **Ю.С.Худяков.** Вооружение енисейских гыр VI-XII в. Новосибирск, 1980; последно изследване: **Ст.Витлянов.** Ста ългарското въоръжение. По археологически данни от Плиска, Мадара и ки Преслав. С, 1996, раздела за стрелите.

Д.Момчилов. За континуитет в жизни поселения VI-XIV в. в южних ожиях Рышкого и Вырбишкого проходов. – Sixieme congres international tudes du sud-est Europeen. Sofia. 30 aout-5 septembre 1989. Resumes des mmunications. Histoire, 1, 68-69.

ГЛАВА ТРЕТА

ПЪТНАТА И СЕЛИЩНАТА СИСТЕМА ПРЕЗ XI-XIV ВЕК (ТАБЛ. XVI, XVII)

Пътно-комуникативната система южно пред и по Източна С ра планина е имала отслабени функции и значение през XI-XII (табл. XVI). Променената политическа обстановка, присъеди ването на български територии след похода на Йоан Цимис през пролетта на 971 година[1] към Византия води до промени. Н ложена е византийска власт, продължила до 1187 г.[2], като гра цата вече е изтеглена далеч на север по река Дунав, поради ко районът губи стратегическото си значение като подстъп к българските политически центрове.

Въпреки зачестилите нападения от средата на XI век в бълг ските земи – тогава византийски владения – на печенеги, уз кумани и проникването им на юг от Източна Стара планина, археологически материали са датирани крепости и сели продължили своето съществуване през XI-XII век. Византийс ят хронист Мануил Страворомен отбелязва, че печенгите "... ч то излизали отсам Хемус и като се изливали през неговите тес ни, пръсвали се, грабейки по тамошните места"[3]. Наличието големи печенежки маси в днешна Североизточна България и м териалните остатъци от тяхната култура[4], регистрирани и в Се роизточна Тракия по археологически път[5], включват този рай в обсега на техните действия. В края на XI век – 1088 г., печене те проникват на юг от Балкана и построяват лагера си "меж Голое и Дямпол, край така наречената Маркела" [6]. И в тези, последвалите събития от XI-XII век Ямбол заема значима по тическа роля. Малко по-късно – през 1091 г., градът се предал куманите заедно с други градове[7]. Зачестилите военни дейст между Византия и нашествениците, установили се на север от С ра планина, увеличават натоварването на проходите в изто Стара планина и отново ги превръщат в стратегически за Виз тия (макар и временно). Върбишкият, Ришкият, Веселиновск и Айтоският проход са отново активно използвани в размирн XI – XII век, потвърждаващо се от археологическите матери от крепости и селища по тях.

В направлението Ямбол и на север (към Върбишкия прох

материални следи от XI-XII век има в следните обекти: Марашката крепост (кат. № 245) и селището край нея (кат. № 220), землището на с.Лозенец (кат. № 136), Терзийската крепост (кат. № 246), селището край с.Огнен (кат. № 154), крепостта "Малкото кале" (кат. № 205) и селището в местността "Беклемето" (кат. № 207), "Голямото кале" над с.Везенково (кат. № 13) и селището в местността "Кьор бунар" (кат. № 21). Възможно е да е използван и районът край Скаленската крепост[8]. В крепостта "Голямото кале" (кат. № 13) край с.Везенково е регистрирано присъствие до XI век[9], предполагащо на този етап унищожаването на крепостта при някое от зачестилите нападения на нашествениците от север. Наличието на материали в тези възлови обекти от съществувалата и в по-ранните векове пътна и селищна система по Върбишкия проход, означава, че са били използвани и през XI-XII век. Богатият културен пласт в Сливенската крепост до голяма степен е факт, определящ връзката между Марашката крепост на изток и Сливенската на запад.

При тези събития по изворови сведения е отбелязана крепостта Лардея, чието значение нараства в следващите векове.

Интензивен е бил животът в карнобатската крепост Маркели през XI век, засвидетелстван от откритата там църква[10].

По трасето на описаните в по-предните исторически периоди пътища през Ришкия и Веселиновския проход и техните южни подножия за XI и XII век са регистрирани материали освен в крепостта Маркели (кат. № 108) и в крепостта до с.Козаре (кат. № 119); селищата в местностите "Елио" (кат. № 216) и "Коджаманка" (кат. № 218) край с.Соколово; Русокастренската крепост (кат. № 182), селищата край нея (кат. № 184, 185), както и печатът на вестарха Георги Кедрин (кат. № 183). В северна посока в: селището в местността "Скендерлий" (кат. № 91), както и в "Зименското кале" (кат. № 85) и в "Малкото кале" (кат. № 86); Лозаревското "Градище" (кат. № 131), селището край него (кат. № 132) и най-вече районът Съединение-Люляково. Археологическите находки по линията Маркели – крепостта до село Козаре (кат. № 119) – Русокастренската крепост (кат. № 182), фиксират използването на съществуващия по-ранен път. Аналогично е положението с маркираните селища в района на село Зимен (кат. № 85, 86, 91) и този на село Лозарево (кат. № 131, 132). Функционирането на прохода Сидера през XI век, по изворови данни най-експлоатираният през този период в Източна Стара планина[11], недвусмислено разкрива пътна връзка с Лозаревското "Градище" към североизточно разположения проход.

Много богат на средновековни материали от XI-XII век и в по-следващите векове е районът Съединение-Люляково. Разкритата средновековна църква в северозападния край на село Съединение (кат. № 236) стои в групата на най-многобройните паметници от тип еднокорабни, едноапсидни църкви с притвор. Подобна е на църквите в Плиска[12] и Момина крепост[13], като първата е отнесена от Кр.Миятев към периода на Първото българско царство[14]. Извършените проучвания показват, че еднокорабната църква е построена върху ранновизантийско селище. Изводът се налага от богатите материли от района (кат. № 230, 236). Изглежда църквата е построена в IX или X век върху по-старо селище и в непосредствена близост до по-ранен некропол. Основания за това дават останките от погребения в олтара и северозападния ъгъл на наоса, както и керамичните материали (фрагментирани) от този период. Съдейки по архитектурния градеж и наличния археологически материал, църквата е просъществувала и през XIV в. Макар и не твърде богата на находки, тя разкрива част от живота на един средновековен български комплекс. Краят ѝ следва да се отнесе към последните десетилетия на XIV век и е свързан с турското нашествие, при което църквата е разрушена със селището (кат. № 230) и крепостта (кат. № 227) и селището под крепостта (кат. № 233). Овъглените дървени фрагменти и останки в наоса подсказват разрушаването и опожаряването ѝ. Най-масов е материалът от църквата за периода XI-XII век.

Северно над село Съединение (200 м от покрайнините) в местността "Калисе ери" има друга средновековна църква[15] (кат. № 235), за която откъслечни сведения е обнародвал Ат.Игнатиев[16]. Ат.Игнатиев отбелязва наличието на две църкви в тази местност, но друга църква тук няма. Вероятно се отнася за църквите западно от "Клисе ери"[17]. Откритата керамика (фрагментирана) от църквата в "Клисе ери" (кат. № 235) и селището край нея (кат. № 229) е от XI-XIV век. За долна граница на тази църква може да се приеме XI век.

От 1050 година в наративните източници се среща името на крепостта – град Голое. През същата година съединените войски на главнокомандващия Михаил Аколут и Никифор Вриений нанасят тежко поражение на печенегите[18]. Голое често се споменава във връзка с войните, водени от император Алексий I Комнин

срещу нахлуващите отвъд Дунава печенеги и кумани. Повече данни за Голое при последвалите събития се срещат у Ана Комнина. През 1087 година Лъв Никерит се спасява там при една акция. Впоследствие император Алексий I Комнин прониква чак до Дръстър в 1088 година, но при връщането си е разбит от печенегите. Поражението става причина в Константинопол да се появи язвителната бележка-присмех: "От Дръстър до Голое е хубаво разстояние, Комнине"[19]. Печенегите предприемат настъпление на юг от Стара планина и Ана Комнина отбелязва, че се установили на лагер "между Голое и Дямпол, край така наречената Маркела"[20]. През 1091 година Голое пада в кумански ръце. Жителите на Голое вързали началника на крепостта и го предали на куманите, като последните били приети с радостни възгласи[21]. Това повлияло и на съседните градове и някои от тях, между които и Дямпол, постъпили по същия начин. В посочените действия куманите са наемници на претендента за император "ПсевдоКонстантин"[22]. В продължителните бойни сблъсъци Алексий I Комнин успял да разбие нахлулите кумани, прекарал една нощ на възвишение над Голое, удостоил отличилите се с награди и заминал за столицата[23].

Проследените събития са подобно интерпретирани от П.Дякону[24], а на отделни аспекти, визиращи района, се е спрял и В.Гюзелев[25].

Шест десетилетия по-късно през 1153 г. арабският географ Ал-Идриси пише: "Гулуи е хубаво селище, един цветущ край. Пътниците (търговците) се отправят за този град и там занасят стоките си. В него се върти постоянна търговия"[26].

На този етап от историческите изследвания все още малко обяснимо е включването на Голое като епископия в Хемимонтска епархия през XII век в епископските нотиции на Дарузес[27], предизвикващи съмнение в достоверността си с допълнителното включване или случайното попадане на епископски средища като Голое например. Наличието на епископския център Голое в Североизточна Тракия е ограничено интерпретиран в историческата наука. Намерил е своя израз в публикациите на П.Сустал[28], М.Ваклинова[29], Кр.Гагова[30].

Така че споменаването на Голое от Ал-Идриси може да се приеме за последното писмено известие за града в събитията от XI-XII век. Кр.Гагова допуска, че градът е съществувал поне до падането му под турска власт[31].

Значителното присъствие на Голое в наративните източници е дало основание на много поколения медиевисти да се стремят към определянето на мястото му в средновековната българска история. Особено активен в това отношение е В.Аврамов[32]. За пътното значение на важното средновековно средище се произнасят и В.Тъпкова-Заимова[33], Д.Ангелов[34], П.Коледаров[35], а на включването в отбранителната линия през периода на Първото българско царство (?) на коментираната крепост обръща внимание Вл.Кецкаров[36].

Отбелязването на Голое в няколко военно-политически конфликта, търговското му значение, ролята му на стратегическо звено пред прохода Сидера (разположен по изворови данни на север от Голое и много често споменаван заедно с Голое) е насочило изследователи не само към опити да определят пътното му значение, но и най-вече да го локализират. К.Иречек отъждествява Голое с крепостта "Руспу хисар" над село Везенково[37]; К.Шкорпил – с втората крепост над село Везенково – "Тепегьоза"[38]; С.Табаков, В.Златарски и Хр.Милев – с Карнобатската крепост[39]; Томашек приема, че е крепостта при село Зимен[40], така счита и Ат.Ишириков[41]; такава е и едната възможност, допусната от Б.Недков[42]; Л.Милетич свързва Голое с неправилно записаното от пътешественика Руджиер Йосиф Бошкович село Гала-кьой[43] вместо Лалакьой[44] (днес село Климаш). Че Голое е в Карнобатския край[45], допуска и Кр.Гагова и без да се ангажира конкретно с местоположение[46], приема с резерви локализацията, предложена от Ат. Караиванов[47]. След археологическите проучвания в Лозаревското "Градище" Ат.Игнатиев Караиванов в своя публикация го отъждествява със средновековния град Голое[48]. Това мнение е прието и от: В.Аврамов[49], В.Тъпкова-Заимова[50], Стр.Лишев[51], втората възможност, допусната от Б.Недков[52], многотомното издание на "История на България"[53], Ц.Дражева[54], П.Сустал[55].

На 2 км северно от село Лозарево се намира местността "Градището" с изградено мощно укрепително съоръжение. Там е регистриран интензивен поселищен живот. Още К.Иречек и Вл. и К.Шкорпил са обнародвали сведения за "Градището"[56]. През 20-те години кратко археологическо проучване осъществява Ат.Игнатиев[57]. От 1984 до 1991 година се провеждат системни археологически разкопки от Ц.Дражева[58].

Лозаревската крепост "Градището" (в миналото Комаревското "Градище" по старото име на селото Комарево) според изследванията на Вл. и К.Шкорпил[59], по-късно само на К.Шкорпил[60], на Ат.Игнатиев[61], на В.Аврамов[62], на Д.Момчилов[63], е заемала възлово място в средновековната пътно-комуникативна мрежа.

Наложеното становище, че крепостта в местността "Градището" край с.Лозарево е Голое, застъпено от Ат.Игнатиев, В.Аврамов, "История на България", Ц.Дражева, П.Сустал[64], е резултат от краткотрайните археологически сондажи на Ат.Игнатиев в "Градището". Заключението на Ат.Игнатиев за идентичността на "Градището" край село Лозарево с търсения средновековен град Голое от XI-XII век е базирано на анализ на писмените източници, сондажното археологическо проучване, но най-вече на разположението на "Градището" в подножието на Ришкия проход (който Ат.Игнатиев отъждествява със средновековния Сидера[65]).

В провежданите от 1984 година насам спасителни археологически разкопки са разкрити архитектурни останки от съоръжения и материали основно от V-VI в., монета от VIII век, старобългарска керамика с врязана украса от IX-X век северно над крепостта, средновековен жилищен хоризонт и некропол от началото на XI век, както и други археологически материали от периода на Второто българско царство[66]. Основният извод от систематизирането на археологическите открития от 1984 година насам е установяването на интензивен поселищен живот до VI век. Находките, съхранявани във фонд "Археология" в Историческия музей-Карнобат от археологическото проучване на Ат.Караиванов на "Градището", се отнасят към периода II-IV век. За монети от римския и ранновизантийския период отбелязват още К.Иречек и Вл. и К.Шкорпил[67]. Разкритите архитектурни съоръжения, движимите археологически материали от обекта "Градището" край село Лозарево разкриват град, активно просъществувал до VI век. Съпоставката с преките изворови данни, че Голое е град, известен засега единствено през XI-XII век, означава, че не може и не следва да се идентифицира "Градището" край с.Лозарево с Голое. Не е точна и поради това не може да се приеме и твърде общата постановка на Ат.Игнатиев за Сидера с Ришкия проход, защото самият Ришки проход се състои от няколко проходни места, които са значително по на север (от Лозаревското "Градище") и много по-логично е да се търси крепост, изградена в близост до самия проход. Допълнителен аргумент, че не следва Лозаревското "Градище" да се идентифицира с Голое, са както разнопосочните мнения по досегашните опити за локализации[68], също така мисли и изказвания на учени по този въпрос[69], но най-вече посоченото, но неизползвано досега сведение за съществуването на селище под името Голойе през XVII век (макар и вече напуснато или изоставено тогава)[70]. Селище в Шуменска каза с името "Голойе" не може да бъде отъждествено с Лозаревското "Градище" (което впрочем винаги е било в Карнобатска каза), а следва да се търси значително по на север от Лозарево и дори северно от селата Подвис (Гьокчерен) и Прилеп (Добрал) или поне на една линия с тях, но значително по на изток към района на Съединение и Люляково, тъй като всички тези села са неизменно в обхвата на Карнобатска каза през целия период до XIX век и най-северните части от землищата им граничат с Шуменско. А всички посочени села се намират северно или североизточно от Лозарево и не съвсем близко. През XVII век в района на Лозаревското "Градище" е съществувало селище под името "Ак пънар"[71].

Един от най-важните средновековни пътни възли в района на Източна Стара планина е оформен край селата Съединение – Люляково. Паралелен път се е спускал по долината на река Луда Камчия (изток – запад), но стратегическа роля са заемали двата меридионални пътя – един на север от днешното село Съединение през местността "Боаза", формиращ най-източното проходно разклонение на Ришкия проход, и втори, представляващ южното продължение на Веселиновския (в миналото Байрямдеренския) проход, северно от днешното село Люляково.

Богатите останки от материална култура от средновековната епоха в землището на село Съединение: две църкви от X век до XIV-XV в.[72] (кат. № 235, 236), наличието на селища около тях от XI-XII век и периода на Второто българско царство (кат. № 229, особено 230, както и 233); крепост от XII-XIV век в непосредствена близост в местността "Манастира" (кат. № 227); регистрираното присъствие през XI-XII век в крепостта "Малкото кале" (кат. № 139), както и пътят в северна посока към средновековния проход Сидера, определено накланят везните в полза на локализацията на средновековния град Голое в този район. Разположението на "Малкото кале" над село Люляково, както и възвишението "Кайряка" (северно над разглежданите крепости и селища) напълно отговарят на изворовото сведение, че Алексий I Комнин прекарал една нощ на възвишение над Голое[73]. Съществен аргумент в полза на предложената локализация е и откритият от района на село Люляково печат на Лъв Никерит (кат. № 140). Печатът

е от третата четвърт на XI век и с него е скрепена кореспонденция до неизвестен адресат от резидиращия в крепостта до днешното село Люляково вестарх Леон (Лъв) Никерит[74]. Вече бе отбелязано, че по сведенията на Ана Комнина през 1087 г. Лъв (Леон) Никерит се спасява при една акция в Голое[75].

Предложената локализация – да се търси Голое в района на пътно-селищния възел Съединение – Люляково при първоначалните коментари, бе приета от някои изследвачи[76].

Анализът и интерпретацията на писмените източници за Голое и връзката му със Сидера, доминиращият общ археологически материал от XI-XII век от обектите в района Съединение – Люляково (в сравнение с Лозаревското "Градище"), твърде категоричният аргумент – печат на Лъв Никерит, елиминират досега възприеманата локализация и определят ново местоположение на Голое – средищния средновековен възел край днешните села Съединение – Люляково.

Нов момент за периода XI-XII век (но и общо за XI-XIV век) е, че в южна посока от Карнобатската крепост Маркели (кат. № 108) се трасира път по монетен и керамичен материал. От района на село Крумово Градище е сфрагистичен материал (кат. № 124) от XI век, който обаче е напълно възможно да е постъпил от близката крепост (кат. № 108). На юг от крепостта има наличие на интензивно поселищно развитие XI-XIV век. Като се вземат предвид: селището в местността "Мильова могила" (кат. № 126) от XII-XIV век край с.Крумово Градище; монетната находка – монета на Мануил I Комнин (средата на XII век) от района на с.Церковски (кат. № 267); монетите от периода на Второто българско царство (кат. № 47) и керамичният материал от селището в местността "Чокойската могила" (кат. № 48) от XI век и до XIV век край с.Деветинци; монетата от XIII-XIV век (кат. № 45) и селището от XI-XIII век в местността "Пеньо-Мутафовата могила" (кат. № 46) край село Деветак, се проследява вероятно път източно покрай река Мочурица към Дямпол (Ямбол). Виждането на К.Шкорпил за средновековен път от Карнобатската крепост към Бакаджика и на юг към Константинопол[77], който през периода на Първото царство следва южна насоченост, сега се трансформира (а напълно възможно е да е имало и постоянно действащо пътно трасе през цялото средновековие) в югозападна насоченост към Дямпол.

Функционирал е пътят през Веселиновския проход, което се установява по материали от XI-XII век в крепостта над село Звезда (кат. № 84).

Изследванията показват, че със сигурност е използвана и отсечката Дебелт – Айтос. От XI-XII век са открити археологически материали в Русокастренската крепост (кат. № 182), в селищата край нея (кат. № 185, 186) и в землището на село Русокастро (кат. № 183). На град Русокастро (Русукастру) е отделил внимание и Ал-Идриси. Той пише: "Русукастру. И този град има подобаващи размери, добре населени райони, много добитък, ниски цени. Разположен е в равнина"[78].

Археологически материали от тези векове се откриват още в укреплението над село Малка поляна (кат. № 144), селището край него (кат. № 145); крепостта край село Съдиево (кат. № 224)[79]; в град Айтос – северно над него в местноста "Старото селище" (кат. № 6)[80]. За него Идриси пише: "Айту Кастру. Последният град е на хубаво място и е силна крепост. В него има пазари и търговски дюкяни. Той е стоварище на внос и износ. Има лозя и зърнени храни"[81]. Действал е пътят на север през Айтоския проход. Наличието на материали в местността "Под калето" (кат. № 30) край с.Вресово доказва[82] използването на пътя северно от Айтоския проход.

Добре развитата кореспонденция (проличаваща от печатите като носител на информация[83]) илюстрира два аспекта: на първо място – указва до голяма степен ролята и значението на съответното селище като част от византийската държавна система и на второ място – извличането на по-пълна информация за собственика или институцията, която представлява, обогатява и сведенията за проучвания обект. Информацията е изключително ценна, особено що се отнася до обекти, които не са локализирани, или за които липсват писмени сведения. Печатът на вестарха Георги Кедрин от третата четвърт на XI век (кат. № 183) например внася допълнение към ролята на Русокастренската крепост като средище (градско, военно) за XI век, време, за което липсват писмени сведения. Печатът на куропалата Никифор Хрисоцефуди от района на с.Крумово Градище (кат. № 124), както и откритите печати при проучванията на Карнобатската крепост (кат. № 108) представят крепостта точно като средище от и към което протича активна кореспонденция. Печатът на вестарха Лъв Никерит до голяма степен аргументира локализирането на средновековния град Голое.

Общият извод за поселищното и пътното развитие през XI-XII век е, че най-използвани са били: разклонението на Ришкия проход – Сидера, и Веселиновският проход, по-слабо натоварен е бил Върбишкият проход в проследеното направление, а до каква степен е функционирал пътят на север през Айтоския проход към Лопушненския проход, не може да се установи. Неточно ще бъде на базата на ограничените по брой обекти от периода XI-XII век да се прави опит за по-обширни обобщения.

В "Географията" на Идриси има споменати редица градове и селища, предизвикали коментари от изследвачи главно по отношение на опити за локализации в проучвания район[84]. Не предизвикват дискусии наименованията и идентификацията Русукастру и Айту Кастру[85], под които се разбират Русокастро и Айтос. За Голое (по Идриси Гулуи) вече бяха посочени мненията. Малко по-особено е положението със селището Ракнуи, под чието име Б.Недков разчита Карново – тоест Карнобат. Той прави извод, че названието Ракнуи (Карново) трябва да се отъждестви с карнобатския Хисарлък[86]. Това мнение противоречи на записаното в източника, че селището е близо до една планина (или височина)[87], докато Карнобатската крепост Маркели е изградена върху част от височина, а в действителност самият град Карнобат е близо до такава височина, само че засега археологически паметници от XII век от града или околността (непосредствено край него) не са открити.

Друго название е Аграмини[88], което отговаря на Грамени по Мануил Фил[89]. К.Шкорпил поставя Грамени в Люляковския район[90], Б.Недков го търси на юг от Върбица по Върбишкия проход[91]. И двете мнения не са убедителни, тъй като не се опират на сериозна фактологична основа. Няма да бъдат проследявани останалите мнения за местонахождението на Грамени поради локализирането му извън обсега на коментирания район.

Град Фириамниак или Времняк[92] също е посочван в зоната на настоящото изследване. Томашек го поставя при село Риш, а според В.Аврамов е при село Звезда или село Дюля[93]. С оглед на несигурните сведения на Идриси и единствената възможност засега селищата да се локализират само по разстояние, и двете предположения не звучат ангажиращо, още повече че около селата Звезда и Дюля изобщо не може да се говори за непрекъснати ниви и обработени полета, така както гласи текстът на Идриси[94].

Друг град, отнасян към южните подстъпи на Ришкия и Веселиновския проход[95], е Алмас, за който Идриси е записал, че е малък цветущ град с много овошки и добитък, с просторни обработваеми полета и обширни местности[96]. И по тази локализация има няколко мнения. Томашек го идентифицира с Лозарево, като не изключва възможността името да е било гръцкото Klimas; В. Аврамов го поставя при "Скендерлий" край село Зимен; на подобно мнение е и Б.Недков, който разсъждава, че е възможно да се приеме идеята на Томашек и името на село Климаш да е отражение от името на старото градище край село Лозарево, защото той не приема безрезервно отъждествяването на Лозаревското "Градище" с Голое[97]. На този етап може само да се допълни, че в местността "Скендерлий" има многопластово селищно съществуване, впрочем и от XI-XIV век.

Град Бастарнас, който по думите на Идриси е хубав, с изобилни води, с цветущи дворове, с прилични размери[98], също е поставян на няколко места: при село Правдино и отъждествяван с тамошната крепост от В.Аврамов, който го свързва и със следващи събития – похода на Исак II Ангел[99], Томашек – при село Железник, а Б.Недков – или при село Екзарх Антимово, или до село Детелина[100]. Към мнението на В.Аврамов се доближава и Д.Ангелов, поставящ крепостта Бастарнас (Бастарна) на пътя Ямбол-Русокастро[101]. П.Сустал, определящ я с неизвестно местонаходище, хипотетично допуска, че е до село Екзарх Антимово[102]. За местоположението на Бастарнас (Бастерна) може да се приеме предложеното мнение, че е между Ямбол и Елхово[103].

За малкия град Баска с пазарска улица, добре населен и благоустроен[104], освен изразеното становище на П.Сустал[105], че е с неизвестно местоположение, има две мнения по отношение на местонахождението му. Томашек определя града Баска при Сунгурларе, а В.Аврамов го поставя или до село Грозден, или до село Терзийско[106]. Като допълнение на изразените две мнения идва наличието на селище в местността "Назарата" (кат. № 40) от периода XII-XIV век. А що се отнася до крепостта край село Терзийско (с регистриран поселищен живот в посочения период), определено може да се приеме, че тя е средновековната Лардея[107].

На южния изход на Марашкия проход най-вероятно се ситуира средновековният град Авли (Аули, Еюли), известен и по сведенията на Идриси[108], и от хрониката на Жофруа Вилардуен[109]. Като се изключат К.Иречек и С.Табаков, локализиращи го още по на запад[110], и мнението на П.Делирадев[111], няколко учени – Томашек, В.Златарски, В.Аврамов, Б.Недков – го поставят до село Горно Александрово (в миналото Бургуджии)[112]. Според Кр.Габова на този етап селището не може да бъде сигурно локализирано[113].

След загубването на независимостта на България от Византия, довело до премахването на българския държавно-политически център на север от Източна Стара планина, намалява значението на пътищата в тази част на Източна Стара планина. Но пътищата през източностаропланинските проходи са доста често използвани през XI век от нахлуващите от север племена, главно печенеги и кумани, както и при ответни византийски военни операции.

Още по-сериозни промени настъпват след възстановяването на българската държавност с център Търновград и изместването на оперативните направления на запад. Последното обстоятелство не елиминира ролята на източностаропланинските проходи, дължащо се на следните причини:

– най-късата пътна връзка Константинопол – река Дунав (респективно Константинопол – Адрианопол – река Дунав);
– сравнително по-ниските и удобни за преодоляване източностаропланински проходи;
– по-добрите пътища, създадени през ранните векове в източната част на Хемус;
– близостта на морето, морските центрове и паралелните пътни комуникации от морето към вътрешността;
– възможността Византия да осъществява чести опити за включването на части от проходите в своите предели, както и да атакува чрез обходни маньоври Търновград. Най-подходящи остават земите от Североизточна Тракия и източностаропланинските проходи, потвърдено от политическите събития през XIII-XIV век.

На този фон в периода на Второто българско царство рязко нараства ролята на пътните връзки в свързването на градове като Аетос, Росокастро с крайморските на изток и Дямпол в запад-югозапад. През XII-XIV век има препокриване на пътни участъци от различни исторически периоди, независимо от осъществената промяна на оперативно-стратегическите направления не към Плиска и Преслав, а към новата столица Търновград.

Пътната и селищната система в Североизточна Тракия (табл. XVII) и около източностаропланинските проходи е по-слабо изследвана за XII-XIV век, отколкото през VII-X век и не ѝ е отдавано толкова голямо значение. До този момент двама от изследователите са обърнали внимание на пътната мрежа от Второто българско царство. Първият от тях, Д.Ангелов, на базата на съчиненията на византийските писатели маркира надлъжните и напречните (меридионални и паралелни) пътища между България и Византия за XII-XIV век.[114] На отделни пътни връзки и селища по направлението Ямбол – Върбишкия проход се спира и Кр.Гагова[115]. За някои пътища от Второто българско царство е характерна и една особеност – изкачването им на високи места и преодоляването на по-големи стръмнини.[116].

През XII-XIV век значително се издига ролята на средновековния Ямбол (Дямпол). От възобновяването на българската държавност до турската експанзия Ямбол е често отбелязван от едни или други автори във връзка с политическите събития. Оформя се като важен пътен възел, интензивно експлоатиран през XII-XIV век (кат. № 282)[117]. От писмените източници се уточняват комуникативните връзки и с околните градове и крепости. Основният път го свързва с Адрианопол. Има връзки със съседните Боруй, Лардея и др. Ролята и мястото на средновековния Ямбол и района му в научната литература са сериозно застъпени[118]. Градът е сериозно разрушен при превземането му от император Андроник през 1328 г.[119]. П.Ников отнася завладяването на Ямбол от турците към 1371 г.[120].

Пътят от Ямбол на север към Котленския и Върбишкия проход е следният: още в началния пункт – град Ямбол (Дямпол) – се разклонява на две. Единият път навлиза в Марашкия проход, непроменян от разглежданите по-ранни периоди. Ако се приеме, че известният по изворовите данни на Ал-Идриси и Ж.Вилардуен град Аули (Авли, Еюли) е разположен край днешното село Горно Александрово[121], той остава западно от меридионалния път през Върбишкия проход, но определено Авли е град в подножието на Хемус[122]. В добре известната вече Марашка крепост (кат. № 245, 220), съществувала и през Второто българско царство, К.Шкорпил вижда или упоменатия от Мануил Фил Пиргицион, или често срещаната в изворите Лардея[123]. Д.Ангелов и Б.Чолпанов поставят Пиргица до село Горно Александрово[124], подобно предположение изказва и П.Сустал[125]. Макар че подобно отъждествяване по принцип не е изключено, Кр. Гагова счита, че липсата на каквито и да било указания не позволяват сериозна локализация[126].

Описваният път достига на север до землището на село Аврамов (Мокрен). Отново пътят се разклонява на две. Единият, първоначално в североизточна посока, а след това в северозападна все в Мокренския проход се насочва към Котелския проход. В близост до село Аврамов е охраняван от крепостта в местността "Кале дереси" (кат. № 1). Споменатият път в посока към Котелския проход продължава западно от "Кале дереси", след което приема северозападна ориентация. Западно от него остава мощната крепост в местността "Юрук мезаря" (кат. № 152) – на 5 км западно от несъществуващото днес село Ново село. Като се има предвид ролята и на двете крепости (кат. № 1, 152), с голямо основание може да се търси локализация на някой от споменатите от М.Фил топоними. Последното важи най-вече за крепостта "Кале дериси", която изпълнява ролята на шлюз по отношение на пътя, движещ се от юг на север. По време на военните сблъсъци с Михаил Глава Тарханиот е посочена местност Мокрене с град Пачово в нея, която К.Иречек отнася за района на село Аврамов (Мокрен), като неговото предположение се приема от Д.Ангелов и Б.Чолпанов[127]. П.Сустал в разглеждания период отбелязва съществуването на крепост Марцил[128]. Според Кр.Гагова локализацията е напълно неясна[129].

Съществувалите през ранновизантийския период пътни комуникации в района на село Садово не са използвани през Второто българско царство. Под съмнение може да се постави произволното мнение на К.Шкорпил, че крепостта в местността "Кара су" (кат. № 188) е посоченият от Мануил Фил Петровун. За отхвърлянето на това предположение следва да се посочи липсата на датиращи археологичѐски материали. При толкова много градове, крепости, местности, посочени от Мануил Фил безразборно, опитът за подобна локализация би бил напълно неаргументиран[130].

Пътят от Марашкия проход за Върбишкия проход продължава в източно-североизточна посока, като от източната му страна, в землището на село Чубра остава селище от Второто царство в местността "Под Градището" (кат. № 280) и вече в северна посока се включва в добре известния път на север към "Тепегьоза" (кат. № 23) и крепостите край село Везенково. За съществуването на крепостта "Градището" край село Скала (кат. № 197) през периода на Второто царство отбелязва П.Сустал[131], но проучванията в крепостта засега не потвърждават наличие на живот през XII-XIV век[132]. Посоката на пътя на север към Везенковското землище до голяма степен е указана от селището в местността "Пред курията" (кат. № 22) и навлиза в "Тепегьоза".

Вторият клон, идващ от Ямбол, продължава в север-североизточна посока към добре известната вече Терзийска крепост (кат. № 246) през района на село Лозенец. В този си пункт в северна посока "Катърджийският път" (кат. № 250) преминава западно край Терзийската крепост (кат. № 246), но и през местността "Юрта" (кат. № 248), като и в двата обекта се открива материална култура от периода на Второто българско царство.

В изворите от втората половина на XI век и до средата на XIV век една от често срещаните крепости е и Лардея. За първи път тя е спомената от Ана Комнина през 1088 година по време на войната на Алексий I Комнин с печенегите[133]. През лятото на 1088 година, след като добре въоръжава войската си, самодържецът пребивава в Адрианопол и после се отправя към Лардея, която "лежи между Дямпол и Голое" и във връзка с предстоящата военна кампания императорът остава в продължение на 40 дни там, като събира (рекрутира) войски отвсякъде[134]. Населението на Лардея, както и на околните селища – Ямбол, Маркели, Голое и други, отдъхва от печенежките безчинства в началото на 1091 г.[135] след окончателния им разгром.

След сполучливата за Византия война с печенегите крепостта Лардея отново е отбелязана във връзка с война срещу българите. При своя втори поход, организиран през есента на 1186 г., византийският император Исак II Ангел (1185-1195 г.) се насочва срещу българските въстаници през разглеждания район. От Тавроком с отбрана войска той се отправя към неприятеля, защото – както пише Никита Хомиат, получава известия от съгледвачите си, че "враговете опустошавали съседните области на Лардея, а след като избили твърде много хора и не по-малко взели в плен, те решили да се върнат назад, претоварени с плячка"[136]. На 8 октомври 1186 година Исак II Ангел от Бастарна[137] се отправя към Берое, но е принуден да се върне към Лардея и в последвалата битка византийската армия удържа победа над куманите[138].

При управлението на цар Калоян (1197-1207 г.) Лардея вероятно е присъединена към България заедно с редица крепости от южната страна на Стара планина и остава неделима част от българската държава до походите на Михаил Глава Тарханиот през 1278-1279 г.[139].

Съществените промени, настъпили в политическия живот в България по време на въстанието начело с Ивайло и провалянето на плановете на византийския император Михаил VIII Палеолог, довеждат до открита война на Византия срещу въстаническите войски. На военните действия, особено ожесточени в южните подножия на Котелския и Върбишкия проход, и най-вече на успехите на Михаил Глава Тарханиот дворцовият поет Мануил Фил посвещава своята поема "За военните подвизи на известния чутовен протостратор", където е възхвалявана и Лардея заедно с други големи градове, превърнали се в безсмъртни паметници на победителя[140].

В началото на XIV век Лардея отново се среща в българо-византийските междуособици. Опитите на Андроник II Палеолог да привлече деспот Елтимир с цел да го откъсне и противопостави на българския цар Тодор Светослав (1300-1321 г.) не успяват и поради факта, че през 1303 г. Елтимир получава от търновския цар две от най-големите крепости – Ямбол и Лардея[141]. Това се дължи на лоялното отношение на Елтимир спрямо българския цар в хода на българо-византийската война, както и на помощта, която му оказва през 1302 г.[142]. Според В.Гюзелев подаряването на Ямбол и Лардея от страна на българския цар е твърде интересен факт в средновековната българска история, доказващ, че не само манастирите, но и светските феодали получават дарения[143].

Лардея, а и редица други крепости са превзети в началното царуване на Тодор Светослав. Според Пахимер, след като Михаил IX заповядва да бъдат превърнати в пари дори неговите скъпоценности, изработени от злато и сребро, на 23 август 1304 г. започва голяма офанзива срещу България[144]. При това нахлуване на Михаил IX заедно с другите крепости е завзета и Лардея, а целият район – плячкосан[145]. Няколко месеца по-късно Тодор Светослав чрез ответни действия успява да си възвърне загубените земи, между които и Лардея, което се подразбира от последвалите събития. Деспот Елтимир изменя на търновския цар през 1305 г., в отговор на което Тодор Светослав му отнема подарените преди това Ямбол и Лардея[146]. Пахимер определя Ямбол и Лардея като "две от най-хубавите крепости".[147].

Византийският хронист отделя необходимото внимание на понататъшните действия на българския цар относно двете възлови крепости: "той ги затвърди за себе си, като постави в тях гарнизони и се надяваше да вземе и другите"[148]. Отнетата от Елтимир

Крънска област цар Тодор Светослав подарява на деспот Срацимир. Не е известно дали в подареното владение са включени Ямбол и Лардея и макар по този въпрос да не може да се даде сигурен и точен отговор, решението му в положителен смисъл според В.Гюзелев изглежда логично[149].

Тези земи, включващи и Лардея, остават във владение на България до смъртта на цар Георги Тертер II (8 ноември 1322 г.), след което, както отбелязва Йоан Кантакузин, "градовете между Месемврия и Стилбнос, подвластни на мизите, доброволно се присъединиха към ромейските императори"[150]. Тоест, след тези събития Лардея влиза в пределите на Византия. Има всички основания да се счита, че следващият български цар Михаил Шишман (1323-1330 г.) възстановява българската власт в областта между Месемврия и Стилбнос[151]. Най-вероятно Лардея остава в българските предели и в последвалите събития, тоест след похода на Андроник и след българския неуспех при Велбъжд през лятото на 1330 година, защото при новото установяване на византийска власт в земите между Черно море и Ямбол Йоан Кантакузин не я споменава в завоеванията на императора[152]. В потвърждение на изнесеното дотук е и успешният поход на Иван Александър през лятото на 1331 г.[153] срещу градовете, завладени от Андроник III, завършил с победната битка при Русокастро. Сред завладените територии Лардея отново не е спомената[154]. Това би могло да означава, че през 1330 г. Лардея остава в българските ръце като гранична крепост. Според сключения мирен договор, скрепен с династически брак, на българите било признато правото да владеят Ямбол, Сливен, Лардея, Русокастро и други.[155]

Относно локализирането на Лардея има немного, но затова пък достатъчно противоречиви мнения. К.Иречек веднъж отъждествява Лардея с крепостта над днешното село Кабиле (Ямболско)[156], а втори път с Карнобатската крепост[157]. Известният наш учен В.Златарски първоначално счита, че Лардея се намира до върха "Св.Спас" (Ямболско)[158], но впоследствие я поставя на мястото на Карнобатската крепост[159]. Променят своите мнения и изследвачи, проучвали района. К.Шкорпил най-напред приема, че е в Марашкия проход[160], а по-късно се колебае между крепостта северозападно над днешното село Скала (Сунгурларско) и Карнобатската крепост[161], клонейки към последната с оглед на това, че е удобна за лагер, в който се установил Алексий I Комнин и рекрутирал войски. С.Табаков търси известната крепост и до днешния град Стралджа[162], и до село Лозенец (Ямболско)[163]. В.Аврамов приема, че Лардея е крепостта до село Лозенец[164]. Кр.Гагова първоначално приема, че Лозенецката крепост е Лардея[165], но по-късно счита, че да се определи местоположението на крепостта при наличието на толкова малко данни е невъзможно[166]. В "История на град Ямбол"[167] не е посочено точно местонахадище, но е отбелязано, че Лардея се намира източно от Сливен. П.Коледаров я поставя до Странджа[168], а Д.Ангелов и Б.Чолпанов я отъждествяват с Лозенецката крепост, само че я разглеждат като комплекс от три крепости[169]. П.Сустал счита, че е несигурно отъждествяването й с Лозенецката крепост[170]. Други учени също споменават и коментират Лардея, но не правят опити за локализирането й[171].

Този най-общ преглед на изложените мнения за разположението на средновековната Лардея налага и тяхното аналитично разглеждане. След като днес в историческата наука се приема, че крепостта, намираща се на 7.5 км западно от Карнобат, е Маркели[172], трябва да се игнорира мнението, че е Лардея. Безпредметни остават двете мнения на В.Златарски и К.Иречек за крепостите съответно при връх "Св.Спас" и Кабиле[173] при положение, че се съпоставят с описанието от Ана Комнина. Тя отбелязва, че Лардея "лежи между Дямпол и Голое"[174]. Досега в историческата наука се приемаше, че Голое е най-вероятно крепостта, разположена в местността "Градището" до село Лозарево[175]. Въпросната крепост Голое, разгледана вече основно, се ситуира около южното подножие на Ришкия проход. По изворовите данни Лардея следва да се търси северно или североизточно от Ямбол. Има една особеност и тя е, че Ана Комнина дава идентични описания на разположението на Маркели и Лардея. За Маркели Ана Комнина пише: "А скитите преминали планинските теснини, които се намирали по средата, и построили лагера си между Дямпол и Голое, край така наречената Маркела"[176]. Фактът, че се споменават и Маркели, и Лардея във връзка с едни и същи събития – военните действия на Византия срещу печенегите през 1088 година – независимо от описаното на пръв поглед сливащо се местоположение, разкрива две отделни важни военно-стратегически крепости, разположени между Голое и Дямпол. Така че следва Лардея да се търси западно от Маркели, но на приблизително една линия с нея. Не могат да се възприемат и мненията на К.Шкорпил за евентуалното отъждествяване на крепостта над село Скала или тази в Марашкия проход, защото първата е на една лини западно от местоположението на Голое, а втората – западно-юго западно, като местоположението и на двете не се вмества в описанието на Ана Комнина "между Дямпол и Голое". Това обаче едната предпоставка за отхвърляне мнението на К.Шкорпил. Н второ място идва невъзможността тези крепости да поемат огромен брой войски, каквито е рекрутирал в продължение на 40 дни Алексий I Комнин[177], което е причина К.Шкорпил да съотнас Лардея и към Карнобатската крепост, имаща необходимите дадености[178]. И най-после по археологически материали крепостта край село Скала изобщо не отговаря на посочените условия, тъй като тук най-късните датират от X-XI век (кат. № 198)[179]. В Марашката крепост (кат. № 245) са открити материали от Второто българско царство, но тя е ограничена по площ, като не отговаря на посоченото местоположение от Ана Комнина.

Според писмените източници по местоположението си и описанието на Ана Комнина, две крепости са евентуалните възможности за отъждествяване с Лардея – край село Лозенец и край село Терзийско. В направения по-горе преглед повечето учени обособяват Лардея в района на днешното село Лозенец (Ямболско) Оказва се, че нито един от тях не я е проучвал теренно. Изхождайки от нейните дадености, непотвърждаващи ролята и значението ѝ за такъв значим стратегически град, следва да се отхвърли това предположение. След извършения анализ на разположението, откриваните археологически материал, внушителните размери (най-голямата крепост в южните подстъпи на Върбишкия проход), считам, че Терзийската крепост (кат. № 246) е Лардея[180], още повече че тя контролира и един от главните пътища към Върбишкия проход. В потвърждение на изнесеното предположение идват и изворовите данни. От Ана Комнина е известно, че тук самодържецът рекрутира войски в продължение на 40 дни и точно в тази връзка К.Шкорпил търси крепост, отговаряща на подобни условия. Крепостта при село Лозенец (кат. № 134) няма такива възможности, докато Терзийската крепост (кат. № 246) напълно отговаря на това условие.

Неточно П.Сустал[181] е посочил посоката на "Катърджийския път" в участъка от Лозенецката крепост(кат. № 134) до Терзийската крепост (кат. № 246) Лардея.

По гребена на Терзийския баир има път, свързващ на запад Марашката крепост (кат. № 245), а на изток – "Селището" (кат.

№ 154), през което се осъществява връзката за Ришкия проход.

От Лардея пътят продължава на север в добре известната посока към село Славянци. В този пункт на Стидовска планина има промяна на пътната ориентация. Дотогава първостепенна роля заема отсечката "Голямото кале" (кат. № 204) – Скаленската крепост "Хисар гьол" (кат.№ 198). В периода на Второто българско царство тя се превръща във второстепенна, но продължава да функционира.[182].

Главният път от "Голямото кале" (кат. № 204) вече не продължава в северозападна посока, а от Лардея на север се свързва с "Малкото кале" (кат. № 205). Ролята на тази крепост като пътен възел е обоснована в историческата литература[183]. В северна посока пътят пресича селище от Второто българско царство в местността "Беклемето" (кат. № 207) и е маркиран от останки от укрепление, вероятно кула. "Малкото кале" (кат. № 205) и селището "Беклемето" (кат. № 207) са своеобразен пътен възел, свързващ пътя както юг – север към Върбишкия проход, така и изток (от морето) – запад (към Мокренския проход). Директно на север продължението на "Катърджийския път" достига до "Тепегьоза" край село Везенково.

От местността "Тепегьоза" (кат. № 23) пътят се разделя на няколко клона: един – на изток, през добре известното селище в местността "Кьор бунар" (кат. № 21) по долината на река Луда Камчия, втори – на север и североизток през проследеното направление към крепостта "Руспу Хисар" (кат. № 15). В северозападна посока над "Тепегьоза" е изградена крепостта "Малкото кале" (кат. № 14), известна още като "Кючук кале". Първи сведения за тази крепост, макар и откъслечни, публикуват К.Шкорпил, В.Аврамов, П.Делирадев. Нито един от авторите, отделили внимание на Везенковския район, не разглежда комплексно оформения тук селищен възел. Защото последният има своето значение като пътно средище както през ранновизантийския период, през Първото българско царство, така и през XII-XIV век. Тъй като авторите, посочвали по един или друг повод обекти от Везенковския комплекс, доста свободно са оперирали с различните исторически периоди и с предположенията, внимание би могло да се отдели единствено на В.Аврамов, опитал се да съчетае наличните археологически дадености с изворовите сведения. Изследвачи, изхождайки единствено от географско-стратегическото разположение, са предлагали локализации на средновековни обекти от

Везенковското землище. К.Шкорпил смята, че тук следва да се е разполагал средновековният град Голое, известен от XI-XII век, който съвпада с "Гологлед" и го обяснява като "открит вид" [184]. След публикацията на Ат. Игнатиев, който определя местонаходището на Голое край днешното село Лозарево и го свързва с тамошното "Градище"[185], окончателно отпада хипотезата на К.Шкорпил за отъждествяването на крепостта северно над село Везенково с Голое. Малко по-късно В.Аврамов предлага нова локализация – крепостта край село Везенково е "Гологлед", отбелязан от Мануил Фил. Топонимът е посочен от Фил при военните действия на Михаил Глава срещу Ивайло[186]. За "Гологлед" В.Аврамов определя "Голямото кале" [187]. На названието "Гологлед" е обърнал внимание още В.Златарски, като приема, че е местност[188]. В.Златарски пише за старобългарското "Гологлед", но търси прилика в името "Голям Голеш" по пътя от Преслав за Върбица.

Уместно е да се припомни, че по регистрираните досега археологически данни животът в "Голямото кале" е протичал в рамките IV-XI век.

Определена роля в пътно-селищния възел край село Везенково заема и "Малкото кале" (кат. № 14). Разположението ѝ, градежът ѝ, пряката връзка с многослойното селище в местността "Тепегьоза" (кат. № 23) формират тезата, че тази крепост е от периода на Второто българско царство. Базисни аргументи са изграждането на крепостта с фронт на юг и идеалната ѝ видимост на юг, югоизток и югозапад и материалната култура от XII-XIV век, осезателно присъстваща в посоченото селище.

"Тепегьоза" не е височината, на която са изградени двете крепости. Връзката на "Тепегьоза" с "Малкото кале", както и недалеч отстоящите селища от периода XII-XIV век в местностите "Предкурията" и "Кьор бунар", предизвикват вникване в текста на Мануил Фил, посветен на част от действията на Михаил Глава:

"... той укрепва, като запази наистина формата на заслони –
Овчага, Урбицион с околностите,
крепостта Козяк, после освен тях
местата Диавена, Грамени,
самият Инок и просто цялата околност,
Петровун и Теофилакт,
изобщо цялото място Ачера,
и Гологлед и с тях Атица
и силната крепост Бялград".[189].

При това изброяване на успешните военни действия на Михаил Глава дворцовият поет разграничава местностите от крепостите. По така изнесените данни в никакъв случай не би трябвало да се говори за крепост "Гологлед", а само за местност "Гологлед". От това следва да отпаднат мненията, разглеждащи топонима, посочен от Фил като крепост, и да се приеме мнението на В.Златарски[190], че е име на местност. Всички изследвачи най-общо се ориентират в локализирането на "Гологлед" към крепостите над село Везенково, идентифицирайки местността "Тепегьоза" с укрепленията и вече като едно цяло – с "Гологлед". Изяснено е, че "Тепегьоза" като топоним е разграничаван от "Голямото кале". Наличният археологически материал от "Голямото кале" (кат. № 13), обхващащ IV-XI век, определя, че след XI век крепостта не е използвана и тези функции се изпълняват от съседната крепост "Малкото кале". Последната крепост е в непосредствена връзка със селището в местността "Тепегьоза". Езиковата близост между турското название "Тепегьоза" (наложено значително по-късно[191]) и старобългарското "Гологлед", както го определя В.Златарски[192], съществува пределно ясно, а и народната етимология "байра гледа" се приближава до наименованието на местността, дадено от Мануил Фил.

Затова с голяма вероятност неуточненият досега топоним може да се отъждестви с местността "Тепегьоза", като се вземат предвид изнесените по-горе обстоятелства: географското разположение на крепостта с фронт на юг и описанието ѝ; няколкото селища от XII-XIV век; това, че Мануил Фил не би споменал местността, ако тя не заема стратегическа роля във водените бойни действия. Посоченото укрепление и селищата са част от стратегически комплекс, контролиращ проникването от юг на север. Така че неминуемо отпадат двете предположения на К.Шкорпил и В.Златарски[193].

Главният път в северозападна посока стига до преградата в местността "Завоя" (кат. № 17) и следва описания път от старобългарския период. В северна посока пътят се свързва с крепостта "Белград"[194], която след резултатите от археологическото проучване на Г.Джингов за крепостта "Белград" до Преслав[195] и по описанието на Мануил Фил[196] следва да се отъждестви с посочената от дворцовия поет едноименна крепост. Най-точен в тази локализация е Г.Джингов[197]. Такова е и последното мнение в научната литература[198], което се подкрепя от богатите материали от XII-XIV век в крепостта[199].Клон от пътя от "Завой кале" в източна посока се отправя към "Руспу Хисар" (кат. № 15).

От "Тепегьоза" е вторият меридионален път на север и впоследствие на североизток през проследеното направление към "Руспу Хисар" (кат. № 15). К.Шкорпил изказва предположението, че "Руспу Хисар" е цитираната от Мануил Фил крепост Теофилакт[200], но не привежда археологически доказателства за съществуването на "Руспу Хисар" през периода на Второто българско царство. Подобна липса на археологически материали от XII-XIV век отчитат и Цв.Дремсизова-Нелчинова и В.Антонова[201] (като посочват материална култура до X век). Въпреки че действително в "Руспу Хисар" е доказано българско присъствие през XII-XIV век[202], то не е достатъчно, за да подкрепи или отхвърли предположението на К. Шкорпил и на този етап е трудно да се осъществяват опити за каквато и да е локализация по сведенията на Мануил Фил и обвързване с крепостта "Руспу Хисар". С оглед на недостатъчното научно тълкуване и обосноваване на данните от поемата на Мануил Фил, не може да се приеме в степен на достатъчна категоричност, че под наименованията Теофилакт и Петровун авторът на хвалебствената поема непременно посочва крепости.

Пътят по описаното от по-ранните периоди трасе излиза от централната част на източностаропланинската верига и освен северното продължение вероятно запазва и източното разклонение (към северното устие на Ришкия проход).

През XII-XIV век от Ямбол (Дямпол) има пътна връзка на изток, свързваща Ямбол (кат. № 282) с Дебелт (кат. № 41), а оттам и с меридионалния път през Айтоския проход и с крайморския път. Пътят Ямбол – Дебелт е старият път Ямбол – крепостта край село Правдино (кат. № 160) – на изток до Дебелт. Вероятно през XII-XIV век се е осъществявала пътната връзка между Ямбол и на североизток с крепостта Маркели (кат. № 108). Изхождайки от археологическите материали за XI-XII и XII-XIV век, тази пътна връзка се осъществява най-вероятно от южната страна на долината на река Мочурица (чрез: селището в местността "Мильова могила" – кат. № 126; монетните находки – кат. № 267, 47; селището в местността "Чокойската могила" – кат. № 46; монетната находка – кат. № 45; селището в местността "Пеньо-Мутафовата могила" – кат. № 46).

Както и при изясняването на пътно-комуникативната система за по-ранните периоди като изходен пункт към Ришкия и Веселиновския проход отново е приета Карнобатската крепост (кат. № 108). Последното писмено известие за Маркели е свързано с нашествието на печенеги през 1088 година. Археологическите проучвания констатират поселищен живот и през XII-XIV век. През XII-началото на XIII век продължава да съществува и средновековната църква[203]. Проучванията в Карнобатската крепост Маркели позволяват да се установи, че в началото на XIII век има значително разрушаване, което би могло да се обвърже с наказателния поход на император Анри през лятото на 1207 година.

Не може да се вземе отношение към цитирания от Ал-Идриси град Ракной (Ракново), отъждествен от Б.Недков с Карнобат, чието превземане от турците П.Ников отнася към 1371 г.[204].

Пътят в северна посока от по-предните векове е бил използван и през XII-XIV век. За връзката към Върбишкия проход по Терзийския баир свидетелстват материалите, регистрирани в селищата: в местността "Арпалъка" (кат. № 95), в местността "Селището" (кат. № 154) и местността "Назарата" (кат. № 40). Пътят се влива във връзката Лардея – "Малкото кале" край село Славянци (кат. № 205).

Главният път от Маркели (кат. № 108) се свързва с "Градището" край село Лозарево (кат. № 131, 132). Изследвачи отъждествяват Лозаревското "Градище" с крепостта Ктения[205].

Останките от материална култура от периода на Второто българско царство в добре известния вече селищен комплекс (на 1-2 км западно) до село Прилеп и Прилепската крепост (кат. № 162, 166, 168) доказват използването на средновековния път "Градището" (кат. № 131, 132) – село Костен[206] – селищния комплекс (кат. № 162, 166). Южно под Прилепската крепост и селището в местността "Черковището" тече река Потомица (Потемнишка река), чието наименование се тълкува като старобългарско[207].

В северна посока пътят продължава към Сидера, като междувременно по долината на река Луда Камчия се свързва с паралелния път на запад към Върбишкия проход и селищния комплекс до село Везенково, а на изток – с района на село Съединение. На север през долината на река Железна, покрай "Калето въз кучките" (кат. № 226) (в която крепост част от съхранения градеж подсказва преправки през Второто българско царство) пътят достига до местността "Боюк конак" (южно от село Риш). Оттам вероятно приема североизточна посока и се вклинява между двете височини "Божурица" (на 3 км южно от село Риш) и "Стайовца" (на 3.5-4 км юг-югоизточно от село Риш), където има преградна стена, подробно описана от К.Шкорпил[208], която Р.Рашев и Ил. Георгиев определят като средновековна от Второто българско царство XII-XIV век[209] (кат. № 171). След преградата пътят навлиза във Веселиновския проход. Височината "Стайовца" е гранична местност между землищата на селата Риш и Веселиново, където пътят би следвало да е охраняван от посоченото от К.Шкорпил късносредновековно укрепление на височината "Купена" – на 6 км източно от село Риш (кат. № 176), датирана през XII-XIV век[210].

От Маркели (кат. № 108) споменатият "Камилски път" е използван и през XII-XIV век. Неговото южно разклонение продължава към селището под крепостта до село Екзарх Антимово (кат № 70), като източно остава и друго селище в местността "Вълчова чешма" (кат. № 65). За крепостта край село Екзарх Антимово (кат. № 64) Б.Недков предполага, че може да бъде Бастарна (Бастерна)[211]. В тази крепост регистрираните археологически материали визират ранновизантийски период до VII век, което на този етап не предполага локализация. Пътят на юг-югозапад се свързва с крепостта до село Правдино (кат. № 160, 161) и с паралелната връзка Ямбол – Дебелт, както и на юг към село Воден[212]. Правдинската крепост със своето разположение, размери и богат поселищен живот (кат. № 160, 161) е значим средновековен обект. Още в миналото тя е предизвиквала опити за отъждествяване с известни средновековни обекти – Маркели, Бастерна. По-логично би било изследвачите да търсят тук един от възловите топоними, фиксирани в Сюлейманкьойския надпис Перамостел (или Потамокастел), който много точно отговаря на местоположението на описаната граница от началото на IX век и съвпада с разположението на Правдинската крепост.

"Камилският път" в източното си продължение достига до крепостта край село Козаре (кат. № 119).

В българо-византийските междуособици от третата четвърт на XIII и първите десетилетия на XIV век значимо място заема и крепостта Ктения. За първи път тя е спомената от Мануил Фил в поемата му, посветена на пълководеца Михаил Глава Тарханиот. Описвайки подвизите на протостратора, дворцовият поет пише: "... и крепостта Ктения, която осуетява битки и на която този Веселеил се намери възстановител"[213]. От израза на Мануил

Фил се подразбира важното значение на Ктения с паралелно споменатите други средновековни укрепления[214]. След успешните за Византия действия земите, в които е разположена Ктения, стават византийски владения. Едва в началото на XIV век, когато успял да стабилизира властта си в Търновград, новият български цар Тодор Светослав отправил погледа си към земите на юг от Хемус и превзел част от крепостите в Източна Стара планина, както и някои черноморски пристанища[215]. При тези успешни действия на Тодор Светослав между завзетите от него градове и крепости Пахимер сочи и Ктения[216].

Крепостта Ктения има превратна съдба в бъдещите политически събития до 1332 г. След смъртта на цар Георги Тертер в края на 1322 г.[217] към Византия преминали доброволно редица градове, между които и Ктения[218]. През 1328 година България (при управлението на Михаил Шишман) утвърждава отново господството си над Аетос, Анхиало, Ктения, Месемврия, Русокастро и Дямпол[219]. След неуспеха на българския цар Михаил Шишман в битката при Велбъжд през 1330 година византийският император, възползвайки се от сложната за България политическа ситуация, нахлува с армията си и превзема "...намиращите се под властта на мизите градове Анхиало, Месемврия и Аетос, Ктения и Русокастро и Диамполис"[220]. Успешните за България военни действия при Русокастро през лятото на 1331 г.[221] и сключеният мирен договор, скрепен с династически брак, довели до признаването правото на българите да владеят Ямбол, Сливен, Лардея, Русокастро и други (вероятно и Ктения)[222].

По-нататъшната съдба на Ктения остава неизвестна – дали крепостта непосредствено след 1341 г. (съюза на Йоан Кантакузин със смирненския паша) попада под удара на турските отряди, или съществува още няколко десетилетия (до третата четвърт на XIV век), когато целият район е вече превзет от тях.

В историческата литература Ктения не е локализирана, но по нейното местонахождение има различни мнения. К.Иречек определя, че Ктения е "Градището" при село Кючук Али (дн. село Малка поляна, Айтоско)[223], но по-късно вече не е толкова категоричен[224]. Братята Шкорпил поставят Ктения при някое от айтоските села Урум ени кьой (дн.село Българово), Касаплий (дн.несъществуващо) или Кючук (разб.дн. село Малка поляна)[225]. Твърде различно е мнението на С.Табаков, смятащ, че Ктения е крепостта до село Костен[226]. По-особена е позицията на В.Златарски, че

Ктения се намира до село Лозарево и е другото име на старото Голое[227]. В.Аврамов само отбелязва, че Ктения е между Айтос и Русокастро[228]. В по-ново време П.Петров поставя Ктения в Сливенския Балкан[229]. В своето цялостно проучване П.Коледаров посочва, че Ктения е или при Карнобат, или при Лозарево[230]. Опит за локализиране на Ктения при лозаревското "Градище" предлагат Д.Ангелов и Б.Чолпанов[231]. За Кр.Гагова Ктения е в Карнобатския край[232], но въпросът за локализацията на този етап остава нерешен[233].

Въпреки че има известно сходство в изказаните мнения на някои изследвачи в опита за локализацията на Ктения, се откриват и съществени различия, а нито едно от мненията не е достатъчно добре аргументирано. Необходимо е да се обособят мненията, локализиращи Ктения при селата Костен и Лозарево. И двете села се намират в южното подножие на същинска Стара планина и не могат да се вместят в израза "... Анхиало и Месемврия и Аетос, Ктения и Русокастро и Диамполис"[234]. Пахимер пише и за опустошаването на крепостите край Хемус (следва да се разбира Източна Стара планина), от които Ктения и Русокастро са обособени отделно[235]. Няма и абсолютно никакво основание да се приеме, че името на твърде известния от XI-XII век град Голое е променено в Ктения[236], така както смята В.Златарски. Още повече че вече бе отбелязано съществуването на селище под името Голойе през XVII век[237]. В същия ред за разположението на крепостта следва да се изключи и предположението на П.Петров[238].

Как стои въпросът с мненията на К.Иречек и братя Шкорпил? Докато К.Иречек все пак определя един конкретен обект, макар че впоследствие и самият той не поддържа докрай своето мнение[239], съвсем не така стои предположението на братя Шкорпил, които посочват три обекта[240]. Единият от тях е идентичен с този на К.Иречек – до село Малка поляна, Айтоско. Това укрепление, както и другите предполагаеми от братя Шкорпил, е върху Гребенец планина.

Възниква една особеност, взета предвид само от К.Иречек и отчасти от братя Шкорпил и В.Аврамов в миналото, а сега единствено от Кр.Гагова[241]. Без съмнение името на крепостта, споменато от Мануил Фил[242] и от Пахимер и Кантакузин[243], следва да се свърже с гребен[244]. Под южните подножия на Върбишкия, Ришкия, Веселиновския и Айтоския проход е разположена най-югоизточната старопланинска верига Гребенец[245].

Ктения следва да се търси върху планинската верига Гребенец, потвърдено и от изворовите сведения, където е посочена между Айтос и Русокастро[246]. А точно планинският дял между Айтос и Русокастро е Гребенец, което означава, че крепостта не само изцяло се свързва с тази планинска верига, но дори може да се уточни и приблизителното ѝ разположение. За мненията, визиращи крепостта в този район, вече бе отбелязано. Укреплението до село Малка поляна, Айтоско, би могло да се вмести в тълкуването между Айтос и Русокастро. Но отхвърлянето на предположението, че това е Ктения, се обосновава със самото укрепление (кат. № 144). Няма сериозни укрепителни съоръжения и това, въпреки наличието на археологически материали от Второто българско царство, е главната причина да не се приеме предположението на К.Иречек (както и единият вариант на братя Шкорпил). Другите две предположения на братя Шкорпил – че Ктения е или до изчезналото село Касаплий, или до град Българово, също трябва да се игнорират, защото не отговарят на израза между Айтос и Русокастро и остават далече от тази връзка.

Друга крепост, която само по изворови данни и по местоположението си може да се има предвид, е край село Караново (кат. № 106). Но откритите археологически материали и в крепостта (кат. № 106), и в селището край нея (кат. № 107) са от V-VII век. Идентично е положението и с крепостта между селата Соколово-Чукарка (кат. № 215), която също е ранновизантийска, както и селището край нея (кат. № 217) и съоръжението (кат. № 219), и по-късен живот засега не е регистриран. Всички тези укрепления са изградени върху Гребенец планина и отговарят на изворовите сведения.

При своите обхождания и проучвания в Карнобатския край К.Иречек и братя Шкорпил не са регистрирали всички крепости. Крепост, отговаряща на значението на средновековната Ктения, е разположена на 1 км северно от село Козаре в местността "Каята" (кат. № 119). По своето географско описание тя се приближава до най-общото определение "край Хемус", защото планинската верига Гребенец се простира най-близко до същинската част на Източна Стара планина. И още Пахимер я определя непосредствено до Русокастро[247]. По-късно Кантакузин посочва градове, намиращи се в близост до Ктения – Айтос, Ямбол. Разглежданата крепост край село Козаре (кат. № 119) отстои север-северозападно от Русокастро и недалеч (западно) от пътя, свързващ Дебелт с Ришкия проход. В общия контекст на изворовите данни крепостта действително се вмества в схемата на изброяваните градове и крепости.

Укреплението до село Козаре (кат. № 119) е вече подробно разглеждано[248]. В укрепената част на платото се откриват археологически материали от XI-XIV век, което е и основният аргумент за локализирането на Ктения тук, тъй като в прилежащия район с малки изключения не са особено срещани обекти от времето на Второто българско царство. Материална култура от XII-XIV век в съседство с крепостта край село Козаре (кат. № 119) е регистрирана в: Карнобатската крепост Маркели (кат. № 108), Русокастренската крепост (кат. № 182) и селищата край нея (кат. № 184, 185), както и селищата: местността "Чатарлъка" (кат. № 57), местността "Под Каята" (кат. № 50), местността "Елио" (кат. № 216) и местността "Коджаманка" (кат. № 218).

Посочените археологически данни допълват и потвърждават текста от Мануил Фил "... и крепостта Ктения, която осуетява битки"[249], тъй като от проучванията в района се оказва, че действаща в края на XIII и през XIV век е крепостта в местността "Каята" до село Козаре. Колкото до следващия израз на Мануил Фил "... и на която този Веселеил се намери възстановител" [250], той би могъл да се потвърди или отхвърли едва след цялостно археологическо проучване.

След анализа на наличния археологически материал, изворовите данни, връзката между наименованието на крепостта и географското ѝ разположение, както и поради неубедителността на представените до момента мнения, може да се приеме, че крепостта, издигаща се на 1 км северно от село Козаре (кат. № 119), Карнобатско, е средновековната Ктения[251].

Южният клон от Ктения през селището в местността "Под Каята" (кат. № 50) край село Детелина с археологически материали и от периода на Второто българско царство продължава на юг-югоизток към Русокастренската крепост (кат. № 182). Както и през ранновизантийския период отново се пресича селището в местността "Пелик дере" (кат. № 129), с датирана материална култура и от XII-XIV век.

Русокастренската крепост (кат. № 182) и селищата край нея (кат. № 184, 185) са осеяни с археологически материали от периода на Второто българско царство XII-XIV век (керамика, особено тип сграфито; част от боздуган[252] и други). От представянето на Русукастру през 1153 година от Ал-Идриси като град с подобаващи размери, с особено място в политическия живот той застава през втората половина на XIII и най-вече през XIV век. Във войната от 1263 година Михаил Глава Тарханиот в похода против цар Константин превзема Дебелт, "Росокастро" и "... като го уголеми, укрепи го". Събитието е отразено в поемата на Мануил Фил[253]. Това означава, че през 60-те години на XIII век Византия е отвоювала част от югоизточните български територии от морето до Русокастро. Присъединяването на няколко важни крепости – Ктения, Русокастро и други край морето, в началото на XIV век от Тодор Светослав отново го включва към българските предели[254]. От военния поход на цар Михаил Шишман в края на 20-те години на XIV век и дислоцирането на български войски край Русокастро по сведенията на Йоан Кантакузин се подразбира, че и Русокастро, и Диампол са българско владение[255]. След неуспеха на Михаил Шишман в битката при Велбъжд през 1330 година византийският император, възползвайки се от сложната за България политическа ситуация, нахлува с армията си и превзема намиращите се под българска власт градове Анхиало, Месемврия, Аетос, Ктения, Русокастро и Диамполис[256].

За използването на пътищата в района и възможностите тази оставаща буферна зона в края на второто и началото на третото десетилетие на XIV век да бъде постоянно включвана във военни конфликти съобщават византийските хронисти Никифор Григора и особено Йоан Кантакузин. През лятото на 1331 година[257] след похода на цар Иван Александър от Търновград до Русокастро и след ожесточената битка между българи и византийци, загубена от Андроник Палеолог край Русокастро, следват съществени корекции в българо-византийските отношения. Сражението е доста подробно описано от Никифор Григора и Йоан Кантакузин[258] и води до сключване на мирен договор, скрепен с династически брак, и до признаване правото на българите да владеят Ямбол, Лардея, Русокастро и други градове.

Проследяването на наличните факти, както и последвалите събития (от 60-те години на XIV век) демонстрират нарасналата стратегическа роля на Русокастро през XIII и най-вече XIV век.

По-късно отново Кантакузин ни осведомява, че се водят преговори между пратеници на Иван Александър и Андроник Палеолог за изпълнение на клаузите на договора от Русокастро относно брака между дъщерята на византийския император и сина на българския владетел[259].

За последен път преди падането на района под турска власт крепостта Русокастро се среща в наративните източници при военните действия между савойския граф Амадей VI и българските градове[260] през 1366 година. Група рицари отделно от главния отряд нападат крепостта Русокастро и претърпяват тежка загуба. За противопоставянето на чуждото нападение, Амадей VI напада крепостта, превзема я, част от населението е избито, а градът и районът – плячкосани[261]. След това Русокастро е изоставен от рицарите и предаден на византийците. Не е известна съдбата му в следващите едно-две десетилетия.

Използван през тези векове е пътят, свързващ описания район с Дебелт. За съществуването на Дебелт през XIII-XIV век като средище има категоричен археологически материал[262]. Пак от тогава е и надпис от Дебелт[263].

В същото време е оскъдна информацията за Дебелт. Градът е отбелязан от Мануил Фил във връзка с похода на Михаил Глава през 1263 година, когато византийският пълководец превзема Дебелт "... и Девелт бе прибавен от него към извършените дела"[264]. Така Дебелт е присъединен към Византия и понеже името на града липсва в последвалите събития, може да се допусне, че остава в пределите на Византия до падането на района под турско владичество. А това би означавало, че границата Византия – България най-общо минава по линията Ямбол – Русокастро, а не както я изтегля на юг през 1307 година Ат.Попов[265].

От Русокастренската крепост (кат. № 182) северозападният клон се устремява към голямото селище в местността "Коджаманка" (кат. № 218). Преди да навлезе в селището в местността "Коджаманка", пътят от Русокастро се е пресичал с пътя, идващ от запад от крепостите Маркели и Ктения и продължаващ на изток до село Малка поляна, където се влива в отсечката Айтос – Малка поляна – Дебелт.

Средновековното селище в "Коджаманка" (кат. № 218) край село Соколово със своите размери, благоприятно географско разположение е било интензивно заселено векове наред и е заемало важна роля от южната страна на местноста "Герена". Вероятно в пряка връзка със селището в "Коджаманка" е и това в местността "Елио" (кат. № 216), разположено западно и недалеч от него. Пътят е свързвал селището в "Коджаманка" с крепостта край село Зимен (кат. № 85) и прилежащите средновековни обекти от XII-XIV век (кат. № 86, 91). Зименската крепост е отъждествявана от някои изследвачи с посочения от Ал-Идриси град Алмус[266]. В крепостта (кат. № 85), както и в съседните обекти (кат. № 86, 91) – се открива масов археологически материал от Второто българско царство[267].

Както през ранновизантийския период, така и през Второто българско царство този голям селищен комплекс – от крепост (или дори две крепости – кат. № 85, 86) и селище (кат. № 91) се оформя като стратегически пътен възел. Оттук един път продължава в северна посока над крепостта, пресича възвишението "Сакар баир". На север през землището на днешното село Раклица той се влива в "Белия път", идващ от Лозаревското "Градище" и Костенското землище и западно пред село Босилково излиза в северна посока край местността "Черковището" до село Прилеп (кат. № 162, 166). Вероятно старият път през землището на село Вълчин и към Лозаревското "Градище" (кат. № 131, 132) е използван и определено може да се твърди за паралелна връзка на запад с меридионалния път Лардея – Гологлед. От Лозаревското "Градище" (кат. № 131) на запад пътят достига до селището в местността "Ичмята" (кат. № 221), съществувало и в периода на Второто българско царство[268]. Местността "Ичмята", населявана в продължение на векове, вече е била обект на отделно проучване[269]. От нея пътят в северозападна посока се е свързал с пътя за Върбишкия проход около местността "Беклемето" и съществуващото в нея селище (кат. № 207), северно над село Славянци. От юг остава защитен от крепостта "Малкото кале" (кат. № 205). В западна посока има отклонение до Мокренския проход (в района на селището в местността "Лозята" – кат. № 2). Източно от селището в местността "Лозята" остава средновековното селище в местността "Под Градището" (кат. № 280) в землището на село Чубра, а западно – крепостта в местността "Юрук мезаря" (кат. № 152). Третото разклонение от средновековния комплекс до село Зимен (кат. № 85, 86, 91) е старият път на север към долината на река Луда Камчия. Той минава североизточно от село Зимен, на север по Раклиновската река и достига до крепостта край село Рътлина (кат. № 186) с открити археологически материали от периода XII-XIV век. Все на север се спуска в долината на река Луда Камчия и се свързва с големия средновековен комплекс край село Съединение – Люляково (Голое). Тук прави връзка и с паралелния път по долината на реката, идващ от запад и продължаващ в

източна посока южно под крепостта над село Планиница (кат.
156) към селището в местността "Под калето" (кат. № 30) до се
Вресово и на изток към морето. От периода на Второто българ
ко царство край село Съединение датират крепостта в местно
та "Манастира" (кат. № 277), селището под нея (кат. № 233), пр
учваните по археологически път две църкви (кат. № 235, 236), ка
то и селищата край църквите (кат. № 229, 230). Целият компле
– църквите, крепостта, селищата, е съществувал до XIV век. Ра
рушенията в цялостно проучената църква (кат. № 236) водят
извода, че са осъществени към края на XIV век.

Съществуването на крепостта "Манастира" (кат. № 227) гара
тира ползването на пътя в северна посока през местността "Бо
за" (северно до крепостта) към разклонението на Ришкия прох
"Сидера".

Доказано съществуване по археологически материали от XI
XIV век има в крепостта "Малкото кале" (кат. № 139) до се
Люляково. В полза на предположението на К.Шкорпил тук
бъде локализиран средновековният град Агермини по Ал-Идр
си или Грамени (Грамена) по Мануил Фил в обектите около Л
ляково, може само да се добави наличието на материали от XI
XIV век[270]. В землището на селото (на 1 км северно) има местно
"Манастирището", датирана във Второто българско царство (к
№ 142), отстояща източно от "Малкото кале".

В северна посока пътят продължава през Веселиновския пр
ход към крепостта до село Звезда (кат. № 84), където В.Аврам
поставя Фириамниак или Времняк[271]. Стратегическата крепос
била пълноценно използвана и през XII-XIV век. И за този пери
предположението за път на изток остава в сила поради геогра
ките дадености и близостта на два обекта, съществуващи успор
но – крепостите западно от село Звезда (кат. № 84) и източно от
издигнатата крепост край село Планиница (кат. № 156).

През Веселиновския проход в северна посока пътят е изли
в Северна България.

Към крепостта до село Планиница (кат. № 156) идва път
юг, чието начало води от Карнобатска планина. През Зименск
та крепост (кат. № 85) минава паралелен път, чийто западен кр
води към Мокренския проход – селището в местността "Лозя
(кат. № 2) и крепостта "Кале дереси" (кат. № 1). Източният
през Аетос (кат. № 4) отива до морето. Източният клон от Зим
ската крепост (кат. № 85) към средновековния град Аетос (кат.

4) минава през селището, на 3 км северно от село Черноград (кат. № 277), откъдето се отделя клон на север към крепостта до село Тополица (кат. № 252) и селището под нея (кат. № 278). И двете селища (кат. № 277, 278) и крепостта (кат. № 252) са съществували през периода XII-XIV век, потвърдено по археологически данни. Крепостта край село Тополица (кат. № 252) с оглед на местоположението си и пътищата край нея (кат. № 255, 256) е стратегическа при проникване на север. Западният клон от крепостта (кат. № 252) по проследения маршрут покрай преградната стена и селището (кат. № 254, 260) – последното по материали съществува през XII-XIV век – се е свързвал с крепостта до село Рътлина (кат. № 186), като вливащ се в главния път Зименска крепост (кат. № 85) – река Луда Камчия. Средното разклонение от пътния възел над крепостта до Тополица (кат. № 252) в северна посока на разстояние от около 180 м достига до средновековно съоръжение (кат. № 261). Съоръжението е изградено по идентичен начин с укреплението в местността "Беклемето" над село Славянци, преграждащо път. По начина на градеж, както и от обстоятелството, че в района на "Беклемето" има крепост (кат. № 205) и селище (кат. № 207) от XII-XIV век и наличните археологически данни в крепостта над село Тополица (кат. № 252) от Второто българско царство, съоръжението (кат. № 261) се определя през XII-XIV век. То е изградено с цел преграждането на пътя в един от важните участъци, уязвими в проникването на север. Този среден път от крепостта е запазен до съоръжението. Източно под него в посока юг – север минава описаният вече път, към крепостта до село Череша (кат. № 268). Крепостта до село Череша (на 4 км югозападно от селото) е и същевременно източен заслон на пътя от Зименската крепост (кат. № 85) през крепостта до село Рътлина (кат. № 186) към долината на река Луда Камчия. От крепостта край село Череша (кат. № 268) и селището до нея (кат. № 269) пътят в северна посока се свързва с крепостта "Таш авлъ" на 1.5 км западно от село Планиница (кат. № 156), с регистриран поселищен живот през XII-XIV век. Дали е използван пътят в северна посока през землището на село Каравельово през Второто българско царство, не е известно. Крепостта до село Планиница "Таш авлъ" (кат. № 156) на запад се е свързвала с крепостта до село Звезда (кат. № 84), а на изток – с пътя, идващ от юг от Айтоския проход и на север оформящ Лопушненския проход.

Пътят от Дебелт (кат. № 41) южно под Айтоската крепост (кат.

№ 4) от източна страна е охраняван от укреплението над село Малка поляна (кат. № 144). За него К.Иречек допуска, че е Ктения[272]. Невъзможността това укрепление да е Ктения се обосновава след отчитането на разположението ѝ, разположението на съседните крепости, изворовите данни, както и археологическите свидетелства в района[273].

Пак от източна страна на пътя остава крепостта край село Съдиево (кат. № 224), функционирала през XII-XIV век[274].

В северна посока пътят достига град Аетос. Известният средновековен град Аетос е и пътно средище. В него и през него преминават пътища във всички посоки: на юг към Дебелт, на запад към южните подножия на Веселиновския, Ришкия, Върбишкия и Мокренския проход, на север през Айтоския проход и на изток към морето. След отбелязването му в писмените източници от Ал-Идриси през 1153 година градът отново се среща в изворите през 1206 година във връзка с наказателния поход на император Анри срещу България. Тогава рицарите, след плячкосването на град Термополис – или Акве Калиде (край днешното село Банево, Бургаско), "...разрушиха един град, който се наричаше Акило"[275]. Това подсказва, че непосредствено след въстанието на Асен и Петър градът е присъединен към българските територии. В многократно проследявания вече поход на Михаил Глава през 1263 година той успява да завладее за Византия Дебелт и Русокастро, но Аетос остава българско владение. В последвалите военни стълкновения през 1278 година между византийския пълководец и Ивайло Аетос е превзет[276]. Събитието е отразено от дворцовия поет Мануил Фил така: "... завладя някак без криле Аетос"[277], което всъщност е игра на думи, като се има предвид името на града, означаващо "орел".[278]. Д.Ангелов и Б.Чолпанов считат, че след като Михаил Глава оттегля войските си в Аетос, докарва много пленници и плячка и впоследствие предприема настъпление към съседни градове и крепости[279]. Градът остава българско владение до 1330 година, когато след разгрома на българската войска при Велбъжд Андроник Палеолог заел областта между Ямбол и морето, подчинил на Византия няколко града, между които и Аетос, съобщава Йоан Кантакузин[280]. През пролетта на следната 1331 година българският цар Иван Александър отвоюва същите градове. Аетос фигурира отново в писмените източници при войната между България и Византия, завършила с битката при Русокастро. За придвижването на българската войска Йоан Кантакузин съобщава: "И като пристигнал (разб. цар Иван Александър), разположил се на лагер при Аетос, отстоящ недалеч от императора, който се бе разположил на лагер при Росокастро"[281]. От този източник може да се приеме, че има път Айтос – Русокастро и през Дебелт – за Константинопол, на каквото мнение са и други изследвачи[282]. Един от атакуваните български обекти във войната на савойския граф Амадей VI през 1366 година е и Аквила. Известно е само, че тук бил задържан миланският дук Антонио Висконти и други пленници. Опитали се да го освободят, обсаждайки Аквила под ръководството на Гулелмо ди Грансон, но операцията не се увенчала с успех[283]. За освобождаването на Антонио Висконти по-късно са дадени суми за откуп[284].

Според някои сведения турците превземат града през 1367-1368 година[285].

Археологически материали от периода на Второто българско царство в Аетос регистрира още К.Иречек, който отбелязва, че му е била показана монета от Тертер[286]. Според последния проучвател на този обект Иван Йорданов, след хиатус от около седем века крепостта е наситена с материали от XIII-XIV век, като най-голяма активност има при цар Иван Александър. Областта е гранична през XIII и XIV век, но е възможно след смъртта на Иван Александър да е преминала във владение на Добротица[287]. Към същата година (1371 г.) П.Ников отнася и завладяването на Айтос от Мурад[288].

Разкритите градежи при проучванията в крепостта Аетос (кат. № 4), както и голяма част от археологическия материал се отнася към XIII-XIV век[289].

В северна посока през Айтоския проход пътят се свързва със селището в местността "Под калето" (кат. № 30) край село Вресово[290]. Може да се допусне, че е използван описаният на изток път към морето с разклонението на север през Надърския проход.

Основният път обаче следва северно направление, като пресича Лопушненския проход, където, излизайки в Северна България, се свързва с паралелния път от морето към столицата Търновград.

Както и за по-ранния период XI-XII век, така и за времето на Второто българско царство XII-XIV век източник на информация са и печатите. Сравнително точната датировка на сфрагистичния материал е щрих към разкриването на поселищното развитие. Уточнява се и ролята в конкретния случай на средища като Седларевската крепост "Шейтан калеси" (кат. № 192) и особено на Правдинската (кат.№ 160). И двата печата имат отношение към българо-византийските военни действия. Този от Седларевската крепост "Шейтан калеси" (кат. № 192) фиксира дейността на Константин Дука Палеолог (втори син на император Андроник II Палеолог) в експедицията на императора Михаил IX Палеолог срещу българите през 1304 година[291]. Вторият (вж. кат. № 160) е възможно да визира също военни експедиции на империята срещу българите[292].

За периода на Второто българско царство XII-XIV век пътната и селищната система в разглеждания район би могла да бъде обобщена в няколко извода: прави впечатление, че обектите не са много в количествено отношение, но затова пък са големи селищни комплекси, включващи и значителна площ, а някои – и по няколко крепости и селища, като тези при селата Съединение, Везенково, Тополица, Зимен, Русокастро. В същото време важна политическа роля заемат градовете Ямбол, Лардея, Русокастро, Ктения, Аетос, Дебелт, Маркели. Недостатъчно добре са разработени в българската историопис упоменатите топоними от Мануил Фил – обстоятелство, отразило се върху настоящото изследване. Тези земи придобиват през XIII и XIV век значимо, макар и епизодично влияние в българо-византийските отношения. Веднъж – при въстанието на Ивайло (частично преди това през 1263 г.), втори път – при Тодор Светослав и най-вече – около 30-те години на XIV Век. Всички обекти от XII-XIV век обикновено се развиват върху по-ранни и най-вече ранновизантийски селища или крепости. Докато в периода VII-X век почти всички военно-политически контакти и конфликти се осъществяват през тази зона, то през XIII-XIV век тук протичат само част от тези процеси. На този етап не следва да се коментира известието на византийския хронист Никифор Григора за построени и възстановени 50 крепости по Хемус[293] през XIII век.

БЕЛЕЖКИ

[1] История на България. Т.2., С., 1981, 394.

[2] За първото нахлуване на българите на юг от Балкана през 1187 година вж. Никита Хониат (ГИБИ. Т.11., С., 1983, 34). Едва след тези събития е възможно разглежданата територия да е присъединена към България.

[3] ГИБИ. Т.10., С., 1980, 85.

[4] АОР в Плиска през 1987 г.

[5] От археологическите проучвания в Карнобатската крепост Маркели.

[6] ГИБИ. Т.8., С., 1971, 69-70.

[7] Пак там, 64.

[8] Предполага се съществуването на крепостта и поради наличието на монета от управлението на император Василий II (976-1025 г.) – в : ИМ-Бургас, фонд "Нумизматика", инв. № 1217.

[9] От регистрираните археологически материали (съхранявани в ИМ-Карнобат). Вж. **Д.Момчилов.** Археологически обекти в землището на селото. – В: Село Везенково. История, бит и култура. С., 1995, с.47-67.

[10] Вж. поредицата АОР за периода 1986-1991 г., както и резултатите от 1992 г.

[11] Пълните сведения да се проследят в Глава Втора в съответните бележки на прохода Сидера.

[12] Резултатите от това проучване са публикувани от: **Д.Момчилов, Ц.Дражева.** Средновековна църква край село Съединение, Сунгурларско. – Духовна култура, 1990, кн.4, с.27-30. Разкопките се проведоха от Д.Момчилов, Ц.Дражева и Р.Калев (от музейна сбирка – град Сунгурларе). На този средновековен комплекс внимание е обърнал още **Ат.Игнатиев.** Една археологическа екскурзия. – ИБАИ, V, 1928-1929, с.361-362. Запазени са и неговите чернови (вж. архива на Ат.Караиванов – ГИМ-Карнобат, НСп.Ф. инв.№ 178). В любителска публикация **Ил.Георгиев.** Средновековните църкви по река Луда Камчия. – В."Черноморски фронт", бр.13143 от 4.V.1985 г. е отбелязал четири църкви, изцяло по **Ат.Игнатиев.** Еднокорабната църква от с.Съединение има аналогия в средновековна Плиска. За това вж. **Кр.Миятев.** Архитектурата на средновековна България. С., 1962, с.121, обр.133. Това е еднокорабната църква № 6 в Плиска.

[13] **Я.Николова, Н.Ангелов.** Средновековна църква в югозападния склон на Момина крепост в Търново. – ИОМВТ, 1964, № 2, с.30.

[14] **Кр.Миятев.** Цит.съч., с.121.

[15] Разкопавана през месец април 1989 г. Средствата за проучването и на двете църкви се осигуриха от Направление "Култура"-Сунгурларе със съдействието на Руско Калев. Ценна помощ оказа и директорката на местното училище Иванка Петкова.

[16] По-подробно за тези сведения вж. Глава Четвърта.

[17] Това е църквата в северозападния край (кат. № 236), както и преданието за друга църква от източната страна на Моравска река, северно над проучената църква (кат. № 236), където се забелязват архитектурни останки.

[18] ГИБИ. Т.6., С., 1965, 323.

[19] ГИБИ. Т.8., С., 1972, 69.

[20] Пак там, 69-70.

[21] Пак там, 105.

[22] Пак там, 105-106.

[23] Пак там, 122; вж. **Я.Н.Любарский.** Анна Комнина. Алексиада. М., 1965, 204 и сл.

[24] **P.Diaconu.** Les petcheneques au Bas-Danube. Bucarest. 1970, 75, 117, 119,

124, 130; **P.Diaconu.** Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siecles. Bucuresti, 1978, 48, 57.

[25] История на град Ямбол. С., 1976, с.50.

[26] **Б.Недков.** България и съседните ѝ земи през XII век според Идриси. С., 1960, с.85. Като две отделни селища следва да се възприеме Голое по тълкуването на **Ст.Кендерова.** Балканският полуостров изобразен в картите на Ал-Идриси (палеографско историко-географско изследване). Ч. I. С., 1990, Изв. на НБКМ, с.94-95.

[27] По: **P.Soustal.** Tabula imperii Byzantini 6. Wien, 1992, 271; **Кр.Гагова.** Тракия през Българското Средновековие. С., 1995, с.157.

[28] **P.Soustal.** Op.cit., 271.

[29] **М.Ваклинова.** Раннохристиянски центрове в Североизточна Тракия. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV век. София-Сливен, 1993, с.61.

[30] **Кр.Гагова.** Цит.съч., с.157.

[31] В друго, по-ранно свое изследване: **Кр.Гагова.** Средновековни извори за крепостите в Карнобатския край. – В: Сб. История и култура на Карнобатския край. Т.1., С., 1991, с.20-25.

[32] **В.Аврамов.** Юбилеен сборник Плиска – Преслав С., 1929, Ч.1.

[33] **В.Тъпкова-Заимова.** Към въпроса за военните пътища през Първото българско царство. – ИПр., 1978, № 1, с.58-73.

[34] **Д.Ангелов.** Съобщително-операционните линии и осведомителни служби във войните и външно-политическите отношения между България и Византия през XII-XIV век. – ИБИД, Т.22-24, 1948, с.38-52.

[35] **П.Коледаров.** Политическа география на средновековната българска държава. С., Т.1., 1978, карта № 5.

[36] **Вл.Кецкаров.** Укрепителната организация на България и Византия от VII до XI век. – Родина, 1950, № 3, с.38-52.

[37] По **В.Аврамов.** Цит.съч. Ч.1, с.121. В изследването си К.Иречек (**К.Иречек.** Пътувания по България. С., 1974, с.796) неправилно отъждествява Везенковската крепост "Голямото кале" с крепостта "Руспу хисар". В случая отъждествяването на Голое с крепост в землището на село Везенково от К.Иречек се отнася за "Голямото кале".

[38] От: **К.Шкорпил.** Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – БИБ, Т.2., 1929, год. II, с.101

[39] По **В.Аврамов.** Цит.съч., с.151; **В.Н.Златарски.** История на българската държава през средните векове. Т.3., С., 1940, с.562, счита, че Ктения е друго, по-късно наименование на Голое. Против това се обявява **Кр.Гагова.** Средновековни извори... цит.съч., с.21.

[40] По **В.Аврамов.** Цит.съч. Ч.1, с.152.

[41] **Ат.Иширков.** Чалъкавакския проход в Стара планина. – ГСУ, VII, 1910-1911, с.13.

[42] **Б.Недков.** Цит.съч., с.143.

[43] **Л.Милетич.** Стари пътувания из България.- МСб., 1891, VI, с.151

[44] Старото име на село Климаш, което явно е имал предвид Руджиер Йосиф Бошкович при пътуването си през 1762 година. За маршрута на пътуването и отбелязването на селото вж. **Ст.Андреев.** Стари пътувания през България. Йосиф Бошкович. Дневникът на едно пътуване от Цариград до Полша през 1762 година. – БТ, XXI, 1891, VI, с.151; **Г.Клисаров.** Доосвобожденски пътеписи. Руджиер Йосиф Бошкович. През живописна България – 1762 г. С., 1969, с.92-100.

[45] Карнобатският край в административно-географски аспект обхваща: на север – Коджа Балкан и Карнобатска планина; на юг – южните покрайнини на Карнобатското поле, простиращо се до "Еркесията" в землищата на селата Сънево, Черково, Житосвят и Добриново; на запад – част от Върбишкия проход, южно под землището на село Върбица и територията право на юг до пресушеното Сралджанско блато; на изток – Малка Карнобатска планина и източните граници на землищата на селата Кликач, Соколово, Хаджиите, Аспарухово, Сърнево. В основни рамки тази територия през XV-XIX век е Карнобатска каза в рамките на Силистренски санджак, а след Освобождението през 1878 година е основата на Карнобатска околия. От 1979 година административно е разделена на Карнобатска и Сунгурларска селищни системи – днес общини. Някои погранични територии в един или друг период попадат в Котленско, Ямболско, Айтоско и обратно.

[46] **Кр.Гюрова.** Средновековни извори... цит.съч., с.21.

[47] **Ат.Игнатиев.** Градището при с.Комарево, Карнобадско. – ИБАИ 1, 1921-1922, с.206-215. Позицията на Кр.Гагова е отразена в: **Кр.Гагова.** Тракия... цит.съч., с.156-157.

[48] **Ат.Игнатиев.** Пак там.

[49] **В.Аврамов.** Цит.съч., Ч.1.

[50] **В.Тъпкова-Заимова.** Цит съч., с.58-73.

[51] **Стр.Лишев.** Българският средновековен град. С., 1979, с.58.

[52] Б.Недков. Цит.изд., с.143.

[53] История на България. Т.3., С., 1982, с.492, 494.

[54] Публикуваните резултати в АОР за периода 1984-1991 г. Вж. още и: **Ц.Дражева.** Археологически обекти в Карнобатския край. – В: Сб.История и култура на Карнобатския край... цит.съч., с.19, цит.бел.12.

[55] **P.Soustal.** Op.cit., 271.

[56] **К.Иречек.** Цит.съч., с.811; **Вл. и К.Шкорпил.** Някои бележки върху археологическите и исторически изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, с.92-93.

[57] Според проучвания по архива му в ГИМ-Карнобат (НСп.Ф. Инв.№ 178) и обнародваните открития в последвалата публикация: **Ат.Игнатиев.** Градището... цит.съч

[58] Археолог от ИМ-Бургас. За резултатите да се проследят: АОР за периода 1984-1991 г.

[59] **Вл. и К.Шкорпил.** Цит.съч., с.92-93; **Бр.Шкорпилови.** Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България, МСб, 1891, № 4, с.138-140.

[60] **К.Шкорпил.** Памятники в окрестностях Абобской равнины. – ИРАИК, X, 1905, с.512

[61] **Ат.Игнатиев.** Цит.съч., с.206-215; **Ат. Игнатиев.** Стари пътища в Карно-

батско. ИБАИ, IV, 1926-1927, с.291-295.

[62] **В.Аврамов.** Цит.съч.,Ч.1.

[63] **Д.Момчилов.** Окопът "Еркесия" и средновековните пътища в Карнобатско. – Векове, 1990, кн.4, с.63-70; **Д.Момчилов.** Пътна и селищна система между Източна Стара планина и "Еркесията" IV-XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Кандидатска дисертация, 1993 г.

[64] Вж. цит. бел. 48-55 в настоящата глава

[65] **Ат.Игнатиев.** Градището...цит.съч.; **Ат.Игнатиев.** Чалъкавакския проход в Стара планина. – БТ, XVIII, 1926, № 3, с.38-41.

[66] АОР за периода 1984-1991 г., както и допълнителни сведения от н.с. Ц.Дражева, за което ѝ изказвам сърдечна благодарност.

[67] **К.Иречек.** Цит.съч., с.811; **Вл. и К.Шкорпил.** Цит.съч., с.53, 92.

[68] Вж. цит. по-горе бележки за локализацията на Голое

[69] С които съм го коментирал в хода на разработването на дисертационния ми труд. Например: ст.н.с. Кр.Гагова почти изцяло отхвърля тази вероятност; ст.н.с. Ж.Аладжов, участващ в археологически сондажи и разкопки в района непрекъснато от 1986 до 1994 година, е на същото мнение; проф. д-р Д.Овчаров определено счита, че Ат.Караиванов изобщо не е убедителен в тезата си.

[70] **Е.Грозданова.** Българската народност през XVII век. Демографско изследване. С., 1989, с.433.

[71] **Д.Момчилов.** Поселищното развитие в Карнобатския край през XV-XIX в. по археологически данни. В: Сб. История и култура на Карнобатския край. Т.3., С., 1993, с.74 и пос.бел. 55-59.

[72] Първата е публикувана: **Д.Момчилов, Ц.Дражева.** Средновековна еднокорабна църква край с.Съединение, Сунгурларско. – Духовна култура, 1990, № 5, с.27-30. По-подробно вж. Глава Четвърта.

[73] ГИБИ. Т.8. Цит.изд., 112.

[74] Изказвам най-сърдечната си благодарност на ст.н.с.д-р Ив.Йорданов за предоставените ми сведения и съдействие.

[75] ГИБИ. Т.8. Цит.изд., 69-70.

[76] При обсъждането на дисертационния ми труд (вж. Протокол от заседание на научното звено при филиала на АИМ-Шумен от 4.03.1992 г. и Протокол № 5 от заседание на СНС по стара и средновековна история, археология и етнография от 17.06.1993 г., с.2).

[77] **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.563.

[78] **Б.Недков.** Цит.изд., с.85.

[79] От обработени археологически материали, съхранявани в къща-музей "П.Станев", град Айтос.

[80] Пак там.

[81] **Б.Недков.** Цит.изд., с.85.

[82] Открити от мен при обхождане, както и съхранявани в гр.Айтос в посочената музейна сбирка.

[83] **Ив.Йорданов.** Корпус на византийските печати от България. С., 1992. Автореферат на дисертация, с.1.

[84] Освен **Б.Недков.** Цит.изд, опит за тълкуване на картата на Идриси е осъществил и **Ал.Алексиев.** Българските земи в някои стари карти. География, 1964, № 5, с.22.

[85] Така, както са публикувани от **Б.Недков.** Цит.изд., с.85.

[86] Пак там, с.141-142

[87] Пак там, и с.85, както е посочил в текста Б.Недков.

[88] Пак там, с.81.

[89] ГИБИ. Т.10., С., 1980, 144.

[90] **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.563.

[91] **Б.Недков.** Цит.изд., с.137.

[92] Пак там, с.85.

[93] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.231-232. Вече направих разграничение между двете села и е пояснено, че на Веселиновския проход е разположено село Звезда. Колкото до мнението на Томашек, то може да се проследи по: **Б.Недков.** Цит.изд., с.141.

[94] По текста в: **Б.Недков.** Цит.съч., с.85.

[95] Според изразените досега локализации.

[96] **Б.Недков.** Цит.изд., с.85.

[97] Пак там, с.141, където е отразено и мнението на Томашек. Позицията на В.Аврамов може да се проследи във **В.Аврамов.** Цит.съч., с.23-231.

[98] **Б.Недков.** Цит.изд. с.85.

[99] Вижданията на В.Аврамов могат да се проследят подробно в: **В.Аврамов.** Цит.съч., с.226-229, а мненията на Б.Недков и Томашек в: **Б.Недков.** Цит.изд., с.142

100 Б.Недков. Пак там.

[101] **Д.Ангелов.** Съобщителни и операционни линии и осведомителни служби във войните и външно-политическите отношения между България и Византия през XII-XIV век – ИБИД, 1948, Т.22-24, с.223.

[102] **P.Soustal.** Op.cit., 193.

[103] ГИБИ. Т.11. Цит. изд., 195.

[104] **Б.Недков.** Цит.изд., с.87.

[105] **P.Soustal.** Op.cit., 192.

[106] Мнението на Томашек вж. в: **Б.Недков.** Цит.изд., с.143, а за разположението на Баска до село Грозден или до село Терзийско – **В.Аврамов.** Цит.съч., с.182-184.

[107] Мнението си съм изразил в публикацията; **Д.Момчилов.** Значение и местонахождение на средновековната крепост Лардея. – ИПр., 1988, № 8, с.58-64.

[108] **Б.Недков.** Цит.изд. с.87.

[109] **Ж.дьо Вилардуен.** Завладяването на Константинопол. С., 1985, с.131.

[110] **К.Иречек.** Цит.съч., с.768 ; **С.Табаков.** Опит за история на град Сливен. С., 1911, Т.1., С., с.154-157.

[111] **П.Делирадев.** Принос към историческата география на Тракия. Т.1., с.1953, с.344.

[112] Мнението на Томашек и Недков в: **Б.Недков.** Цит.изд., с.144; **В.Н.Златарски.** История на... цит.съч., Т.II, с.98; В.Аврамов. Цит.съч., с.184-185.

[113] **Кр.Гагова.** Тракия... цит.съч., с.117-118.

[114] **Д.Ангелов.** Съобщително... цит.съч.

[115] **Кр.Гагова.** Пътна система В Северна Тракия през XIII-XIV в. – ИПр. 1983, № 1.

[116] Констатация на проф. д-р Й.Андреев, споделена с мен. Резултат от негови проучвания в прохода около Кръстец в Централна Стара планина. Аналогично е положението с някои пътища в Карнобатско – около селата Зимен и Везенково.

[117] **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Археологическите паметници в Ямболски окръг. С., 1978, с.39, където има по-подробни сведения за Ямболската крепост.

[118] История на град Ямбол. С., 1976; за ролята на Ямбол като пътно средище вж. **Д.Ангелов.** Цит.съч.; внимание на Ямбол като значим средновековен град отделят и: **П.Коледаров.** Политическа география на средновековната българска държава. С., 1989, Т.2., с.80,93; **Д.Ангелов, Б.Чолпанов.** Българска военна история от втората четвърт на X век до втората половина на XV век. С., 1989, с.135.

[119] По-пълни сведения в: **Д.Ангелов, Б.Чолпанов.** Цит.съч., с.135.

[120] **П.Ников.** Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – ИИД, 7-8, 1928, с.64.

[121] Преглед на мненията за Авли на по-ранен етап вж. в **П.Делирадев.** Цит.съч., с.254.

[122] Според **Кр.Гагова.** Тракия... цит.съч., с.117-118. Там да се проследи и основната библиография за Авли.

[123] Посоченото мнение в: **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101, е въз основа на единственото сведение за Пиргицион от Мануил Фил (ГИБИ. Т.10. Цит.изд., 138-148). Пълен набор на наративните източници за крепостта Лардея могат да се проследят при крепостта за с.Терзийско.

[124] **Д.Ангелов, Б.Чолпанов.** Цит.съч., с.117.

[125] **P.Soustal.** Op.cit., 418.

[126] **Кр.Гагова.** Тракия... цит.съч., с.215.

[127] **К.Иречек.** Цит.съч., с.797; **Д.Ангелов, Б.Чолапанов.** Цит.съч., с.124.

[128] **P.Soustal.** Op.cit., 367.

[129] **Кр.Гагова.** Тракия... цит.съч., с.210.

[130] **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101

[131] **P.Sustal.** Op.cit., 443-444.

[132] От проучвания и регистриран материал.

[133] ГИБИ. Т.8. Цит.изд., 59; **Я.Н.Любарский.** Цит.съч., с.204 и сл.

[134] Пак там.

[135] История на град Ямбол. Цит.съч., с.50.

[136] ГИБИ. Т.11. Цит.изд., 33-34.

[137] Последни мнения за локализацията на Бастарна вж. в: **Д.Ангелов, Б.Чолпанов.** Цит.съч., с.70; **Кр.Гагова.** Тракия... цит.съч., с.137.

[138] ГИБИ. Т.11. Цит.изд., 97; По този въпрос още и: **В.Н.Златарски.** История на... Цит.съч. Т.2., с.459-461; История на град Ямбол. Цит.съч., с.51.

[139] **Кр.Гагова.** Средновековни... цит.съч., с.22.

[140] ГИБИ. Т.10, Цит.изд., 147.

[141] История на България. Т.3. Цит.изд., с.302. По този въпрос вж. и **П.Коледаров.** Политическа... цит.съч., Т.2, с.89-90.

[142] История на град Ямбол. Цит.съч., с.53.

[143] Пак там.

[144] ГИБИ. Т.10, Цит.изд., 205-206.

[145] История на България. Т.3. Цит.изд,. с.302.

[146] ГИБИ. Т.10. Цит.изд., 210.

[147] Пак там.

[148] Пак там.

[149] История на град Ямбол. Цит.съч., с.58.

[150] ГИБИ. Т.10, Цит.изд., 223. Между всички посочени там градове Ал.Бурмов поставя и Лардея (**Ал.Бурмов.** История на България през времето на Шишмановци 1323-1396 г. – В: Избрани произведения. Т.1., С., 1968, с.223).

[151] **Ал.Бурмов.** Пак там; История на България. Цит.изд., Т.3., с.324.

[152] ГИБИ. Т.10. Цит.изд., 266.

[153] За годината на сражението вж. **Ив.Божилов.** Фамилията Асеневци (1186-1460 г.). Генеалогия и просопография. С., 1985, с.152.

[154] ГИБИ. Т.10. Цит.изд., с.266.

[155] История на град Ямбол. Цит.съч., с.58.

[156] **К.Иречек.** Цит.съч., с.813-814.

[157] По **В.Аврамов.** Цит.съч. Ч.1, с.187. В друг свой труд **К.Иречек.** Българските градове у Мануил Фил. ПСп, 1898, кн.55-56, с.261, авторът изброява редица градове, между които и Лардея, като я посочва в района на Ямбол.

[158] **В.Златарски.** История на... цит.съч., Т.2., с.191.

[159] Пак там, с.130.

[160] **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.565.

[161] **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101-102; **K.Skorpil, P.Nikov.** Надписи от Първото българско царство в източната част. Byzantinoslavica. Т.3., 1931, Ч. II, с.335-336

[162] **С. Табаков.** Бележки за Югоизточна България през епохата на Тертеровци. – ПСп, XX, 1908, кн.69, с.634.

[163] **С.Табаков.** Опит... цит.съч., Т.1., с.111.

[164] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.105.

[165] **Кр.Гагова.** Пътна система... цит.съч., с.97.

[166] **Кр.Гагова.** Тракия... цит.съч., с.188.

[167] История на град Ямбол. Цит.съч., с.49.

[168] **П.Коледаров.** Цит.съч. Т.2, с.89.

[169] **Д.Ангелов, Б.Чолпанов.** Цит.съч., с.124.

[170] **P.Soustal.** Op.cit., 333.

[171] Например **Ал.Бурмов.** Цит.съч., с.49; **Ив.Дуйчев.** Проучвания върху Българското Средновековие. С., 1945, с.74, 84, където известният наш учен не се ангажира с мнение за локализация; за други мнения вж. **В.Аврамов.** Цит.съч., с.187-189.

[172] Обобщаващо изследване по проблема: **Д.Момчилов.** Карнобатската крепост Маркели. – ИПр., 1986, № 4, с.59-60 и изложените там мнения, както

и разработките във Втора Глава.

[173] **К.Иречек.** Пътувания... цит.съч., с.813-814; **В.Златарски.** История... цит.съч., Т.2., с.191, 130.

[174] ГИБИ. Т.8. Цит.изд., 59.

[175] След публикацията на **Ат.Игнатиев.** Градището... цит.съч., с.206-215, прието и в "История на България". Т.3., Цит.изд., с.492, 494.

[176] ГИБИ. Т.8. Цит.изд,. 69-70.

[177] Пак там, 59.

[178] **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101-102.

[179] ИМ-Бургас, ф.Нумизматика, инв. № 1217 (Василий II).

[180] **Д.Момчилов.** Значение и местонахождение на средновековната крепост Лардея..- ИПр, 1988, № 8, с.58-64.

[181] **P.Soustal.** Op.cit., 333.

[182] По монети от крепостта "Голямото кале" край село Славянци. От частна колекция в град Карнобат.

[183] **Д.Момчилов.** Значение и... цит.съч., с.63, и **Д.Момчилов.** Средновековните крепости в южните подножия на Ришкия и Върбишкия проход. – ВИСб, 1990, № 5, с.14-43.

[184] **К.Шкорпил.** Паметници... цит.съч., с.565.

[185] **Ат.Игнатиев.** Градището... цит.съч., с.206-215.

[186] ГИБИ. Т.10. Цит.изд., 138-148.

[187] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.151.

[188] **В.Златарски.** История... цит.съч., Т.3., 562.

[189] ГИБИ. Т.10. Цит.изд., 145.

[190] **В.Златарски.** История... цит.съч., Т.3., с.562.

[191] След турското завладяване на района и налагането на нова топонимия.

[192] **В.Златарски.** История... цит.съч., Т.3., с.562. В по-ново време към същото мнение се присъединяват и **Д.Ангелов, Б.Чолпанов.** Цит.съч., с.121. Но същата позиция е заел и: **К.Шкорпил.** Преслав. – ИВАД, 1910, № 3, с.118.

[193] Пак там. Цит.съч. на В.Златарски и К.Шкорпил.

[194] За крепостта Белград край село Върбица вж. **К.Шкорпил.** Паметници.. цит.съч., с.131; **В.Аврамов.** Цит.съч., с.101; **Цв.Дремсизова-Нелчинова, В.Антонова.** Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. С., 1975, с.23.

[195] **Г.Джингов.** Крепостта Бялград при Преслав. – ИАИ, Т. XXVII, С., 1964, с.17-41.

[196] ГИБИ. Т.10. Цит.изд., с.138-148.

[197] **Г.Джингов.** Цит.съч.

[198] **Д.Ангелов, Б.Чолпанов.** Цит.съч., с.121.

[199] **Т.Герасимов.** Монетни съкровища, намерени в България през 1962 и 1963 г.- ИАИ, Т.XXVII, С., 1964, с.237.

[200] **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101.

[201] **Цв.Дремсизова-Нелчинова, В.Антонова.** Цит.съч., с.23.

[202] По керамичен материал.

[203] АОР от 1988 година насам.

[204] **Б.Недков.** Цит.изд., с. 85 и сл., а завладяването на Карнобат е отнесено от П.Ников към 1371 г. (**П.Ников.** Цит.съч., с.64).

[205] **В.Златарски.** История... цит.съч., Т.3., с.562; а в по-ново време Д.Ангелов, **Б.Чолпанов.** Цит.съч., с.124.

[206] ИМ-Бургас, ф.Нумизматика, колективни находки, инв. № XXXIII.

[207] За тълкуването вж. **В.Миков.** Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943, с.179.

[208] **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.97.

[209] **Р.Рашев.** Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-IX в.). С., 1982, с.205; **Ил.Георгиев.** Военни пътища и преградни съоръжения в Ришкия проход. – ВИСб, 1993, № 2, с.16-19.

[210] **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.97.

[211] **Б.Недков.** Цит.съч., с.142.

[212] **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Цит.съч., с.17.

[213] ГИБИ. Т.10. Цит.изд., 145.

[214] За няколкото сражения и превземането на крепостта Ктения по-подробни разработки в: История на българия. Т.3. Цит.изд., с.285. Относно мястото и ролята ѝ през първите десетилетия на XIV век в българо-византийските отношения вж. **Ал.Бурмов.** Цит.съч., с.223; както и **Кр.Гагова.** Средновековни... цит.съч.; **Кр.Гагова.** Тракия... цит.съч., с.187-188.

[215] **Кр.Гагова.** Средновековни... цит.съч.

[216] ГИБИ. Т.10. Цит.изд., 204.

[217] Пак там, 223 по Йоан Кантакузин. Такива са мненията на: **Ал.Бурмов.** Цит.съч., с.231 и История на България. Т.3, Цит.изд., 309.

[218] История на... цит.изд, с.309

[219] Пак там, с.327. Също и: История на Ямбол. Цит.съч., с.54.

[220] ГИБИ. Т.10, Цит.изд., 266. На този въпрос е обърнато внимание от: **Ал.Бурмов.** Цит.съч., с.271; История на Ямбол. цит.съч., с.58; История на България. Т.3, Цит.изд., с.334.

[221] Годината на сражението е съобразена с изследването на **Ив.Божилов.** Фамилията... Цит.съч., с.152.

[222] История на град Ямбол. Цит.съч., с.58.

[223] **К.Иречек.** Пътувания... цит.съч., с.754.

[224] **К.Иречек.** Българските... цит.съч., с.259.

[225] **Вл.и К.Шкорпил.**Цит.съч.,с.47.

[226] **С.Табаков.** Бележки за... цит.съч., с.634, както и: **С.Табаков.** Опит... цит.съч., с.228.

[227] **В.Златарски.** История... цит.съч., Т.3, с.562.

[228] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.218-219.

[229] **П.Петров.** Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил "За военните подвизи на известния чутовен протостратор". – ИИБИ, Т.6, 1956, с.566.

[230] **П.Коледаров.** Цит.съч., Т.2, с.77.

[231] **Д.Ангелов, Б.Чолпанов.** Цит.съч., с.128.

[232] **Кр.Гагова.** Средновековни... цит.съч., Т.1, с.21.

[233] **Кр.Гагова.** Тракия... цит.съч., с.187.

[234] ГИБИ. Т.10. Цит.изд., с.266.

[235] Пак там, 204.

[236] Поддържа се от **В.Златарски.** История... цит.съч., Т.3, с.562.

[237] Вж. бел.70 от Глава Трета.

[238] **П.Петров.** Цит.съч., с.566.

[239] В: **К.Иречек.** Пътувания... цит.съч., с.754. **К.Иречек.** Българските... цит.съч., с.259.

[240] **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.47.

[241] **Кр.Гагова.** Средновековни... цит.съч., с.21-22.

[242] ГИБИ. Т.10. Цит.изд., с.145.

[243] Една и съща е формата на името на крепостта, отбелязвана от Пахимер и Кантакузин (ГИБИ. Т.10. Цит.изд,. 204, 266).

[244] Гръцко-български речник. С., 1984, с.297.

[245] Подробности за източностаропланинската верига Гребенец вж. в географската характеристика от настоящия труд.

[246] По Кантакузин (ГИБИ. Т.10. Цит.изд., с. 266).

[247] Пак там, 204.

[248] През ранновизантийския период.

[249] ГИБИ. Т.10. Цит.изд,. с.145.

[250] Пак там.

[251] **Д.Момчилов.** Едно предположение за местонахождението на средновековната Ктения. – ИПр, 1991, № 6, с.35-40.

[252] Бозд уганите са въоръжение, известно по сведенията на хронистите Никита Хониат (ГИБИ. Т.11. Цит.изд., 21) и Георги Акрополит (ГИБИ, Т.8., цит.изд, 190) от XIII в. Никита Хониат пише за железни боздугани, а Акрополит отбелязва боздуганосци. В свое проучване **Л.Бобчева.** Въоръжението на българската войска от втората половина на IX век до падането на България под турско робство, – ВИСб, 1958, № 2, с.55, счита, че боздуганът се разпространява през XI и особено през XIII век. Последно изследване по проблема вж. **Ст.Витлянов.** Старобългарското въоръжение. По археологически данни от Плиска, Мадара и Велики Преслав. С., 1996.

[253] ГИБИ. Т.10. Цит.изд., с.142.

[254] От сведенията на Пахимер (ГИБИ. Т.10. Цит.изд. с.204).

[255] Съобщава Кантакузин (ГИБИ. Т.10. Цит.изд., с.255).

[256] Пак там, 266.

[257] Годината на сражението е по **Ив.Божилов.** Фамилията... цит.съч., с.152. На друго мнение е **П.Коледаров.** Цит.съч., Т.2., с.96, за който битката е пре 1332 г.

[258] Много подробни са описанията от Йоан Контакузин (ГИБИ. Т.10. Цит.изд., с.270-273), ценна информация поднася и Никифор Григора (ГИБИ. Т.11. Цит.изд., 162).

[259] Пак там, Т.10., 276.

[260] Отношение е изразил **Св.Георгиев.** Амедей VI Савойски – зеленият граф и походите му срещу черноморското ни крайбрежие. – БИБ, Т.4., С., 1929, с.92-93. Действията на рицарите са разгледани и от **Ст. Недев.** Походът на савойския граф Амедей VI до Цариград и нашето Черноморие през 1366-1367 г. – ВИСб., 1971, № 5, с.45-61; **Л.Горина.** Походът на граф Амедей VI Савойски против България. – ИПр., 1970, № 6, с.71-78.

[261] **Св.Георгиев.** Пак там., с.92-93.

[262] От резултатите от разкопките в Дебелт през 1980 г.

[263] Съхраняван в ИМ-Бургас. Обнародван е от: **V.Besevliev.** Средновековни надписи от Черноморието. – ИАИ, Т.XVII, С.,.1950, с.289-290.

[264] ГИБИ. Т.10. Цит.изд., с.142.

[265] **Ат.Попов.** Странджанско-Сакарският граничен район през Средновековието. – В: Странджанско-Сакарски сборник. С., 1980, с.73-84.

[266] Коментарът на мненията да се проследи за периода XI-XII век в настоящата глава.

[267] Откривани от местните жители. Във фонд "Нумизматика" на ИМ-Бургас се съхраняват монети: Византия от XIII век и латинска имитация.

[268] ИМ-Бургас, фонд Нумизматика, инв. № 2306, монета, датирана към 1331-1335 г.

[269] **Р.Калев.** Местността "Старите брести" в традиционната култура на Сунгурларе. – В: Сб.История и култура на Карнобатския край. Т.1. С., 1991, с.37-42.

[270] Последна публикация по локализацията на Грамени вж. **Кр.Гагова.** Тракия... цит.съч., с.157-158.

[271] **В.Аврамов.** Цит.съч., с.229-241.

[272] **К.Иречек.** Пътувания... цит.съч., с.754.

[273] **Д.Момчилов.** Едно предположение... цит.съч., с.35-39.

[274] Археологически материали се съхраняват в къща музей "П.Станев" в гр.Айтос.

[275] **Ж.дьо Вилардуен.** Цит.изд., с.124, 155. За наименованието на града вж. и aquila със съответните му значения (при всички тълкувания като орел) в : Латинско-български речник. С., 1980, с.59.

[276] ГИБИ. Т.10. Цит.изд., с.145.

[277] Пак там.

[278] Цитираното значение на името от бел.275.

[279] **Д.Ангелов, Б.Чолпанов.** Цит.съч., с.122-124.

[280] ГИБИ. Т.10. Цит.изд., с.266.

[281] Пак там, 267.

[282] **Д.Ангелов, Б. Чолпанов.** Цит.съч., с.140.

[283] **Л.Горина.** Цит.съч., с.77.

[284] **Й.Венедиков.** Историята на една война по сметките на един ковчежник. – Пролом, № 1, 1923, както и **Ст.Недев.** Походът... цит.съч., с.45-61.

[285] Според **П.Делирадев.** Цит.съч., с.64. На по-друго мнение е **П.Ников.** Турското... цит.съч., с.64.

[286] **К.Иречек.** Пътувания... цит.съч., с.816.

[287] Мнение на проучвателя на Айтоска крепост ст.н.с.д-р Ив.Йорданов, изразено в резултатите от разкопките.

[288] **П.Ников.** Турското... цит.съч., с.64.

[289] От проучванията на ст.н.с. д-р Ив.Йорданов.

[290] Археологически материали, съхранявани в къща музей "П.Станев", основно керамичен, както и монета на цар Константин Асен.

[291] **И.Йорданов, Д.Драганов.** Новооткрит моливдовул на Константин Дука Палеолог. – ИМЮБ, XIII, 1990, с.47-52.

[292] С благодарност към ст.н.с. д-р Ив.Йорданов за предоставената ми информация от необнародвания печат.

[293] ГИБИ. Т.11. Цит.изд., с. 162.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

РАННО ХРИСТИЯНСТВО И ЦЪРКОВНО РАЗВИТИЕ

Процесът на християнизацията в Североизточна Тракия не е стоял на вниманието на изследвачите като отделен проблем. В конкретния случай той представлява важен елемент от поселищното развитие и е в пряка връзка и с демографските процеси. Липсата на по-задълбочени изводи се дължи както на беглите изворови данни, така и на все още недостатъчните свидетелства от археологическите проучвания[1].

Началното проникване на християнството в района засега все още е забулено в неизвестност. Определено може да се счита, че след Миланския едикт от 313 година (тоест след като християнската религия придобива равни права с останалите религии) е нормално да се е пристъпило към по-интензивно разпространение на новата религия, съпътствано естествено и с изграждането на съответни култови сгради (храмове). Преки писмени източници за проникването и разпространението на християнството не са известни. Що се отнася до най-разпространения извор "Пътуването на св.Александър Римски през Тракия"[2], от страданието на св.Александър не се извличат конкретни данни за процесите на християнизация през III-IV век. Археологическите разкрития представляват най-пълния и точен източник на сведения.

Най-ранното култово християнско съоръжение се отнася към IV век. През 1994 година в град Карнобат бе проучена надгробна могила от римската епоха. Под могилния насип беше открито каменно съоръжение, определено от разкопвачите като параклис[3]. Именно този забележителен паметник на ранното християнство е обект на подробен анализ[4]. Надгробната могила е изградена на няколко етапа (кат. № 117). Първият и хронологически най-ранен етап е документиран от един детски гроб. Могилният насип над този гроб е обиколен от единичен ред камъни. По-късно в непосредствена близост до тази могила били извършени още две погребения, всички на деца, и оформен трети – символичен. Гробовете са вкопани в здравия терен и няма данни, че над тях е имало могилен насип. Такъв е издигнат едва след извършването на още едно, пак детско погребение (с изгаряне в стъпаловидна яма, вкопана в древното ниво в съседство с останалите гробове). Впоследствие насипът, покриващ и петте гроба, бил ограден с каменна крепида. Камъните са ломени, редени без спойка помежду си, като за устойчивост на отделни места помежду им са подпъхнати дребни камъчета. Редовете са пет, като в най-долния ред камъните са най-едри. В северната си половина каменният пръстен ляга върху дъгата на първия каменен кръг. След насипването на могилата и ограждането ѝ с пръстен от камъни, в близост до нея е извършено още едно, последно детско погребение. При последвалото по-късно строително изменение този гроб остава под основите (по-точно вдясно от предполагаемия вход) на споменатия параклис. Ориентацията му е от изток на запад. Околомогилното пространство и самият могилен насип са били обрасли с трева, когато е започнал градежът на параклиса. За целта в южна посока, до самата могила, е подготвена площадка от насипана направо върху тревата пръст, която била трамбована. При строителството били използвани камъните от крепидата, която е чувствително нарушена в северна посока. Новопостроената сграда има опростен план: едно правоъгълно помещение с размери: дължина 20.6 м и ширина – 3.01 м, което на изток преминава в необичайно издължена апсида с размери: дължина 1.40 м и ширина 1.00/0.70 м. Запазени са основите на постройката. Те са от два реда ломени камъни, редени без спойка помежду си с ясно оформено на места лице. Северното ѝ рамо лежи върху крепидата, чиито камъни са отчасти пренаредени, отчасти попълнени така, че да оформят стената, която остава малко по-високо от южната. Ориентацията на сградата е изток-запад, с отклонение от 12 градуса на юг. Не е възможно да се определи дали върху тези основи е имало дървена надстройка и покрив, но е сигурно, че по-късно сградата е била разрушена. За това свидетелстват разхвърляните в северна посока камъни. Целият комплекс е бил затрупан с насип, нарушен по-късно от яма, вкопана на около метър от параклиса (широка около 2 м). Анализирайки разкритията, може да се стигне до извода, че един езически обичай, какъвто е чупенето и депонирането на парчета от съдове и поръсването им с въглени, типичен за тракийската религиозна практика, е бил извършен тук пред един християнски символ. Очевидно е, че вътрешното пространство на тази култова сграда е изключително малко (1 м). Може да се предположи, че издигането ѝ на това необичайно място – до надгробна могила, не е в качеството ѝ на молитвен дом, а като мемориал. Разбира се, не може категорично да бъде отхвърлена връзката между построяването на сградата и оставащото в основата ѝ погребение, макар че между двете събития са изминали поне няколко месеца. Затова тук по-скоро може да се види една cela, отколкото реализирана идея за мартирион. По разкрития археологически материал датата на издигането на постройката клони към края на III – началните десетилетия на IV век. Причината за издигането на параклиса несъмнено трябва да се търси в приобщаването на семейството, погребвало своите членове в надгробната могила, към християнството. Един емоционален поглед към възрастта на погребаните и символичният гроб, за да бъде "излъгана" смъртта по езически обичай, би дал един от вероятните отговори за ориентацията на тази фамилия към християнското учение. Фактът, че по-късно параклисът е бил скрит под могилен насип, е в полза, че обръщането към християнската вяра е акт с временно значение, още повече че примерите за преплитане на езическа и християнска символика тук са многобройни. Възможни са обаче още два варианта за покриването на параклиса с могилен насип. Първият – да е предизвикан от нетърпимостта на населението към покръстените траки или пък от страха от репресии, каквито провинция Хемимонт преживява както преди, така и след Медиоланския едикт. Вторият – да е извършен при управлението на император Юлиан Отстъпник (Апостат), когато временно са възстановени старите езически култове. Аналогичен процес за разрушаване на езическо светилище, построяване на църква, нейното разрушаване при Юлиан Апостат (355-363 г.) и повторното възстановяване на църквата проследява при с.Чаталка и Д.Николов[5].

Едноапсидната, трикорабна базилика от "Градището" край с.Лозарево (кат. № 131) от V век е едно от най-ранните култови християнски съоръжения[6]. Прекратяването на археологическите проучвания на този обект ограничават възможността за по-цялостни и комплексни изводи относно протичащия процес на християнизация през V век.

Към следващия VI век се отнасят няколко раннохристиянски съоръжения. Най-значимото и интересно от тях[7] е мартирионът (мартириумът) в карнобатската крепост Маркели. Първоначално до момента на разкриване на толкова рядко срещащото се от такъв тип раннохристиянско свято място се предполагаше, че е баптистерий към изградената ранновизантийска базилика[8]. Проучванията през 1992 година, довели до разчистване на съоръжението и разкрили допълнителни архитектурни елементи от по-късни християнски култови сгради, окончателно установяват, че се отнася за раннохристиянски мартириум (кат. № 108)[9], чието начало е през VI век[10]. За широкото разпространение на такъв тип постройки през IV-VII век отбелязва А.Грабар, като се спира основно и на същността им[11]. Мартириумът се оказва в основата на развит върху него християнски култов комплекс, просъществувал няколко века. Ранновизантийската базилика в крепостта е от VI век и е изградена в пряка връзка с мартириума. Тя е триапсидна, трикорабна, изключително внушителна с размерите си[12]. Била е стенописвана, богато украсена с мраморна пластика (включително мраморен купел с монограм)[13]. Развитият синтрон в централната апсида, както и добре оформената гробна камера (вкопана в скалата, иззидана, покрита с плочи и с останки в нея от мраморна урна) и богатата, макар и недобре запазена стенописна украса – част от драперия в апсидата на същия кораб, подсказва изключително значим епископски обект от VI век. С голяма вероятност може да се допусне, че в мраморната урна в гробната камера (за съжаление унищожена още в древността) от VI век са били съхранявани мощите или на неизвестен за нас мъченик, пряко свързан с по-нататъшното функциониране на мартириума, или на виден епископ. По-логично и налагащо се е първото предположение.

Друг обект от VI век е ранновизантийската базилика в местността "Лива черква" край село Терзийско (кат. № 251) – на 5 км западно от селото. Проучвана е през 1991 година[14]. Разположена е на едноименното възвишение, на 1 км западно от мощната Терзийска крепост[15]. Непосредствено край базиликата – от западната ѝ страна, преминава "Катърджийският път", една от главните артерии към и от Върбишкия проход. В югоизточното подножие на хълма "Лива черква" протича "Градищенският дол". Северно пред хълма се простира част от местността "Юрта" (с интензивен поселищен живот в нея) (кат. № 248). От базиликата са проучени: олтарното пространство, източната част и западният край на базиликата. Тя е едноапсидна, трикорабна. В нея е развит двустъпален синтрон. Зидовете са с дебелина 0.80 м, изградени от големи обработвани камъни, споявани с бял хоросан. Ширините на двата кораба са: северен – 2.10 м и южен – 2.20 м. Дълбочината на апсидата е 3.45 м. Общата ширина на базиликата е 12.70 м, а само на вътрешното пространство – 11.10 м. Дължината е, както следва: 18.80 м, а на наоса – 13.75 м. Добре е запазено подово плочесто ниво. Базиликата е била първоначално с три входа, но впоследствие е претърпяла няколко преустройства. По многото въглени – сериозни следи от голям пожар, и пластове с натрошени керемиди (тип тегули) се съди за покривната конструкция, както и за насилственото разрушаване на храма. По архитектурното си изграждане и оскъдния керамичен материал базиликата е отнесена към ранновизантийския период в края на VI век.

Това са наличните археологически данни за началната фаза на християнизирането на тази част от Североизточна Тракия. Археологическите данни, изнесени дотук, свидетелстват за епископски средища, както на Карнобатската крепост, така и в района на Терзийската крепост (конкретно "Лива черква"). Категорично и ясно е разпореждането на император Зенон (474-491 г.) всеки град да има епископия: "... всеки град, който е или възстановен през предишните години, или пък не е бил град по-рано, но е обявен за такъв с императорско благоволение, да има на всяка цена отделен и собствен епископ, който да се грижи за църковните дела в града. Изобщо никому по какъвто и да било начин да не бъде позволявано дори и чрез императорска заповед да лишава който и да е град от правото на собствена епископия..."[16], отразено в Юстиниановия кодекс.

Като се вземат предвид и наличните старохристиянски паметници в: Сливен – старохристиянска базилика с кръщелна най-вероятно от V век в "Хисарлъка"[17] и Воден – раннохристиянски култов комплекс (от мартирион и базилика) от IV-V век[18], вече може да се добие представа за процеса на християнизация в Североизточна Тракия, чието начало е поставено явно още в началото на IV век.

Южно пред проходите с най-съществено значение е раннохристиянският култов комплекс в Карнобатската крепост Маркели. Той е и в основата на епископски център, като какъвто два века по-късно (средата на VIII век) се среща в изворите епископският град Маркели[19]. Храмовете и в Карнобатската крепост, и до Терзийската крепост (местността "Лива черква") са седалища на епископи, вътрешни центрове в Североизточна Тракия, стоящи в основата на разпространение на християнството като продължители от раннохристиянските процеси, регистрирани в четвърти век в съоръжението на могилата в град Карнобат. Тук изцяло се вписва и раннохристиянската базилика от Лозаревското Градище". Посочените храмове стоят в основата на изграждането на стройна църковна организация.

На раннохристиянските центрове в Североизточна Тракия основно се спира М.Ваклинова[20], а по-схематично – П.Сустал[21]. П.Сустал изразява скептицизъм по отношение на разпространението на християнството в Тракия (общо в Тракия) през II век, за III-IV век се спира на преследването на християните в главните градове Адрианополис, Филипополис, Бероя. За него периодът IV-VI век по отношение на християнството се изразява основно в построяването на много базилики (по-бавно в селските области). Това заключение на автора е в унисон с досегашните археологически разкрития. И при него не са ясно очертани обхватите и разграниченията на Хемимонт и Тракия. Малко по-пълно е представена митрополия Хемимонт, включваща митрополия Адрианопол с бившите епископства: Анхиало, Месемврия, Букелон, Булгарофигон, Дебелтос, Плотинополис, Нике, Пробатон, Скопелос, Созополис, Трарoбизис, Цоида. Според М.Ваклинова от VII век нататък митрополитският център на провинция Хемимонт (ос) простира властта си над епископиите: Агатополис, Анастасиуполис, Анхиалос, Бризис Букелон, Дебелтос, Голое, Карабос, Лима, Месамбрия, Нике, Плотинуполис, Проватон, Скопелос, Созополис, Тракобизис, Цуида[22]. В "Пътеводителят на Хиерокъл"[23], визиращ 527-528 година, в провинция Хемимонт са изброени: Адрианопол, Анхиало, Девелт, Плотинопол, Цоида. Пряко отношение има Цоида, град, локализиран в днешния сливенски "Хисарлък"[24]. В провинция Тракия Хиерокъл посочва: Филипопол, Вероя, Диоклетианопол, Севастопол, Диоспол[25]. От изброените градове Диоклетианопол се локализира в Хисаря[26], Диоспол – в района на днешния Ямбол[27]. Докато по време на Шестия Вселенски събор през 680 година във Филипополска митрополия в Епифаниевия (Псевдоепифаниевия) списък са включени три епископства: Диоклетианопол, Севастопол и Диоспол[28], то само след по-малко от един век те са вече седем. В средата на VIII век в Епархийски списък от времето на Исаврийската династия под ведомството на Филипополската митрополия и под нейна юрисдикция са епископиствата: Диоклетианопол, Севастопол, Диоспол, Маркели, Литопросон, Декастерон, Лебедос[29]. През VII и VIII век с оглед измененията, настъпили на север от Стара планина, Византия преминава към доразвиване на наличната църковна организация в земите в Североизточна Тракия. Увеличен е духовният елемент за християнизиране на наличното славянско население, за да се даде отпор и парализира езичеството на прабългарите[30]. Няма единомислие между изследвачите кога е осъществена тази църковна организация (или реорганизация – б.м., поради обстоятелството, че тук вече вероятно е имало такава изградена, но рухнала вследствие нашествията на българи и славяни), но определено се приема, че тя се свързва с управлението на Исаврийската династия – средата на VIII век[31]. Това датиране намира своята политическа обосновка с рязкото нарастване ролята на граничната Маркели до езическа България[32] и с голямо основание П.Мутафчиев предполага, че тогава там е учредена нова епископия[33]. Предположението изцяло съвпада с предложения по-горе сравнителен анализ на епископиите от Филипополска митрополия от втората половина на VII век (а дори и тези от първите десетилетия на VI век по Хиерокъл) – Шестия Вселенски събор и тези от времето на Исаврийската династия – средата на VIII век, където е първото споменаване на значимия духовен и стратегически обект Маркели. Раннохристиянските съоръжения след IV век (след съоръжението в надгробната могила в Карнобат), старохристиянската базилика в лозаревското "Градище", базиликата в местността "Лива черква" и най-вече мартириумът в Карнобатската крепост Маркели с византийската базилика и настъпилите там архитектурни изменения обосновават в завършен вид тезата за стройна църковна организация в Североизточна Тракия. Разположените близки раннохристиянски центрове – Сливенският "Хисарлък" и Воден, допълват картината. Непълнотата на изворовите данни не позволява точно да се реконструира разположението на Хемимонт и Тракия, дори нещо повече – редица автори определено считат, че споменаването на един или друг град (епископско средище) в съответните списъци – особено Епархийски списък от VIII век, е случайно и неточно. Сравнението обаче на градовете от VI век (по Хиерокъл) с тези от VII век (от Шестия Вселенски събор) и посочените в средата на VIII век (от Епархийските списъци) определено налага тенденцията, че провинция Тракия (Филипополска митрополия) обхваща градове (епископии) във вътрешността, докато паралелното сравняване на градовете от Хемимонт води до извода, че тази провинция обхваща градове покрай Адрианопол, южното черноморско крайбрежие и част от Източното Стара планиние, описвайки полупръстен. На този етап не може да се коментира включването на Голое като епископия в Хемимонтска епархия през XII век в епископските нотиции на Даррузес[34], предизвикващи съмнение с достоверността си. Поради това наличието на епископския център Голое в Североизточна Тракия е ограничено интерпретиран в историческата наука от П.Сустал, М.Ваклинова, Кр.Гагова[35].

Най-общо в ранновизантийския период (част от който е и времето на ранното християнство) до края на VII век археологическата картина на християнските храмове е следната: раннохристиянско съоръжение в района на Карнобат (кат. № 117) от IV век, старохристиянска базилика от Лозаревското "Градище" (кат. № 131) от V век, раннохристиянски мартириум и трикорабна ранновизантийска базилика в Карнобатската крепост Маркели (кат. № 108) от VI век, раннохристиянска трикорабна базилика от района на терзийската крепост Лардея (кат. № 251) от VI век, чиито наличия са категорично доказани. Към тях следва да се добавят храмовете, открити при изследванията на Ат.Караиванов, както следва: Две ранновизантийски църкви[36] в района на днешната гара Завет (кат. № 82, 83) под "Монастир баир"[37], както и църква от района на Лозарево, източно от местността "Градището" (кат. № 133), която по публикацията на проучвателя и анализа на изнесените там материали и тези, съхранявани в ИМ-Карнобат също може да се отнесе в ранновизантийския период[38]; беглите специфични архитектурни останки от култови сгради в местностите "Черковището" (кат. № 118) край село Климаш; "Маните" ("Черковището") край село Невестино (кат. № 151) и над село Лозенец (кат. № 135), които по досегашните археологически материали твърдо се отнасят в ранновизантийския период IV-VII век. Пак по наличните археологически материали могат да се имат предвид и евентуално съществувалите и функционирали храмове през: IV-VII или през XII-XIV век в района на село Везенково – в местността "Клисалтъ" (кат. № 24) и местността "Шестях църкви" – част от "Тепегьоза" (кат. № 23); IV-VII век или до XVIII век в района на село Зимен – в местността "Черковището" (кат. № 92). Не следва да се игнорират и регистрираните, но неконкретизирани средновековни църкви, както следва: в крепостта Русокастро (кат. № 182), в местността "Черковището" (кат. № 201) край село Скала и църквите в землището на село Съединение.

Тази археологическа картина и данните от наративните източници дават достатъчно основания за по-конкретна представа относно началото на християнизирането на тези земи и църковното им организиране.

През VII и VIII век с оглед измененията, настъпили на север от Стара планина, Византия преминава към доразвиване на наличната църковна организация в териториите главно в Североизточна Тракия. Докато по време на Шестия Вселенски събор през 680 година във Филипополска (Пловдивска) митрополия в Епифаниевия (Псевдоепифаниевия) списък са включени три епископства: Диоклетианопол, Севастопол и Диоспол[39], то само след по-малко от един век – в средата на VIII век – те са вече седем. В Епархийския списък от времето на Исаврийската династия в средата на VIII век под ведомството на Филипополска митрополия и под нейна юрисдикция са епископствата: Диоклетианопол, Севастопол, Диоспол, Маркели, Литопросон, Декастерон, Лебедос[40]. За осъществената от Византия църковна реорганизация (поради обстоятелството, че тук вече е имало изградена такава, рухнала вследствие нашествията на славяни и българи) няма единодействие между изследвачите кога точно е проведена, но определено се приема, че тя се свързва с управлението на Исаврийската династия[41]. Това датиране намира своята политическа обосновка с рязкото нарастване ролята на граничната Маркели до езическа България[42] и с голямо основание П.Мутафчиев предполага, че тогава там е учредена нова епископия[43]. Това предположение изцяло съвпада с предложения по-горе сравнителен анализ на епископиите от Филипополска митрополия от втората половина на VII век (Шестия Вселенски събор) и тези от времето на Исаврийската династия – средата на VIII век, където е първото отбелязване на това важно стратегическо и духовно средище. По същите причини е увеличен духовният елемент за християнизиране на наличното славянско население, за да се даде отпор и парализира езичеството на прабългарите[44].

С оглед на настъпилите политическо-териториални изменения в началото на IX век – успешните походи на Крум на юг от Балкана през 812 и 813 година и включването на Североизточна Тракия в обсега на българската държава, се стига до разбиването на изградената византийска църковна организация.

Кардиналните религиозни промени в българското общество след 60-те години на IX век налагат нов подход на българската държава. С цел християнизирането на българските територии – освен приемането на новата (за българите) религия се пристъпва и към изграждането на нови култови обекти – християнски храмове. В този процес не остава изолиран жизненият за българската държава регион южно пред източностаропланинските проходи. Старобългарското християнско присъствие тук е осезателно. Имат се предвид няколкото старобългарски храма от IX-X век. Между тях се открояват трикорабната, триапсидна българска църква от IX век в местността "Костадин чешма" (кат. № 43) на 2 км южно от Дебелт[45]. По печати на Борис-Михаил църквата е датирана през IX век. До началото на IX век Девелт като църковен център е част от провинция Хемимонт, подчинен на Адрианополския митрополит[46], след 812 година обаче той макар и временно е част от българската държава, за да се стигне след разбиването на византийската църковна реорганизация от VIII век до чисто българското духовно присъствие в Дебелт през втората половина на IX век – след 60-те години, материализирано чрез българската църква в местността "Костадин чешма". Недостатъчните изворови данни не позволяват засега да се осъществи задоволителен коментар относно участието на епископ от Девелт в т.н. лъжлив Фотиев събор през 879 година[47]. Последният факт поставя няколко въпроса: че Девелт вероятно в духовно отношение е под юрисдикцията на Византия – и то може би не само формално; че Дебелт в същото време е част от територията на българската държава; че църковната организация през средата на IX век в Североизточна Тракия изобщо не е разработвана.

В Карнобатската крепост (кат. № 108) Маркели са разчистени останки от църква, датирана в края на IX – началото на X век. Тя е еднокорабна, едноапсидна, с притвор. Изградена е върху руините на ранновизантийската базилика. Старобългарската църква е била стенописвана. Открива се мраморна пластика, аналогична на преславската. По керамичен материал – старобългарска керамика с врязана украса и сива с излъскани ивици, църквата се датира в края на IX – началото на X век[48]. Църквата следва да се обвърже с усвояването на района от българите, като предмостие на старобългарската християнска преславска култура на юг от Балкана. В същото време в изграждането и

върху по-ранен християнски комплекс определено се подчертава духовен континуитет, целящ да обхване и обвърже християнизацията тук изцяло в полза на интересите на българската държавна политика. Допълнителен аргумент, за да се разглежда Маркели като предмостие, е християнското присъствие чрез храма в местността "Костадин чешма" до Дебелт на българо-византийската граница. Считам, че по този начин българската държава се е стремяла да ограничава проникването на византийското духовно влияние на север.

Трети обект, отнасящ се към периода на Първото българско царство, е църква, намираща се в северозападния край на село Съединение (кат. № 236). Тя е проучена цялостно през есента на 1988 година[49]. Църковният храм е ориентиран сравнително точно изток-запад, с малко отклонение 10-15 градуса на югоизток. По план е еднокорабна с полукръгла апсида и притвор. Има външни размери: 13.6 м дължина и 5.6 м ширина. Вътрешната дължина на наоса е 7.8 м, а ширината му – 4.2 м. Притворът е с дължина 2.8 м. Наосът има само един вход – към притвора, който е широк 1.3 м. В наоса липсват данни за пиластри. Дъгата на апсидата е с ширина 2.04 м и дълбочина 1.2 м. Входът на притвора е също от запад с вероятна ширина от 1.6 м. В югозападната част на притвора основите са изцяло разрушени, поради което дължината на южната (дясна) страна на входа е възстановявана по леглата на зида. Зидовете на църквата са с дебелина 0.62-0.70 м, а максимално запазената им суперструкция е при северната стена на наоса от 0.40 м. Градежът е от ломени камъни, споявани с едрозърнест жълтеникав хоросан. Личи стремеж за подравняване на стените чрез обилно запълване на фугите с хоросан и груба обмазка. На места в наоса е запазена и подова хоросанова обмазка с дебелина 3 см, а в притвора дебелината ѝ е по-голяма – около 10 см. Върху нея са били положени каменни плочи, оформящи подовото пространство, които са извадени в миналото при разрушаването на сградата. Не са открити данни за керамопластична украса на църквата. Откриват се миниатюрни стенописни фрагменти, керамични фрагменти, шлака, детайли от отделни предмети. В една от ямите се открива керамика с врязана украса. Разкритата средновековна църква северозападно край село Съединение (кат. № 236) стои в групата на най-многобройните паметници от тип еднокорабни, едноапсидни църкви с притвор. Аналогична е на църквите в Плиска[50] и Момина крепост[51]. Еднокорабна църква № 6 в Плиска, датирана през IX век от Кр.Миятев[52], е базата за долната граница, която, допълнена от старобългарската керамика с врязана украса, отпраща строежа на храма в IX или X век. Църквата е построена върху по-старо селище и в непосредствена близост до по-ранен некропол. Продължава своето съществуване до XIV век.

След 60-те години на IX век българската държава провежда целенасочена политика за стабилизирането на новата религия по източностаропланинските проходи и южно пред тях.

На фона на общите проучвания и за вековете XI-XIV е възможно да се добие представа за аспекти на църковното развитие. Известни са данните на печата на епископа на Девелт за X-XI век[53], както и името на архиепископа на Девелт за времето 1186-1204 г.[54] Известно е, че Дебелт е присъединен към Византия при похода на Михаил Глава Тарханиот през 1263 г.[55] Определено бе, че на този етап е невъзможно да се коментира включването на Голое като епископия в Хемимонтска епархия през XII век в епископските нотиции на Даррузес[56], предизвикващи съмнение с достоверността си. Докато основателно следва да се приеме, че през XI-XII век (византийското владичество) тези земи са и елемент от византийската църковна организация, то как стоят в организационен принцип във втората половина на XIII век и през първите десетилетия на XIV век, може само да се предполага. Във време, когато Североизточна Тракия отново се превръща в арена на междуособни войни между България и Византия и следва честа смяна на териториалната принадлежност, е трудно да се приеме, че не е нарушена църковната организация или пък че изобщо ще съществува такава.

Възлово място заема импозантната средновековна църква от Карнобатската крепост Маркели (кат. № 108). Тя е трикорабна, триапсидна, кръстокуполна, чието начало се отнася през XI век[57]. Съдейки по стенописите, архитектурния тип и украсата, построяването става вероятно в края на XI век[58]. Изградена е върху и отчасти с материали от трите по-ранни християнски обекта. Храмът е внушителен с добре запазена суперструкция. Бил е богато стенописван, широко е използвана мраморна и керамична пластика, в централната и южната апсида има сцени с графитни рисунки[59]. Част от наоса, притвора и южния кораб в периода XI-XIII век са използвани за погребения. Около храма се оформя втори пласт в некропола, строи се пристройка – параклис[60].

Църквата е унищожена заедно с крепостта най-вероятно в началото на XIII век.

Все в този период действат църквите в района на село Съединение: тази в северозападния край (кат. № 236) и в местността "Клисе ери" (кат. № 235). Последната е била бегло проучвана от Ат.Игнатиев[61], но бе обект на почти цялостно археологическо проучване през пролетта на 1989 година. Разкрити са наос и вход към притвора. Църквата е еднокорабна, едноапсидна и има следните размери: дължина на наоса 6.05 м и ширина 3.70 м. Дебелината на северния зид е 0.70 м, а на южния – 1 м. Най-добре запазена височина в суперструкция наосът има в северозападния ъгъл, където достига до 1 м. Олтарното пространство е с дълбочина от 0.75 м и ширина от 1.35 м. Апсидата е тристенна, с размери по 0.80 м в крайните части и 1.10 м в средата. Дебелината на зида на апсидата варира между 0.60 и 0.85 м. По северната стена на наоса от северозападния ъгъл, с дължина 4.50 м, има цокъл, запазен в долната си част. Съхранената част от южната стена е дълга 3.65 м, като по протежение на 2.50 м е с допълнително уширение от 0.27 м, изпълняващо конструктивна роля. Входът между наоса и притвора е широк 0.90 м, а страничните зидове са по 1.45 м дълги и 0.60 м дебели. На места има следи от хоросанова обмазка. Открити са тегули, части от питуси, гвоздеи, множество въглени, ще запазени миниатюрни стенописни фрагменти. По керамичния материал църквата се датира най-общо X-XV век. В района около църквата в местността "Клисе ери" има средновековно селище от ранновизантийския период IV-VII век и периода на Второто българско царство XII-XIV век (кат. № 229).

През XI-XIV век продължава да действа и църквата в северозападния край на село Съединение (кат. № 236). Археологическите материали (битова керамика – фрагменти от гърнета, стомни с плоски дъна и украса от излъскани ивици по стените; фрагменти от сграфито-керамика от XII-XIV век, покрити с бледожълта глазура и с развита върху тях геометрична и растителна украса; византийска златна монета на императорите Андроник II и Андроник III)[62] сочат съществуване най-вероятно до края на XIV век. Тя е в пряка връзка със селище край нея (кат. № 230) с регистриран непрекъснат поселищен живот IV-XIV век.

Наличието на поселищен живот в селищата (кат. № 229, 230), в крепостта "Малкото кале" (кат. № 139) и "Манастира" (кат. № 227), селището под крепостта "Манастира" (кат. № 233), селището в местността "Манастира" (кат. № 142), както и най-вече археологическите материали и резултати от двете църкви (кат. № 235, 236), особено наличието на голямо количество въглени, показват унищожаването на двата храма в края на XIV век, вероятно свързано с нашествието на турците, а за църквата "Клисе ери" (кат. № 235) може би и малко по-късно – в началото на XV век.

В известен смисъл допълнение към експонираната картина на църковен живот биха могли да бъдат и средновековната църква от XI-XIV век от местността "Беклемето" (кат. № 207) от района на село Славянци и тази от XII-XIV век от местността "Назарата" (кат. № 40) край село Грозден, и съоръжението в местността "Манастира" (кат. № 142) от XII-XIV век край село Люляково. Напълно възможно е църквата в местността "Клисалтъ" (кат. № 24) край село Везенково (съществувала по археологически свидетелства през IV-VII и XII-XIV век) заедно със съседни църкви (вж. кат. № 23) да действа и през периода на Второто българско царство в този изявен средновековен комплекс. Поне от досега наличните църковни обекти в Русокастренската крепост (кат. № 182), местността "Черковището" (кат. № 201) край село Скала и тези край село Съединение, недатирани категорично, също може да се предположи, че част от тях са действали през посочения период XI-XIV век.

Ако не всички, сигурно по-голямата част от действащите средновековни християнски храмове през втората половина на XIV век споделят съдбата на църквата край село Съединение (кат. № 236), тоест те са унищожени от турското настъпление.

Макар и с ограничени данни е възможно да се постави началото на изследването на църковния процес в част от територията на Североизточна Тракия. По-добре се очертава първият период – разпространението на християнството, докато в следващите има преливане, особено след XI век. Нови данни (основно материални), анализ на писмените извори и мненията на изследователите ще позволят разширяване картината на този процес.

БЕЛЕЖКИ

[1] По този въпрос отношение са изразили **М.Ваклинова.** Раннохристиянски центрове в Североизточна Тракия. – В: Сб.Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV век. София-Сливен, 1993, с.58-72; **Ц.Дражева.** Средновековните християнски храмове по южното Черноморско крайбрежие и Североизточна Тракия и тяхната роля в развитието на християнската култура (IV-XV век). – Втори симпозиум "Християнската духовна и материална култура в България от античността до наши дни". 30-31 май, Бургас, 1995, с.31; **Д.Момчилов.** Средновековни християнски храмове в Карнобатския край. – Втори симпозиум "Християнската духовна и материална култура...", Бургас, 1995, с.32-33. Отделни автори ще бъдат отбелязани в хода на анализа.

[2] **Д.Димитров.** Пътуването на Св.Александра Римски през Тракия. – ИБАИ, VIII, 1934, с.116-161.

[3] При разкопки през есента на 1994 година колектив в състав: ст.н.с. Румяна Георгиева (Институт по тракология при БАН), Д.Момчилов – ИМ-Карнобат. В разкопките участва и колегата Константин Господинов от ИМ-Бургас.

[4] Доклад на тема: **R.Georgieva, D.Momchilov.** Un monument paleo-cretien unique de la cote Sud-Pontique. First international pontic congress. Varna, Bulgaria. 6-9 september 1997.

[5] **Д.Николов.** Тракийската вила при село Чаталка, Старозагорски окръг. – В: Разкопки и проучвания, кн. XI, С., 1984, с.28-29, с.50.

[6] **Цоня Дражева.** "Разкопки на местността "Градището" край село Лозарево". – АОР за периода 1990-1991 г.

[7] Долната част на мартириума е вкопана в скала. Представлява четириъгълник с екседра от източната страна и две стълбища от север и юг. Запазени са стъпките на четири носещи стълба. Близко раннохристиянско съоръжение с типологичен архитектурен план има открито южно от град Смолян (експониран фотос в експозицията на музея и по информация от г-н Никола Дамянов).

[8] По-пълни данни в поредицата АОР за периода 1990-1992 г. За двете възможни тълкувания на незавършения тогава обект, а именно баптистерий или мартирий вж. **Ж.Аладжов.** Крепостта Маркели – някои стратиграфски и хронологически бележки. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия... цит.съч., с.121.

[9] Окончателно определен като мартирий от проф.Ст.Бояджиев, дал и ценни препоръки на колектива, проучващ крепостта и комплекса, за което му изказвам сърдечната си благодарност.

[10] Датировка на колектива, проучващ комплекса. Проф. Ст.Бояджиев изтегля долната граница на раннохристиянския мартирий към IV век.

[11] Подробно за този тип съоръжения вж. **А.Грабар.** Българските черкви – гробници. – В: Избрани съчинения. Т.1., С., 1982, с.39-42, където авторът убедително доказва, че този тип паметници са разпространени както през IV, така и през следващите векове и до VII век.

[12] АОР за периода 1990-1992 година частично и от : **Ж.Аладжов.** Крепостта Маркели... цит.съч.; и **Д.Момчилов.** Средновековни християнски храмове... цит.доклад, с.32-33.

[13] В стил "Константиновият кръст", появил се в VI век, но основно се разпространява след IX-X век. Среща се изключително сред новопокръстени или християнизиращи се народи. Вж. **П.Георгиев.** Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993, с.103. Символичното значение на този кръст и неговата ранна датировка през VI век, съвпадаща с датирането на раннохристиянското съоръжение в крепостта (мартириума), определено обвързвам с началото на християнството тук.

[14] Чрез направление "Култура" на Община-Сунгурларе се проведоха со дажни проучвания на ранновизантийската базилика "Лива черква" от Д.Мо чилов (ИМ-Карнобат) и на средновековен некропол в местността "Юрта" и Б.Петрунова (АИМ при БАН). В разкопките взе участие ст.н.с.д-р Ж.Ал жов (АИМ при БАН).

[15] Отъждествявана в историческата наука с Лардея. Вж. **Д.Момчилов.** Зн чение и местонахождение на средновековната крепост Лардея. – ИПр, 19 № 4, с.58-64. Резултатите от проучванията в местността "Лива черква" са оп вестени от: **Д.Момчилов.** Средновековни християнски храмове... цит.докл с.32-33.

[16] ГИБИ. Т.2., С., 1958, 21.

[17] **И.Щерева.** Приноси към историята на Сливен. – В: Сб. Североизто Тракия и... цит.съч., с.14-15.

[18] **Н.Танчева-Василева.** Раннохристиянски култов комплекс при с.Вод – В: Сб.Североизточна Тракия... цит.съч., с.73-91.

[19] ГИБИ. Т.6., С., 1960, 196.

[20] Главно: **М.Ваклинова.** Раннохристиянски центрове в Североизто Тракия. – В: Сб. Североизточна Тракия... цит.съч., с.58-72; по отделни пр блеми вж. **И.Щерева.** Цит.съч.; **Н.Танчева-Василева.** Цит.съч.; **Ц.Драже** Цит.съч.; **Д.Момчилов.** Средновековни християнски... цит.съч.

[21] **P.Soustal.** Tabula imeprii Byzantini 6. Thrakien (Thrake, Rodope u Haimimontos). Wien, 1991, 125.

[22] **М.Ваклинова.** Цит.съч., с.61.

[23] ГИБИ. Т.2., С., 1958, с. 89.

[24] **И.Щерева.** Цит.съч. и посочената литература, основно: **В.Велко** ΕΜΠΟΡΙΑ ΤΟΥDAZ новооткрито селище в провинция Тракия. – Археол гия, 1982, кн.3-4, с.40-42; **И.Щерева.** Туида – Цоида – Сливен. С., 1990. Цоид е отбелязан освен от Хиерокъл (вж. бел.23 и цит.извор) и от Прокопий (ГИБ Т.2. Цит.изд., 177).

[25] ГИБИ. Т.2. Цит.изд.,с. 89.

[26] **К.Маджаров.** Диоклецианопол. Т.1., С., 1993, с.6-12.

[27] **В.Велков.** Кой е град Диосполис? – В: Сб.Североизточна Тракия цит.съч., с.24-30, последно изследване по проблема и посочената там литер тура.

[28] ГИБИ. Т.3., С., 1960, с.188.

[29] Пак там, 196.

[30] **Д.Цухлев.** История на българската църква. I период 864-1186. С., 19 с.77.

[31] Пак там. Такова е мнението и на: **П.Мутафчиев.** Към църковно-истор ческата география на Пловдивско. – В: Избрани произведения. Т.2., С., 19 с.213-214; **В.Тъпкова-Заимова.** Епархийски списъци от VII-VIII в. – ГИБ Т.3. Цит.изд., с. 185.

[32] Отнася се за поредицата военни конфликти между България и Визант до граничната Маркели: през 756 г. (между Константин V Копроним и нех); през 792 година (между Контастин VI и Кардам); събитията при похо на Никифор I Геник в 811 година.

[33] **П.Мутафчиев.** Цит.съч., с.214.

[34] По: **P.Soustal.** Op.cit., 27; **Кр.Гагова.** Тракия през Българското Средновековие. С., 1995, с.157.

[35] **P.Soustal.** Op.cit., 271; **М.Ваклинова.** Цит.съч., с.61; **Кр.Гагова,** Цит.съч., с.20-25.

[36] От ранновизантийския материал в района на крепостта (кат. № 79) и селището (кат. № 81).

[37] **Ат.Игнатиев.** Една археологическа екскурзия. – ИБАИ V, 1928-1929, с.360.

[38] **Ат.Игнатиев.** Градището при с.Комарево, Карнобадско. – ИБАИ 1, 1921-1922, с.206-215; както и материалите от археологическото проучване на обекти, съхранявани във фонд "Археология" на ИМ-Карнобат.

[39] ГИБИ. Т.3. Цит.изд., с.188.

[40] Пак там, 196.

[41] Вж. литературата в бел.31.

[42] Вж. обосновката в бел.32.

[43] **П.Мутафчиев.** Цит.съч., с.214.

[44] **Д.Цухлев.** Цит.съч., с.77.

[45] **Ст.Дамянов.** Археологически открития в Дебелт. – Море, 1982, № 1, с.241; **Ив.Йорданов.** Печатите на комеркиарията Девелт. – С., 1992, 2, ППр, с.21.

[46] **Ив.Йорданов.** Пак там.

[47] Пак там.

[48] Отделни сведения вж. в: АОР за 1991 и 1992 година, както и: **Ж.Аладжов.** Цит.съч., с.122; **Д.Момчилов.** Средновековни християнски храмове... цит.съч., с.32-33.

[49] Резултатите са обнародвани от: **Д.Момчилов, Ц.Дражева.** Средновековна еднокорабна църква край с.Съединение, Сунгурларско. – Духовна култура, 1990, № 5, с.27-30.

[50] Вж. **Кр.Миятев.** Архитектурата на средновековна България. С., 1962, с.196. Обобщаващо изследване с детайлно проследяване на еднокорабните църкви и приложена литература.вж. в: **Н.Чанева-Дечевска.** Църковната архитектура в България през XI-XIV век. С., 1988, с.301.

[51] **Я.Николова, Н.Ангелов.** Средновековна църква в югозападния склон на Момина крепост в Търново.- ИОМВТ, 1964, № 2, с.30.

[52] **Кр.Миятев.** Цит.съч., с.121 (обр.133).

[53] **Ив.Йорданов.** Цит.съч., с.21.

[54] Пак там.

[55] ГИБИ. Т.10., С., 1980, с.142.

[56] Вж. литературата в бел.34 от настоящата глава.

[57] АОР за 1991 и 1992 г., както и: **Ж.Аладжов.** Цит.съч., с.123; **Д.Момчилов.** Средновековни християнски храмове... цит.съч., с.32-33.

[58] **Ж.Аладжов.** Пак там.

[59] **Ц.Дражева.** Рисунки-графити от средновековната църква в крепостта Маркели край гр.Карнобат. – В: Марица-изток. Археологически проучвания. II, С., 1994, с.241-246.

[60] **Ж.Аладжов.** Цит.съч., с.123.

[61] **Ат.Игнатиев.** Една... цит.съч., с.360-362.

[62] **Т.Герасимов.** Антични и средновековни монети в България. С, 1975, с.12, където авторът е посочил идентична монета. На лицевата част добре личат трите фигури – на коленичилите императори Андроник II и Андроник III от двете страни на Христос, а реверсът е значително повреден, но се вижда фигура и част от зъбер. Тези монети Т.Герасимов (цит.съч., с.123) затваря хронологически между 1325-1328 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Комплексните данни позволяват добре да се разграничат особеностите на пътната и селищната система и частично да се проследи църковното развитие през отделните исторически периоди.

За ранновизантийския период (IV-VII век) характерен белег е изключителната плътност на населеност. Тя се изразява в наличието на многобройни селища, крепости, градове. Географските дадености и гъстотата на населеност обуславят широко развита пътна мрежа. Меридионалните пътища свързват главните пунктове по направлението Константинопол – Адрианопол – Източностаропланинските проходи – река Дунав. Паралелните пътища свързват морските градове с вътрешността на Тракия. Към края на V и особено през VI век (най-вече Юстиниан I) са изградени най-много укрепителни съоръжения – крепости и преградни стени. Солидно са охранявани подстъпите на всички източностаропланински проходи. Най-добре защитен, а това означава и най-използван, е Ришкият с неговите две проходими теснини. Християнизацията на района намира своя завършен израз чрез няколко значими раннохристиянски култови обекта и локализирането на епископски седалища от провинциите Хемимонт и Тракия. Сериозни разрушения на крепости, селища и храмове съпътстват новите етнико-политически промени от края на VI и началото на VII век. Процесът вероятно е продължавал и след създаването на българската държава.

През VII-X век Североизточна Тракия се превръща в зона, жизнено важна за България и плацдарм за Византия. Тежките и разорителни войни я преобразуват в буферна военна зона и за около два века създават демографски вакуум. За времето 681-812 година (813 г.) българо-византийската граница минава по южните части на същинска Източна Стара планина. Едва след походите на Крум до Дебелт и Месемврия земите пред източностаропланинските проходи са присъединени към Българската държава. Поради изтъкнатите причини поселищното развитие е ограничено в сравнение с ранновизантийския период. Въпреки особената ситуация продължава съществуването на отделни селища и крепости, тоест наблюдава се приемственост по място. Част от старите ранновизантийски укрепления са преизползвани от българите, като някои от тях са и допълнително укрепявани. В общи линии се запазват главните меридионални и някои паралелни пътища. Меридионалните пътища, свързващи Константинопол и Адрианопол със столиците Плиска и Преслав и на север с река Дунав, придобиват ново значение. Докато за IV-VII век те са само част от пътищата, свързващи византийската столица с някои главни градове и река Дунав на север през Източна Стара планина, то за Първото българско царство те са главните комуникации между столиците на двете държави. През VII-X век има известно "свиване" на пътно-комуникативната система. Анализът на археологическите обекти, сравнен с изворовите данни и приложен към географските дадености, дава възможност с голяма вероятност да се определи местоположението на средновековните клисури Верегава и Сидера. Двата известни прохода са били две от разклоненията на днешния Ришки проход. След няколкогодишните археологически разкопки са получени резултати, подкрепящи отъждествяването на Карнобатската крепост със значимия средновековен център Маркели, заемащ възлова роля в българо-византийските отношения от втората половина на VIII и началото на IX век. В първите десетилетия от съществуването на българската държава са изграждани като част от нейната отбранителна концепция крупните преградни съоръжения в двете основни клисури на Ришкия проход по река Железна и край село Рупча. Археологическите проучвания на окопа "Еркесия" и грандиозните землени съоръжения на Карнобатската крепост Маркели категорично отнасят тези строежи към началото на IX век. Разглеждана като единно цяло в коментирания район, укрепителната система по билото на Източна Стара планина и южно пред нея е много по ограничена спрямо по-предния период. Разчитало се е на усилени и новоизграждани обекти във възлови проходни места, съчетано и с известна промяна на някои пътни трасета. Най-мащабно са укрепявани теснините по протежението на Ришкия проход, безспорно най-използваният и през тези векове. По-ограничено, главно поради географските си дадености (значително по-трудното преодоляване), е укрепяван Върбишкият проход и неговите разклонения. През IX век, особено през втората му половина, старобългарското християнско присъствие тук е осезателно, като християнизацията е обвързана изцяло в полза на интересите на българската държавна политика. Формира се предмостие на старобългарска християнска преславска култура на юг от Балкана, целяща да ограничи проникването на византийското духовно влияние на север.

През 70-те години на X век тези земи са завоювани от Византия и повече от два века остават под нейно владичество. Периодът XI-XII век е характерен най-вече с няколко смутни десетилетия, свързани с нахлуването на печенеги и кумани. Интензивно тогава е използван проходът Сидера. С политическо, военно и стопанско значение се открояват град Голое, локализиран след археологически изследвания в големия средновековен комплекс край село Съединение. От изворови данни са известни и градовете Аетос, Русокастро, Лардея, Маркели, Дямпол. Запазва се функционалността на пътищата. Ограничено е поселищното развитие, регистрираните археологически обекти са далеч по-малко в сравнение с по-предните периоди, както и спрямо следващия – Второто българско царство. Трикорабната, триапсидна, кръстокуполна църква в Карнобатската крепост Маркели е най-импозантният християнски храм.

След издигането на Търновград за столица ролята на проучваната територия от първостепенна по значимост за VII-X век, за периода на Второто българско царство се превръща във второстепенна. Независимо от това е отбелязан интензивен поселищен живот, съпроводен със засилено крепостно строителство. Важна политическа и военна роля заемат средновековните градове Аетос, Росокастро, Дямпол, Лардея. Функционират селищните комплекси край селата Съединение и Везенково. Маркирани са средновековни християнски храмове. Независимо от принадлежността си в даден момент към Византия тези земи запазват българския си характер.

Около 60 – 80-те години на XIV век териториите, заключени между "Еркесията" на юг и посочените проходи на север и включените в тях градове и селища, попадат в обсега на турската експанзия.

КАТАЛОГ

АВРАМОВ (МОКРЕН), КОТЕЛСКО

1. Крепост в местността "Кале дереси"

Крепостта е разположена на 2 км североизточно от селото, от източната страна на Мокренския проход. Издигната е от южната страна на Стидовска планина и е на една линия със следните крепости: Новоселската на запад и на изток – Скаленските "Хисар гьол" и "Градището" и двете крепости над село Славянци. Крепостта има добра видимост на юг към Марашката крепост и Марашкия проход. Известна е на местното население като "Кале дереси". Крепостта е със следните размери: северна стена с дължина 15 м; източна – 30 м, като в югоизточна посока е дълга още 20 м; южна стена – около 30 м и продължава като югозападна 10 м; западна – с дължина 25 м; северозападна – също 25 м. Южната крепостна стена е развита върху скала. Градежът е от груби, ломени камъни, спояване с бял хоросан. Опасана е от изток и запад от долове, от които особено стръмен и пълен с вода е източният. Крепостта заема обща площ около 3-4 декара. Южно под нея е селището в местността "Лозята". Крепостта "Кале дереси" е вероятно от периода на Второто българско царство.

Обхождана през 1991 година.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Поселищното развитие в Карнобатския край през XV-XIX век по археологически данни. – В: Сб.История... Т.3., с.69.

2.Селище в местността "Лозята"

На 1 км източно и продължава. Откриват се следи от градежи, строителна керамика в големи количества. Заема площ около 200 декара в обработваеми земи. Открито селище. Средновековно.

Обхождано през 1991 г.

Необнародвано.

АЙТОС

3. Крепост

В централната част на града. Правоъгълна форма и площ от около 5.5 декара. От ранновизантийския период.

Л-ра: **Ив.Карайотов.** Разкопки в центъра на Айтос. XVII Национална археологическа конференция 27-30.V.1973 г. Нова Загора. С., 1973; **P.Soustal.** Tabula imperii Byzantini 6. Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos) Wien, 1991, 167-168.

4. Крепост в местността "Хисар баир"

Крепостта е разположена на 1.5 км северозападно от западната страна на Айтоския проход върху Карнобатска планина. На една линия е с крепостите край Карагеоргиево, Тополица и Зимен, всички издигнати по южната страна на Карнобатската планина. Айтоската крепост има изключителна видимост на юг към Айтоското поле, Карановската крепост и укреплението край с.Малка поляна. Крепостта е наричана от местното население "Орлов град", "Градището". Тя има неправилна форма, наподобяваща триъгълник, обърнат с острия ъгъл на север. В източната ѝ част е разчистено водохранилище. При разкопки са датирани два строителни периода: III-VI и XIII-XIV век. Монети от V-VI век, екзагия от V-VI век, керамика с гребенчата украса отнасят използването на крепостта в ранновизантийския период. Регистрирани са монети от XIII-XIV век. По повърхността в изобилие се открива керамика тип графито. Разкритите при разкопки части: от крепостна стена, от ъглова кула и от правоъгълна кула, се датират към XIII-XIV век.

По изворови сведения това е средновековният град Аетос. Извори: **Ж. дьо Вилардуен.** Завладяването на Константинопол. С., 1985, 124, 155; Ал-Идриси (**Б.Недков.** България и съседните ѝ земи през XII век според Идриси. С., 1960, 85); Мануил Фил (ГИБИ. Т.10, 145); Йоан Кантакузин (ГИБИ. Т.10, 266-267).

Л-ра: **К.Иречек.** Пътувания по България. С., 1974, с.815-816; **Вл. и К.Шкорпил.** Някои бележки върху археологическите и историческите изседвания в Тракия. Пловдив, 1885, с.53; **К.Шкорпил.** Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – БИБ. Т.2, 1929, год. II, с.97; **Ив.Йорданов.** Проучвания на крепостта "Хисаря" край град Айтос. – АОР за 1987 г., с.184-185; **П.Делирадев.** Принос към историческата география на Тракия. С., 1953, Т.1., 66-67; **Й.Венедиков.** Историята на една война по сметките на един ковчежник. – Пролом, кн.1, 1923; **П.Ников.** Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – ИИД, кн.7-8, 1928, с.64; **Л.Горина.** Походът на граф Амедей VI Савойски против България. – ИПр, 1970, № 6, с.77; **Ст.Недев.** Походът на савойския граф Амедей VI до Цариград и нашето Черноморие през 1366-1367 г. – ВИСб, 1971, № 5, с.45-61; **Д.Ангелов, Б.Чолпанов.** Българска военна история от втората четвърт на X век до втората половина на XV век. С., 1989, с.122, 124, 140; **P.Soustal.** Op.cit., 167-168; **Кр.Гагова.** Тракия през българското средновековие. С., 1995, с.126.

5. Селище в местността "Паспалата"

Намира се северно над град Айтос, от западната страна на Айтоски проход. Разположено е по южните склонове на "Хисар баир". Открито селище. Преобладават материали от къснoантичния и ранновизантийския период, съхранявани в музейната сбирка "Петър Станев" в град Айтос: инв. № 1389 (корниз), 1390 (корниз), 1391 (водопроводни тръби), 1392 (хромел), 1393 (лакримарий), 1394 (лампа), 1395 (корниз), 1400 (ваза), 1567 (статуетка), 1575 (тежести за стан), 1385 (колонка), 1386 (база), 1387 (база), 1388 (похлупак), 1395 (корниз), 1399 (съд), 93 (водопроводна тръба), неинвентарни находки, както и много керамични материали от Първото българско царство – чаша, покрита с глазура, и фрагменти с врязана украса. По наличните археологически материали селището е съществувало в ранновизантийския период, както и през IX-X век.

Необнародвано.

6. Селище в местността "Старото селище"

Намира се северно над град Айтос, от западната страна на Айтоски проход. Открито селище с регистрирана старобългарска керамика, датирана към X-XI век.

Необнародвано.

7. Селище в централната част на град Айтос

Разположено е около сградата на АПК и откритата крепост в централната част на града. Ранновизантийска керамика, включително и с гребенчата украса, както и керамични фрагменти от старобългарски съдове от IX-X век.

Необнародвано.

АСПАРУХОВО (ЯНЪК БАЛАБАНЛИЙ), КАРНОБАТСКО

8. Селище в местността "Дядовото Кънчево кладенче"

Северно край селото. Открито селище. Днес – обработваеми площи. Ранновизантийска фрагментирана керамика, включително и с гребенчата украса, и анонимна византийска монета. Съществувало със сигурност през ранновизантийския период (V-VII в.)

Обхождано през 1988 г.

Необнародвано.

9. Селище в местността "Лъджата"

На 5 км северно. Открито селище. Разположено е в обработваеми площи. Керамика от късната античност (III-IV в.) и ранновизантийския период до VII век.

Обхождано през 1988 г.

Л-ра: **Ц.Дражева, Д.Момчилов.** Обхождания в Карнобатска община през 1988 г. – В: АОР през 1988, с.59; **P.Soustal,** Op.cit., 184.

БЕРОНОВО (ИСУПЛИЙ), СУНГУРЛАРСКО

10. Селище в местността "Юртлука"

Южно от селото. Заема площ около 5-6 декара. В северния край протича река. Днес – обработваеми площи. Ранновизантийска керамика (V-VII в.)

Обхождано през 1987 г.

Необнародвано.

БИЛКА (ЧИФЛИК МАХЛЕ), АЙТОСКО

11. Преградна стена

Срещу устието на река Кривица (Балабан дере), на левия бряг на река Луда Камчия. Антична преградна стена.

Л-ра: **K.Skorpil.** Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров. Част I – Byzantinoslavica, II, 1930, 2, с.13.

БОСИЛКОВО, СУНГУРЛАРСКО

12. Средновековен път

Северозападно. Известен като "Каменния път" ("Калдъръма"). На места личащо улиевидно трасе.

Л-ра: **Ил.Георгиев.** Военни пътища и преградни съоръжения в Ришкия проход. – ВИСб., 1993, кн.2, с.10.

ВЕЗЕНКОВО (КАДЪРФАКЛИЙ), СУНГУРЛАРСКО

13. Крепост "Голямото кале" ("Карадаа кале", "Калето")

На 4.2 км север-северозападно. Застроена е от източната страна на Върбишкия проход в западното начало на Върбишка планина, на най-доминиращия връх в района – Калето – 899 м. Върхът е остър и скалист. Има великолепна зрителна връзка на юг, югозапад, запад, изток, североизток и отчасти на север. На запад има добра видимост с укреплението "Кара су калеси" в землището на село Садово, както и местността "Стражко поле" на запад-югозапад (между селата Мокрен и Ново село); на северозапад – с района на местността "Писаница" (през която е преминавал стар път); на север – видимостта е ограничена, но има идеална зрителна връзка със "Завой кале"; на североизток – добра видимост с "Руспу Хисар", а в дълбочина – с основните височини по Ришкия проход (по които има изграждани преградни съоръжения) – "Тауkчията", "Дебелец", "Стайовца"; на изток – доминиращ поглед по долината на река Луда Камчия в участъка между днешните села Манолич-Подвис, като има пряка зрителна връзка с крепостите: до с.Манолич, над с.Подвис, Прилепската, още по на изток – с крепостта "Кайряка" над с.Съединение, както и с връх "Яйла". Везенковската крепост "Голямото кале" е въобще една от крепостите с най-внушително местоположение. От запад липсва крепостна стена, защото там върхът е отвесен. Южната стена е с ориентация изток-запад. Днес е вече силно обрасла. От нея най-добре се чувства внушителността на обекта. Дълга е 30 метра. Източната крепостна стена (обр.39) е най-добре запазената – с дължина от 48 м и дебелина 2.10 м. На края е разположен входът, добре личащ и частично запазен, с ширина 2.60 м. Височината на източната крепостна стена в отделни участъци достига до 2.20 м. В северозападния си край завършва с четириъгълна кула с дебелина на стените от 2.30 м. Оттук започва северната стена, ориентирана много точно изток-запад и дълга 26 м, като само в пъвите 16 м има суперструкция над околния терен. Пред нея на около 30 м има останки от външна стена с дължина около 40 м, която преминава в източна. Всъщност крепостта е опасана от три страни от втори външен крепостен пояс – от запад, изток и юг (до пропастта). Може да се предполага наличието на междинна източна стена или вал. Запазеният градеж е: лице от обработвани камъни, пълнеж – ломени, споявани с бял и червен хоросан. Крепостта е имала добро водоснабдяване – източно под нея има извор, слагащ началото на рекичката "Сър карълдъ". В голямо количество е регистрирана ранновизантийска керамика (обр.40) от IV-VII век, монети от VI век, старобългарска керамика с врязана украса от IX-XI век, като в местната училищна сбирка има запазен старобългарски съд.

Обхождана през 1983, 1985, 1994 г.

Л-ра: **К.Иречек.** Пътувания... с.796; Вл. и К.Шкорпил. Някои... с.52; **К.Шкорпил.** Старобългарската... с.101; **В.Аврамов.** Юбилеен сборник Плиска-Преслав. С., 1929, Ч.1, с.99; **П.Делирадев.** Принос... цит.съч., с.146; **Д.Момчилов.** Средновековните крепости в южните части на Ришкия и Върбишкия проход.- ВИСб. 1990, кн.5, с.30-32; **P.Soustal.** Op.cit., 494; **Д.Момчилов.** Археологически обекти в землището на селото. – В: Сб. Село Везенково. История, бит и култура. С., 1995, с.47-67; **Ст.Лисицов.** Регистрация... цит.съч. Т.1, с.13-14.

14. Крепост "Малкото кале" ("Кючук кале")

На 3 км север-северозападно. Крепостта е застроена от източната страна на Върбишкия проход, на около 1 км юг-югоизточно под "Голямото кале". Точно от тази крепост има най-добра видимост на юг, югозапад и югоизток към крепостите: Марашката, тази в местността "Юрук мезаря" (с.Ново село), Маноличката, тази в м."Крачана", Карнобатската, Терзийската, на Войнишкия Бакаджик и седларевската "Шейтан калеси". Много силно разрушена. Обхваща площ от около 1 декар с приблизителни размери: дължина 50 м и ширина 20 м. От запад и югозапад е използвана естествената непристъпност на височината. Под крепостта "Малкото кале" на две места има водоизточници на около 300 и на около 900 м по склона. В крепостта досега не е открит движим археологически материал. Разположението на крепостта, градежът ѝ (доколкото може да се съди по силното обрушаване), пряката връзка с многослойното селище в местността "Тепегьоза" (по разкритите материали от отделните части на "Тепегьоза" – местностите "Старите лозя", "Чавръка", "Клисалтъ" от периода XII-XIV век) предполагат, че тя е от периода на Второто българско царство XII-XIV век.

Обхождана през 1983, 1985, 1994 г.

Л-ра: **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.52; **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101; **В.Аврамов.** Юбилеен... цит.съч., с.99; **П.Делирадев.** Принос... цит.съч., с.146; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.40; **P.Soustal.** Op.cit., 494; **Д.Момчилов.** Археологически обекти... цит.съч., с.47-67; **Ст.Лисицов.** Регистрация... цит.съч., с.14.

15. Крепост "Руспу Хисар"

На 12 км северно от селото. На източния край на гребен, отсечен от север и юг от долините на реките Лом дере и Коджа дере. От север (в подножието му) тече р.Лом дере, а от изток, юг и югозапад – голямата река Коджа дере (недалеч, източно под ""Руспу Хисар" двете реки се сливат и продължават вече в северна посока под названието Коджа дере, а още по-надолу – като Ак дере). Крепостта е изградена върху тясно продълговато (посока изток-запад) възвишение (обр.41) с идеална зрителна връзка в почти всички посоки: на северозапад със "Завой кале", на югозапад с "Голямото кале" (Везенково); на изток-североизток с мощната крепост "Асар баир" (до с.Рупча) и "Чиплак баир" (пак там); на североизток с височините "Таукчията", "Дебелец", "Стайовца". Изключително е видимостта на изток-североизток, а е ограничена от съседните височини на запад, югозапад, северозапад, югоизток. От север-североизток липсва крепостна стена, като е използвана естествената непристъпност. По този начин крепостта има твърде особена форма и приблизителните размери: стена с ориентация североизток-югозапад с дължина 28 м, прекъсната вероятно от разрушение или вход, като в североизточния ѝ край стената под насип достига височина 4.5-5 м, а мястото на прекъсване – до 2 м. Южната стена е с ориентация югоизток-северозапад, дължина 30 м и височина под насип до 1 м, след което приема северна ориентация. Западната стена е съвсем къса с дължина около 6-7 м и височина над 1.5 м. Общата укрепена площ е около 8 ара (а не 1.2 дка, както първоначално съм я посочил). В северозападната част на върха, непосредствено под северозападния ъгъл на стената, има следи от сечен в скалите път, добре запазен и до днес. На източния склон на възвишението, на около 300 м под укреплението, е имало водоизточник, използван допреди 50-60 години. Стените са изграждани от ломени камъни. Открит керамичен материал от периода на Второто българско царство (XII-XIV в.)

Обхождана през 1987 и 1994 г.

Л-ра: **К.Иречек.** Пътувания... цит.съч., с.796; **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит съч., с.52-53; **К.Шкорпил.** Старобългарската.... цит.съч., с.101; **Цв.Дремсизова-Нелчинова, В.Антонова.** Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. С., 1975, с.23; **Р.Рашев.** Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-IX век). Варна, 1982; с.182; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.43; **Д.Момчилов.** Археологически обекти... цит.съч., с.47-67.

16. Монетни находки

От землището на селото от местностите, както следва: от местността "Марсала" (север-северозапад, 3-3.5 км) монети на Анастасий I и фолис от VI век; м."Старите лозя" (част от м. "Тепегьоза" – север-северозападно, 2-3 км) монета на Лъв I. Монетите са във фонда на Археологически музей-Бургас, както и в частни колекции. Освен ранновизантийските и монета от Второто българско царство – XIV в. на Иван Александър и Михаил. Обща периодизация – ранна Византия и Второто българско царство.

Л-ра: **Ц.Дражева.** Антични и средновековни монети, открити в района на село Везенково. – В: Сб.Село Везенково... цит.съч., с.68-72.

17. Преграда "Завой кале"

На 12 км север-северозападно. От югоизточната страна на стратегическо възвишение е изградена преградна стена. Надморската височина е 850 м. Пред нея в източна посока протича реката Лом дере. Преградата е изградена под формата на буквата "г", ориентирана изток-запад с фронт на юг. Точните размери на дължините на двете ѝ части не могат да се проследят. Градеж: лице от обработвани камъни и пълнеж от ломени на спойка с бял хоросан (обр.60). Свързващо звено между двете части на преградата е кула със следните размери: 15х13 м и запазена височина до 2.30 м. Дебелината на стените е 1.20 м. Източно пред северното протежение на преградата има следи от ров и вал. Дължината на това съоръжение е около 100 м в посока изток-запад. Валът е широк 4 м, а ровът – 3 м. Преградната стена контролира стария път "Трошка пътика". Старобългарска преграда от Първото българско царство, използвана вероятно и в периода на Второто българско царство.

Обхождана през 1987 г.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101; **K.Skorpil.** Стратегически... цит.съч., 1931, с.21; **В.Аврамов.** Юбилеен... цит.съч., с.102; **Цв.Дремсизова-Нелчинова, В.Антонова.** Цит.съч., с.23; **Р.Рашев.** Цит.съч., с.183; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.33-35; **Д.Момчилов.** Археологически... цит.съч., с.47-67.

18. Преграда "Япаджика"

На 14-15 км север-северозападно, между землищата на Везенково и Върбица, в западната страна на височината "Завоя". Ранновизантийска.

Л-ра: **K.Skorpil.** Стратегически... цит.съч., с.22.

19. Средновековен път в местността "Шилешки рът"

На 3.5 км север-северозападно в едноименната местност. От източната страна на Върбишкия проход на връх "Калето" между "Голямото кале" и "Малкото кале". В продължение на над 300 м пътят се спуска на запад по рид на върха "Калето". На места - личащо улиевидно трасе с ширина 2.20-2.50 м. Пътят е силно обрасъл.

Обхождан през 1985 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Археологически... цит.съч., с.53.

20. Средновековен път "Трошка пътика"

На 12 км северно. На връх "Завоя", северно над преградната стена "Завой кале". Запазено в продължение над 200 м трасе с улевидна форма с ширина до 2.50 м. Пътят преодолява възвишението "Завоя" и е едно от разклоненията, формиращо Върбишкия проход. Охраняван от преградната стена "Завой кале". Използван през периода на Първото българско царство и Второто българско царство.

Обхождан през 1987 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Археологически... цит.съч., с.54.

21. Селище в местността "Кьор бунар" ("Кьой бунар")

Източно до селото. Селището е разположено по северната част от долината на река Луда Камчия. Открито селище в обработваеми площи. Заема площ над 20 декара. Осеяно с керамичен материал от: ранновизантийския период; Първото българско царство (табл. XXa); XI-XII в. и от Второто българско царство.

Обхождано през 1987 и 1994 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Археологически... цит.съч., с.47-67.

22. Селище в местността "Пред курията"

На 1.5 км западно. Открито селище в равнинна местност. Днес – отчасти в обработваеми земи. Регистриран керамичен материал от периода на Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождано през 1987 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Археологически... цит.съч., с.47-67.

23. Селище в местността "Тепегьоза"

От 2 до 4 км северозападно. От източната страна на Върбишкия проход, южно под върха "Калето". Граничи на север с м."Чавръка" и още по на север – с "Малкото кале", на запад – с м."Марсала", на юг (или те са част от "Тепегьоза") са м."Клисалтъ" и м."Шестях църкви", на изток – с м."Старите лозя". Селището е разположено в пресечена местност, като част от нея са обработваеми земи. Заема площ над 200 дка. Останки от зидове, изграждани от ломени и дялани камъни, споявани с бял хоросан, се откриват в м."Клисалтъ". В училищната сбирка в селото се съхраняват византийски монети от VI век. Открива се в голямо количество ранновизантийска керамика, особено с гребенчата украса. Пак оттук са и монети от IV-V в. Богато е присъствието и на керамичен материал от периода на Второто българско царство (XII-XIV в.), открита е монета от времето на цар Иван Александър и Михаил. М."Тепегьоза" е осеяна с късове от тухли и керемиди.

Средновековното селище в м."Тепегьоза" е съществувало през ранновизантийския период (IV-VII в.), а и преди това, и Второто българско царство (XII-XIV в.)

Обхождано през 1983, 1985, 1987, 1994 г.

Л-ра: **В.Аврамов.** Цит.съч., с.104; **Д.Момчилов.** Археологически... цит.съч., с.47-67; **Ц.Дражева.** Цит.съч., с.68-72.

24. Църква в м."Клисалтъ" ("Черковището")

На 2.5 км северозападно. М."Черковището", известна още и като м."Клисалтъ". Самостоятелна местност, граничеща на север с м."Тепегьоза", или част от м."Тепегьоза". Останки от зидове, личаща част от апсида (коментираната сграда е с много точна ориентация изток-запад) и зидове с посока изток-запад. Зидовете под насип достигат височина до 1 м. Градеж от обработвани и ломени камъни, споявани с бял и червен хоросан. Много натрошени тухли. В непосредствена близост няколко водоизточника. Наоколо керамичен материал от ранновизантийския период и Второто българско царство, но около сградата – само от периода на Второто царство (XII-XIV в.)

Обхождана през 1983, 1985, 1987 и 1994 г.

Не е обнародвана.

ВЕЛИСЛАВ(ФЕКЛАЧ), СУНГУРЛАРСКО

25. Преградна стена "Япаджика"

На 10 км северно, между землищата на селата Велислав и Бяла река. По северните склонове на Върбишка планина и на около 4 км южно от с.Бяла река. Преградната стена затваря стар път по долината на р.Бяла река (в миналото Ак дере) между двата хълма "Коджа ач" и "Юпека". Изградена е изцяло с фронт на север, от северната, по-ниска страна на възвишенията. Регистрирани размери: дължина над 80 м, ширина над 2 м, запазена височина до 2.20 м (обр.42). Ранновизантийска преградна стена, вероятно от V-VII в.

Обхождана през 1983 г.

Л-ра: **K.Skorpil.** Стратегически... цит.съч., 1929; с.18; **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101; **Р.Рашев.** Цит.съч., с.183; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.32; **Д.Момчилов.** Археологически... цит.съч., с.52.

ВЕНЕЦ (АЛАДАГЛИЙ), КАРНОБАТСКО

26. Селище в местността "Ирибой"

На 4 км източно. Открито селище около чашата на язовир. Площ 5-6 дка. Керамични фрагменти от IV-V в.

Обхождано през 1983 и 1991 г.

Необнародвано.

27. Селище

На 1 км изток-югоизток. Фрагменти от ранновизантийска керамика. Ранновизантийско селище.

Обхождано през 1991, 1992 г.

Необнародвано.

ВИШНА (БОЯЛАР), АЙТОСКО

28. Преградна стена "Герме кая"

Северно над селото и между селата Дропла и Каравельово. Късноантична-ранновизантийска преградна стена.

Л-ра: **K.Skorpil.** Стратегически... цит.съч., 1931, с.13; Р.Рашев. Цит.съч., с.185.

ВОЙНИКА, ЯМБОЛСКО

29. Крепост

На 2 км южно. Изградена е върху втория по височина Бакаджик в най-западната и най-високата му част. Има изключителна видимост на север и запад и отчасти на юг. Крепостта е с неправилна форма. Източната стена е ориентирана в посока северозапад-югоизток с дължина около 28 м, като в югоизточния ъгъл на крепостта има останки от сгради. Южната стена е с ориентация на югозапад, с дължина 45 м, след което променя посоката си на северозапад и следва отсечка от 25 м до входа, много добре личащ, с ширина между 3-4 м, като стената след входа продължава в същата посока още 10 м. Все на северозапад има участък от стената 10-12 м и скален венец, по който липсват останки от градеж. Тук е използвана естествената непристъпност на възвишението. След скалите крепостната стена приема североизточна посока и продължение на над 30 м. Северната стена е дълга около 100 м и е с ориентация точно изток-запад. В укрепеното пространство се откриват натрошени тухли и керемиди, спойки от бял хоросан, ранновизантийска битова керамика с гребенчата украса, което отнася крепостта в ранновизантийския период.

Обхождана през 1991 г.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Памятники в окрестностях Абобской равнины. – ИРАИК X, 1905, с.514-515, 563; **В.Н.Златарски.** История на българската държава през средните векове. Т.1., С., 1918, Ч.1, с.204; **В.Аврамов.** Цит.съч., с.205; **П.Делирадев.** Цит.съч., с.334; **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Археологическите паметници в Ямболски окръг. С., 1978, с.17; **Д.Ангелов, Б.Чолпанов.** Българска военна история от втората четвърт на X век до втората половина на XV век. С., 1989, с.162-163; **P.Soustal.** Op.cit., 500; **Ив.Дуйчев.** Проучвания върху Българското Средновековие. – СпБАН, 41, С., 1949, с.166-168.

ВРЕСОВО, АЙТОСКО

30. Селище в местността "Под калето"

На 4 км източно. Разположено е североизточно над Айтоския проход. Открито селище, почти изцяло в обработваеми земи. Обхваща площ над 50 дка. Керамика от ранновизантийския период (V-VII в.), фрагментирана керамика от Второто българско царство (XII-XIV в.), както и монети от Константин Асен в музейната сбирка в град Айтос.

Обхождано през 1991 г.

Необнародвано.

ВЪЛЧИН (КУРТКОДЖА), СУНГУРЛАРСКО

31. Крепост в местността "Алан баир" ("Курткоджанското кале")

На 1.5 км север-североизточно. Върху възвишение на Карнобатската планина. От източната страна тече "Дживарлийската ряка". Запазена е част от южната крепостна стена (обр.54), ориентирана изток-запад с дължина над 130 м, височина до 1-1.20 м. Градежът – обработвани камъни, споявани с бял хоросан. Личат следи от западната крепостна стена с дължина към 14 м. Крепостта е силно обрасла. Южно пред нея има следи от плитък ров. Северно под крепостта е добре запазено част от трасе на средновековен път. В крепостта в големи количества се открива ранновизантийска керамика, в която преобладава тази с гребенчата украса. Аналогична керамика е регистрирана южно пред крепостта на платото на "Алан баир". От крепостта е и старобългарска керамика с врязана украса (обр.14), датирана в IX-X век, както и много строителна керамика – предимно натрошени тухли. Вълчинската крепост следва да се отнесе към ранновизантийския период (IV-VII в.) и периода на Първото българско царство (IX-X в.).

Обхождана през 1986 и 1991 г.

Л-ра: **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.51; **Бр.Шкорпилови.** Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. – МСб, 1891, кн.4, с.139; **Ат.Игнатиев.** Стари пътища в Карнобатско. – ИБАИ IV, 1926-1927, с.293; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.23; **Д.Момчилов.** Окопът "Еркесия" и средновековните пътища в Карнобатско. – Векове, 1990, № 4, с.23; **P.Soustal.** Op.cit, 493.

32. Средновековен път в местността "Алан баир"

На 1.5 км север-североизточно. Северно под Вълчинската крепост, в североизточния край на възвишението "Алан баир". Запазено улиевидно трасе с дължина към 80 м и ширина до 2.50 м. Пътят е бил контролиран от Вълчинската крепост. Използван е вероятно през цялата средновековна епоха (IV – XIV век), тно със сигурност през ранновизантийския период (IV – VII век) и Първото българско царство (VII – X век).

Обхождан през 1986 и 1991 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Окопът "Еркесия"... цит.съч., с.67

33. Селище в местността "Алан Баир"

На 1 км североизточно. Разположено е по южния склон на "Алан баир". Открито селище в обработваеми площи. Заема площ от над 200 дка. Останки от зидове от големи обработвани камъни, споявани с бял хоросан, много натрошени тухли, база. Битовата керамика е от късната античност и по-малко от ранновизантийския период (IV – VII век).

Обхождано през 1986 и 1991 г.

Л-ра: **Ат.Игнатиев.** Стари... цит.съч., с.293.

34. Селище в местността "Дживарлийската ряка"

На 2 км североизточно. Между "Алан баир" от запад и "Курийския баир" от изток по долината на "Дживарлийската ряка". Разположено е източно под Вълчинската крепост. В продължение на над 80-100 м се открива ранновизантийска керамика IV-VII век, старобългарска керамика с врязана украса (обр.13) от IX – X век и много строителна керамика, останки от водопроводи. Хронологическите граници на селището се вместват в IV – X век.

Обхождано през 1986 и 1991 г.

Необнародвано.

ГЛУМЧЕ (АХМАЧЕВО), КАРНОБАТСКО

35. Път

Край селото, североизточно. В равнинни обработваеми площи. Известен като "Ветия път", "Стария път", "Друма". Следи от каменна настилка.

Обхождан през 1985 г.

Л-ра: **Ат.Игнатиев.** Стари... цит.съч., с.293; **Д.Момчилов.** Окопът... цит.съч., с.65-66

36. Селище в местността "Балакчийка"

На 1.5 км западно и продължава. Отчасти и върху м."Герена". Част от селището е обработваеми площи. Заема площ около 150 дка. Останки от градежи, ломени и обработвани камъни, хоросанови спойки, натрошени тухли и керемиди. Фрагменти и съдове от античната и средновековната епоха.

Обхождано през 1985 и 1993 г.

Необнародвано е средновековното селище.

ГОРОВО (ИНДЖЕ КЬОЙ), СУНГУРЛАРСКО

37. Селище в местността "Могилата"

На 1.5 км югозападно. Разположено е североизточно от река Мочурица в равнинни обработваеми площи. Открито селище с площ от 3-4 дка. По керамични находки – керамика с гребенчата украса и старобългарска с врязана украса (табл. XXI б) – средновековното селище в м."Могилата" следва да се отнесе към ранновизантийския период и Първото българско царство.

Обхождано през 1987 г.

Необнародвано.

38. Селище в центъра на селото.

Северно над днешния център. По открита фрагментирана керамика в дворовете. Ранновизантийска керамика, отнасяща селището в ранновизантийския период (V – VII век).

Обхождано през 1986, 1987 г.

Необнародвано.

ГРОЗДЕН (САНДЖИКЛАРЕ), СУНГУРЛАРСКО

39. Селище в местността "Къзълджика"

На 1 км източно. Източно над Грозденската река в пресечена местност. Селището заема площ от 5-6 дка. Според керамичния материал датира от ранновизантийския период (V – VII век).

Обхождано през 1987 и 1992 г.

Необнародвано.

40. Селище в местността "Назарата" ("Лазарата")

На 3 км южно. На границата на землищата на селата Грозден и Терзийско. По южните билни части на Терзийския баир. Открито селище, днес в обработваеми земи. Обхваща площ над 25 дка. Останки от дялани камъни, споявани с бял хоросан, строителна керамика – предимно тухли. Преди години открити останки от сграда, определена като църква. Фрагментирана керамика от периода на Второто българско царство (XII – XIV век).

Обхождано през 1987 и 1992 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Поселищното развитие... цит.съч., с.69

ДЕБЕЛТ (ЯКЕЗЛИЙ), СРЕДЕЦКО

41. Крепост

На 1 км южно. На хълм, от чиято северна страна тече Средецка река, описваща крепостта от юг и запад, а от източната страна остава блатото. Резултати – от проведените през 1980 година разкопки на Дебелтската крепост. Разчистени са няколко кули, части от крепостна стена. Кула № 1 има ветрилообразна или капковидна форма, изграждана от квадри върху здрава скала и подложка от ломени камъни, с дебелина на стените от 2.5 м. Откритата в нея керамика е от два периода – ранновизантийски (IV – VII век) и XII – XIV век – Второ българско царство. Първият период се доказва с фрагменти от битова керамика и амфори, като преобладават тези с гребенчета украса. Външният диаметър на кулата е изток-запад 7.30 м и север-юг 8.25 м. Емплектонът, използван в кулата, е също от дребни ломени камъни, обилно залети с хоросан. Вътрешната ѝ дължина е 5.80 м. От външното лице на южната крепостна стена са разкрити 36 м. Най-високата част на стената е 1.36 м. Градеж – отново от големи рустицирани квадри, полагани върху подложка от ломени камъни, споявани с бял хоросан. При външното лице на южната крепостна стена е открита, макар и немного, керамика от периода на Второто българско царство XII – XIV век, като между нея има рисувана и графито. От външното лице на източната крепостна стена са разкрити 25 м. Тази крепостна стена е силно разрушена. Начинът ѝ на градеж не се различава от този на южната крепостна стена. Откриват се в малки количества керамични материали от ранновизантийския период IV – VII век, но преобладават материалите от Второто българско царство, предимно керамика, както и корубеста монета. Първият строителен период на кула № 2 е ранновизантийски. Изградена е по идентичен начин с описаните стени. Външните ѝ размери са: север-юг 6.45 м и изток-запад 3.40 м. Ширината на зидовете е 1.45 м, а най-голямата запазена височина на кулата е около 0.60 м. Дължината на входа е 1.90 м, а ширината му – 1.26 м. Подът на кулата е от настлани ломени камъни, споени с хоросан. Дебелината на горелия пласт е 0.10 м. От византийската керамика в културния пласт преобладават фрагменти от битови съдове и амфори с гребенчата украса. Най-долният горял пласт е изцяло византийски. В кула № 2 е разкрита подова обмазка от българската средновековна кула, изградена върху основите на опожарената и разрушена преди това ранновизантийска кула. Керамиката и останалите материали са от Второто българско царство. За ъгловата кула № 3 е характерно, че е градена по идентичен начин с по-предните две кули. Открива се ранновизантийска керамика IV – VII век. В същата кула след разрушение има по-късна средновековна преправка, в която са разкрити метални, костени и стъклени предмеи, керамика – рисувана, сграфито и глазура. В пространството между кула № 2 и № 3 измежду откритите материали има и керамика от XII – XIV век. От периода на Второто българско царство и по-точно от XIII – XIV век е и надпис от Дебелт. Общите хронологически рамки на регистрирания при тези проучвания живот се свежда до IV – VII и XII – XIV век.

По изворови данни това е средновековният град Дебелт. Извори: Епархийски списъци от VII – IX век (ГИБИ, Т.3., С., 1960, 117, 161, 165, 186-196); Скилица-Кедрин (ГИБИ, Т.6., С., 1965, 169); Теофан (ГИБИ,т.3, 185); Първи и Втори Хамбарлийски надпис (ХИБ, Т.1., С., 1978, 103, 129); Анастасий Библиотекар (ЛИБИ, Т.2., С., 1960, 270-271); Сюлеманкьойски надпис (**В.Бешевлиев.** Първобългарски надписи. С., 1979, 153 и сх. и надпис 41); Мануил Фил (ГИБИ, Т.10., С., 1980, 142).

Л-ра: **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.56; **V.Besevliev.** Средновековни надписи от Черноморието. – ИАИ, Т. XVII, С. 1950, 289-290; **П.Коледаров.** Политическа география на средновековната българска държава. Т.1., С., 1978, Т.2., С., 1989; **Ст.Даминов.** Археологически открития в Дебелт. – Море, 1982, № 1, с.234-241; **P.Soustal.** Op.cit., 235; **М.Балболова-Иванова.** Дебелт през VIII – X век. – Векове, XX, 1991, кн.1-2, с.50-57; **Ив.Йорда-**

нов. Печатите на комеркиарията Дебелт. – Поселищни проучвания, 1992, № 2, С., **М.Ваклинова.** Раннохристиянски центрове в Североизточна Тракия. – В: Сб.Североизточна Тракия и Византия през IV – XIV век. София-Сливен, 1993, с.58-72; **Кр.Гагова.** Цит.съч., с.158-160.

42. Митница

В местността "Костадин чешма". Некропол от VI – VII век и средновековна митница от IX – X век.

Л-ра: **Ст.Дамянов, П.Балабанов.** Спасителни разкопки в местността "Костадин чешма" край с.Дебелт, Бургаски окръг. – В: АОР през 1984 г. Сливен, 1985 г., с.107; **Ив.Йорданов.** Печатите... цит.съч.

43. Селище

На 500 м югоизточно. В района на разкопавания античен град. Ранновизантийски период (IV – VII век)

Л-ра: **Ст.Дамянов.** Археологически открития... цит.съч., с.235

44. Църква

На 2 км южно. В местността "Костадин чешма". Трикорабна триапсидна българска църква от IX век. Между намерените находки изпъкват 25 оловни печата, от които два на княз Борис-Михаил.

Л-ра: **Ст.Дамянов.** Археологически открития... цит.съч., с.239-241; **P.Soustal.** Op.cit., 235; **Ив.Йорданов.** Комеркиарията... цит.съч.

ДЕВЕТАК (ИСИТЛИЙ), КАРНОБАТСКО

45. Монетни находки

В ИМ-Бургас, фонд "Нумизматика" (индивидуални находки), инв. № 206, 207, 208. Датирани както следва: инв. № 206 – VIII в., инв. № 207 и 208 – XIII-XIV в.

46. Селище в местността "Пеньо-Мутафовата могила"

На 2.5 км югоизточно. В района на "Пеньо Мутафовата могила". Открито селище. Керамичен материал от XI-XIII в.

Обхождано през 1991 и 1992 г.

Необнародвано.

ДЕВЕТИНЦИ (ДОКУЗЕК), КАРНОБАТСКО

47. Монетни находки

В ОИМ-Бургас, фонд "Нумизматика" (индивидуални находки), инв. № 2060. От периода на Второто българско царство.-

48. Селище в местността "Чокойската могила"

На 1.5 км североизточно. Открито селище в обработваеми земи с площ 90-100 дка. Керамичен материал от периода на Първото българско царство; от XI век и от Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождано през 1991 и 1992 г.

Необнародвано.

ДЕТЕЛИНА (БАРГАН), КАРНОБАТСКО

49. Крепост в местността "Каята" ("Манастирището")

На 2 км северно. Укреплението е изградено върху скално възвишение, част от планината Гребенец, стръмно на юг, запад и север, полегато на изток. Използвана е естествената непристъпност на височината. Добра зрителна връзка с крепостта над село Козаре. Укреплението заема площ от около 5 дка. Останки от градежи, вероятно крепостни стени, има от: югоизточната, източната, а в един участък и от северната страна (табл. X). Градежът е от обработвани камъни, споявани с хоросан, с много тухлени примеси. Такъв градеж (установен при сондажно проучване) е съхранен от източната страна (обр.64). По южния склон има отломъци от строителна техника opus mixtum, а цялата повърхност е осеяна с тухли, тегули, шлака и керамика от ранновизантийския период (IV-VII в.), между която основно, тази с гребенчата украса. При сондажа се установи и подова хоросанова обмазка с дебелина 0.20 м. Откриват се и монети от VI век. Укреплението се датира в периода IV-VII в.

Обхождано през 1982, 1988, 1993 г. Сондажно проучване през 1988 г.

Л-ра: **П.Делирадев.** Цит.съч., Т.1., с.129; **Ц.Дражева, Д.Момчилов.** Обхождания... цит.изд., с.59; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.18; **P.Soustal.** Op.cit., 237.

50. Селище в местността "Под Каята"

На 1 км северно и продължава. Разположено е южно пред възвишението "Каята" върху обработваеми днес земи. Заема площ от над 120 дка. Керамични материали от ранновизантийския период (IV-VII в.) и Второто българско царство (XII-XIV в.), включително и сграфито керамика (обр.62).

Обхождано през 1982, 1988 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Поселищното развитие... цит.съч., с.69.

51. Селище в местността "Хайдушката чешма"

На 2.5 км югозападно. Открито селище сред обработваеми площи. Район, изключително богат на вода. Ранновизантийска керамика от IV-VII в.

Обхождано през 1988 г.

Необнародвано.

ДОБРИНОВО (ХАСБЕГЛИЙ), КАРНОБАТСКО

52. Селище в местността "Язовира"

На 3.5 км източно. Открито селище в равнинна местност, днес в обработваеми земи. Заема площ от около 40 дка. Фрагментирана керамика от ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождано през 1990 и 1995 г.

Необнародвано.

ДРАГАНЦИ (ХАДЖИ БАЛАБАНЛИЙ), КАРНОБАТСКО

53. Селище в местността "Голямата могила"

На 3 км северно. Открито селище, разположено в равнинен терен. Днес обработваеми земи. Обхваща площ от около 8 дка. Много керамичен материал от късната античност и ранновизантийския период (IV-VII в.). Оттам са и римски императорски монети и монети от VI век на Юстин и София. Ранновизантийско селище от IV-VII в.

Обхождано през 1987, 1993 и 1995 г.

Необнародвано.

54. Селище в местността "Дрянова могила"

На 2.1 км югоизточно. Открито селище с площ от около 5 дка. Керамичен материал от късната античност и ранновизантийския период IV-VII в.

Обхождано през 1987 и 1993 г.

Необнародвано.

55. Селище в местността "Курбак тарла"

На 2-3 км северно. Открито селище в равнинен терен с протичаща в западната му част река. Днес селището е сред обработваеми земи. Обхваща площ от над 50 дка. Археологически материали от многопластов селищен живот, между които и: от ранновизантийски период (IV-VII в.), старобългарска керамика с врязана украса от IX-X в. (табл. XXI а, обр.7). Средновековен живот в рамките IV-X в.

Обхождано през 1987 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Североизточна Тракия VII-X век. – Епохи, 1995, № 2, с.66.

56. Селище в местността "Папазлъка"

На 2.5 км северозападно. В обработваеми земи. Заема площ около 5-6 дка. Останки от пещ, зидове от обработвани камъни, спойвани с червен хоросан. Фрагментирана битова керамика от IV-VII в. Ранновизантийско селище.

Обхождано през 1987 г.

Необнародвано.

57. Селище в местността "Чатарлъка"

На 2.1 км североизточно. Разположено по долове с много вода. Обхваща площ от около 20 дка. Голяма концентрация на керамика от: ранновизантийския период IV-VII в., Първото българско царство (IX-X в.) и от Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождано през 1987 и 1993 г.

Необнародвано.

ДРАГОВО (ДЖИВИРЛИЙ), КАРНОБАТСКО

58. Селище в местността "Два бряста"

На 3 км южно. Разположено е в равнинен терен сред обработваеми площи. Около 20 дка. Керамика от ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождано през 1987 г.

Необнародвано.

59. Селище в местността "Зотьов дол"

На 4 км източно. В обработваеми земи. Площ към 10 дка. Останки от градежи – дялани камъни, натрошени тухли, като значително преобладава строителната керамика. По керамичен материал селището се датира в ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождано през 1987 г.

Необнародвано.

60. Селище в местността "Кайряка" ("Узун кайряк")

На 4 км южно. В равнинна местност – днес обработваеми земи. Площ около 3-4 дка. Керамика, включително и с гребенчата украса, от ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождано през 1987 г.

Необнародвано.

61. Селище в местността "Чобан дере"

На 5-6 км източно. В обработваеми земи. Площ 6-8 дка. Регистрираният керамичен материал определя селището като ранновизантийско (IV-VII в.) и от периода на Първото българско царство (IX-X в.).

Обхождано през 1987 г.

Необнародвано.

ДЪБОВИЦА (ШЕХОВО), СУНГУРЛАРСКО

62. Път

На 4 км северозападно. В горски масив. Добре запазено уличвидно трасе с дължина около 2 км и ширина 2.20-2.50 м. Средновековен.

Обхождан през 1986 г.

Л-ра: **Ст.Лисицов.** Проходи и оперативно-съобщителни линии в Котленската, Сливенската и Гребенец планина през късната античност и Българското Средновековие. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София-Сливен, 1993, с.45.

63. Селище в местността "Бутово"

На 4 км северозападно. В пресечен терен и горски масив в местността "Стайкова чешма". Открити пещи. Средновековно селище, неопределено точно, с открити върхове на стрели от Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождано през 1987 г.

Л-ра: **К.Иречек.** Цит.съч., с.796; **П.Делирадев.** Цит.съч., с.156; **Ст.Лисицов.** Цит.съч., с.45. **Д.Момчилов.** Поселищното развитие... цит.съч., с.69.

ЕКЗАРХ АНТИМОВО (АЧЛАРЕ), КАРНОБАТСКО

64. Крепост ("Калето")

На 3 км южно. Издигната е на плато, под чийто северозападен, северен и североизточен край тече Антимовската река. Склоновете на възвишението в тези посоки са стръмни. Южната крепостна стена е дълга 35 м, югоизточната – 12 м, източната (с ориентация на североизток) е с дължина над 80 м и завършва с кула (табл. XII). Най-добре е съхранена южната крепостна стена (обр.50), по която, както и по югоизточната, личат няколко кули. От север и северозапад е използвана естествената непристъпност.

В средата на укреплението има останки от сгради. Градежът е от обработвани и ломени камъни, спoявани с бял хоросан. Повърхността е осеяна с натрошени тухли. Общата укрепена площ е към 8-10 дка. В укрепеното пространство, както и югозападно пред крепостта (на благоприятно географско местоположение и наличието на водоизточници) е имало селище. В големи количества се открива ранновизантийска керамика от IV-VII в., включително и гребенчата. Керамика от ранновизантийския период (V-VII в.) има и северозападно под крепостта, а голямо селище от късната античност е разположено източно от крепостта по бреговете на днешния Антимовски язовир.

Обхождана през 1989 г.

Л-ра: Сб.Република България. С., 1947, с.55; **Б.Недков**. Цит.изд., с.142.

65. Селище в местността "Вълчова чешма"

На 2 км южно. С площ над 5 дка. Керамичен материал от периода на ранното средновековие, XI-XII век и Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождано през 1989 и 1993 г.

Необнародвано.

66. Селище в местността "Голата канара"

На 3.8 км южно. Обхваща площ от около 50 дка. Керамичен материал от античността и ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождано през 1993 г.

Необнародвано.

67. Селище в местността "Двете чешми"

До село, северно. Хълмисто място, богато на води. Част от селището е върху обработваеми земи. Заема площ около 8-10 дка. По керамичен материал се датира в ранновизантийския период (IV-VII в.)

Обхождано през 1989 и 1993 г.

Необнародвано.

68. Селище в местността "Йовчовото кладенче"

На 4.5 км северозападно. На площ от около 30 дка се открива ранновизантийска керамика от IV-VII в.

Обхождано през 1989 и 1993 г.

Необнародвано.

69. Селище в местността "Маслака"

На 2.5 км северозападно. Разположено на хълмисто място, богато на води. Заема площ от около 30 дка. Открива се старобългарска керамика с врязана украса (обр.8), определяща съществуването на селището през Първото българско царство в периода IX-X в.

Обхождано през 1989 и 1993 г.

Необнародвано.

70. Селище в местността "Под калето"

На 3 км южно. В ниско долинно място по юг-югозападните брегове на Антимовска река. На 0.3-0.4 км северозападно под Антимовската крепост. Вероятно свързано с крепостта. Следи от интензивен живот – много останки от строителна и битова керамика. Преобладава битовата от няколко периода: ранновизантийски (V-VII в.), Първо българско царство (IX-X в.) – керамика с врязана украса, както и Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождано през 1989 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Поселищното развитие... цит.съч., с.69.

ЕСЕН (КАСЪМЧЕВО), СУНГУРЛАРСКО

71. Селище

На 1 км северно. В хълмисто място с протичаща река в западния му край. Площ около 8-10 дка. Керамика от ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождано през 1986, 1987, 1990 и 1991 г.

72. Селище

Южно под село. В района на селищна могила. Обхваща площ до 2-3 дка. Ранносредновековни керамични фрагменти.

Обхождано през 1986 и 1992 г.

Необнародвано.

ЖЕЛЕЗНИК (ЕВРЕНЛИЙ), КАРНОБАТСКО

73. Селище в местността "Ак чешма"

На 2.2 км северно. С площ около 10 дка. Керамика от ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождано през 1985 и 1990 г.

Необнародвано.

74.Селище в местността "Аязмото"

На 1.2 – 1.5 км южно. В обработваеми земи, заобиколени от долове с вода. Площ около 15 дка. Многослойно селище с археологически материали от: ранновизантийския период (V-VII в.), старобългарска керамика с врязана украса (IX-X в.) и от Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождано през 1990 г.

Необнародвано.

75. Селище в местността "Баба Тодора"

На 2.3 км западно. Върху и покрай селищна могила. В обработваеми земи, богати на води. Обхваща площ около 6-7 дка. Керамичен материал от ранновизантийския период (IV-VII в.) и Първото българско царство.

Обхождано през 1990 г.

Необнародвано.

ЖИТОСВЯТ (ДЖУМАЛИЙ, ХАДЖИ МАРИНОВО), КАРНОБАТСКО

76. Селище в местността "Гюр чешма"

На 1.5 км североизточно. В равнинни обработваеми земи. Площ към 2-3 дка. Старобългарска керамика (обр.9), определяща селището в периода на Първото българско царство (VIII-X в.).

Обхождано през 1989 г.

Необнародвано.

77. Селище в местността "Манастира"

На 3 км южно. Гранична местност между землищата на селата Житосвят и Маленово. Район, изключително богат на вода. Селището е на площ от 10-12 дка в обработваеми земи. Старобългарска керамика датира селището в периода на Първото българско царство (VIII-X в.).

Обхождано през 1989 г.

Необнародвано.

78. Селище в местността "Язовира"

На 3 км западно. В обработваеми земи и отчасти в чашата на язовир, северно до "Еркесията". Площ от около 20-30 дка. Ранновизантийска керамика от (IV-VII в.).

Обхождано през 1989 и 1995 г.

Необнародвано.

ЗАВЕТ (БАРЪК), СУНГУРЛАРСКО

79. Крепост в местността "Манастир баир" ("Монастир баир")

На 0.6 км източно-югоизточно от гара Завет. Крепостта е издигната на северен-северозападен рид на възвишението "Манастир баир", част от Карнобатска планина. От северната страна е долината на река Луда Камчия. Крепостта е известна още и като "Калето". От нея има много добра зрителна връзка над долината на река Луда Камчия със следните крепости: на северозапад с крепостта "Новак" (с.Съединение), на север с "Кайряка" (с.Съединение) и "Голямото кале" (с.Люляково). Крепостта е с фронт на север, надвесена над долината на река Л.Камчия. Има форма, изцяло копираща рида на "Манастир баир". Размери: северна стена – 15 м, която в северозападния край завършва с много добре запазен вход, широк 2.5 м; северозападна стена – 24 м; западна стена – 35 м, югозападна стена – 18 м с кула (вероятно квадратна) и южна стена – 12 м; източна стена, с дължина от 60 м, която в средата има останки от мощна кула. Южната крепостна стена се издига в насип спрямо външния околен терен до 7-8 м, а спрямо вътрешността на крепостта – до 3 м. От запад крепостната стена е открита и на места до 1 м в суперструкция, където добре личи градежът от ломени камъни, спојвани обилно с бял хоросан. В крепостта се открива строителна керамика, части от питуси, много фрагментирана ранновизантийска керамика (преобладава тази с гребенчатата украса) от (V-VII в.).

Обхождана през 1991, 1997 г.

Л-ра: **Ат.Игнатиев.** Една археологическа екскурзия. – ИБАИ, V, 1928-1929, с.360; **П.Делирадев.** Цит.съч., с.66; **Ил.Георгиев.** Военни пътища и преградни съоръжения в Ришкия проход. – ВИСб, 1993, кн.2, с.11.

80. Средновековен път

На 0.7 км източно-югоизточно от гара Завет и продължава. Пътят се спуска по северно-северозападния рид на "Манастир баир" ("Монастир баир") по полегатата му източна част. Започва непосредствено пред източната част на крепостта и е много добре запазен в дължина от 0.5 км. Има улиевидна форма с ширина 2.20 – 2.50 м и от крепостта е с ориентация изток-североизток. Следва да се обвърже с датировката на крепостта – ранновизантийски период.

Обхождан през 1991, 1997 г.

Необнародван.

81. Селище в местността "Манастир баир" ("Монастир баир")

На 0.4 – 0.5 км източно-югоизточно от гара Завет. В северното подножие на рида "Калето" и северно под крепостта, от южната страна на долината на река Л.Камчия. Керамика с гребенчата украса от ранновизантийския период (V-VII в.).

Обхождано през 1991, 1997 г.

Л-ра: **Ил.Георгиев.** Цит.съч., с.11.

82. Църква

На 0.5 км източно-югоизточно от гара Завет. В район, богат на води. По-късно върху нея е изграден параклис, днес отчасти запазен. Средновековна. Разположена е северно под крепостта, в северното подножие на "Манастир баир", в района на ранновизантийското селище. Вероятно от ранновизантийския период.

Л-ра: **Ат.Игнатиев.** Една... цит.съч., с.360.

83. Църква

Южно срещу гара Завет. Разкрита в началото на 20-те години след археологически проучвания на Ат.Игнатиев (табл. XXX). Средновековна.

Л-ра: **Ат.Игнатиев.** Една... цит.съч., с.360-361.

ЗВЕЗДА (АЙВАДЖИК), АЙТОСКО

84. Крепост

На 2 км западно. Изградена е върху възвишението "Хасар баир". Върхът е много стръмен на юг, запад и север и леко полегат от изток. Това е най-изявеното възвишение в района, в чиито подножия от всички страни протичат реки. От крепостта има добра видимост във всички посоки. На изток-югоизток има зрителна връзка с крепостта "Таш авлъ" край с.Планиница. Крепостта е с издължена форма на изток-запад, като стените от юг и север са изградени на възможно най-стръмните участъци от билото. Южната стена е дълга около 135 м и като че ли в двата си края – югоизточен и югозападен, е дъговидна, но изцяло копира терена. Полудъговидни са и трите западни стени. Най-вътрешната от тях е дълга около 20 м и в северния ѝ край личи входът на крепостта. Средната стена е дълга 25 м и всъщност тя е основната западна крепостна стена. Най-външната западна стена преминава в северна, с дължина над 40 м, след което приема севроизточна посока с дължина 75 м, за да оформи окончателно обхвата на крепостта с източна стена от 15 м. Около това укрепление от три страни – запад, север и изток, има друг външен отбранителен пояс. Дъговидната западна крепостна стена е свързана с продължението на южната и е дълга 35 м. Най-външната западна крепостна стена отстои на 25-30 м от средната. Северната има вход, добре запазен, на около 40 м от северозападния ъгъл, след което приема североизточна посока, с дължина над 80 м. Завършва с източна стена с дъговиден край, свързващ се с южната. И южната, и северната стена са ориентирани точно в посока изток-запад. Най-добре е запазена вътрешната западна стена, достигаща в насип до 6 м височина над околния терен. Разпилените камъни са груби, ломени. Открива се хоросанова спойка от бял и от тухлени примеси хоросан. Под външния вход в продължение на няколко десетки метра добре личи път. В крепостта се открива керамичен материал от ранновизантийския период (V-VII в.), от XI-XII в., както и от Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождана през 1991 г.

Необнародвана.

ЗИМЕН (КЪШЛАКЬОЙ), КАРНОБАТСКО

85. Крепост "Калето"

На 2 км западно-северозападно от селото. Върху изявено предно южно разклонение на "Сакар баир" ("Сакара"). Има добра видимост на запад към укреплението в местността "Крачана", западно-югозападно към Карнобатската крепост, на юг към крепостта между селата Соколово и Чукарка. Една от най-големите и мощни крепости, разположени по южните склонове на Карнобатска планина. Крепостта е с неправилна форма. Има следните размери: южна стена – 24 м, западна – 98 м и след кула следва отсечка от стената в северозападна посока, с дължина 25 м, отново завършваща с кула. След нея куртината приема североизточна посока, като в този участък е дълга 62 м. Оттук стената е изцяло източна, с ориентация север-юг и дължина 50 м. Следва чупка с югоизточна насоченост и дължина 10 м, свързваща се с входа. Общата площ е от около 25 дка. Има и външно укрепление. Последното обхваща каменната крепост от трите по-достъпни страни – западна, северна и източна. От север са издигнати два вала. Много останки от материална култура: питуси, шлака и керамика – строителна и битова. В големи количества: ранновизантийска керамика, включително и с гребенчата украса; фрагменти от XI-XII в., както и от XII-XIV в.; корубести монети от XI-XIV в. Крепостта е съществувала през ранновизантийския период (IV-VII в.), XI-XII в., както и през Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождана през 1984, 1985, 1988, 1991 г.

Л-ра: **К.Иречек.** Цит.съч., с.812; **Бр.Шкорпилови.** Цит.съч., 138-140; **Ат.Игнатиев.** Стари... цит.съч., 291-295; **В.Аврамов.** Цит.съч., с.151-152; 230-231; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.20-23.

86. Крепост "Малкото кале"

На 2.5 км западно. Върху малък южен преден хълм на "Сакар баир" от южната страна на Карнобатска планина. Обхваща площ от над 1.5 дка. Открито е вътрешно лице на зид, оформено от добре издялани каменни блокчета, спойвани с бял хоросан. Археологически материали: шлака, стрели, останки от питуси, разтрошени тухли, ранновизантийска керамика от IV-VII в., керамика от XI-XIV в., византийски монети от VI век, както и монети от XI-XIV в. Вероятно е в пряка връзка с изграденото североизточно над него "Кале". "Малкото кале" по археологически материали и градеж е съществувало през ранновизантийския период (IV-VII в.), XI-XII в., както и през периода на Второто царство (XII-XIV в.).

Обхождано през 1985, 1986, 1991 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Поселищното развитие... цит.съч., с.69.

87. Път

На 2 до 2.5 км западно-северозападно. Заобикалящ "Калето" от югоизточната, югозападната му страна и продължаващ в северна посока през възвишението "Сакар баир". Много добре запазен средновековен път с обща дължина на улиевидното трасе до 2 км и ширина до 2 – 2.50 м. На места пътят е бил укрепван и изравняван. Пътят е функционирал паралелно с крепостта със сигурност през ранновизантийския период до VII век, през XI-XII в., както и през Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождан през 1984, 1985, 1986, 1988 и 1991 г.

Л-ра: **Ил.Георгиев.** Цит.съч., с.15.

88. Път "Балкан йолу"

На 2 км североизточно. В горист участък запазено трасе на средновековен път. Участъкът е дълъг около 300 м и е широк 2.20 - 2.50 м. Североизточно над него има селище от ранновизантийския период (V-VII в.).

Обхождан през 1985, 1987 г.

Л-ра: **В.Аврамов.** Цит.съч., Т.1.

89. Селище в местността "Ак бунар"

На 3 км западно. В южните поли на "Сакар баир" в равнинна, днес обработваема земя с водоизточници. Площ 3-4 дка. Старобългарска керамика с врязана украса (обр.12) от IX-X в. датира селището в Първото българско царство.

Обхождано през 1985 г.

Необнародвано.

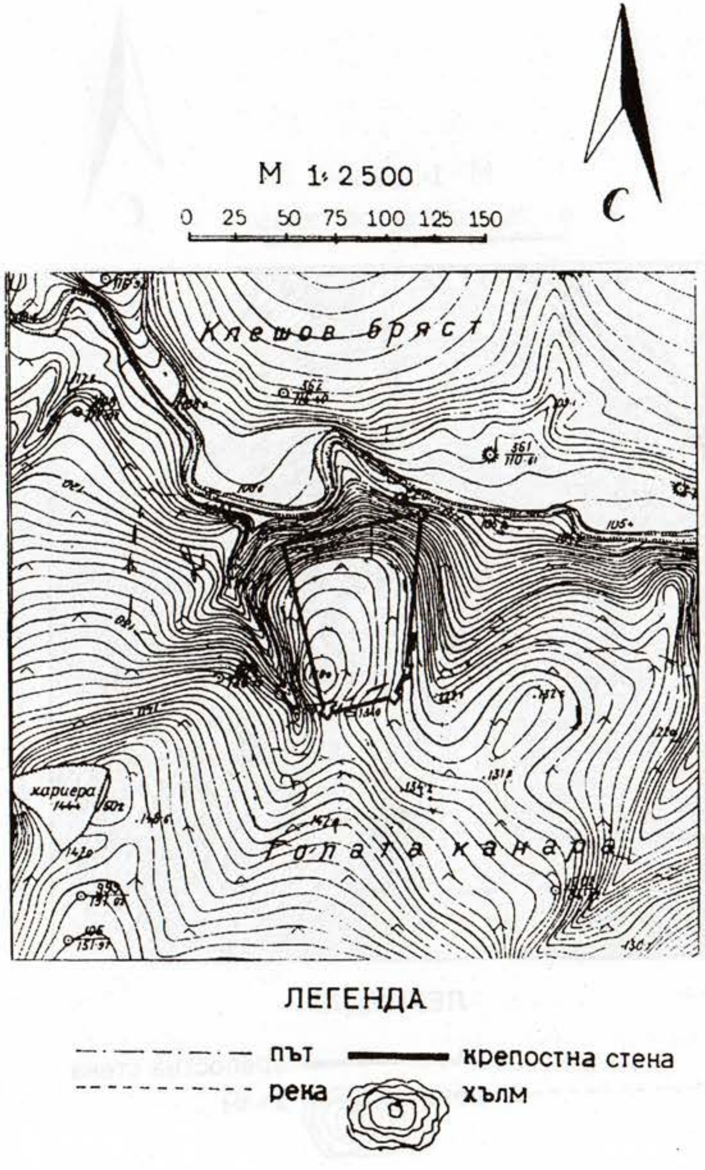
М 1:2500
0 25 50 75 100 125 150
С
Клешов бряст
кариера
Голата канара
ЛЕГЕНДА
път
крепостна стена
река
хълм

Табл. XII

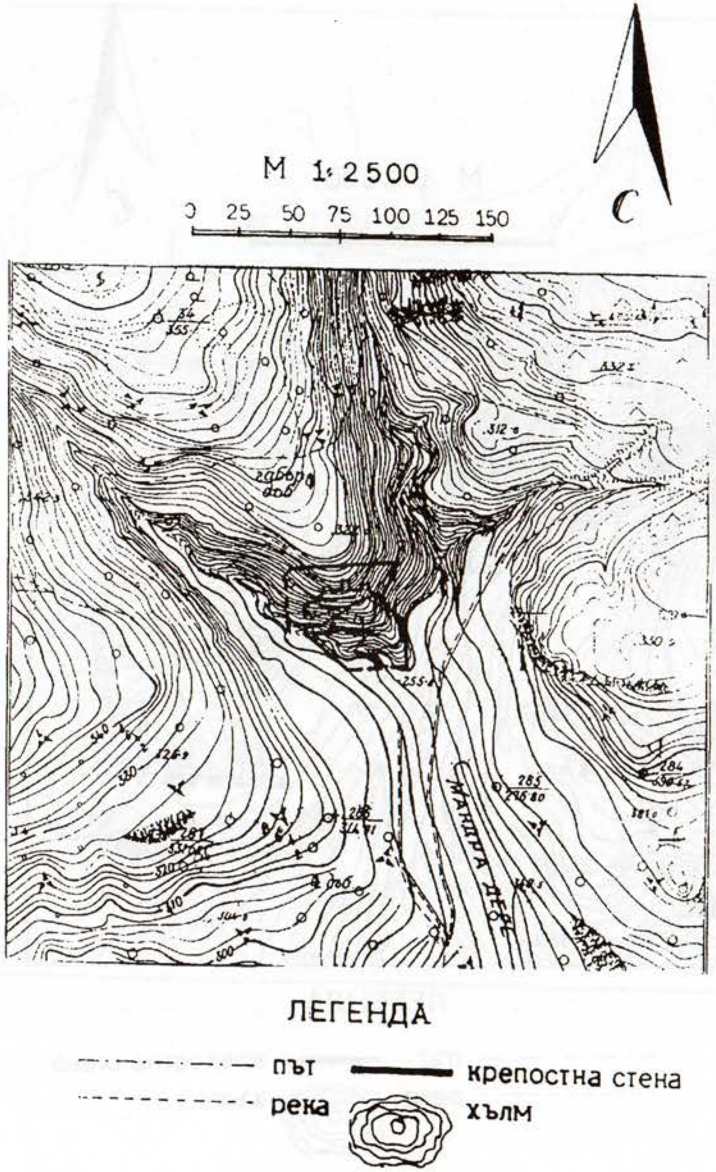
М 1:2500
0 25 50 75 100 125 150
С
габров дол
Мандра дере
ЛЕГЕНДА
път
крепостна стена
река
хълм

Табл. XIII

90. Селище в местността "Раклина"

На 3 км североизточно. В гориста местност по западния бряг на "Раклиновската ряка". Отчасти обработваеми земи. Площ над 6 дка. Фрагментирана керамика от ранновизантийския период (V-VII в.). Селището е североизточно под пътя "Балкан йолу", Ранновизантийски период (V-VII в.).

Обхождано през 1985, 1987 г.

Необнародвано.

91. Селище в местността "Скендерлий"

На 1.5 км западно и продължава. Южно пред "Сакар баир" и "Калето". Хълмиста местност, богата на води. Площ над 250 дка, като част е обработвана земя. Останки от зидове. Градеж – обработвани камъни, спояван с бял и премесен с тухли хоросан. Много строителна керамика – предимно тухли. Керамичен материал от античността, ранновизантийския период (IV-VII в.), XI-XII век и от XII-XIV век. Монети: ранновизантийски от VI век и предимно от XI-XIV век. Средновековното селище е съществувало през IV-VII в., XI-XII и XII-XIV в.

Обхождане през 1985, 1988, 1991 г.

Л-ра: **В.Аврамов.** Цит.съч., с.151-152; с.230-231; **Б.Недков.** Цит.изд., с.141. **Д.Момчилов.** Поселищното... с.69.

92. Съоръжението "Черквището"

На 3.5 км североизточно. Източно от ранновизантийското селище в м."Раклина", източно от "Раклиновската ряка". Останки от градежи – обработвани камъни, натрошени тухли и спойки от хоросан на площ около 0.5 дка. Градежът е с ориентация изток-запад, като в източния край личи част от апсида. Възможно е да е църква, както сочи и топонимът. Датировката следва да се обвърже или с ранновизантийското селище в м."Раклина" – (V-VII в.), или с по-късно съществувалото и унищожено в края на XVIII век едноименно село.

Обхождано през 1985, 1987, 1997 г.

Необнародвано.

ИСКРА (ТУРСКО БЕЙКЬОЙ), КАРНОБАТСКО

93. Крепост в местността "Крачана"

На 3.5 км северно. Гранична местност със землището на село Огнен. Укреплението е изградено в най-източните части на Терзийския баир върху рида "Бейски кайряк", част от м."Крачана". "Бейски кайряк" е плато с добра видимост на север към Подвиската крепост и на изток към Зименската крепост. Има отвесни източни стръмнини към река Мочурица. Реката тече северно и източно под укреплението. Югоизточната му стена е дълга 105 м, като пред югозападния край има останки от вал с дължина 20 м и височина около 1.20 м и малък ров. Има следи от крепостна стена и в югозападния си край. Крепостта не е укрепявана от другите страни, тъй като от изток е почти отвесна, от северозапад също е трудно достъпна и има малък дол с вода. Личат обработвани камъни с хоросан, бял и примесен със счукани тухли, и фрагментирана керамика с гребенчата украса, датиращи крепостта в ранновизантийския период IV-VII в.

Обхождана през 1983, 1985 г.

Л-ра: **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.51; **В.Аврамов.** Цит.съч., с.105, с.183; **П.Делирадев.** Цит.съч., с.131; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.20.

94. Път

На 1.5 км източно. В пресечена местност, западно от река Мочурица. Назоваван "Калдъръма" и "Друма". Личащи следи от каменна настилка. Средновековен.

Обхождан през 1985 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Карнобатската крепост Маркели. – ИПр. 1986, № 4, с.61.

95 Селище в местността "Арпалъка"

На 3.2 км югозападно. Обхваща площ над 20 дка. Керамичен материал от ранновизантийския период (IV-VII в.). Първо българско царство и Второ българско царство.

Обхождано през 1985, 1992 г.

Необнародвано.

96. Селище в местността "Коджа дере"

На 0.8 км южно. В района на селищната могила "Коджа дере". Обхваща площ около 3-4 дка. По керамичен материал селището е от периода на Второто българско царство.

Обхождано през 1985 г.

Необнародвано.

97.Селище в местността "Утуля"

На 1.4 км североизточно. На площ от около 10 дка. По керамичен материал се датира в ранновизантийския период (V-VII в.) и периода на Първото българско царство (IX-X в.).

Обхождано през 1985 г.

Необнародвано.

КАМЧИЯ (КАМЧИ МАХЛЕ), СУНГУРЛАРСКО

98. Преградна стена

На 10 км северно. В непосредствена близост до крепостта "Калето въз кучките" по долината на река Железна (Немой дере), в запад-югозападното подножие на връх "Яйлата". Разположена е източно и западно до крепостта. Едната ѝ част – източната, започва на няколко метра от югоизточния ъгъл на крепостта и в отбрана нителен аспект играе ролята на продължение на южната крепостнителна стена. В днешен вид достига височина под насип до 8-9 м, като личат останки от каменен градеж (обр.44). Ширината ѝ е над 4 м. Преградата е дълга няколкостотин метра. Стената първоначално има източна посока, а след това приема североизточна, като достига до стръмнините на най-голямото възвишение в тази част на Източна Стара планина – връх "Яйлата" (известен още сред местното население и като "Маненица") и по-точно към местността "Шана". Продължение на стената има и в западна посока. На запад само че тя не започва в непосредствена близост до крепостта, а на около 30-40 м пред югозападния ѝ ъгъл, от западната страна на пътя и реката "Немой дере". Стената е развита върху много стръмен склон, като изцяло следва най-високата му част и е обърната с фронт на юг. Западната част от преградата е значително по-слабо запазена – личи до около метър под насип, а ширината ѝ не може точно да се определи. Старобългарска преградна стена от периода на Първото българско царство.

Обхождане през 1991, 1994 г.

Л-ра: **Ат.Игнатиев.** Стари пътища... цит.съч., с.294; **Ст. Лисицов.** Антични и средновековни крепости между Върбишкия и Ришкия проход. – Доклад на научна конференция, Сунгурларе, 1984 г.; **Д.Момчилов.** Пътна и селищна система между Източна Стара планина и "Еркесията" IV-XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). 1993 г. Кандидатска дисертация; **Д.Момчилов.** За локализацията на прохода Сидера. – В: Сб. Приноси към българската археология (АИМ – секция "Средновековна археология). Под печат; **Ил.Георгиев.** Цит.съч., с.19.

КАРАВЕЛЬОВО (КАРАВЕЛИЛЕР), АЙТОСКО

99. Преградна стена

До устието на река Кайряк дере в река Луда Камчия. Ранновизантийска преградна стена от IV-VII в.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.104; **Р.Рашев.** Цит.съч., с.184.

КАРАГЕОРГИЕВО (МАЛКО ЧЕНГЕ, БУЛЧИНО), АЙТОСКО

100. Крепост

На 3.5 км северозападно. Хълмът, известен и като "Калето", е доминиращ скалист връх по южните части на Карнобатска планина в участъка от Зименската крепост върху "Сакар баир" до Айтоската крепост на изток. От този връх има рядко срещана видимост. Обхваща се целият район от югозападно разположеното селище в местността "Коджаманка" (Соколово), крепостите до Соколово-Чукарка, Караново и Малка поляна, както и територията южно под град Айтос (без да се вижда Айтоската крепост). Такава зрителна връзка имат само няколко крепости: "Градището" (с.Скала), "Юрук мезаря" (с.Ново село), "Асаря" (с.Рупча), крепостта край с.Звезда, "Малкото кале", "Голямото кале", "Руспу хисар" (с.Везенково) и Айтоската крепост. От западната страна на хълма "Калето" в южна посока се спуска дол, известен като "Манда гюлю". Околното население и за тази крепост разказва често срещаната легенда за дъното на морето и халките за връзването на корабите (среща се още при Зименската крепост, "Голямото кале" – с.Славянци, и "Градището" – с.Скала). Крепостта е построена до найвисокия скален масив. Последният е включен във фортификацията при усвояване на терена като елемент от цялата крепостна система. Южната стена е изграждана от скален масив (доминиращото звено в района) от запад до скален масив (далеч по-малък) на изток, което вероятно значително е усилвало отбранителните ѝ възможности. Южната крепостна стена е с ориентация югозападсевероизток и дължина 55 м, като завършва с ъглова югоизточна кула. Пак в югоизточния край насипът от крепостната стена достига до 5-6 м височина над околния терен. На тази стена отпред има руини от укрепление във вид на голям правоъгълник и може с голяма вероятност да се допусне, че тук е бил главният вход, фланкиран от кули. Източната стена започва от ъгловата югоизточна кула в северна посока и след 10 м следва голям скален масив, дълъг около 20 м, след който стената продължава 20 м вече в североизточна посока и достига до кула, от която отново приема северна посока, с дължина 40 м, следвайки възможностите за преграждане на най-високата част на терена, като в последните 20 м е вече с посока север-северозапад. Северната стена е разположена на най-високата част на хълма. По нея се открояват остатъци от градежа – спойки от хоросан, примесени с тухли. От днешното ѝ състояние – запазената височина до северното подножие на хълма е около 10 м. Дълга е 25-26 м и се състои от два участъка: първият – с посока изток-запад и дължина от 15 м, и вторият – вече в североизточно-югозападна посока, с дължина 10 м. Иззидана е върху скален масив, дълъг 16-18 м. Той е връзката между северната и западната стена. Западната крепостна стена е с ориентация североизток-югозапад. Дълга е 45 метра и допира в най-големия скален масив. Оттук до южната крепостна стена разстоянието е над 50 м. Градежът е предимно от ломени камъни, споявани с червен хоросан, но се срещат и обработвани. Използван е местен камък. Цялата крепост е обхваната от външен укрепителен пояс, който от изток, север и запад е изграждан на около 12-15 м от основното укрепление. От изток и запад външният крепостен пояс е силно обрушен и личат само разпилени камъни, докато в по-добро състояние е северната стена (запазена височина на насипа около 3.5 м). Южно, на около 15 м пред описания пояс, има изградена външна преграждаща цялата ширина на хълма стена, с дължина около 100 м. Крепостта е съоръжена с тройна отбранителна линия от юг. В североизточния край на крепостта има удължение право на изток, дълго 10-12 м, завършващо с кула. Теренът е осеян с тухли и битова керамика, между която преобладават амфорните фрагменти (основно керамиката е с гребенчата украса). Крепостта е ранновизантийска от IV-VII в. Източно от крепостта има останки от стар път.

Обхождана през 1991 г.

Необнародвана.

101. Крепост

На 3.2 км североизточно. От южната страна на Карнобатска планина, недалеч западно от Айтоския проход и Айтоската крепост. Посоченото укрепление по месторазположението си върху хълм (на 3 км западно от Айтоската крепост) е изцяло аналогично на крепостите до с.Рътлина и "Голямото кале" до Славянци. Крепостта има добра зрителна връзка на юг с крепостите над селата Караново и Малка поляна. Хълмът е ограден от две страни с вода. Общата ориентация на крепостта не е точно север-юг, а с известно отклонение югозапад-североизток. Крепостта е обърната с широката си страна на юг. Южната крепостна стена е с ориентация изток-запад и дължина към 25-30 м. Източната е с посока

югоизток-северозапад и е дълга към 10 м, след което е насочена на северозапад, пак с дължина 10 м, където се свързва със западната стена. Тя, подобно на източната, е също от две части. Първата, ориентирана североизток-югозапад, е с дължина 25 м, след което продължава в посока север-юг с дължина 10 м, или общата ѝ дължина е 35 м. Укреплението заема приблизителна площ около 5 ара. Височината на насипа върху крепостните стени над околния терен достига до 2 м. Укреплението е силно обрасло, но се откроява строителен материал: обработвани каменни блокчета и ломен камък. Тухлите, разпилени наоколо, не се отличават с прецизна изработка и са доста груби. Открита е вкопана яма за зърно с дълбочина 1.30 – 1.40 м. От северна страна на укреплението има поляна, по която се откриват остатъци от обработвани камъни, тухли, керамичен материал – явни следи от селище. Западно край крепостта се е съхранило трасе от стар път. По материалите крепостта се датира в ранновизантийския период (V-VII в.)

Обхождана през 1991 г.

Необнародвана.

102. Път

На 3.5 км северозападно. От източната страна на крепостта "Калето". Добре запазено трасе с дължина над 100 м с улиевидна форма, ширина 2.20 – 2.50 м, на места укрепявано. Пътят се е съхранил по цялата източна страна на крепостта и североизточно над нея. Ранновизантийски период ((IV-VII в.).

Обхождан през 1991 г.

Необнародван.

103. Път

На 3.2 км североизточно. От западна страна на укреплението (кат. № 101). Добре запазен участък от средновековен път с улиевидно трасе, необрасло. Пътят пресича Карнобатска планина. Съхраненото трасе е с дължина към 200 м и ширина 2 – 2.20 м. Свързан е с крепостта. Ранновизантийски (IV-VII в.).

Обхождан през 1991 г.

Необнародван.

104. Селище

На 2 км западно. Южно под крепостта "Калето" (кат. № 100). По южните склонове на Карнобатска планина. Отчасти в обработваеми земи. Площ над 10 дка. Много богат на води район. Вероятно свързано с крепостта. Ранновизантийска керамика, датираща го в периода IV-VII в.

Обхождано през 1991 г.

Необнародвано.

105. Селище

На 2.2 км изток-североизток. Южно под крепост (кат. № 101). Изцяло в обработваеми земи. Площ над 50 дка. Вероятно свързано с крепостта. Керамичен материал от ранновизантийски период (IV-VII в.).

Обхождано през 1991 г.

Необнародвано.

КАРАНОВО (АЗАПЛИЙ), АЙТОСКО

106. Крепост

На 2 км север-северозападно. На най-доминиращата височина в тази част на планината Гребенец и югозападно под Айтоски проход. Изключителна зрителна връзка на север с двете крепости до с.Карагеоргиево, на североизток с крепостта над град Айтос, на изток с тази до с.Малка поляна, а и въобще видимост в указаните посоки. Ограничени са зрителните възможности на запад и изток. Хълмът, на който е построена Карановската крепост, наподобява изцяло този с крепостта между селата Соколово и Чукарка, но е далеч по-внушителен. Височината и изгледът от северна страна към Айтоското поле са забележителни. Върхът е стръмен на север, запад и изток и по-полегат и единствено достъпен от юг. Крепостта има следните размери: източна крепостна стена (ориентирана юг-северозапад) – 85 м и в посока юг-север – още 19 м; северната стена, ориентирана изток-запад, е 40 м; западната крепостна стена е също от две части: една част – североизток-югозапад, с дължина 52 м, и втора – север-юг от 22 м. За южна стена в конкретния смисъл е трудно да се пише, като поскоро това е участък, ориентиран северозапад-югоизток, около 30 м. И следва остър ъгъл и втори участък (стена с ориентация югозапад-североизток) от над 30 м, завършващ с кула. По силното разрушаване, по разпилените камъни от градежите е трудно да се съди за сравнително точна фортификационна система, но почти сигурно е, че от трите страни – западна, южна и източна, има втора вътрешна крепостна стена. Това се налага поради платото от юг. Заеманата площ е около 4 дка. Градежът: обработвани и ломени камъни на спойка с червен хоросан. Ранновизантийски керамични материали и датировка в периода IV-VII в.

Обхождана 1984, 1991 г.

Л-ра: **П.Делирадев.** Цит.съч., с.67; **Д.Момчилов.** Едно предположение за местонахождението на средновековната Ктения. – ИПр, 1991, № 6, с.37.

107. Селище

На 2 км север-северозападно. Югозападно под крепостта. В пресечена местност. Заема площ около 5 дка. Селището е свързано с крепостта. Ранновизантийска керамика от IV- VII в.

Обхождано през 1984, 1991 г.

Необнародвано.

КАРНОБАТ

108. Крепост в местността "Хисарлъка" ("Хисаря")

На 7.5 км западно. Изградена на стратегическа височина на едно от възвишенията на Гребенец планина – "Хисаря", от чиято западна и северозападна страна протича река Мочурица. Север-североизточно под нея в миналото се е разпростирало Карнобатското блато, а югозападно – Стралджанското. Изключително стратегическо значение към и от източностаропланинските проходи – Ришки, Върбишки, Веселиновски. Добра зрителна връзка на север с Подвиската крепост, на север-североизток със Зименската, на северозапад с Везенковската, на запад със Седларевската "Шейтан калеси", на юг с възвишенията Бакаджиците. Крепостта се състои от две части: каменно-тухлено укрепление и огромни валови преградни съоръжения (табл. VI). Каменно-тухленото укрепление е изградено на възможно най-подходящото място, като от северозапад и запад виси над долината на река Мочурица с височина между 60 – 80 м. От 1986 година в Карнобатската крепост се провеждат интензивни разкопки (до 1992 г.). Първоначално застроеното укрепление е каменно-тухлено със следните размери: североизточна страна – около 150 м, западно-северозападна стена – над 110 м и особен ъгъл, южна стена – около 220 м и източна – над 60 м и обиколен ров. Запазен отломък на южната крепостна стена, изградена в техника opus mixtum. Цялостното архитектурно изграждане, останките от раннохристиянски мартириум (табл. XXVIII, обр.23), ранновизантийската базилика (табл. XXVIII, обр.22), масово откриваната ранновизантийска керамика, монетите от VI век (Юстиниан, Юстин и София) и ред други археологически материали категорично отнасят долната граница на изграждането на това укрепление в VI век, и по-точно – средата на VI век. В каменно-тухленото укрепление са разкрити няколко кули, чиято долна строителна граница е също VI век. Югозападно под каменно-тухлената крепост, на източния бряг на река Мочурица е разкрито съоръжение за вода (водна кула). Археологически материали от VI век се откриват и южно под крепостта, и източно под нея (впоследствие част от допълнително укрепеното пространство). След пристроените землени съоръжения Карнобатската крепост обхваща укрепена площ от над 700 дка. Още през 1986 г. започна проучване на валовата система. Вътрешният южен вал е дълъг 342 м. Вероятно валът е насипван от запад на изток по ръба на естествена площадка, чиято стръмнина по този начин е увеличена. Ширината на осъществения разрез е 17.50 м (табл. XXIII, обр.4). Валът е развит върху южната част на скален венец. Най-отдолу в предната (южна) част има подложка, изравняваща нивото с по-високата (северна) част и запълваща неравностите по скалния рид. Подложката е от жълта трамбована пръст с прослойки в нея от черна пръст и камъни. Изравнителното ниво се състои от два пласта: първи – от жълта глина, с примеси от черна пръст и камъни, с размери от 6 м ширина и 0.65 м височина, и втори – отделен от първия с ивица от черна пръст с дебелина 0.10 м, представляващ насип от камъни и жълта пръст, завършващ в горната си част с покритие от черна пръст с дебелина от 0.10 до 0.25 м. Така е постигнато едно относително изравняване на терена от юг на север от неравностите по скалата. Почти на същото ниво в северната част за основа е използвана само черна глинеста подложка с дебелина около 0.20 м и ширина до 11.50 м. В задната (северната) част на вала е вкопана траншея на 0.20-0.30 м с ширина 0.60 м и запълнена с камъни – като зид от суха зидария. Валът е изграждан около носещ насип, изтеглен в предната част, от дребни и едри камъни. Той започва на 2.30 м от предния южен край и е широк 4.80 м, като завършва на 2.50 м пред средата на вала – най-високата точка. Върху разглеждания обстойно насипен пласт е положен следващ от примесена с камъни жълта и сива пръст. Той е вече леко изместен в северна посока. В най-високата си част достига височина до 1.30 м. Следва същинската маса от вала. Южната ѝ част е положена върху разгледания по-горе насип. Изграждана е от жълта пръст, примесена с едри и по-дребни камъни, и в северна посока свършва на метър пред края на вала. Свързващо звено между двете части е обединяващ покриващ слой от черна пръст, примесена с камъни. В северната част има улиевидна вдлъбнатина, запълнена с каменен трошляк, изпълняващ ролята на задържащ елемент в конструктивното изграждане на вала. Най-горната част на вала представлява покриваща го хумусна шапка. Тя е по-ярко изявена в двата края и значително по-тънка в средата. Височината в осъществения разрез на вала е 3.90 м. Находките от северния край на вала, предимно фрагменти от старобългарска керамика с врязана украса (обр.5), са датирани към началото на IX век. Не са открити следи от дървени преграждащи устройства.

Южното окопово землено съоръжение на Карнобатската крепост (обр.2) се състои (табл. XXII) от: вал, ров и преден малък вал. Основният вал е с дължина 365 м. Ориентиран е в посока изток-запад, като в най-западния край описва полудъга и се слива с вътрешния южен каменен вал. Така съединени, двата вала продължават до най-югозападната точка на крепостта, откъдето води началото си западният вал. От няколко страни крепостта е заобиколена с ров, но особен интерес в случая представлява южният ров. В другите участъци ровът копира терена, като такъв е изграждан дори в една от най-високите точки от отбранителния пояс на крепостта – източния. За проучване бе избран един от най-добре запазените във височина и дълбочина участъци, източно от най-южния вход на крепостта. Проучването с непостоянни темпове продължи до лятото на 1990 г. – до окончателното завършване на разреза на целия окоп: вал, ров и преден малък вал. Основният южен вал е изцяло насипен и е изграден по следния начин – полагането е ставало на основа от жълта пръст, върху която има пласт от черна трамбована пръст, с обща височина 0.60-0.70 м, като на 14 м от северния край пластът е развит в триъгълна форма с острия ъгъл нагоре и в този си вид представлява основата, върху която е насипван валът. Същевременно изпълнява задържаща роля за целия насип. В северния край има дъговиден улей, леко вкопан, задържащ свличането на насипа и запълнен от камъни със средна големина. В предната южна част на триъгълната извивка в черния пласт има примеси от жълта пръст (глина), създаваща по-здрава спойка. В северната част на трамбования пласт от черна пръст личат тухлени фрагменти, придаващи също по-голяма здравина на този основен носещ пласт. Следват два поредни един върху друг слоя от жълта трамбована пръст с хоросанови ядки (в пръстта има и известно количество хума). Те са разделени от основата и един от друг от съвсем тънки прослойки от черна пръст. Така посочените слоеве достигат височина до 1.80

м, но в посока по на север от триъгълното образуване от черна пръст – 10.30 м от северния край, като оформят същинските пластове на вала, върху който се развива най-голямата височина на съоръжението. Следва цялостен пласт от жълто-кафява пръст с дебелина до 0.60 м. Върху него е насипан отново пласт, разширен в двата края, съставен от жълта трамбована пръст и хоросанови ядки. Ядките създават по-голямо сцепление и са често използвано средство в подобни случаи. От всички пластове този е най-масивният. Последният пласт е от жълто-кафява пръст. Най-отгоре с течение на времето се е оформила тънка хумусна шапка с максимална дебелина до 0.30 м. В сегашния си вид проучвания вал достига височина от 5.60 м и представлява грандиозно по размерите си съоръжение с дължина от 25 м. От голямото количество землен насип в рова, както и заради разлатата повърхност от северната му страна има основание да се допусне, че височината му е била по-голяма, което го превръща в най-големия от изследваните на Балканския полуостров. Следи от дървени преградни съоръжения не са открити. В предния южен край валът има берма с ширина от 1 м, изпълняваща конструктивна роля. Насипът е изграждан главно както от изчерпването на рова, така и от изгребване на близко намираща се селищна могила. Следи от последната са регистрирани в непосредствена близост до посочения по-горе южен вход. Керамични фрагменти от бронзовата и ранножелязната епоха са изкопани предимно в южния край на вала. Подобни фрагменти се откриват и по цялата повърхност на вала, потвърждаващи тезата за изчерпването на селищната могила. От бермата започва ров с дължина 18 м и запазена дълбочина в днешно състояние от 1.80 м. Дължината на рова от 18 м фиксира и разстоянието между основния и предния малък вал. Валът е със своеобразна стъпаловидна форма (обр.3). В централната част има добре оформен канал с ширина от 1.70 м, а от север – широка площадка с ширина 3 м. Дълбочината на разреза до дъното на рова е 3 м и общата дълбочина от 4.80 м прави съоръжението трудно достъпно. Посочената дълбочина дава основание с голяма вероятност да се допусне, че точно каналът в най-дълбоката си част се е пълнел с вода от река Мочурица, тъй като в тази си дълбочина той попада под нивото на реката. При разреза са установени две нива на насипване на рова, което подсказва, че ровът се е пълнел с вода първоначално само при изграждането му. Впоследствие е бил запълнен с нанос с височина от 0.80 м и

така е използван в по-следващите векове, без да се наводнява. Най-южната част на разглежданото окопово съоръжение завършва с преден малък южен вал. Установена е ширината му от 9.50 м, с което и цялата ширина на окоповото съоръжение достига 52.50 м. В сегашния вид от предния малък южен вал е запазен насип от 1 м във височина, но има основание да се счита, че е бил по-висок и се е свличал както на юг към обработваемите площи, така и северно в рова. Валовите укрепителни съоръжения на Карнобатската крепост са старобългарски от началото на IX век.

В откритата в каменното укрепление църква от XI-XII в. е установено преизползването на материали от по-ранен период, изцяло свързани с преславския тип култура от IX-X в. Под тази църква са разчистени основите на старобългарска църква от края на IX или началото на X век, чиито материали са били преизползвани през следващите векове. Западно пред църквата е открита и старобългарска тока (обр.6).

Богат поселищен живот в крепостта е открит и за XII-XIII в. През XII и началото на XIII век продължава да съществува средновековната църква (табл. XXVIII, обр.2), богато стенописвана и украсена. Все оттогава са и архитектурни градежи в някои от кулите на крепостта, както и много откривани предмети – керамика тип сграфито, декоративни елементи, монети.

Карнобатската крепост е съществувала непрекъснато през ранновизантийския период (IV-VII в.), през Първото българско царство (IX-X в.), през XI-XII век, както и в периода на Второто българско царство (XII-XIII в.).

Л-ра: **К.Иречек.** Цит.съч., с.805-811; **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.48; **В.Аврамов.** Цит.съч. Т.1., с.197-217; **Д.Момчилов.** Карнобатската... цит.съч., с.57-65; **Ж.Аладжов, Ц.Дражева, Д.Момчилов.** Разкопки на крепостта Маркели при Карнобат. – АОР за периода 1986-1994 г.; **Ж.Аладжов, Ц.Дражева, Д.Момчилов.** Разкопки на крепостта Маркели при Карнобат през 1986-1987 г. – В: Сб.История и култура на Карнобатския край. Т.1., С., 1991, с.25-28; **С.Бобчев.** Смесената зидария в ранновизантийските строежи. – ИАИ, 1961, с.154-202; **Ж.Аладжов, Д.Момчилов.** Земленото укрепление около крепостта Маркели. – В: Сб.Проблеми на прабългарската история и култура. С, 1991, Т.2., с.138-145; **P.Soustal.** Op.cit., 348-349; **Ж.Аладжов.** Крепостта Маркели – някои стратиграфски и хронологически бележки. – В: Сб.Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София-Сливен, 1993,

с.118-125; **Кр.Гагова.** Цит.съч., с.194-195; **Д.Момчилов.** Североизточна Тракия... цит.съч., 61-71.

109. Селище в местността "Бахчата"

На 3.5 км северно под града. Неустановена площ. Керамичен материал от Средновековната епоха.

Обхождано през 1984, 1991, 1994 г.

Необнародвано.

110. Селище в местността "Борчлията"

На 4 км западно. Открито селище в обработваеми площи. Обхваща около 15 дка. Фрагментирана керамика от ранновизантийския период (IV-VII в.), а югоизточно от селището останки от градежи.

Обхождано през 1984, 1985, 1987 г.

Необнародвано.

111. Селище в местността "Гердемето"

На 6.5 км южно. Открито селище в пресечена местност, богата на води. Площ 2-3 дка. Фрагментирана ранновизантийска керамика с гребенчата украса. Селище от ранновизантийския период (V-VII в.).

Обхождано през 1991, 1992, 1996, 1997 г.

Необнародвано.

112. Селище в местността "Дренашките лозя"

На 2 км западно. Сред лозя. Зидове от обработвани камъни, споявани с бял хоросан. Ранновизантийска керамика с гребенчата украса. Монета от VI век. Селище от ранновизантийски период (V-VII в.).

Обхождано през 1983 и 1984 г.

Необнародвано.

113. Селище в местността "Дълга мера"

Западно до града. Сред обработваеми площи. Обхваща около 20 дка. Керамичен материал от ранновизантийския период IV-VII в.

Обхождано през 1990 година.

Необнародвано.

114. Селище в местността "Гьола"

На 3.4 км северозападно. В обработваеми земи. Площ 5-6 дка. Керамика от ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождано през 1990 г.

Необнародвано.

115. Селище в местността "Каба юк"

На 4 км север-североизточно. Гранична местност между землищата на Карнобат и с.Сигмен. Равнинна площ от над 10 дка. Керамичен материал от ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождано през 1985, 1993, 1994 г.

Необнародвано.

116. Селище

На 4 км северозападно. В обработваеми земи. Площ около 5 дка. Керамичен материал от ранновизантийския период (IV-VII в.) и Първото българско царство (IX-X в.).

Обхождано през 1990 г.

Необнародвано.

117. Съоръжение

В гробищен парк в западната част на града. Каменно съоръжение (табл. XXVII, обр.21) под могилен насип на тракийска надгробна могила (табл. XXVI, обр.20) в гробищен парк Карнобат. Ранохристиянско култово съоръжение от IV век.

Пълно археологическо проучване през 1994 г.

Л-ра: **R.Georgieva, D.Momchilov.** Un monument paleo-cretien unique de la cote Sud-Pontique. First international pontic congress. Varna, Bulgaria. 6-9 september, 1997.

КЛИМАШ (ЛАЛА КЬОЙ), СУНГУРЛАРСКО

118. Селище в местността "Черковището"

На 1 км източно. В обработваеми земи. На площ от 2-3 дка ранновизантийска гребенчата керамика. На площ от 3-4 ара сред откриваната керамика останки от градеж. Регистрирани са обработвани камъни, спойки от бял хоросан, много натрошени тухли и керемиди (тип тегули). Стени под насип с височина до 0.50 м и ориентация изток-запад, както и остатъци от полудъга в източната част на сградата. Вероятно ранновизантийска базилика от (V-VII в.),дала наименование на местността (дн. "Черковището").

Обхождано през 1984, 1986 г.

Л-ра: Архив на Атанас Игнатиев Караиванов. ГИМ-Карнобат, НСп. фонд, инв. № 178.

КОЗАРЕ (КАРА КАЯ), КАРНОБАТСКО

119. Крепост в местността "Каята"

На 2 км северно. В доминиращата местност "Каята" е преградено част от платото (табл. IX) с крепостна стена от изток (обр.51).

От другите три страни е използвана естествената непристъпност. Пред стената има следи от ров. Добра видимост на юг към укреплението над село Детелина. В крепостта е регистриран поселищен живот от: ранновизантийския период (IV-VII в.); Първото българско царство – керамика с врязана украса (обр.10) от IX-X век; XI-XII век и от Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождане през 1984, 1987, 1988 г. Извършено сондажно проучване през 1987 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.18-20; **Д.Момчилов.** Едно предположение... цит.съч., с.35-40; **Д.Момчилов.** Североизточна... цит.съч., с.66.

120. Селище в местността "Под Каята"

На 1 км северно. Полупланински терен. Южно под крепостта. Площ към 5-6 дка. Селище от ранновизантийския период (IV-VII в.) и Първото българско царство (по старобългарска керамика) IX-X век.

Обхождано през 1984, 1987 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Едно предположение... цит.съч., с.35-40.

121. Селище в местността "Юртлука"

На 2 км северно. Северозападно от крепостта, в пресечена местност, богата на води и част от нея обработвана. Селище от средновековната епоха.

Обхождано през 1987, 1993 г.

Необнародвано.

КОСТЕН, СУНГУРЛАРСКО

122. Крепост

На 1 км северно. Разположена е във възвишението "Калето" под най-високия връх на Карнобатска планина – Илийца. Има неправилна форма, с широка страна на запад и стеснена на юг. Входът е разположен от юг. Северозападната стена е дълга 28 м, северната – 112 м и завършва с кула, източната – 14 м (обр.47), южната – 116 м, като преминава в западна с дължина около 50 м. Крепостта е силно разрушена. Само по южната крепостна стена има отсечка с дължина около 8 м и височина до 1 м. Градеж – лице от дялани камъни, спойвани с бял хоросан. Крепостта има и външен отбранителен пояс. В северозападна посока от входа на около 20 м започва линия от разпилени камъни и само на отделни места личи по един ред от лицето на стената. Външният пояс обхваща крепостта от север, изток и отчасти от юг. Дължината ѝ е както следва: от север – около 125 м, от изток – 40 м и от юг – 65 м, а дебелината – 2 м. От източна страна пред външната стена има ров по дължината на вътрешната, основна куртина. Това се е наложило поради уязвимостта на крепостта точно в този пункт, поради разположението ѝ в по-ниско седловинно място пред връх Илийца. По ранновизантийска керамика, откривана в крепостта, последната е датирана в V-VII в.

Обхождана през 1985, 1986 г.

Л-ра: **В.Аврамов.** Цит.съч., с.99; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.24.

КРУМОВО ГРАДИЩЕ (КУЛАЗЛИЙ), КАРНОБАТСКО

123. Валови съоръжения

На 3.5 км изток-югоизточно. Чрез валове е защитено пространство от около 80-100 дка, в което се открива керамика от ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождано през 1993 г.

Необнародвано.

124. Печати

От 80 – 90-те години на XI век. Печатът е на куропалат. Недобре запазен. С предположение, че е от района на крепостта (кат. № 108).

Л-ра: **Ив.Йорданов.** Корпус на византийските печати от България. С,. 1992. Автореферат на дисертация, с.32, вж. печати под № 149-150; **Ив.Йорданов.** Печатите от стратегията в Преслав. С., 1993, с.50-51, печат под № 77; в подготвеното ново поредно издание на средновековните печати от автора този печат е включен под № 240-247.

Печат от XI век с изписан омоним. Достатъчно добре запазен. С предположение, че е от района на крепостта (кат. № 108). В подготвения нов корпус на Ив.Йорданов под пореден № 1350.

И двата печата се съхраняват в ИМ-Ямбол под инв. № № II, 3648; 3988.

125. Селище в местността "Бялата пръст"

На 2.5 км западно. Открито селище в обработваеми земи, в район, богат на води. Площ 2 дка. Фрагментирана керамика, ранновизантийска, с гребенчата украса. Селище от ранновизантийския период (V-VII в.).

Обхождано през 1990 г.

Необнародвано.

126. Селище в местността "Мильова могила"

На 2.8 км западно. Селището е развито върху праисторическа могила. Обхваща площ над 20 дка. Средновековни материали от периода на ранна Византия (IV-VII в.) и Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождано през 1990, 1992 г.

Необнародвано.

127. Селище в местността "Могилата" ("Лозята")

На 1 км северно. Южно в полите на "Хисаря". В обработваеми земи. Археологически материали от античността и ранновизантийския период (IV – VII в.).

Обхождано през 1990 г.

Необнародвано.

128. Селище в местността "Черешовата градина"

На 0.7 км северно. В обработваеми площи. Фрагменти от гривни, тухли, керамика. Селище от ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождано през 1984, 1990, 1991 г.

Необнародвано.

КРУШОВО (ТАРАШ КЬОЙ), КАРНОБАТСКО

129. Селище в местността "Пелик дере"

На 6 км южно. В равнинен терен, изключително богат на води. Обработваеми земи. Площ над 3 дка. Фрагментирана керамика от ранновизантийския период (IV-VII в.) и от периода XII-XIV в.

Обхождано през 1988, 1993 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Поселищното развитие... цит.съч., с.69.

130. Селище в местността "Юртлука"

На 3.5 км източно. Хълмист терен. Обработваеми земи. Площ към 5 дка. Керамика от ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождано през 1988 г.

Необнародвано.

ЛОЗАРЕВО (КОМАРЕВО), СУНГУРЛАРСКО

131. Крепост в местността "Градището"

На 2 км северно. Югозападно под възвишението "Капулито" на Карнобатска планина. Район, богат на водоизточници. От 1984 г. спасителни разкопки. Разкрити са: част от източната стена; североизточна ъглова кула (обр.30) с размери: дължина 9.60 м, ширина 8.30 м, дебелина на стените 1.20 м, ширина на входа 1.40 м; помещение, южно от входа на посочената кула, с размери: дължина 10.80 м, ширина 8.90 м с настилка от големи каменни плочи, всички отнесени към средата на VI век; част от северната стена с участък от 26 м и две помещения във верижен план, част от водопровода и проследено трасе до каптажа "Ак бунар"; кула в югоизточния ъгъл, част от трасе на стена (с дължина 43 м и дебелина 1.90 м) – и всичко това от VI век; жилищна сграда в югоизточната част на обекта с вътрешен двор с тухлена настилка и мраморен водоскок от V-VI век; трикорабна, едноапсидна старохристиянска базилика от V век (обр.29); двор на базиликата от V-VI век с разположена сграда в западната му част от VI век, трасе от улица с ширина 3.16 м с добре запазена канализационна система за мръсни води и жилищни сгради от южната страна на улицата, с находки от VI век. Регистрирани са и останки от по-късен живот: монета от VIII век, старобългарска керамика (с врязана украса от северна страна над укреплението) от IX-X век, средновековен жилищен хоризонт и некропол от началото на XI век, както и други археологически материали от периода на Второто българско царство. Крепостта "Градището" е съществувала изключително интензивно в ранновизантийския период до VI век, но по археологически път е регистрирано присъствие и през периода на Първото българско царство (IX-X в.), през XI-XII в., както и през Второто българско царство (XII-XIV в.).

Археологически проучвания: началото на 20-те години (Атанас Игнатиев) и 1984-1990 г. (Цоня Дражева).

Л-ра: **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.53, 92; **Ат.Игнатиев.** Градището при село Комарево, Карнобадско. – ИБАИ 1, 1921-1922, с.206-215; **Ц.Дражева.** Разкопки в местността "Градището" при село Лозарево. – АОР за периода 1984-1990 г.

132. Селище в местността "Градището"

На 1.7-2 км северно и продължава. Източно от крепостта. Обхваща площ над 200 дка. Археологически материал от интензивен поселищен живот от: ранновизантийския период до VII век, от XI – XII век и от периода на Второто българско царство.

Археологически проучвания през началото на 20-те години.

Л-ра: **Ат.Игнатиев.** Градището... цит.съч., с.206-215; **Ц.Дражева.** Разкопки... цит.изд., 1984-1990 г.

133. Църква

На 2 км северно. В района на селището, източно от крепостта

"Градището". Трикорабна, едноапсидна. Средновековие.

Проучвана в началото на 20-те години.

Л-ра: **Ат.Игнатиев.** Градището... цит.съч., с.210-211.

ЛОЗЕНЕЦ (СЕЙМЕН), СТРАЛДЖАНСКО

134. Крепост "Калето"

На 3 км северно. На връх от южната страна на Терзийския баир, много стръмен отвсякъде с изключение на север. От изток тече "Голопард дере", а от запад – "Градищенският дол", които събират водите си южно под крепостта. Крепостта има яйцевидна форма, обърната с широката си страна на юг. Тя е с площ от около 2 дка, като в северния ѝ край личат останки от кула. Крепостта е силно разрушена и само в централната си част има останки от градежи: от одялани камъни, спойвани с бял хоросан. Откриват се и много натрошени тухли. Силно обрасла е. С голяма вероятност може да се отнесе в ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождана през 1985, 1991 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Значение и местонахождение на средновековната крепост Лардея. – ИПр, 1988, № 8, с.58-64; **P.Soustal.** Op.cit. 339-340.

135. Селище

На 1.5 км северно. Южно под полите на Терзийския баир. В обработваеми земи. Площ над 30-40 дка. Останки от градежи (монументална сграда с църковна утвар), натрошени тухли и керемиди, фрагментирана керамика, монети. Селище от античността и ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождано през 1991 г.

Л-ра: **В.Аврамов.** цит.съч., 190; **Д.Димитрова, Ж. Попов.** Археологически паметници в Ямболски окръг. С., 1978, с.21.

136. Монетни находки

В ИМ-Бургас, фонд "Нумизматика" (индивидуални находки), инв. № 1456; 1457; 1455; 1464; 1622. Датирани са, както следва: 1622, 1456, 1457, 1455 – в V и VI в., 1464 – в XII в.

ЛЮЛИН (ЕНИ МАХЛЕ), ЯМБОЛСКО

137. Селище в местността "Кокарджа"

На 2 км югозападно. В югоизточните поли на Бакаджика. Антично и ранновизантийско селище (IV-VII в.).

Обхождано през 1991 г.

Л-ра: **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Цит.съч., с.21.

ЛЮЛЯКОВО (КЕРЕМЕТЛИК), АЙТОСКО

138. Крепост "Голямото кале"

На 3 км северозападно. Изграждана е на югоизточен рид на възвишението "Кайряка". Има добра видимост с крепостите: на юг край село Череша; на югозапад – гара Завет, на запад – с "Новак", на изток-югоизток до село Шиварово. Изградена е на една линия с крепостта "Кайряка". Силно разрушена, с площ около 4 дка. Датирана в ранновизантийския период (IV-VI в.).

Обхождана през 1988, 1989 г.

Л-ра: **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.53; **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., 97; **П.Делирадев.** Цит.съч., с.68; **Д.Момчилов.** Средновековните крепости... цит.съч., с.35-37; **Ил. Георгиев.** Цит.съч., с.8.

139. Крепост "Малкото кале"

На 1.5 км северозападно. Крепостта е издигната върху североизточен рид на възвишението "Кайряка", надвесена над река "Боаз дере". Изцяло са използвани възможностите на релефа. Крепостната стена е градена върху скала. Има следните размери: северна стена – 65 м, в северозападния край завършва с кула; западна стена – 40 м] южна – 45 м, преминаваща в североизточна, с дължина от 25 м. Последната преобразува формата на крепостта в трапец. От юг, където крепостта е уязвима и теренът е по-полегат, има изградена външна преградна стена – вероятно на 20-30 м пред основното укрепление. Най-добре съхранена е северната крепостна стена – в участък с дължина от 40 м със запазена суперструкция над терена от 1 до 3 м във височина. Градежът – лице от обработвани каменни блокчета, пълнеж от ломени камъни, спойвани обилно с бял, а на места и с червен хоросан. Открива се керамика от ранновизантийския период (IV-VII в.), XI-XII в., както и от Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождана през 1991 г.

Л-ра: **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.53; **П.Делирадев.** Цит.съч., с.68; **Д.Момчилов.** Поселищното... с.69.

140. Печат

От третата четвърт на XI век. Печатът е на вестарха Леон Никерит. Добре запазен. В землището на с.Люляково.

Л-ра: **Ив.Йорданов.** Корпус... цит.изд., с.31, където печатът е посочен под № 137, в подготвения нов корпус печатът е под № 214.

141. Селище под крепостта "Малкото кале"

На 1 км северозападно. Южно под крепостта. Ранновизантийска керамика и монети от VI век. Ранновизантийско селище.

Л-ра: **Ил.Георгиев.** Цит.съч., с.8.

142. Селище в местността "Манастира"

На 1 км северно. Планински терен. Площ 2-3 дка. Останки от зидове, спойка от бял хоросан, разтрошени тухли. Керамика от периода на Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождано през 1991 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Поселищното развитие... цит.съч., с.69.

ЛЯСКОВО (АПТАРАЗАК), АЙТОСКО

143. Селище

На 2 км южно. Площ 4-6 дка. Средновековни сечива.

Обхождано през 1991 г.

Необнародвано.

МАЛКА ПОЛЯНА (КЮЧУК АЛАН), АЙТОСКО

144. Крепост

На 0.5 км северно. На хълм с добра видимост главно на запад към Карановската крепост, на север към Айтоската крепост, двете крепости към Карагеоргиево. Укреплението е със скромни размери. Запазен е ъгъл на градеж (обр.67), на който лицето е от добре обработени камъни, пълнежът – от ломени и дребни и всичко – на спойка от червен хоросан с дебелина между 0.5 и 1.5 метра и височина над 1 м. Личат основите на по-ранен зид в посока на запад, с дължина 8 м. Запазеният ъглов градеж явно не е най-ранният и се намира от южната страна на хълма на около 20 м под върха. Горе на самия връх има останки от четириъгълно съоръжение с неправилна форма и размери: източна стена – 15 м, северна стена – 20 м, западна стена – 8 м, южна стена – 16 м (откъдето е и посочената най-добра видимост). Върхът и склоновете на възвишението са осеяни с тухли, керемиди, части от питуси, шлака, битова керамика. Измежду археологическите материали в най-голямо количество са ранновизантийските. По материали хронологически крепостта е съществувала, както следва: през ранновизантийския период (IV-VII в.), през XI-XII в. и през Второто царство (XII-XIV в.).

Обхождана през 1984, 1991 г.

Л-ра: **К.Иречек.** Цит.съч., с.754; **Д.Момчилов.** Едно предположение... цит.съч., с.35-38.

145. Селище

На 0.5 км северно и продължава. Югоизточно, южно и югозападно под укреплението. Предимно керамичен материал: строителна и битова керамика. Съществувало през ранновизантийския период (IV-VII в.), XI-XII век и Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождано през 1984, 1991 г.

Необнародвано.

МАНОЛИЧ, СУНГУРЛАРСКО

146. Крепост "Манлишкото кале"

На 2 км южно. От западната страна на възвишението "Куза" на Карнобатска планина и южно от река Луда Камчия. Има видимост само на север. Тази крепост е с най-добре запазената западна крепостна стена (обр.45), съхранена цялата, с почти максимална височина до 6 м. Дълга е 60 м и има дебелина 2-2.20 м. Градежът е лице от обработени камъни, а пълнежът – от ломени камъни, спойвани с бял хоросан. Добре личи входът – широк 3 м. Северната стена е с чупка на югоизток и е дълга 48 м. В североизточната ѝ част има запазен градеж opus mixtum, където се редуват пояси от камъни с пет реда тухли. Дължината ѝ е 72 м. Южната стена е обединяваща между западната и източната и е дълга 8 м. Крепостта има яйцевидна форма, обърната с широката си страна на североизток. По градежите и керамичните материали – ранновизантийски период (IV-VII в.).

Обхождана през 1982, 1983, 1988 и 1995 г.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.527; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.26; **Ст.Лисицов.** Регистрация на археологическите обекти в Карнобатския край. – В: Сб.История и култура на Карнобатския край. Т.1., С., 1991, с.13.

147. Път ("Камилският път")

На 1.5 км южно и продължава. Западно покрай Маноличката крепост. Добре запазено улиевидно трасе с ширина до 2.20 м, на места укрепявано. Дължина на трасето общо около 2-2.5 км. В северна посока почти достига долината на река Л.Камчия. Средновековен път, със сигурност използван през ранновизантийския период.

Обхождан през 1982, 1983, 1988 и 1995 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Карнобатската крепост... цит.съч., с.62.

МЪГЛЕН (ЧИМАЛ), АЙТОСКО

148. Селище в местността "Чеменлията"

По археологически материали от музейната сбирка в гр.Айтос. Селище от ранновизантийския период (IV-VII в.).

Необнародвано.

НЕВЕСТИНО (ГЕРДЕЛИЙ), КАРНОБАТСКО

149. Селище в местността "Маните"

На 2 км западно и продължава. Югозападно пред "Курийския баир" и източно пред м."Дживарлийска ряка". Открито селище в обработваеми земи. Площ над 200 дка. Останки от зидове, изграждани от дялани камъни на спойка с бял хоросан; натрошени тухли и много битова керамика (особено личат останките от градежите в м."Черковището" – част от "Маните"). Селището е от ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождано през 1986 и 1991 г.

Необнародвано.

150. Селище в местността "Хайдаря" ("Айдаря")

На 2 км северно-североизточно. Между "Курийския баир" от запад и възвишението "Саръ меша" от изток на Карнобатска планина. Разположено е в равнинно, обработваемо място, богато на води. Площ към 8-10 дка. Ранновизантийска керамика (включително и с гребенчата украса), монета от VI век, много строителни останки, части от питуси. Селище от ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождано през 1986 и 1990 г.

Л-ра: **Ат.Игнатиев.** Стари... цит.съч., с.291-295.

151. Съоръжение "Черковището" в местността "Маните"

На 2 км западно. В местността "Голямата мана". Площ около 4 ара. Личат останки от солиден градеж – от дялани каменни блокове, спояване с бял хоросан. Районът е осеян със строителни останки – камъни, спойки хоросан, много натрошени тухли. Битова керамика от ранновизантийския период (IV-VII в.). С предположение за църква.

Обхождано през 1986 и 1991 г.

Необнародвано.

НОВО СЕЛО (ИНДЖЕ БАЛКАН), СЛИВЕНСКО

152. Крепост в местността "Юрук мезаря"

На 5 км западно. От южната страна (склон) на Стидовска планина. Има забележителна видимост на юг (виждат се Марашката крепост и Седларевската крепост), сравняваща се само с тази панорамна гледка, разкриваща се от Везенковската крепост "Малкото кале". Недалеч от крепостта в "Юрук мезаря" остават местностите "Гърлото", "Стражко поле". Това е крепост, чиито размери могат да се определят доста точно. Северната стена е дълга 80 м и е изграждана по гребена на възвишението (както на крепостта "Хисар гьол" до с.Скала). Следва участък от стената с ориентация северозапад-югоизток от 50 м и стената се спуска от юг по склона и вече западната крепостна стена, с дължина 47 м, изцяло се движи по южния склон. В запазена част от суперструкцията, с дължина около 7 м, височина до 1.20 м и дебелина от 2.20 м, добре се проследява техниката на градеж: редове от големи каменни блокове, изравнявани от по-малки плочести, спোявани с кал. Южната стена е дълга 30 м, след което продължава в североизточна посока още 40 м и пак в североизточна посока – още 25 м, където е входът с ширина 2-3 м. Следва продължение на крепостната стена в североизточна посока още 12 м, където тя изцяло минава в източна, дълга 50 м. От юг, югоизток и югозапад е изключително стръмно, поради което единственото достъпно място към входа е от североизток. Вътре в укрепеното пространство най-вече около входа има останки от солидни градежи. Заема обща площ от над 12 дка. Част от стените са изградени направо върху скалите. На много места вътре в укрепеното пространство има големи самородни скали. На 300 м северозападно под крепостта има останки от некропол. По архитектурния градеж, разположението ѝ и възможностите за охрана на прохода крепостта е вероятно от периода на Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождана през 1991 г.

Л-ра: **P.Soustal.** Op.cit., 367.

ОГНЕН (БЪЛГАРСКО БЕЙ КЬОЙ), СУНГУРЛАРСКО

153. Селище в местността "Арпалъка"

На 4.3 км югоизточно. Селище с площ около 50 дка. По керамичен материал селището се датира в ранновизантийския период IV-VII век и Първото българско царство (IX-X в.).

Обхождано през 1985, 1992 и 1994 г.

Необнародвано.

154. Селище в местността "Селището"

На 2 км източно. В централната част на Терзийския баир. В пресечена местност сред обработваеми земи. Площ над 8 дка. Средновековно селище от ранновизантийския период (IV-VII в.), Първото българско царство (табл. XXб) и по-точно IX-X век (керамика с врязана украса), XI-XII век и Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождано през 1985 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Североизточна... цит.съч., с.66.

ПИРНЕ, АЙТОСКО

155. Селище

На 3 км югозападно. По северния склон на Гребенец планина. В обработваеми площи. Обхваща площ към 3-4 дка. Керамичен материал от ранновизантийския период (IV – VII век).

Обхождано през 1991 г.

Необнародвано.

ПЛАНИНИЦА (ЧЕПЕЛДЖА), АЙТОСКО

156. Крепост "Таш авлъ"

На 1.5 км западно. Върху надлъжен рид югоизточно под Веселиновския и югозападно от Лопушненския проход. Крепостта има идеална зрителна връзка на север към долината на селата: Звезда (на северозапад), Дюля (север-северозападно) и Каравельово (север-североизточно) и на юг към долината на река Луда Камчия и до района на село Череша. Директна визуална връзка с крепостта над с.Звезда (кат. № 84). Крепостта край с.Планиница е изградена върху възвишение на не особено стратегическо място, със стръмнини от север и отчасти от юг и достъпност от изток и запад. Най-вероятно крепостта е имала петоъгълна форма, но проучването ѝ в източния ѝ край не е възможно поради строителни изкопи. Северната стена е от около 100 м, преминаваща в югозападна още 65 м, където завършва с връх и южна стена, която тук е югозападна, дълга 60 м и продължаваща като южна още 80 м. Общата площ на укреплението е към 8 дка. В разглежданото укрепление има втора, вътрешна обособена крепостна стена с добре личащ вход от север със запазени следи: 70 м на изток, 15 м на запад и приема югозападна посока още 40 м, където прекъсва, като такъв е и източният ѝ край. Разпилените камъни са били спойвани, както и другите крепостни стени, с бял, а на места и примесен със счукани тухли хоросан. В укрепеното пространство има много разтрошени тухли, керемиди, спойки от хоросан, разпилени обработвани дялани камъни. Във вътрешността личат останки от зидове. Открива се фрагментирана битова керамика от: ранновизантийския период (IV-VII в.), XI-XII век, Второто българско царство (XII-XIV в.). Западно под крепостта на 80 м в седловинната част на хълма от изкопи е открито съоръжение, градено от дялани камъни на спойка с бял хоросан. Вероятно това е част от преградна ранновизантийска стена.

Обхождана през 1991 г.

Необнародвана.

ПОДВИС (ГЬОКЧЕВИРЕН), СУНГУРЛАРСКО

157. Крепост в местността "Златан кайря"

На 4 км северозападно. От северната страна на върха "Куза" на рид, надвесен над река Луда Камчия, протичаща северно. Между Маноличката крепост и Подвиската крепост. Зрителна връзка с Подвиската крепост, както и с височината "Стражата", западно до "Златан кайря". Точната форма и размери не могат да бъдат маркирани поради силното обрушване. Има неправилна яйцевидна форма с приблизителна площ към 6 ара. Керамика от ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождана през 1985 г.

Л-ра: **Ст.Лисицов.** Регистрация на... цит.съч., с.14.

158. Крепост "Обраслото кале"

На 1 км северно. Изградена на най-високото възвишение "Куза". Хълмът е стръмен на юг, запад и изток и полегат от север и югозапад. Северно под него тече река Луда Камчия. С великолепна зрителна връзка в няколко посоки: на изток – с Прилепската крепост; на югоизток – с Костенската; на юг – с крепостта в местността "Крачана" и с Карнобатската крепост; на запад – с крепостта в местността "Златан кайря" и Везенковската крепост "Малкото кале"; на северозапад – със Смочевската крепост и на север – с тази върху "Асар баир". Крепостта има издължена форма север-юг. Източната крепостна стена (обр.49) е дълга 70 м, а западната – 130 м. Пред южния вход, укрепен с кула, се наблюдават останки от ров с дължина над 20 м. Градеж: лице от дялани камъни и пълнеж от ломени, обилно спойвани с бял хоросан. Крепостта е силно обрасла. Охранява главен път. Средновековна.

Обхождана през 1983, 1985, 1993 г.

Л-ра: **К.Иречек.** Пътувания... цит.съч., с.812; **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с. 50; **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.512; **В.Аврамов.** Цит.съч., с.145; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.35. **Ст.Лисицов.** Регистрация на... цит.съч., с.14-15; **P.Soustal.** Op.cit., 407.

159. Път

На 1 км северно и продължава. Северно под крепостта "Обраслото кале" към долината на река Луда Камчия. Добре запазено улиевидно трасе с дължина над 300 м, ширина 2.20-2.50 м.

Обхождан през 1983, 1985 г.

Необнародван.

ПРАВДИВО (ДОУРУКЛИЙ), ЯМБОЛСКО

160. Крепост

На 1 км югоизточно. Правдинската крепост е изградена върху най-доминиращата в района височина. С добра зрителна връзка на север, запад и изток. Височината е много стръмна от север и юг и по-полегата от североизток и югозапад. От запад, северозапад и север в източна посока тече Правдинската река. Пътят е от изток, откъдето е и единственото достъпно място. Крепостните стени ограждат плато, следвайки горния ръб на скала. Северната крепостна стена е от две отсечки с обща дължина 45 м. Следва северозападна стена, дълга около 30 м и преминаваща в западна с дължина 60 м. Южната стена е съвсем къса – около 10-12 м, и продължава 85 м като югоизточна под формата на полудъга, където достига до входа, който е добре запазен. Следва отсечка на стената, точно ориентирана север-юг, от 16 м, представляваща източна крепостна стена. На много места градежът е opus mixtum. Разпръснати натрошени тухли, керемиди. В заграденото пространство в обилни количества фрагментирана керамика. Най-масова – ранновизантийската от IV-VII в., но има и от периода на Второто българско царство (XII-XIV в.).

Печат от XIII-XIV век. Печатът е на севаст. Като цяло отпечатъкът е пълен и отчетлив. Намерен е в крепостта. Оригиналът се намира в ИМ-Ямбол под инв. № II 1034.

Обхождана през 1989 г.

Л-ра: **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.43; **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.84; **П.Делирадев.** Цит.съч., с.345; **Ив.Йорданов.** Корпус на... цит.изд., с.31; представен под № 144, а в подготвяното поредно издание е под № 379; **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Цит.съч., с.24.

161. Селище

На 1.5 км югоизточно. Източно под крепостта между нея и реката. Площ над 15 дка. Тухли, керемиди, части от питуси, строителни материали. Археологически материали от ранновизантийския период (IV-VII в.) и Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождано през 1989 г.

Необнародвано.

ПРИЛЕП (ДОБРАЛ), СУНГУРЛАРСКО

162. Крепост "Калето"

На 2 км северозападно. Издига се на обособен връх, най-изявения от Прилепските височини, в северното подножие на който се вие река Луда Камчия. Прилепската крепост има добра видимост със следните крепости: на югозапад – с Костенската, на север – с крепостта на "Асар баир", на запад – с Подвиската. Крепостта е със следните размери: северна стена – дълга 40 м, като добре се проследява дебелината ѝ от 2 м; след 40 м в посока изток-югоизток има чупка и продължава още 18 м, вече силно обрушена; на източната страна е построена кула, а след нея на още 12 м – вход; южната стена, с прав участък, дълъг 20 м, имащ височина 1.5-2 м, завършва с кула; от тази кула стената продължава още 20 м в посока запад-югозапад и се свързва със западната стена. Градежът е изпълняван от: лице – обработвани и необработвани камъни и пълнеж от ломени и дребни, спойвани с бял и червен хоросан. По южната стена има запазен участък, изпълняван в техника opus mixtum, следи от сантрачи и от фрагментирана керамика от ранновизантийския период (обр.48) и от Второто българско царство. Прилепската крепост е съществувала IV-VII и XII-XIV век.

Обхождана през 1985 г.

Л-ра: **К.Иречек.** Пътувания... цит.съч., с.812; **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.512; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.27-28; **Ст.Лисицов.** Регистрация... цит.съч., с.15; **P.Soustal.** Op.cit., 415.

163. Селище в местността "Дойковец"

На 1.5 км югозападно. В обработваеми земи. Селище от ранновизантийския период (IV-VII в.). Обхождано през 1985 г.

Необнародвано.

164. Селище в местността "Йовчовица"

На 2.5 км югозападно. Открито селище. Днес сред обработваеми площи. Фрагментирана керамика от ранновизантийския период (IV-VII в.).

Обхождано през 1985 г.

Необнародвано.

165. Селище в местността "Миризливата чешма"

На 1 км западно. Селище от ранновизантийския период (IV-VII в.)

Обхождано през 1985 г.

Необнародвано.

166. Селище в местността "Черковището"

На 1 км западно и продължава. Южно под Прилепските височини и крепостта. В равнинна обработваема земя. Обхваща площ над 50 дка. Останки от градежи – обработвани камъни, спойки от бял хоросан, разтрошени тухли. Керамика от ранновизантийския период (IV-VII век) и от Второто българско царство (XII-XIV век).

Обхождано през 1985 и 1993 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Поселищното развитие... цит.съч., с.69.

167. Селище в местността "Шишкова могила"

На 2.5 км югозападно и продължава. Открито селище в обработваеми земи. Керамика от ранновизантийския период (IV-VII век).

Обхождано през 1985 г.

Необнародвано.

168. Съоръжение в местността "Черковището"

На 1.3 км западно. Южно под крепостта. Останки от солидни градежи. Личат обработвани камъни, откриват се много натрошени тухли и керемиди, спойки от хоросан. Площ от около 6 ара, която не се обработва. Вероятно църква. По керамичен материал от IV-VII и XII-XIV в.

Обхождано през 1985, 1993 г.

Необнародвано.

РИШ (ЧАЛЪКАВАК), ШУМЕНСКО

169. Крепост "Градището" ("Ришкото Градище", "Могилата")

На 3.5 км западно-северозападно от селото. Крепостта е издигната върху обособен, почти самостоятелен планински връх, разположен в западния край на тамошния планински масив. Укреплението плътно следва скалния пояс. Крепостта има неправилна форма (табл. VIII) и следните приблизителни размери: дължина около 235 м и ширина: минимална около 40 м и максимална до 95 м. Крепостта виси на север и юг над околността, стръмна е на изток и малко по-полегата на запад. В източния тесен скалист нос на върха вероятно не е имало изградена крепостна стена. Открита е част от югозападния ѝ ъгъл, изграждан от: лице – едри обработвани камъни и пълнеж от ломени камъни, споявани с бял и червен хоросан. От друг изкоп личи вторичен вид, изпълнен в суха зидария от едри с правоъгълна и квадратна форма камъни. Укреплението е осеяно с: натрошени тухли, керемиди – тип тегули, устия от питус, фрагментирана ранновизантийска керамика – тип гребенчата и сива. Ранновизантийски период (IV-VII в.).

Обхождана през 1996 г.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.88; **Цв.Дремсизова-Нелчинова, В.Антонова.** Цит.съч., с.57; **Д.Момчилов.** Верегава (Едно мнение за топонима "Верегава"). – В: Известия на ИМ-Шумен, 1998 (под печат).

170. Преградна стена в местностите "Божурица" и "Боюк конак"

На 3 км юг-югоизточно. На западен рид върху възвишението "Божурица". Вал с ширина в долния край над 6 м и височина над 3 м. Землена преграда. Ровове от север и юг. Преградна стена от ранновизантийския период (IV-VII век) и Първото българско царство (VII-X век).

Обхождана през 1991 г.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.511; **Р.Рашев.** Старобългарски... цит.съч., с.60.

171. Преградна стена в местностите "Божурица" и "Стайовца"

На 4 км южно. Преградна стена от Второто българско царство (XII-XIV век).

Л-ра: **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.97; **Р.Рашев.** Старобългарски... цит.съч., с.205; **Ил.Георгиев.** Военни пътища.. цит.съч., с.16-19.

172. Преградна стена в местността "Боюк конак"

На 3.6 – 3.8 км южно. Изградена на най-североизточния рид на "Малък Дебелец". Бегли останки на височина над терена до 0.40 – 0.60 м и само на места до 1 м. Проследява се на няколко десетки метра дължина. Не е ясна дебелината ѝ. Иззидана с камъни – обработвани и ломени, изцяло по склона на планинския рид, с ориентация югоизток-северозапад. От ранновизантийския период (IV-VII век).

Обхождана през 1991 г.

Необнародвана.

173. Преградна стена в местността "Дурбалията" ("Еркесията")

На 4 км южно. Късноантична-ранновизантийска преградна стена.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Паметници... цит.съч., с.535-536; **Р.Рашев.** Старобългарски... цит.съч., с.59.

174. Преградна стена в местността "Дурбалията"

На 4 км южно. Върху седловината "Дурбалията" между възвишенията "Голям Дебелец" от изток и "Таукчията" ("Таукчи баир") от запад. Склоновете на възвишението и на север, и на юг се спускат полегато. Личат останки от градеж само на няколко места – обработвани камъни, спойки от хоросан – бял и червен. Вероятно от периода на Първото българско царство (VII-X век).

Обхождана през 1991 г.

Необнародвана.

175. Преградна стена в местността "Малък Дебелец" – "Боюк конак"

На 3 км южно. Ранновизантийска.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Паметници... цит.съч., с.511; **Р.Рашев.** Старобългарски... цит.съч., с.109, 199.

176. Преградна стена в местността "Купена"

На 6 км източно. Средновековна преграда от Второто българско царство (XII-XIV в.)

Л-ра: **К.Шкорпил.** Старобългарската...цит.съч.,с.87; **Р.Рашев.** Старобългарски...цит.съч.,с.205.

РУПЧА (РУПЧЕ), КАРНОБАТСКО

177. Крепост в местността "Асар баир"

На 3 км източно-североизточно. "Асар Баир" е най-доминиращата височина в тази част на Източна Стара планина. В западното ѝ подножие тече река "Каламар дере", а от юг – съединените "Каламар дере" и "Памуклу дере". С много добра видимост на юг към Прилепската и Подвиската крепост. Крепостта (табл. VII) е изградена в най-високата предна южна част на "Асар баир". Северната ѝ стена преграждa тясното плато и е дълга 10 м, запазена във височина до 3-4 м, като външното ѝ лице е добре открито около метър в суперструкция. Иззидана е от обработвани камъни (каменни блокчета) и пълнеж от ломени и дребни камъни, спойвани обилно с бял хоросан. Крепостта има форма, следваща най-високите извивки на билото. От североизточния ъгъл стената е насочена на югоизток и е дълга 90 м. След това има отсечка, ориентирана североизток-югозапад, с дължина 25 м, преминаваща изцяло в южна стена с дължина 125 м и завършваща с кула. Западната стена е с ориентация югозапад-североизток и се състои от две отсечки: първата, чието начало започва от кулата, е с дължина 20 м и вече под нов ъгъл преминава във втората отсечка от крепостната стена от 75 м. Крепостта има двойни стени от юг и изток-югоизток, където хълмът е малко по-полегат, за разлика от изключителната западна стръмнина. Личат останки от сгради в укрепеното пространство, а вероятно има цитадела почти в средата ѝ. Заема площ от около 8-10 дка. Фрагментирани керамични материали от ранновизантийския период (IV-VII в.) и Първото българско царство – IX-X в. (старобългарска керамика с врязана украса).

Обхождана през 1991 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Верегава... цит.съч. (под печат).

178. Крепост над "Каламар дере"

На 5 км източно. Крепостта е източно от "Асар баир" и северно над река Каламар дере. Възвишението, върху което е издигната, виси на юг над Каламар дере, но е по-полегато на север. Тя е с ориентация югозапад-североизток. Силно обрушена. Личи стена (разхвърлени камъни със спойки от хоросан) с ориентация югозапад-североизток, под формата на полудъга (с ушириението на север) с дължина от около 70 м. В югозападния край останки от градеж – обработвани и груби камъни, спойвани с червен хоросан. В източно-североизточния край завършва с укрепена площ от около 1 дка. Градежите са спойвани с бял хоросан. Откриват се фрагменти от груби тухли. Вероятно ранновизантийско укрепление IV-VII век.

Обхождана през 1987, 1991, 1995 г.

Необнародвана.

179. Преградна стена в местността "Чиплака" ("Чиплак баир")

На 2.5 км източно-североизточно. Изградена е по източния склон и се спуска по източно-югоизточния му склон. Южно под преградата тече реката "Памуклу дере", а източно – "Каламар дере" (частта между преградата и крепостта се нарича "Асар дере"). Заема част от склона, като не достига до върха и найниската кота. Иззидана е от обработвани камъни с пълнеж от ломени, спојавани с бял хоросан. Има кула, изградена от южната страна на преградата, за която се съди по уширение на страната до 3.20 м. В най-долния си югоизточен край преградата свършва рязко на стръмния източен склон на "Чиплак баир" с дебелина до 2 м. Тук стената достига запазена височина над околния терен от 0.60 м, а в участъка около кулата – до 2 м. Има следната дължина: от разбитата част до югоизточния ѝ край към 40 м, като пресича важна средновековна меридионална пътна връзка и в посока към северозапад личат руини от стената още около 30-40 м. Преграждa главен път. Средновековната преграда "Рупчос калеси" е от периода на Първото българско царство (VII-X век).

Обхождана през 1991, 1993 г.

Л-ра: **Ат.Игнатиев.** Стари... цит.съч., с.294; **K.Skorpil.** Стратегически... цит.съч., III, 1931; обр.25; **Д.Момчилов.** Верегава... цит.съч. (под печат), **P.Soustal.** Op.cit., 432.

180. Път

На 2 км източно-североизточно. По южната и източната страна на "Чиплак баир". Много добре запазен средновековен път с ширина 2.20 – 2.50 м и дължина над 500 м. Укрепяван по източния склон на "Чиплак баир". От ранновизантийския период (IV-VII в.) и Първото българско царство (VII-X век).

Обхождан през 1991, 1993 г.

Необнародван.

181. Съоръжение

На 2.5 км източно-североизточно. По долината на река Каламар дере между "Чиплак баир" от запад и "Асар баир" от изток. Останки от солидни градежи. Вероятно преграждения по долината на реката между крепостта на "Асар баир" и средновековния път по "Чиплак баир" и преградата "Рупчос калеси". Ломени и обработвани камъни. От периода на Първото българско царство VII-X век.

Обхождано през 1991 г.

Необнародвано.

РУСОКАСТРО, АЙТОСКО

182. Крепост в местността "Русин камък"

На 1 км северозападно. На доминираща височина на запад-югозападния край на Русокастренската река. При изграждането на крепостта изцяло е следвана конфигурацията на терена. Входът е много добре запазен и е от запад, където западната крепостна стена преграждa плато, през което единствено е възможно проникването в могъщата крепост. Входът е широк 2.5 м и от двете му страни личат останки от кули. От южна страна на входа стената продължава само 8 м, където свършва и се свързва с южната крепостна стена. Тя е с ориентация запад-изток по ръба на скалния венец (цялата крепост е изградена върху огромен скален масив). Личат останки от стени: от запад на изток първоначално 35 м, след това 10 м скали, по които липсват следи от градежи, отново крепостна стена, дълга 20 м, отново скали, като стената вече приема югоизточна посока с дължина към 30 м и достига до кула, след която е вече с ориентация североизток, първоначално с дължина около 60 м и с още по-голям ъгъл още 82 м, където крепостната стена е изграждана почти по югоизточния ръб на скалното възвишение. Източната стена има формата на полудъга, отворена на изток. По нея последователно се редуват останки от крепостна стена, както следва: в югоизточния ъгъл от източната страна на скалното възвишение има останки от апсида. Християнският храм е бил построен в самия крепостен ъгъл, след който стената с дължина 20 м е ориентирана на североизток. От нейния край цялата източна крепостна стена приема северозападна посока, като се редуват последователно скални и градежни участъци, като на три места останките от крепостните стени са с дължина над 30 м и добре личащи (обр.52). Вероятно точно северният участък не е бил застрояван поради изключителната непристъпност. Скалите са почти отвесни, само с една просека в тях. В най-североизточната част личи сечен в скалите тунел (обр.53). В северна посока на около 60 м от тунела, в ниската долина на Русокастренска река (от югозападната ѝ страна) има градеж на съоръжение със съхранена стена до 3 м височина и 1.5 м дебелина. Съоръжението е изграждано от ломени камъни, спојавани с бял хоросан. Личат и тухли. След северния скален венец крепостната стена продължава в северозападна посока в отсечка от 45 м, като опира до големи скални образувания и ги заобикаля от северната им страна още 30 м, образувайки северозападния ъгъл на крепостта. Западната стена в участъка от северозападния ъгъл до входа е с дължина от 65 м. Добре са запазени стени в северозападния ъгъл и останки от сгради по дължината на западната стена, извисяващи се над 3 м от заобикалящия ги терен на спойка от бял хоросан. Общо зидовете от крепостните стени са в насип от околния терен на метър височина. В югоизточния край личи легло на крепостен зид върху скалите със спойка от бял хоросан. Характерно за градежа е, че е използван местен камък, червен на цвят, доста грубо обработван за лица, и най-обикновен ломен – за пълнеж. Укрепеното пространство е осеяно със строителни материали – тухли 32 х32 х4 см и хоросанови спойки. Много предмети разкриват интензивния поселищен живот, протичал тук. Останки от гривни, монети, шлака, метални предмети, съдове (обр.66), фрагментирана керамика. В крепостта е протичал живот в периода IV-VII век, Първото българско царство – по открита старобългарска керамика с врязана украса (IX-X век), XI-XII век и особено от Второто българско царство (XII-XIV век). Измежду материалите от XII – XIV век преобладава керамика тип сграфито (обр.65).

Обхождана през 1984 и 1991 г.

По изворови данни – средновековният град Русокастро.

Извори: Ал-Идриси (**Б.Недков.** Цит.изд., 85); Мануил Фил (ГИБИ. Т.10., 142); Пахимер (ГИБИ. Т.10., 204); Кантакузин (ГИБИ. Т.10., 255, 270-273, 276).

Л-ра: **К.Иречек.** Пътувания... цит.съч., с.842-843; **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит. съч., с.47; **Бр.Шкорпилови.** Черноморското... цит.съч., с.138-140. **П.Делирадев.** Принос... цит.съч., Т.1., с.88; **Ив. Райков.** Местни названия и старини в землището на Русокастро, Бургаско. – В: ИНМБ. Т.1., 1950, с.295-296; **Ж.Въжарова.** Руските учени и българските старини. С., 1960, с.57; **V.Beševliev.** Средновековни надписи от Черноморието. – ИАИ, С, 1950, Т.XVII, с.289; **Д.Ангелов, Б.Чолпанов.** Българска... цит.съч., с.142; **P.Soustal.** Op.cit., 430; **Кр.Гагова.** Тракия... цит.съч., с.234-236.

183. Печат

От третата четвърт на XI век. Печатът е на вестарха Георги Кедрин. Отпечатъкът не е пълен. В землището на с.Русокастро.

Л-ра: **Ив.Йорданов.** Новооткрит моливдовул на вестарха Георги Кедрин, датиран в последната четвърт на XI век. – ГНМШ, 8, 1993, 302-308; **Ив.Йорданов.** Корпус... цит.изд., с.32.

Съхранява се в ИМ-Ямбол, инв. № II 3680

184. Селище в местността "Русин камък"

На 1 км северозападно. На плато, западно пред крепостта. Площ над 10 дка. Археологически материали от: ранновизантийския период IV-VII век (керамика), периода на Първото българско царство IX-X век (керамика с врязана украса), XI-XII век и особено от Второто българско царство (сграфито керамика) XII-XIV век.

Обхождано през 1984 и 1991 г.

Необнародвано.

185. Селище

На 1 км северозапад. Югоизточно и източно под крепостта, край долината на Русокастренска река. Площ над 15 дка. Археологически материали от: ранновизантийския период (IV-VII в.), Първото българско царство (IX-X в.), от XI-XII век и Второто българско царство (XII-XIV в.).

Обхождано през 1984 и 1991 г.

Необнародвано.

РЪТЛИНА (БАИР ЕНИ МАХАЛЕ), АЙТОСКО

186. Крепост

На 0.5 км източно. Укреплението е изградено на височина, обхваната от три страни – от запад, юг и изток – от стръмни долове с вода. Укреплението има само северна крепостна стена. Дълга е 30 м и е с изнесена напред кула. Достига височина до 2 м. Личат останки от обработвани-дялани камъни с пълнеж от ломени и спойка от бял хоросан (обр.55). Заема площ от около 7-8 ара. По повърхността има натрошени тухли. По архитектурен градеж и регистрирана керамика укреплението се отнася към ранновизантийския период (IV-VII век) и периода на Второто българско царство (XII-XIV век).

Обхождана през 1985 и 1991 г.

Л-ра: **П.Делирадев.** Принос... цит.съч., с.73; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.28; **P.Soustal.** Op.cit., 423; **Ил.Георгиев.** Цит.съч., с.12.

САДОВО, СУНГУРЛАРСКО

187. Крепост "Калето"

На 0.8 км североизточно. Разположена на доминираща височина, от две страни оградена от реки:- от изток – дълбокия дол "Кале дереси", от запад – Садовската река. Добра зрителна връзка със селището в местността "Новачка" на запад. Крепостта е силно обрасла и много обрушена. Съхранен е участък от източната крепостна стена. Крепостната стена е ориентирана север-юг и е с дебелина 2.30 м. Запазен отломък с височина от 3.50 м и градеж: лице – обработвани каменни блокчета и пълнеж – ломени камъни на спойка с бял и червен хоросан. На 120 м южно под крепостта има външен укрепителен пояс. Откриваната керамика е ранновизантийска от IV-VII век.

Обхождана през 1986 г.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.30; **P.Soustal.** Op.cit. 433; **Ст.Лисицов.** Цит.съч., с.45.

188. Крепост в местността "Карасу" ("Карасукалеси")

На 5 км северно. Разположена на скалист връх със запазен от запад, сечен в скалите път. Носи името си от черните камъни в западното и югозападното подножие на едноименния хълм, характерен с хубавата си питейна вода. Северната крепостна стена е в края на скалния венец и е дълга 60 м . Продължава в североизточна посока още 30 м, като има запазена суперструкция над терена от 0.40 м, а стената под насип достига 1.20 м. Продължава на югозапад и се свързва чрез кула със северната стена. Между североизточната и южната стена личи входът. По насочеността и охраната на път, функционирал през IV-VII век, с предположение за ранновизантийски период (V-VII век).

Обхождана през 1986 г.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч, с.101; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.41-43; **P.Soustal.**Op.cit., 434; **Ст.Лисицов.** Цит.съч., с.45.

189. Преградна стена "Еркесията" ("Гермето")

На 11 км северозападно. Преградна стена в местността "Равния букак" на границата между землищата на селата Садово и Медвен между хълмовете "Дудукчията" и "Малък въшкав кайряк". Ориентирана е запад-изток с фронт на север. Разположена е от северната страна на възвишението. Цялата е в руини. Достига височини максимално до 1 м. Прекъсната е от път. Западно от просеката може да се проследи до 140 м дължина и височина на отделни места до 2.50 м до новопрокаран горски път. Източно от пресечената част продължава 100 м и има запазена височина от 0.5 до 1 м. Ширината й е 2 м. Градена е от ломени каменни блокове, пълнеж – ломени дребни камъни. Градежът е спояван с червен хоросан. В източната част на преградата от северната й страна

има ров, дълбок 0.3 – 0.4 м. Ранновизантийска преградна стена от IV – VII век, затваряща важен меридионален път.

Обхождана през 1986 г.

Л-ра: **Вл. и К.Шкорпил.** Някои... цит.съч., с.53; **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101; **Д.Момчилов.** Средновековните...цит.съч., с.30; **P.Soustal.** Op.cit., 434; **Ст.Лисицов.** Цит.съч., с.45.

190. Път в местността "Писаница"

На 11 км северно. С добре запазено в близкото минало трасе. Днес личащи останки от каменна настилка. Средновековен.

Обхождан през 1986 г.

Л-ра: **К.Иречек.** Пътувания... цит.съч., с.797; **Д.Момчилов.** Значение и... цит.съч., с.64; **Ст.Лисицов.** Цит.съч., с.45.

191. Селище в местността "Новачка"

На 2 км западно и продължава. Южно пред полите на "Тюрк баир". В обработваеми земи. Площ над 40 дка. Средновековно селище.

Обхождано през 1986 г.

Л-ра: **К.Иречек.** Пътувания... цит.съч., с.796; **Вл. и К.Шкорпил.** Цит.съч., с.7; **Ст.Лисицов.** Цит.съч., с.45.

СЕДЛАРЕВО, СЛИВЕНСКО

192. Крепост "Шейтан кале" ("Шейтан калеси")

На 4 км западно. От западната страна на Марашкия проход. Керамичен материал от Второто българско царство. Печат от XIII-XIV век на деспот Константин Дука Палеолог. Крепостта е от периода на Второто българско царство (XII-XIV век).

Обхождана през 1984 г.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.100; **Ив. Йорданов.** Корпус... цит.изд,. с.31; **И.Йорданов, Д.Драганов.** Новооткрит моливдовул на Константин Дука Палеолог. – ИМЮИБ, XIII, 1990, с.47-52.

СИГМЕН, КАРНОБАТСКО

193. Селище в местността "Ачмите"

На 3.5 км североизточно. Обхваща площ от около 12-13 дка. От ранновизантийския период (IV-VII век).

Обхождано през 1993 г.

Необнародвано.

194. Селище в местността "Забуновото лозе"

На 4 км северно. Югозападно под възвишението "Сакар баир" в обработваеми земи. Площ над 3 дка. В близост до стар път. По керамичен материал от ранновизантийския период (IV-VII век).

Обхождано през 1986 г.

Необнародвано.

195. Селище в местността "Марчова могила"

На 1.5 км югозападно. С площ от около 50 дка. Керамичен материал от ранновизантийския период (IV-VII век).

Обхождано през 1993 г.

Необнародвано.

196. Селище в местността "Язовира"

На 4 км северозападно. Западно от възвишението "Сакар баир". Около язовир. Площ – над 1 дка. Керамичен материал от ранновизантийския период (IV-VII век).

Обхождано през 1984 и 1986 г.

Необнародвано.

СКАЛА (КАЯБАШ), СУНГУРЛАРСКО

197. Крепост "Градището"

На 1 км югоизточно. Разположена е по южния склон на Стидовска планина, на една линия с крепостите: Новоселската, Аврамовската и двете над с.Славянци. Има добра зрителна връзка с крепостите над селата Зимен на изток и Седларево на юг-югозапад. Укреплението заема скромна площ от около 1.5 дка. Останки от зидове, изграждани от дялани камъни и спойвани с бял и червен хоросан. Ранновизантийска керамика (обр.36) определя укреплението като ранновизантийско от период IV-VII век.

Обхождана през 1986 и 1991 г.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.41; **Ст.Лисицов.** Регистрация... цит.съч., с.12; **P.Soustal.** Op.cit.,444.

198. Крепост "Хисар гьол"

На 2 км северозападно. По северния бряг на карстовото Скаленско езеро и възвишението "Средната могила" (по Стидовска планина). Останки от южната крепостна стена на брега на езерото – дялани камъни и пълнеж от ломени, подсказват основната част от строителния материал, спояван с бял и червен хоросан. Разрушени отломъци от стената, иззидана opus mixtum. Формата и размерите на крепостта могат да бъдат разглеждани като

приблизителни (табл.V). Северната стена минава по хребета на "Средната могила", където върху естествения скален рид след изравняване от обработвани и ломени камъни, спояван с бял хоросан, е изграждана предимно от камъни. Крепостта е силно обрасла. Със северна насоченост. Северно пред крепостта останки от ров. Обилен археологически материл: тежести, тухли, монети, мраморни колони, битова керамика, особено с гребенчата украса (обр.38). Крепостта е от ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождана през 1984, 1986, 1991 и 1996 г.

Л-ра: **К.Иречек.** Пътувания.. цит.съч., с.801-802; **Вл. и К.Шкорпил.** Някои.. цит.съч., с.52; **В.Аврамов.** Цит.съч., с.104-120. **Д.Момчилов.** Средновековните.. цит.съч., с.28-29; **P.Soustal.** Op.cit., 444.

199. Селище в местността "Юрта"

На 1.5 км югоизточно. Северно над укреплението "Градището". В обработваеми земи. Площ над 20 дка. Керамика, датираща го в ранновизантийския период IV – VII век.

Обхождано през 1986, 1991 г.

Необнародвано.

200. Селище

На 2.5 км източно. В обработваеми земи. Площ към 3-4 дка. По керамика се датира в ранновизантийския период IV – VII век.

Обхождано през 1991 г.

Необнародвано.

201. Съоръжение в местността "Черковището"

На 3 км източно. В равнинно място. Останки от градеж от обработвани камъни, спойвани с червен хоросан. Натрошени тухли. Средновековно.

Обхождано през 1986 г.

Необнародвано.

СКАЛАК (САРА КАЯ), АЙТОСКО

202. Крепост "Калето"

На 4 км югозападно. Силно обрасла. Крепостта е със следните приблизителни размери: северната стена – 43 м, северозападна стена – 27 м, западна стена – 34 м, южна стена – 68 м, като на последната личат останки от кула, и източна стена – 43 м. На нея е разположен входът, разделящ стената на две части – съответно 18 и 25 м. Южната стена е усилена с ров, опасващ я открай докрай, а връзката ѝ с източната е осъществена чрез кула. Градежът: лице с обработвани камъни и пълнеж от ломени, спойвани с бял хоросан. Дебелината на крепостната стена е 2.40 м. Край крепостта има добре запазено трасе на средновековен път. По керамичен материал крепостта се датира в ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождана през 1985 г.

Л-ра: **П.Делирадев.** Цит.съч., Т.1., с.73; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.37.

203. Път

На 3.5 км югозападно и продължава. Добре запазено трасе от няколкостотин метра пред крепостта. Улиевидна форма с ширина над 2.20 м. Свързва се по хронология с крепостта – ранновизантийски период IV – VII век.

СЛАВЯНЦИ (ЧЕРКЕШЛИЙ, ФЕРДИНАНДОВО), СУНГУРЛАРСКО

204. Крепост "Голямото кале"

На 1 км северно. Виси над дола "Мандра" с отвесна височина около 120 м. Изцяло доминира над Сунгурларска долина, заедно със съседната западна крепост "Градището" (с.Скала), с великолепна зрителна връзка. Крепостта (табл. XIII) е силно разрушена. На източната стена останки от градеж в дължина от 35 м, на западната – около 45 м, като копира хълмистия терен. Южната стена е почти изцяло разрушена. По източната стена има участъци с височина до 2-3 м под насип. Северната стена е с дължина 55 м, с личаща в средата кула и руини с височина 4-5 м. Пак от север има и втора успоредна външна стена с дължина около 72 м и височина до 2 м, като от нея се спускат в двата ѝ края стени ръкави, съответно: източен, дълъг 16 м и свързващ се с източната крепостна стена, и северозападен с дължина около 52 м, спускащ се успоредно на западната стена на крепостта, свършваща в южния отвесен край на хълма. Останки от натрошени тухли, питуси, монети. Много фрагментирана битова керамика, характерна за няколко периода (ранновизантийска в обр.38). Крепостта е съществувала през ранновизантийския период IV-VII век (по масов керамичен материал), Първото българско царство – IX-X в. (фрагментирана старобългарска керамика с врязана украса), през XIII век (по монети).

Обхождана през 1985, 1991 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Значение и... цит.съч., с.63; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.28; **Ст.Лисицов.** Регистрация... цит.съч., с.12-13.

205. Крепост "Малкото кале" ("Кара куля")

Над селото, северно. На една линия с "Голямото кале" и е найизточната крепост по Стидовска планина. Крепостта (табл. XIV) е с неправилна форма с размери: западна стена – 66 м, южна – 74 м, източна – личат следи в продължение на 40 м. Преден пост в отбраната на Върбишкия проход с добра видимост на юг. Много натрошена строителна керамика, дялани камъни, спойки от бял хоросан. По керамичен материал се датира в периода на Второто българско царство XII-XIV век.

Обхождана през 1985, 1991 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Значение и... цит.съч., с.63; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.41; **Ст.Лисицов.** Регистрация... цит.съч., с.13.

206. Път

На 1 км северно. Северозападно над "Голямото кале". Добре запазен участък от средновековен път с улиевидно трасе, с ширина 2.20 – 2.50 м в северозападна посока. Средновековен, вероятно използван през IV – XIII век.

Обхождан през 1985, 1991 г.

Необнародван.

207. Селище в местността "Беклемето"

На 0.6 км северно. Северно-североизточно над крепостта "Малкото кале", по билото на Стидовска планина. В западна посока от селището е крепостта "Голямото кале". Селище на площ от около 5 дка в богат на вода район. Останки от градежи: обработвани камъни, спойвани с хоросан, тухли, битова керамика; с предположение за останки от апсида. Фрагментирана керамика от периодите XI-XII век и Второто българско царство XII-XIV в. (обр.38).

СМОЛНИК (ТАС ТЕПЕ), КАРНОБАТСКО

208. Монетна находка

От землището на селото златна монета на Йоан Ватаци от XIII век. От частна колекция.

209. Селище в местността "Дядовата Вълкова чешма"

На 3 км югозападно. Частично в обработваеми земи и горски фонд. Заема площ от 5-6 дка. Ранновизантийска керамика. Селището е от ранновизантийския период (IV-VII век).

Обхождано през 1989 г.

Необнародвано.

210. Селище в местността "Чаирите"

На 2 км западно. Площ от 7-8 дка. Селището е от ранновизантийския период (IV-VII век).

Обхождано през 1989 г.

Необнародвано.

211. Селище

На 3 км южно, при слива на реките. Обхваща площ над 10 дка в обработваеми земи. Следи от керамика, градежи (дялани камъни, тухли, спойки от хоросан). От ранновизантийския период (IV-VII век).

Обхождано през 1993 г.

Необнародвано.

СМОЧЕВО (САЛИХЛЯР), КАРНОБАТСКО

212. Крепост "Салихлярското кале"

На 2 км южно. Крепостта е издигната на едноименен хълм "Калето", южно под възвишенията "Гириша" (част от "Коджа Балкан"). Покрай крепостта западно и южно тече река "Попаз дере" (ляв, северен приток на река Л.Камчия). Добра видимост на юг, към Подвиската крепост и долината на река Л.Камчия. Крепостта е с неправилна форма, копираща изцяло най-високите билни части на върха "Калето". Северната ѝ страна е дълга 14 м, след което има неукрепен стръмен скален венец и отново участък от стената с дължина 10 м. Южната стена е с чупка, като в частта, ориентирана изток-запад, е дълга 50 м, след което в продължение на 40 м е с посока североизток, където се свързва с източната крепостна стена. Последната е дълга 20 м. От нея продължава отсечка, също с дължина 20 м, ориентирана югоизток-северозапад, след която вече в продължение на 40 м е с посока североизток и достига до източната крепостна стена. Дълга е 20 м. Стената продължава още 20 м, ориентирана северозапад-югоизток до кула в пресечната точка на източната със северната стена. Градежът е изпълнен: лице – обработвани и необработвани камъни и пълнеж от ломени, споявани с бял и червен хоросан. В крепостта се открива ранновизантийска керамика (обр.46), датираща укреплението в ранновизантийския период IV – VII век.

Обхождана през 1987 г.

Л-ра: **В.Аврамов,** цит.съч., с.99; **Д.Момчилов**. Средновековните... цит.съч., с.26.

213. Преградна стена "Гириша"

На 5 км северно. Късноантична-ранновизантийска.

Л-ра: **Ст.Лисицов.** Археологически проучвания (Археологически паметници в Бургаски окръг). С., 1985, НИПК, с.7.

СОКОЛОВО (ДУВАНДЖА), КАРНОБАТСКО

214. Каптаж в местността "Коджаманка"

На 1 км западно. Сред равнинни обработваеми земи в източната част на местността "Коджаманка". При водоснабдяване и строителни дейности в землището на село Соколово през есента на 1990 г. се попада на хоросанов и тухлен градеж в техника opus mixtum. Разбити са няколко отломъка от смесената зидария. Разкрит е старинен водоизточник. Бил е изграден върху скала, от която извира вода. Най-отдолу има изравнително ниво от иззидани три реда тухли, от които долните два са запазени добре, а третият – най-горният – съвсем фрагментарно. В насипа се проследяват три нива: най-долното – от зелен камък, тухлени примеси и фрагментирана керамика с височина до 0.12 м; вторият пласт е от глинеста пръст, примесена със ситни камъни, хоросанови петна и тухлени части със средна височина до 0.40 м, третият е черно-глинеста пръст с височина до 1 м, а най-отгоре има хумусна шапка около 0.40 м. Разкритата западна страна (обр.63) е изградена от тухли със следните размери: първият и третият ред – 32 х 32 х4 см, докато средният е 32 х 16 х 4 см. В североизточния ъгъл, където тухлите са изградени шахматно, е имало каменно корито, унищожено след изваждането му. Било е положено върху поставка от добре обработен камък и тухла. Шахматно иззижданите тухли са покривали добре запазения водопровод. Тухленият градеж е оригинално ходово ниво. Отвежданата вода от водопровода, ориентиран 15 градуса север-северозапад, е достигала до втория ред тухли. Не е известна височината на каменното корито, разположено от северната страна, но то явно е служило и за преливник. Водопроводната тръба е с дебелина на стените 18 мм и диаметър 11 см. От западната страна личат останки от стени, най-вероятно от басейн. Северно под каптажа от канал са разкрити зидове с много останки от тухли и керамика на дълбочина до 1.20 м. Керамиката се датира в античния и ранновизантийския период, което отнася каптажа най-вероятно към IV – V век.

Проучван през 1990 г.

Необнародван.

215. Крепост "Калето"

На 3 км източно. В гранична местност между землищата на селата Соколово и Чукарка (на 1 км северозападно). Върху северен рид на планинската верига Гребенец. На една линия с Карнобатската крепост от запад и Карановската от изток. Добра зрителна връзка с крепостта над село Зимен на север и Карановската крепост на изток. Заема скромна площ от над 1.5 дка (табл.XI). Източната стена е с дължина 24 м, северната – 40 м, западната – 36 м и южната – 103 м. Градежът е от обработвани камъни (за лице), с пълнеж от ломени, обилно спойвани с бял хоросан, както и opus mixtum. Има многобройни остатъци от разтрошени тухли, спойки от бял и червен хоросан. Пред югозападния ъгъл личат останки от вал и ров. Масов ранновизантийски керамичен материал (както и монета на император Анастасий) определя крепостта в ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождана през 1984, 1987, 1988 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Окопът "Еркесия"... цит.съч., с.66; **Д.Момчилов.** Средновеконите... цит.съч., с.20.

216. Селище в местността "Елио"

На 2.1 км западно. На възвишение, днес обработваеми земи. Площ 10-12 дка. Обилен материал от ранновизантийския период (IV-VII век), Първото българско царство (IX-X век), XI-XII век и Второто българско царство XII-XIV век.

Обхождано през 1987, 1990 г.

Необнародвано.

217. Селище в местността "Калето"

На 3 км източно. Западно край крепостта. Площ 3-4 дка. Ранновизантийска керамика, отнасяща селището в IV-VII век.

Обхождано през 1987, 1992 г.

Необнародвано.

218. Селище в местността "Коджаманка"

На 1 км западно и продължава. На огромна площ в равнинен терен, в район, много богат на води. Над 500 дка. Част от селището в обработваеми земи. Останки от градежи – зидове, строителни материали (обработвани камъни, тухли, керемиди, спойки от хоросан); много битова керамика. Многослойно селище. Материали от античността; ранновизантийския период IV-VII век; старобългарска керамика с врязана украса (обр.11) от периода на Първото българско царство (IX-X век.); от XI-XII век и Второто българско царство XII-XIV век. Селището е съществувало непрекъснато през IX-XIV век.

Обхождано през 1987, 1990 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Поселищното развитие... цит.съч., с.69.

219. Съоръжение в местността "Калето"

На 3 км източно. Югозападно на 500 м над крепостта, на доминиращото възвишение в района. На площ от около 2 дка на оголено възвишение останки от градежи: обработвани камъни в големи количества, много строителна керамика – тухли, отчасти битова ранновизантийска керамика. По следите от солиден градеж с вероятност за укрепление. От ранновизантийския период (IV-VII век) и в пряка връзка с крепостта и селището, разположено северно под съоръжението.

Обхождано през 1987 г.

Необнародвано.

СТРАЛДЖА

220. Селище

На 7 км северно. До Марашката крепост, източно от Марашкия проход, в западния край на Терзийския баир. Южно и югоизточно над Марашката крепост, на хълмисто неравно място. Площ над 40 дка. Многобройни керамични материали от: ранновизантийския период (преобладава керамиката с гребенчата украса) – IV-VII век; Първото българско царство – старобългарската керамика с врязана украса от IX-X век; от периода XI-XII век и от Второто българско царство (XII-XIV век). По археологически материали се установява поселищен живот през IV-XIV век.

Обхождано през 1991 г.

Необнародвано.

СУНГУРЛАРЕ

221. Селище в местността "Ичмята"

На 1 км северозападно. Южно под Стидовска планина, в обработваеми земи, богати на води. Площ 5-6 дка. Археологически материали от античността, ранновизантийския период IV-VII век и от Второто българско царство – XIV век (по монета).

Обхождано през 1989, 1992 г.

Л-ра: **К.Иречек.** Пътувания... цит.съч., с.804; **Р.Калев.** Местността Старите брести в традиционната култура на Сунгурларе. – В: Сб.История и култура на Карнобатския край. Т.1., С., 1991, 37-43; **Д.Момчилов.** Поселищното развитие... цит.съч., с.69.

222. Селище в местността "Лозята"

На 2 км западно. В обработваеми земи. Площ над 4 дка. От ранновизантийския период (IV-VII век).

Обхождано през 1989, 1992 г.

Необнародвано.

223. Селище в местността "Сосурлука"

На 2 км южно. В равнинни обработваеми земи. Площ над 20 дка. Керамични материали от ранновизантийския период IV-VII век (особено от района на "Йон Петковата нива") и Първото българско царство – старобългарска керамика с врязана украса от IX-X век.

Обхождано през 1989 г.

Необнародвано.

СЪДИЕВО (КАДЪ КЬОЙ), АЙТОСКО

224. Крепост

По археологически материали (главно керамични находки) съществувала през ранновизантийския период (IV-VII век), XI-XII и XII-XIV век.

Необнародвана.

СЪЕДИНЕНИЕ (от селата ПОДЕМ и МОРАВА), СУНГУРЛАРСКО

225. Крепост в местността "Кайряка"

На 2 км северно. Върху рътa Калесарджа между Моравска река на запад и Люляковска на изток. В най-извисения връх в района. С добра видимост на югозапад, юг и югоизток към долината на река Луда Камчия. Стратегическо местоположение. Мощната крепост е доста обрушена, но добре се очертават размерите ѝ. Северната стена с дължина 135 м е изградена от големи каменни блокове. Чрез кула се свързва със западната, дълга 34 м. Спояването е било осъществявано чрез бял и червен хоросан. Южната стена (обр.57) е с дължина 125 м, а източната – 45 м и на нея добре се откроява входът, широк 2.50 м. Дебелината на стената е 2.20 м и височината под насип е 0.50 м спрямо вътрешния терен, като единствено в североизточния ъгъл има насипи до 3 м. Югоизточно под крепостта има останки от каменно преградно съоръжение с дължина около 30 м. По керамичен материал крепостта се датира в ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождана през 1988, 1989 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.35.

226. Крепостта "Калето във кучките"

На 11 км северно. Югозападно пред връх "Яйлата" и източно край река Железна (Немой дере). На стратегическа височина, преграждаща път. Крепостта има правоъгълна форма на военен лагер. На югозападния ѝ ъгъл е най-добре запазеният участък от южната крепостна стена и крепостта въобще (обр.43) с височина до 5 м и дължина 4, 50 м. Градежът е: лице – обработвани камъни и пълнеж от ломени, споявани с бял хоросан. След 40 м разпилени камъни в източна посока следва добре запазената част в югоизточния ъгъл на стената с градеж от квадри по системата биндер-лойфер. Пълнежът е от ломени камъни, споявани с бял хоросан. Отново следва разрушен участък от 12 м. Източната стена е силна засипана, но под насип с височина до 2 м над околния терен. На 16 м от северозападния ъгъл в северна посока има кула, чиято височина в днешно състояние достига до 4 м. От изкопи личи същият градеж, както в югозападния ъгъл. Следва и ъглова североизточна кула. На 18 м от последната е разположена друга кула, а на още 14 м е и ъгловата северозападна кула, на 10 м от която е входът. Останки от стената има в продължение на още 34 м. По дължината на цялата западна стена е изграден вал. Крепостта е обърната с фронт изцяло на юг и има смисъл само срещу южен неприятел. По системата на градеж крепостта се датира в периода на Първото българско царство (VII-X век).

Обхождана през 1984, 1988, 1991, 1994 г.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., CX, C XII; **Цв.Дремсизова-Нелчинова, В.Антонова.** Цит.съч., с.57; **Р.Рашев.** Старобългарски... цит.съч., с.182; **Д.Момчилов.** Средновековните.. цит.съч., 33; **Д.Момчилов.** За локализацията на похода Сидера. – В: Сб. Приноси към българската археология (АИМ – секция Средновековна археология). Под печат; **Ил.Георгиев.** Цит.съч., 21.

227. Крепостта в местността "Манастира"

На 0.5 км северно. На южен рид на възвишението "Кайряка". Контролира път през "Боаза" към Ришкия проход. Добра видимост на югозапад, юг и югоизток над долината на река Луда Камчия. Силно обрушена. Има формата на буквата "в". Дължината на правата задна стена е около 120 м, а ширината на дъговидната северна стена – 24 м. По керамичен материал крепостта се датира в ранновизантийския период IV-VII век и Второто българско царство XII-XIV век.

Обхождана през 1988, 1989, 1997 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.40-41; **Ил. Георгиев.** Цит.съч., с.13.

228. Крепостта "Новак" ("Хисар кале", "Хасар кале")

На 3.5 км западно. На възвишение западно от река Луда Камчия, с великолепна гледка на юг към долината ѝ. Крепостта е с неправилна форма. Североизточната ѝ стена е дълга 74 м и в западния край завършва с кръстата кула (обр.56). Кулата е със суперструкция над 3 м. Крепостната стена продължава в югоизточна посока 82 м. От югоизток и изток липсват стени поради следването на естествената стръмнина и непристъпност на терена. В крепостта – много строителни материали, битова керамика – включително и с гребенчата украса. По архитектурен градеж, керамичен материал крепостта е от ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождана през 1988, 1989 г.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.512; **К.Шкорпил.** Старобългарска... цит.съч., с.83; **Д.Момчилов.** Средновековните... цит.съч., с.28; **Ил.Георгиев.** Цит.съч., с.13.

229. Селище в местността "Клисе ери"

На 0.5 км северно. В пресечена местност, богата на води. Площ 7-8 дка. Средновековно селище от ранновизантийския период IV-VII век и Второто българско царство (XII-XIV век).

Обхождано през 1988, 1989 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Поселищното развитие... цит.съч., с.69.

230. Селище

До селото, северозападно. Богата материална култура от ранновизантийския период (обр.58), старобългарска керамика (IX-X век) от Първото българско царство (обр.58), от XI-XII век и от Второто българско царство. Поселищен живот IV-XIV век.

Обхождано през 1988, 1989 г.

Л-ра: **Д.Момчилов, Ц.Дражева.** Средновековна еднокорабна църква край с.Съединение, Сунгурларско. – Духовна култура, 1990, № 5, с.27-30; **Д.Момчилов.** Поселищното развитие., цит.съч., с.69.

231. Селище

На 0.3 км северозападно и продължава. От западната страна на Моравска река. Пресечена местност. Археологически материали (монети, фибули, битова керамика) от античността и ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождано през 1988 и 1989 г.

Необнародвано.

232. Селище

В центъра. Ранновизантийска гребенчата керамика, датираща селището от рановизантийския период IV-VII век.

Обхождано през 1989 г.

Необнародвано.

233. Селище под крепостта "Манастира"

На 0.5 км северно. Южно и югозападно под крепостта, на южните подстъпи на "Кайряка". Останки от строителни материали, битова керамика, пещи. Археологическите материали датират селището в периода на Второто българско царство XII-XIV век.

Обхождано през 1988 и 1989 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Поселищното развитие... цит.съч., с.69.

234. Селище под крепостта "Хисар кале" ("Новак")

На 3.5 км западно. На западния бряг на река Луда Камчия, южно под крепостта. В пресечена местност. Богата материална култура от: строителни материали (обработвани камъни, тухли, хоросанови спойки), битова керамика. Селището е от ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождано през 1988 и 1989 г.

Необнародвано.

235. Църква в местността "Клисе ери"

На 0.5 км северно. В района на посоченото (кат. № 229) средновековно селище. Еднокорабна, едноапсидна (табл.XXXI – по Ат.Игнатиев, обр.34) с притвор. По откритата фрагментирана керамика (обр.35) църквата се датира в периода X – XV век.

Проучвана през 20-те години от Ат.Игнатиев и през 1989 г. от Д.Момчилов и Ц.Дражева.

Л-ра: **Ат.Игнатиев.** Една археологическа... цит.съч., с.360-362; **Д.Момчилов.** Поселищното развитие... цит.съч., с.69.

236. Църква

Северозападно над селото. На източния бряг на Моравска река. Еднокорабна, едноапсидна, с притвор (табл. XXXII, обр.31). Открива се: керамичен материал от античността, ранновизантийския период IV-VII век, старобългарския период IX-X век, от XI-XII век; късове със златиста ангоба, фрагменти тип сграфито – XIII-XIV век (обр.32); железни предмети: гвоздеи, шлака и други части от стенописи (обр.33); византийска монета на императорите Андроник II и Андроник III (обр.18-19). Средновековна българска църква от IX-X до XIV век.

Проучвана през 1988 г. от Д.Момчилов и Ц.Дражева.

Л-ра: **Д.Момчилов, Ц.Дражева.** Средновековна... цит.съч., с.27-30, **Д.Момчилов.** Поселищното... цит.съч., с.69.

СЪРНЕВО (КАРАДЖИЛАРЕ), КАРНОБАТСКО

237. Валът "Еркесия"

На 3 км южно. Граница между землищата на селата Сърнево и Суходол. Валът е в южния край на горски масив в землището на село Сърнево, простиращ се на дължина 4-5 км и ширина няколкостотин метра. Горският масив е спомогнал за съхраняването му. Непосредствено пред окопа са разположени обработваеми площи, поради което ровът е превърнат в път, но е добре очертан и запазен. В землището на село Сърнево окопът е с отсечка с дължина от 5 км, ориентирана точно в посока изток-запад, като в западния край към с.Черково прави лека извивка на запад-северозапад. Преди 1988 г. в района на село Сърнево при изкопни дейности са извършени прерязвания със сравнително голяма ширина – до 3.5 м. Пристъпи се към почистване на един от разрезите, отличаващ се със структурата си на изграждане. В него добре изпъква наличието както на черен хумус, така и на бучки бяла маса, наподобяваща хоросанови петна. Такива петна личат на три от регистрираните осем разреза на вала. В изследвания участък са разположени: основният вал с берма, ров и преден малък южен вал (табл. XVIII). Общата ширина на съоръжението е около 35 м. Съоръжението следва естествения наклон на север, като на 1 м има 3.3 см наклон. Бермата е част от естествената площадка, върху която е разположен целият окоп, и е с ширина 2 м. Валът във височина достига до 2 м(при това проучваният участък е един от най-добре запазените). Ровът е с дълбочина до 1 м от нивото на съвременния терен. Констатираната ширина на вала е приблизително 10 м, а ширината на рова е около 16 м. Малкият преден вал е с височина 0.25 м. Същинският вал има стръмен наклон напред в южна посока и сравнително по-полегат наклон на север. Изграден е изцяло от пръстта, изкопана от рова. Остатъкът от пръстта явно е използван за изграждането на малкия преден вал. Ширината на малкия вал е невъзможно да бъде определена поради механизираната обработка на земята и затова част от него е унищожена безвъзвратно. С цел по-пълното изясняване структурата на изграждането на вала, след разчистването на насипа бе извършен разрез с дълбочина 0.70 м от досегашното ниво на рова, но до дъно не се достигна. Установи се, че валът е насипван при последователно редуване на пластове от черен хумус с дебелина от 0.30 м, пластове с петна от креда с дебелина от 0.7 – 0.9 м, които обаче не обхващат цялата ширина на вала (табл.XIX). При свличането на насипа от вала постепенно се е засипвал и ровът. При почистване на горната част на вала, макар и в много малка площ, се констатира, че не се откриват следи от дупки на колове или на друго защитно съоръжение върху гребена на вала. На този етап могат да се направят следните конкретни изводи за "Еркесията" край село Сърнево: валът е насипан от пръст (като се имат предвид и останалите седем разреза); установено е наличието на берма; налице е преден малък южен вал; като спояващо средство на отделни места е ползвана и креда; липсват каквито и да е следи от палисада или друго надстрояване на вала; липсва керамичен материал.

Теренно обхождане на "Еркесията" в землището на село Житосвят (обр.1) фиксира следното състояние: в източна посока от шосето за Средец валът стига във височина до 2.50 м. Ширината на рова не може да се определи поради разоравания. Дълбочината, личаща в днешно състояние, е до 0.80 м. Добре е изразен предният южен вал. Насипът е само от пръст, но на места е полаган и върху скален венец. Използвана е креда. Липсва керамичен материал.

В зелището на село Добриново (на 3 км югоизточно-южно-югозападно) валът е добре запазен, с височина до 2.5 над околния терен и ров с дълбочина до 0.80 м.

Средновековният старобългарски вал "Еркесия" е от периода на Първото българско царство (IX-X в.), най-вероятно от началото на IX век.

Обхождан през 1988 и 1989 година. Проучван през 1988 година от Ж.Аладжов и Д.Момчилов.

Извори: Скилица-Кедрин (ГИБИ. Т.6., 259); Ал-Масуди (**В.Бешевлиев.** Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с.149).

Л-ра: **Д.Момчилов.** Окопът "Еркесия"... цит.съч., с.63-65.

238. Селище в местността "Беш бунар"

На 2.5 км западно. Обработваеми земи. Район, богат на води. Площ над 6 дка. От ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождано през 1988 и 1993 г.

Необнародвано.

239. Селище в местността "Кайряка"

На 0.8 км западно. Североизточно под него тече Сърневската (Караджиларската) река. Селището е от ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождано през 1988 и 1993 г.

Необнародвано.

240. Селище в местността "Караорман"

На 3 км северозападно. Площ над 10 дка. От ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождано през 1988 г.

Необнародвано.

242. Селище в местността "Кепчелията" ("Кепчетата")

На 1.2 км западно. Площ над 20 дка. Селище от ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождано през 1993 г.

Необнародвано.

242. Селище в местността "Могилата" и източно

На 2 км южно. В пресечена местност. В района на надгробна могила, площ около 3-4 дка, а източно продължава на територия над 300 дка. Останки от строителна керамика – тухли и хоросанови спойки, личат зидове под насип. По керамичен материал от ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождано през 1988 и 1994 г.

Необнародвано.

243.Селище

До селото, западно. Площ 4 дка. От ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождано през 1988 г.

Необнародвано.

244. Съоръжение

На 2.5 км запад-северозападно. Северно край шосето за с.Черково. На площ 2-3 дка останки от градежи – в изобилие строителна керамика (тухли и тегули, натрошени) и битова керамика. По керамичен материал съоръжението се датира в ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождано през 1993 г,

Необнародвано.

ТЕРЗИЙСКО (ТЕРЗЕЛИИ), СУНГУРЛАРСКО

245. Крепост "Марашко кале" ("Марианско кале")

На 8 км западно. Върху най-западната част на Терзийския баир, от източната страна в самото начало на Марашкия проход. На северозападен рид на Терзийския баир, под който от север и запад се вие река Мараш. Марашката крепост има добра видимост главно на север към Новоселската и на запад към Седларевската ("Юрук мезаря" и "Шейтан калеси"). Възможно е на изток да е съществуала визуална връзка и с Терзийската крепост. Крепостта виси над Марашкия пролом с денивелация повече от 80 м. Изградена е с фронт на север. Крепостта е силно обрушена. Започва на 50 м северно от съвременен триангулачен знак. Личат следи от стена с дължина 10 м, ориентирана в посока североизток-югозапад. На известно разстояние в северозападна посока стената не може да се проследи, след което има кула и все на северозапад стената е дълга още 60 м. Следва нова чупка с посока северозапад-север с дължина 55 м, откъдето започва северната стена. Тя е с ориентация запад-изток и дължина 180 м. Добре се проследява по цялата си дължина, с много добър изглед на север по Марашкия пролом. Източната стена е с ориентация североизток-югозапад, дълга е 55 м, като вероятно има и втора вътрешна крепостна стена. Липсват следи от вход. На няколко места в укрепеното пространство – в югоизточния край, в централната част, както и край северозападната, има останки от зидове с височина около 1 м над околния терен – вероятно огради. От изкопи са разкрити зидове. Крепостта обхваща площ от около 16 дка. Разпилени строителни материали: тухли с размери 32 х 32 х 4 см, шлака, битова керамика. Регистриран поселищен живот, както следва: ранновизантийски период (IV-VII век) – преобладава керамика с гребенчата украса; старобългарска керамика с врязана украса от IX-X век от Първото българско царство; археологически материали: керамика и монети от периода XI-XII век и Второто българско царство (XII-XIV век).

Обхождана през 1991 г.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Памятники... цит.съч., с.565. **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.101; **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Цит.съч., с.26; **Д.Момчилов.** Североизточна Тракия... цит.съч., с.66; **Д.Момчилов.** Поселищното... цит.съч.,с.69.

246. Крепост "Калето"

На 4 км западно. Югозападно под най-високата точка на Терзийския баир – връх "Кръста". От западната страна на крепостта протича "Градищенския дол", а от източната – "Голопард дере". Крепостта е изградена от две части – южна и северна. Южната (долната) е по-малка по размери и заема площ от около 4 дка. Приблизителните ѝ размери са: западна стена (с ориентация север-юг) с дължина около 88 м – по нея се откриват спойки от червен хоросан; южната стена (точно в посока изток-запад), дълга 25 м – личат руини от градежа в източната ѝ част; източната стена, изцяло следваща източния склон, най-силно разрушена – покрай нея минава и път, свързващ крепостта с Лозенецката крепост от север; северната стена – най-добре запазена, под формата на полудъга, обърната на север-северозапад към югоизток, с дължина 42 м, височина 1.8 м и дебелина 2.5 м. Изградена е: субструкция – големи обработвани камъни, спойвани с бял хоросан, с височина от около 1.20 м, с развит цокъл от вътрешната стена, върху който суперструкцията е запазена до 1.80 м.

Втората част от укреплението е много силно обрушена. Южната стена има следи от разпилени камъни в продължение на 40 м. Източната стена (покрай нея се спуска пътят, свързващ двете крепости) има следи с дължина 206 м; северната стена е дълга 66 м и на места с останки от градеж, подобен на южната крепостна стена, и завършва с кула. От кулата започва западната стена с дължина 164 м, копираща стръмен склон. От север крепостта е подсилена с вал, дълъг 35-36 м, съединяващ двата дола: от изток "Голото дере" и от запад "Градищенския дол". Останките от крепостните стени показват следната техника на градеж: лице от обработвани четвъртити камъни на спойка с бял хоросан и пълнеж от ломени и дребни, обилно спояван също с бял, а на места и с червен хоросан. В големи количества се открива строителна керамика, както и части от питуси. По повърхността, както и от сондажни проучвания е регистрирана керамика от няколко периода: ранновизантийски IV-VII век (с много керамика с гребенчата украса); от Първото българско царство (старобългарска керамика с врязана украса); от XI-XII век и от периода на Второто българско царство XII-XIV век (общо за средновековната керамика вж. обр.28). Откриват се много средновековни материали, между които монети от VI век на Юстиниан I и на Юстин и София и по-късни (обр.16-17). Крепостта е съществувала IV-XIV век.

Обхождана през 1985, сондажни проучвания през 1990 г. от Д.Момчилов.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Значение и... цит.съч., с.58-64; Д.Момчилов. Североизточна Тракия... цит. съч., с.64.

247. Селище в местността "Градището"

На 4 км западно. Югозападно под връх "Кръста", северно над крепостта. От западната му страна води началото си и протича едноименният "Градищенски дол". Обхваща площ към 10 дка. Останки от градежи и много строителна керамика. Изравяни са питуси. Ранновизантийски керамичен материал (обр.26) датира селището в периода IV-VII век.

Обхождано през 1985, 1990, 1991 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Значение и... цит.съч., с.58-64.

248. Селище в местността "Юрта"

На 4 км западно и продължава. Западно, югозападно и южно под върха "Кръста" и източно, северно и северозападно от "Градището", пресичано от няколко дола, богати на води. Обща площ над 400 дка. По повърхността натрошени тухли и много битова керамика от античността, ранновизантийския период IV – VII век и периода на Второто българско царство XII – XIV век (обр.27).

Обхождано през 1985 г. и проучвано през 1990 и 1991 г. от Ж.Аладжов, Д.Момчилов и Б.Петрунова.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Значение. цит.съч., с.58-64; **Б.Петрунова, Д.Момчилов.** Късносредновековен некропол до с.Терзийско, община Сунгурларе. – АОР, 1990, с.175; **Б.Петрунова.** Археологически данни за погребалните обреди в с.Терзийско през XV-XVIII в. – В: Сб.История и култура на Карнобатския край. Т.2., С., 1992, с.105-110; **Б.Петрунова.** Особености на християнския погребален обред в средновековните некрополи от Югоизточна България. – В: Сб.Североизточна Тракия и Византия... цит.изд., с.162; **Д.Момчилов.** Поселищното развитие... цит.съч., с.69.

249. Път

На 4 км западно. От източна страна покрай Терзийската крепост. Добре запазено улиевидно трасе, широко до 2.20 м и с дължина около 300 м. Свързва Терзийската крепост и Лозенецката крепост. Гъсто обрасъл. Средновековен път, функционирал с крепостта IV – XIV век.

Обхождан през 1985, 1990, 1991 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Значение и... цит.съч., с.62.

250. Път "Катърджи йолу"

На 5 км западно. Важен път, пресичащ Терзийския баир. Води началото си югозападно под Лозенецката крепост и се движи по западния склон на "Градищенския дол" и на възвишението "Косов бурун" приема северозападна посока, заобикаля раннохристиянската базилика в местността "Лива черква" и Терзийската крепост от запад, като се губи северозападно пред "Лива черква". Добре запазен средновековен път с дължина около 4 км, ширина до 2.50 м на улиевидно трасе, укрепявано на няколко места. Един от южните пътища на Върбишкия проход. Вероятно е съществувал и използван през цялото Средновековие.

Обхождан през 1985, 1990, 1991 г.

Л-ра: **Д.Момчилов**. Значение и... цит.съч., с.62.

251. Църква в местността "Лива черква"

На 5 км западно. На едноименно възвишение, отстоящо на 1 км западно от Терзийската крепост. Непосредствено край "Лива Черква" от западната ѝ страна (недалеч от западния край на базиликата) преминава "Катърджи йолу", а в източното подножие на хълма протича "Градищенският дол". Северно пред "Лива черква" се простира част от местността "Юрта". Ранновизантийска базилика – едноапсидна, трикорабна (табл.XXIX, обр.24). Частично проучена. По архитектурно изграждане и открития керамичен материал (обр.25) базиликата се датира в края на VI век.

Обхождана през 1990 и частично проучвана през 1991 г. от Д.Момчилов.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Средновековни християнски храмове в Карнобатския край. – Втори симпозиум "Християнската духовна и материална култура в България от античността до наши дни". 30-31 май 1995 г., Бургас, 1995, с.32-33.

ТОПОЛИЦА (КАВАК МАХЛЕ), АЙТОСКО

252. Крепост "Калето"

На 3.5 км северозападно. Западно, дълбоко под нея протича долът "Саранъ". Крепостта е изградена на възвишение, играещо стратегическа роля в преграждането на средновековен път, пресичащ Карнобатска планина меридионално. Крепостта има следните размери: северозападна стена – 15 м, след което приема западна посока, ориентирана точно север-юг, и се губи в продължение на 80 м; южна стена (ориентирана изток-запад) – с дължина 18 м и преминава в югоизточна, която също се губи и от нея липсват останки на повърхността. От изкопи е разчистена кула с лицева страна с дължина 4 м. Разкрита е и част от североизточната стена с дължина до 2 м. Градеж – лице от обработвани камъни и пълнеж от ломени на спойка с бял хоросан. Стената е запазена в суперструкция до 0.8 м над терена. В северна посока източната крепостна стена продължава 35 м, като на няколко места от изкопи е открита лицева част от градеж, идентичен с описания. Североизточната стена завършва с чупка с дължина от 6-8 м (вероятно кула) и преминава в северна. Тя може да се проследи 15 м и с посока изток-запад, след което има кула и в югозападна посока още 22 м крепостна стена. Крепостните стени изцяло следват най-високите части на хълма "Кале баир". От север стената е най-добре запазена, тъй като насипът надвишава 4 м височина. Пак от север има и ров, успореден на северната страна. Изграден е между северната крепостна стена (от юг) и добре запазена пътна връзка (от север). Крепостта е опасана от съхранили се и до момента в добро състояние средновековни пътища. По керамичен материал крепостта се датира в ранновизантийския период IV-VII век и периода на Второто българско царство XII-XIV век (обр.59).

Обхождана през 1990 и 1991 г.

Л-ра: **Ил.Георгиев.** Военни пътища и... цит.съч., с.9.

253. Кула в местността "Малката боруна"

На 2 км североизточно. Върху хълм, сврян между два значително по-високи съседни хълма и разположен в дълбочина на север. От изток тече дол с вода. От запад останки от стар път, пресичащ Карнобатска планина в тази част и охраняван от кулата. Кулата е малка. Личат останки от почти правоъгълна сграда с размери около 5.5 – 6 м ширина и 5.5 – 6 м дължина. От изток е открит градеж, изпълняван от обработвани и ломени камъни. Не е установена спойка. Кулата е ориентирана север-юг. Около този посочен градеж има разпръснати камъни в по-голям периметър и е трудно да се установи по-точно размерът, но общата площ с разпилените камъни и тухли на върха на "Малката боруна" е към 2 ара. Много натрошени тухли и ранновизантийска гребенчата керамика. Кулата се датира в ранновизантийския период V – VII век.

Обхождана през 1991 г.

Л-ра: **П.Делирадев.** Принос... цит.съч., с.72.

254. Преградна стена

На 4.5 км северозападно. Върху южния склон на възвишение, от чиято западна страна протича долът "Саранъ". Преградата е дълга около 340 м. Личат останки от каменен надзид върху естествени скални ридове. Ширината ѝ е към 2 м. Изцяло копира релефа на хълма и е изградена с фронт на юг. Имала е четири кули, личащи добре по разпръснатите камъни. В източния край на хълма стената се губи, докато в западната и централната е много добре личаща. Изграждана от ломени камъни. Средновековна преграда от Първото и Второто българско царство (по местоположението ѝ на изграждане, както и поради наличието на керамика от тези два периода от селище, разположено северно над преградата).

Обхождана през 1990 и 1991 г.

Необнародвана.

255. Път

На 3.5 км западно и продължава. Източно и западно край крепостта над с.Тополица и северно над нея. Оформя значим пътен възел. Един от най-добре запазените средновековни пътища. От изток и запад покрай крепостта с обща дължина около 300-350 м и ширина до 2.5 м максимално с оформени улиевидни трасета, укрепявани на редица места. Северно над крепостта пътищата оформят пътен възел, разклоняващ се на три клона. Най-западният все в северна посока продължава от източната страна на дола "Саранъ", като след 1 км, след голям завой на северозапад, минава западно под преградна стена и отново приел северна посока, продължава още 1.5 км до хълма, върху който е изградена крепостта до село Рътлина. В първия участък – до завоя на две места личи застилането му с камъни, както и укрепяване от външната (западната) страна. Има леко улиевидна форма с ширина 2 – 2.5 м. Средният път продължава в северна посока на 180 м от крепостта, където достига до градежи и в посоченото съоръжение изчезва. Източният (третият) клон е продължение от пътя, опасващ крепостта от изток, и продължава на север около 1.5 км много добре запазен, подобно на западния. Ширината на улиевидното трасе достига до 2.20 м. Първоначалната му североизточна посока се изменя в северозападна и накрая в северна, където се губи. Средновековните пътища, със сигурност функционирали през ранновизантийския период (IV-VII век) и Второто българско царство (XII-XIV век).

Обхождан през 1990 и 1991 г.

Необнародван.

256. Път

На 2 км североизточно. По възвишението "Малката боруна" от западната му страна. Запазен от подножието до 1.5 км в дължина. Ориентиран юг-север, меридионален път, пресичащ Карнобатска планина в този пункт. По цялата дължина с леко улиевидно трасе, широк до 2 м на места. На 1.2 км от кулата върху пътя останки от строшен питус. Средновековен път, използван със сигурност през ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождан през 1991 г.

Необнародван.

257. Селище

До селото, североизточно. В обработваеми земи. Над 8 дка. Ранновизантийски период IV-VII век.

Обхождано през 1991 г.

Необнародвано.

258. Селище

На 1.2 – 1.3 км североизточно. В пресечен терен. Отчасти в обработваеми площи. Над 8 дка. Ранновизантийски период IV-VII век.

Обхождано през 1991 г.

Необнародвано.

259. Селище

На 2 км североизточно-източно. Южно под хълма "Малката боруна". В пресечена местност и обработваеми земи, богати на води. Площ над 10 дка. Много натрошени тухли, хоросанови спойки и фрагментирана ранновизантийска керамика. Свързано е с кулата в местността "Малката боруна". Ранновизантийски период IV-VII век.

Обхождано през 1991 г.

Необнародвано.

260. Селище

На 5 км северозападно-северно. Над преградната стена северно (кат. № 252). Площ над 3 дка. По керамичен материал от: периода на Първото българско царство IX-X век (по старобългарска керамика) и от Второто българско царство XII-XIV век.

Обхождано през 1990 и 1991 г.

Необнародвано.

261. Съоръжение

На 3.7 км северозападно. На 180 м северно над крепостта (кат. № 252). Останки от стена (с ориентация югоизток-северозапад) с дължина 30 м. В западния край се свързва с градеж, представляващ западна стена на съоръжението. В пространство от 0.5 – 0.6

дка са разпръснати строителни материали – обработвани камъни, тухли, керемиди в големи количества. От изток също има останки от зид, дълъг 10 м. Вероятно от периода на Второто българско царство XII-XIV в.

Обхождано през 1990 и 1991 г.

Необнародвано.

ТРАПОКЛОВО, СЛИВЕНСКО

262. Крепост "Градището"

На 2 км западно. В западния край на Гребенец планина върху южен рид. Площ около 8 дка. Крепост от ранновизантийския период V-VII век.

Обхождана през 1984 г.

Необнародвана.

263. Крепост "Калето"

На 3 км северно. Площ 6-7 дка. Крепост от ранновизантийския период V-VII век.

Обхождана през 1984 г.

Л-ра: **P.Soustal.** Op. cit., 485.

ТРЪНАК (ТЕКЕНЛИК), АЙТОСКО

264. Крепост "Кале"

На 2 км северно. Крепост от ранновизантийския период V-VII век.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.104; **Р.Рашев.** Старобългарски... цит.съч., с.184; **P.Soustal.** Op.cit., 249.

265. Преградна стена

Северно. Ранновизантийски период V-VII век.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с.104; **P.Soustal.**Op.cit., 249.

ТУШОВИЦА (ТУШОВЦА), ШУМЕНСКО

266. Крепост

На 2 км източно. Антична и средновековна крепост.

Л-ра: **К.Шкорпил.** Старобългарската... цит.съч., с. 90-91; **Р.Рашев.** Старобългарски... цит.съч., с.182.

ЦЕРКОВСКИ (БЮКЮРДЖАЛИИ, НЕЙЧЕВО), КАРНОБАТСКО

267. Монетни находки

В: ИМ-Бургас, фонд "Нумизматика" (индивидуални находки), инв. № 2473. Средата на XII век. Монета на Мануил I Комнин.

ЧЕРЕША (ИЧМЕЙ ВАКЪФ), АЙТОСКО

268. Крепост

На 4 км югозападно. Югозападно под крепостта протича река Бяла река. Крепостта е изградена върху малко възвишение. Има добра видимост на северозапад с крепостта в местността "Кайряка" (над с.Съединение) и "Голямото кале" (над с.Люляково), на североизток с крепостта "Таш авлъ" (над с.Планиница). Крепостта е малка, с обща площ от около 1.5 дка. Ориентирана е север-юг, с фронт на север. Има следните размери: източна стена – 24 м, завършваща с ъглова североизточна кула; северна стена – също 24 м и след кула приема югозападна посока, с дължина 30 м, също завършваща с кула; запад-югозападна крепостна стена – с две отсечки по 10 м и вход в средата и кула в югозападния ъгъл, следва южната стена, ориентирана към североизток, с дължина 30 м, където чрез кула се свързва с източната стена. Общо по укреплението личат 6 кули с правоъгълна или квадратна форма. Основната крепостна стена на места достига височина до 3 м под насип спрямо околния терен. На 10 м извън описаното укрепено пространство има външна, втора стена, обхващаща крепостта от всички страни в същата форма. Външното укрепено пространство е с два много добре запазени входа – от север и от запад-югозапад с ширина около 2 м. Използван е обработван и ломен камък. Много останки от тухли. Археологически материали от ранновизантийския период V-VII век, от XI-XII век и от Второто българско царство XII-XIV век.

Обхождана през 1991 г.

Л-ра: **П.Делирадев.** Цит.съч. Т.1, с.73.

269. Селище

На 4 км югозападно. Югоизточно-източно под крепостта. Площ над 2-3 дка. Останки от сгради, много строителни материали и битова керамика. Монети, шлака. От: ранновизантийския период V-VII век, XI-XII век и Второто българско царство XII-XIV век.

Обхождано през 1991 г.

Необнародвано.

270. Съоръжения

На 4.5 км югозападно.

На около 500 м западно под крепостта. До малък дол с вода, иззидани две съоръжения от източната му страна на около 60 м едно от друго (в посока север-юг). Открит е сводът на южното съоръжение, от който личат около 1.5 височина и странични стени. Градеж – тухли, спойвани с бял хоросан. Тухлите са с размери: 32 x 32 x 4 см. До съоръжението в източна посока бегли останки от средновековен път.

Обхождано през 1991 г.

Необнародвано.

ЧЕРКОВО (ДУВАЛАРЕ), КАРНОБАТСКО

271. Селище в местността "Гроздака"

На 3.8 км западно. Площ около 20 дка. По керамичен материал селището се датира в античността и ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождано през 1993 г.

Необнародвано.

272. Селище в местностите "Илан кая" и "Шабанова камък"

На 4 км северозападно. В район, богат на води. Пресечена местност и обработваеми площи. Обхваща над 15 дка. Селище от ранновизантийския период V-VII век.

Обхождано през 1988 и 1993 г.

Необнародвано.

273. Селище в местността "Лъките"

На 5 км източно. Обхваща площ до 5 дка. Селище от ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождано през 1993 г.

Необнародвано.

274. Селище в местността "Солената вода"

На 4.2 км западно. Обхваща площ около 8 дка. Селище от ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождано през 1993 г.

Необнародвано.

275. Селище в местността "Язовира"

На 2 км западно. В чашата на Черковския язовир. Селището е от ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождано през 1988 г.

Необнародвано.

ЧЕРНИЦА (ЕНИ КЬОЙ), СУНГУРЛАРСКО

276. Селище в местността "Каракуша"

На 2 км източно. В обработваеми земи. Площ над 8 дка. Селището е от ранновизантийския период IV-VII век.

Обхождано през 1984 г.

Необнародвано.

ЧЕРНОГРАД (КАРАСАРЛИЙ), АЙТОСКО

277. Селище

На 3 км северно. В южните поли на Карнобатска планина. Богат на води район. В пресечена местност и равнинен терен. Площ над 150 дка. По керамичен материал селището е съществувало в ранновизантийския период V-VII век (обр.15); периода на Първото българско царство IX-X век (обр.15) и през Второто българско царство XII-XIV век.

Обхождано през 1990 г.

Необнародвано.

278. Селище

На 3.5 – 4 км северно. В планински терен, от западната страна на дола "Саранъ". Селището е свързано с крепостта над с.Тополица (кат. № 252). Част от селището е в обработваеми земи. Многобройни останки от тухли, битова керамика на площ над 100 дка. Селище от ранновизантийския период IV-VII век и от Второто българско царство XII – XIV век.

Обхождано през 1990 и 1991 г.

Необнародвано.

279. Съоръжение

На 4 км северно. Северно над посоченото средновековно селище (кат. № 278). Част от голям средновековен комплекс от крепост (кат. № 252), селище (кат. № 278). Останки от градеж, опасващ височина от южната и югоизточната ѝ страна. Дължина около 170 м. Вероятно преградна стена. Около нея са разпилени голямо количество натрошени тухли и керамичен материал от IV-VII и XII-XIV век. Съоръжението се датира във Второто българско царство XII-XIV век.

Обхождано през 1990 и 1991 г.

Необнародвано.

ЧУБРА (АПТОЛКЬОЙ), СУНГУРЛАРСКО

280. Селище в местността "Под Градището"

На 0.2 км западно и продължава. Южно под възвишението и укреплението "Градището" (кат. № 197) на Стидовска планина. В обработваеми земи. Площ над 20 дка. От периода на Второто българско царство XII-XIV век.

Обхождано през 1986 г.

Л-ра: **Д.Момчилов.** Поселищното развитие... цит.съч., с.69.

ШИВАРОВО (БОАЗ ДЕРЕ, УСТИЕ), АЙТОСКО

281.Крепост

На 2 км северно. На най-изявеното възвишение в дефилето на Шиваровска река, трудно достъпно при слива ѝ с река "Асарлък дере". Хълмът е достъпен само от изток-североизток. С великолепна видимост на изток, обхващайки посоченото дефиле. Драстично разкопавана. Крепостта е с особена форма, следваща най-високите части на възвишението, като ги опасва. Изградена е вътрешна част – цитадела – и външен отбранителен пояс от югоизток, изток и североизток. Има следните размери: западна стена – 20 м; северозападна – 30 м; североизточна – 12 м, и стига до кръгла кула с вътрешен диаметър 3.20 м; южна стена – 15 м, следва чупка и отново южна стена от 10 м. Североизточно на 30 м пред кръглата кула по започващия склон, от изкопи се установява друга кръгла кула и част от стена в участък с дължина до 2 м. Източната крепостна стена на вътрешното укрепление е изграждана в техника opus mixtum от пет реда тухли и ред камъни, с височина 1.20 м. Тухлите са с размери 32 x 32 x 4 см. В горната част е почти изцяло разкрита сграда със запазена стена в суперструкция над 4 м, градена, както следва: лице – от добре обработвани камъни, примесени с тухли за подравняване, на спойка с бял хоросан. Заема обща площ от 3.2 дка. Останки от вход се откриват южно пред горното укрепление. Наличният градеж, ранновизантийската керамика (включително и много с гребенчата украса) определят крепостта в ранновизантийския период V-VII век.

Обхождана през 1991 г.

Необнародвана.

ЯМБОЛ

282. Крепост

В западната част на града. Останки от средновековна крепост в "Суфоларската махала". Археологически материали от ранновизантийския период (VI-VII век); Първото българско царство IX-X век; XI-XII век и периода на Второто българско царство (XII-XIV век). Поселищен живот в рамките на VI – XIV век.

По изворови сведения средновековния Диоспол и Дямпол (Диампол).

Извори: Епархийски списъци (ГИБИ. Т.3., 197-205), Ана Комнина (ГИБИ. Т.8., 69-70); Йоан Кантакузин (ГИБИ. Т.10., 255) и др.

Л-ра: История на град Ямбол. С., 1975; **Д.Димитрова, Ж.Попов.** Цит.изд., с.29; **Д.Димитрова.** Разкопки на средновековната крепост в гр.Ямбол. – АОР през 1978. С., 1979, с.179; **Д.Димитрова, Ив.Крайчев.** Разкопки на укрепителната система на средновековната крепост в Ямбол. – АОР през 1979. С., 1980, с.209; **P.Soustal.** Op.cit., 239; **В.Велков.** Кой е град Диосполис? – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия... цит.съч., с.24-30; **Кр.Гагова.** Тракия през... цит.съч., с.163, 267.

СЪКРАЩЕНИЯ

АОР – Археологически открития и разкопки
Арх.ПП – Архив за поселищни проучвания
БЕ – Българска етнография
БИБ – Българска историческа библиотека
БП – Български преглед
БТ – Български турист
ВВр – Византийски временник
ВИСб – Военноисторически сборник
ГНАМП – Годишник на Народния археологически музей Пловдив
ГПлНМ – Годишник на Пловдивския народен музей
ГСУ – Годишник на Софийския университет
ГСУИФФ – Годишник на Софийския университет, историко-филологически факултет
ГИМ – Градски исторически музей
ГИБИ – Гръцки извори за българската история
ИАИ – Известия на Археологическия институт
ИБАИ – Известия на Български археологически институт
ИБАД – Известия на Българското археологическо дружество
ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество
ИВИНД – Известия на военно-историческото научно дружество
Изв – Известия
ИИБЕ – Известия на института за български език
ИИД – Известия на историческото дружество
ИМ – Исторически музей
ИМЮИБ – Известия на музеите от Югоизточна България
ИНМБ – Известия на Народния музей – Бургас
ИНМВ – Известия на Народния музей – Варна
ИНМШ – Известия на Народния музей – Шумен

ИОМВТ – Известия на Окръжния музей – Велико Търново
ИПр – Исторически преглед
ИРАИК – Известия на руския археологически институт в Константинопол
ЛИБИ – Латински извори за българската история
М – Москва
МСб – Сборник за народни умотворения
НБКМ – Национална библиотека "Кирил и Методий"
НИПК – Национален институт за паметници на културата
НСп – Научно-спомагателен
ОИМ – Окръжен исторически музей
Пл – Пловдив
ППр – Поселищни проучвания
ПСп – Периодическо списание
РП – Разкопки и проучвания
Сб – Сборник
СбНУНК – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
С – София
СпБАН – Списание на Българска академия на науките
Ф – Фонд
ХИБ – Христоматия по история на България
BSL – Byzantonoslavica
RESEE – Revue des etudes Sud-Est Europeennes. Bucarest.

ИЗВОРИ

АНДРЕЕВ, Ст. Стари пътувания през България. Йосиф Бошкович. Дневникът на едно пътуване от Цариград до Полша в 1762 г. – БТ XXI, 1929, 55-59.

АРГИРОВ, Ст. Румелия и Босна. Географски описал Мустафа бен Абдулла Хаджи Калфа. – Арх. ПП 1, 1938, № 2, 63-85; № 4, 92-113.

ВИЛАРДУЕН, Ж. Завладяването на Константинопол. С., 1985

ГИБИ. Т.2., 1959; 3, 1960; 4, 1961; 6, 1965; 7, 1967; 8, 1971; 10, 1980; 11, 1983.

ГЮЗЕЛЕВ, В. и П.Петров. Христоматия по история на България. Т.1., С., 1978.

ДИМИТРОВ, Д. Пътуването на Св.Александра Римски през Тракия. – ИБАИ, VIII, 1934, с.116-161.

ИЗВОРИ ЗА СТАРАТА ИСТОРИЯ И ГЕОГРАФИЯ НА ТРАКИЯ И МАКЕДОНИЯ, С., 1949.

КЛИСАРОВ, Г. Доосвобожденски пътеписи. Руджиер Йосиф Бошкович. През живописна България – 1762 г. С., 1969.

ЛИБИ. Т.2., 1960.

ЛЮБАРСКИЙ, Я. Анна Комнина. Алексиада. М., 1965.

МИЛЕТИЧ, Л. Стари пътувания през България. – МСб, 1891, 113-167.

НЕДКОВ, Б. България и съседните ѝ земи през XII век според Идриси. С., 1960.

НЕШРИ, М. Огледало на света. С., 1984.

СТАРА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА, С., 1983.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамов, В. Юбилеен сборник Плиска-Преслав. С., 1929, Ч.1.

Аладжов, Ж. Крепостта Маркели – някои стратиграфски и хронологически бележки. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София – Сливен, 1993.

Аладжов, Ж., Ц.Дражева и Д.Момчилов. Разкопки на крепостта Маркели край град Карнобат – АОР за периода 1986-1994 г.

Аладжов, Ж., Ц.Дражева и Д.Момчилов. Разкопки на крепостта Маркели през 1986-1987 г. – В: Сб. История и култура на Карнобатския край. Т.1., С., 1991.

Аладжов, Ж. и Д.Момчилов. Землено укрепление около крепостта Маркели – В: Сб. Проблеми на прабългарската история и култура. С, 1991. Т.2.

Алексиев, Ал. Българските земи в някои стари карти. – География, 1964, № 5.

Ангелов, Д. Съобщително-операционните линии и осведомителни служби във войните и външнополитическите отношения между България и Византия през XII-XIV в. – ИБИД, 1948, Т.22-24.

Ангелов, Д. История на Византия, С., 1976, Ч.1.

Ангелов, Д. и Б.Чолпанов. Българска военна история от втората четвърт на X век до втората половина на XV век. С., 1989.

Аянов, Г.П. Стари пътища през Странджа и Сакар.- ИНМБ. Т.1., 1950

Баласчев, Г. Българският господар Тервел. – ПСп, год. XI, 1898, № 55-56.

Баласчев, Г. Бележки върху веществената култура на българското ханство., С. 1902.

Баласчев, Г. Върху държавното и военното устройство на старобългарската държава. – Минало, год.1, 1910, № 2.

Балболова-Иванова, М. Дебелт през VIII-X век. – Векове, XX, 1991, кн.1-2.

Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С, 1979.

Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981.

Бешевлиев, В. К вопросу награде, полученной Тервелем от Юстиниана II в 705 г. – ВВр., Т.XVI, 1959, с.12 – 13.

Благоев, Н.П. Пограничният окоп Еркесия. – В: Сб. В чест на Луи Леже. С., 1925.

Бобчев, С. Смесената зидария в ранновизантийските строежи. – ИАИ, 1961.

Бобчева, Л. Въоръжението на българската войска от втората половина на IX век до падането на България под турско робство. – ВИСб, 1958, № 2.

Божилов, Ив. Фамилията на Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография. С. 1985.

Бурмов, Ал. История на България през времето на Шишмановци (1323-1396 г.). – В: Избрани произведения. Т.1., С., 1968.

България. Кратка география. С., 1980.

Ваклинова, М. Раннохристиянски центрове в североизточна Тракия – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София-Сливен, 1993.

Василева-Танчева, Н. Раннохристиянски култов комплекс при с.Воден. – В:Сб.Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София – Сливен, 1993.

Велков, В. Пътища по западното черноморие в предримската епоха (IV – I век). – ИВАД, 1963, № 14.

Велков, В. EMPORIA TOYDAZ новооткрито селище в провинция Тракия – Археология. 1982, кн.3-4.

Велков, В. Кой е град Диосполис? – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София-Сливен, 1993.

Велков, Ив. Градища. Опит за систематизиране и датиране на укрепените селища в българските земи.- ГПлНМ I, 1950.

Венедиков, Ив. Военното и административно устройство на България през IX и X век. С, 1979.

Венедиков, Й. Войните за обединяването на българите. С., 1918.

Венедиков, Й. Историята на една война по сметките на един ковчежник. – Пролом, 1923, № 1.

Витлянов, Ст. Старобългарското въоръжение. По археологически данни от Плиска, Мадара и Велики Преслав. С., 1996.

Въжарова, Ж. Руските учени и българските старини. С., 1960.

Гагова,Кр. Средновековни извори за крепостите в Карнобатския край. – В: Сб. История и култура на Карнобатския край. С.,1991. Т.1.

Гагова, Кр. Пътна система в Северна Тракия през XIII – XIV век. – ИПр, 1983, № 1.

Гагова, Кр. Тракия през Българското Средновековие, С., 1995.

Географски речник на България. С., 1980.

Георгиев, П. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С, 1993.

Георгиев, Св. Амедей VI Савойски – зеленият граф и походите му срещу черноморското ни крайбрежие. – БИБ, С., 1929. Т.4.

Георгиев, Ил. Средновековните църкви по река Луда Камчия – В."Черноморски фронт", бр.13143 от 4.V.1985 г.

Георгиев, Ил. Военни пътища и преградни съоръжения в Ришкия проход. – ВИСб, 1993, кн.2.

Герасимов, Т. Монетни съкровища намерени в България през 1962 и 1963 г. – ИАИ. Т. XXVII, С., 1964.

Герасимов, Т. Антични и средновековни монети в България. С., 1975.

Горина, Л. Походът на граф Амедей VI Савойски против България. – ИПр. 1970, № 6.

Грабар, А. Българските черкви-гробници. – В: Избрани съчинения. Т.1., С., 1982.

Грозданова, Е. Българската народност през XVII в. Демографско изследване. С., 1989.

Грозданова, Е. Карнобат и Карнобатския край през XV-XVIII в. – В: Сб. История и култура на Карнобатския край, Т.3., С., 1993.

Гръцко-български речник. С., 1984

Дамянов, Ст. Археологически открития в Дебелт. – Море, 1981, № 1.

Деведжиев, М. Кратка история на селищното развитие на българските земи. С., 1979.

Делирадев, П. Принос към историческата география на Тракия. С., 1953. Т.1.

Димитров, Д. Прабългарите по северното и западното Черноморие. С. 1987.

Димитров, Стр. Мезрите и демографският колапс на българската народност през XV в. – Векове, 1973, № 6.

Димитрова, Д. и Ж.Попов. Археологическите паметници в Ямболски окръг. С., 1978.

Димитрова, Д. Разкопки на средновековната крепост в гр. Ямбол. – АОР през 1978, С., 1979, с.179.

Димитрова, Д. и Ив.Крайчев. Разкопки на укрепителната система на средновековната крепост в Ямбол – АОР през 1979. С., 1980, с.209.

Динев, Л. и Л.Мелнишки. Стара планина. С., 1962.

Дичински, Ат. Медвен. С. 1980.

Джингов, Г. Крепостта Бялград при Преслав. – ИАИ, Т.XXVII. С., 1964.

Дражева, Ц. Разкопки в местността "Градището" при село Лозарево. – АОР за периода 1984-1991 г.

Дражева, Ц. Археологически обекти в Карнобатско- В: Сб.История и култура на Карнобатския край. Т.1., С., 1991.

Дражева, Ц. Рисунки-графити от средновековната църква в крепостта Маркели край гр.Карнобат. – В: Марица-изток. Археологически проучвания. II. С., 1994.

Дражева, Ц. Средновековните християнски храмове по южното Черноморско крайбрежие и Североизточна Тракия и тяхната роля в развитието на християнската култура (IV-XIV в.). – Втори симпозиум "Християнската духовна и материална култура в България от античността до наши дни", 30-31 май, Бургас, 1995.

Дражева, Ц. Антични и средновековни монети, открити в района на село Везенково. – В: Сб. Село Везенково. История, бит и култура. С., 1995.

Дуйчев, Ив. Проучвания върху Българското Средновековие. С., 1945.

Дуйчев, Ив. Нападения и заселване на славяните на Балканския полуостров – ВИСб, 1975, № 1.

Дуйчев, Ив. Традиции и институции на средновековната българска култура, С., 1986.

Дуриданов, Ив. Езикът на траките. С., 1976.

Енциклопедия на България. Т.1., С., 1978. Т.2., 1981. Т.3., 1982. Т.4., 1984.

Заимова-Тъпкова, В. Крепости и укрепени български градове през Първото българско царство. – ВИСб, 1956, № 3.

Заимова-Тъпкова, В. Нашествия и етнически промени на Балканите през IV-VII в. С., 1966.

Заимова-Тъпкова, В. Към въпроса за военните пътища през Първото българско царство. – ИПр, 1978, № 1.

Златарски, В.Н. Българските князе от рода Дуло. – ПСп, № 63, 1903.

Златарски, В.Н. Известия на българите в хрониката на Симеона Метафраста. – СбНУНК, № 24, С, 1908.

Златарски, В.Н. Сюлейманкьойски надпис. – ИБАД, III, 1913.

Златарски, В.Н. История на българската държава през средните векове. Т.1., С., 1918, Т.2., 1934, Т.3., 1940, Т.1., С., 1970.

Игнатиев, Ат. Градището при с.Комарево, Карнобадско. – ИБАИ 1, 1921-1922.

Игнатиев, Ат. Чалъкавакския проход в Стара планина. – БТ, XVIII, 1926, № 3.

Игнатиев, Ат. Стари пътища в Карнобатско. – ИБАИ, IV, 1926-1927.

Игнатиев, Ат. Една археологическа екскурзия. – ИБАИ, V, 1928-1929.

Иречек, К. Пътувания по България. С, 1974.

Иречек, К. Българските градове у Мануил Фил. – ПСп, 1898, № 55-56.

Иречек, К. Княжество България. – Пл., II, 1899.

История на България. Т.2., С., 1981, Т.3., 1982.

История на град Ямбол. С., 1976.

Иширков, Ат. Чалъкавакския проход в Стара планина. – ГСУ ИФФ, VII, 1910-1911.

Йорданов, Ив. Проучвания на крепостта "Хисаря" край град Айтос. – АОР за 1987 г.

Йорданов, Ив. Корпус на византийските печати от България. С, 1992. Автореферат на дисертация.

Йорданов, Ив. Печатите на комеркиарията Девелт – ППр, С., 2, 1992.

Йорданов, Ив. Печатите от стратегията в Преслав. С., 1993.

Йорданов, Ив. и Д.Драганов. Новооткрит моливдовул на деспот Константин Дука Палеолог. – ИМЮИБ. Т. XIII, Пловдив, 1990.

Калев, Р. Местността "Старите брести" в традиционната култура на Сунгурларе. – В: Сб. История и култура на Карнобатския край. С. Т.1., 1991.

Карайотов, Ив. Разкопки в центъра на Айтос. XVIII национална археологическа конференция. С., 1973.

Кендерова, Ст. и Б.Бешевлиев. Балканският полуостров изобразен в картите на Ал-Идриси (палеографско историко-географско изследване). Ч.1, С., 1990. – Изв. на НБКМ.

Кецкаров, Вл. Войните на българите в Тракия. С., 1940.

Кецкаров, Вл. Укрепителната организация на България и Византия от VII до IX век. – Родина, 1940, № 3.

Коледаров, П. Политическа география на средновековната българска държава. С. Т.1., 1978, Т.2., 1989.

Коледаров, П. Отбранителната и граничната система на България от 681 до 1018 година. – ВИСб, 1978, № 3.

Коледаров, П. и Н.Мичев. Промените в имената и статута на селищата в България. 1878-1972 г., С., 1973.

Косева, М. Стари местни названия в Карнобатско. – В: Сб. История и култура на Карнобатския край, С., 1991. Т.1.

Кратка българска енциклопедия. С., 1967. Т.4.

Крънджалов, Д. Валовете в Добруджа и Бесарабия и прабългарската теория. С, 1943.

Кузев, Ал. Стратегическата роля на крепостите на Долния Дунав през IX-XII в. – ИНМВ, 1979, № 31.

Латинско-български речник. С., 1980.

Лишев, Стр. Българският средновековен град. С., 1979.

Лисицов, Ст. Регистрация на археологически обекти в Карнобатския край – В: Сб. История и култура на Карнобатския край. С, 1991. Т.1.

Маджаров, К. Диоклецианопол. Т.1., С., 1993.

Маринов, В. Герлово. С., 1970.

Мегалитите в Тракия. Ч.2, Тракия Понтика, С., 1982.

Медведев, А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел) VIII-XIV вв. М., 1966.

Миков, В. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943.

Миятев, Кр. Архитектурата на средновековна България. С., 1962.

Младенов, Ст. Имената на десет български реки. – Сп.БАН, 1910, № 10.

Момчилов, Д. Карнобатската крепост Маркели. – ИПр, 1986, № 4.

Момчилов, Д. Значение и местонахождение на средновековната крепост Лардея. – ИПр, 1988, № 8.

Момчилов, Д. Средновековни земеделски сечива и инструменти от фонда на Градския исторически музей-Карнобат. – БЕ, год. IV, 1989, № 3-4.

Момчилов. Д. Окопът "Еркесия" и средновековните пътища в Карнобатско. – Векове, 1990, № 4.

Момчилов, Д. Средновековните крепости в южните части на Ришкия и Върбишкия проход. – ВИСб, 1990, № 5.

Момчилов, Д. Едно предположение за местонаходището на средновековната Ктения. – ИПр, 1991, № 6.

Момчилов, Д. Новооткрита църква край Терзийско – В."Сунгурларска долина", г.XXXI, 1991, бр.15, от 8.VII.

Момчилов, Д. Средновековно оръжие във фонда на Градския исторически музей-Карнобат. – Археология, год. XXXVI, 1994, № 3-4.

Момчилов, Д. Североизточна Тракия VII-X в. – Епохи, год. III, 1995, № 2, Велико Търново.

Момчилов, Д. Старобългарска тока от Карнобатската крепост Маркели. – Археология, год.XXVII, 1995, № 3.

Момчилов, Д. Средновековни християнски храмове в Карнобатския край. – Втори симпозиум "Християнската духовна и материална култура в България от античността до наши дни". 30-31 май 1995, Бургас.

Момчилов, Д. и Ц.Дражева. Средновековна еднокорабна църква край с.Съединение, Сунгурларско. – Духовна култура, 1990, № 5.

Мутафчиев, П. История на българския народ, С., 1943.

Мутафчиев, П. Към църковно-историческата география на Пловдивско. – В: Избрани произведения. Т.2., С. 1973.

Мутафчиев, П. Книга за българите. С.,1987.

Мушмов, Н. Монетите и печатите на българските царе.

Недев, Ст. Походът на савойския граф Амадей VI до Цариград и нашето Черноморие през 1366 – 1367 г. – ВИСб, 1971, № 5.

Недев, Ст. Пътищата между Марцианопол и Анхиало-Аетос през римската и ранновизантийската епоха. – ИВИНД. Т.13., С., 1972.

Недев, Ст. Пътища между Плиска и Маркели през първата българска държава. – В."Шуменска заря", год.XXX, 1972, бр.35 от 23.VIII.

Недев, Ст. Крепостта Бялград. – В."Шуменска заря", год.XXX, 1972, бр.112, от 26.IX.

Недев, Ст. Преслав-Герлово-Ришката котловина. – Турист, 1973, № 2.

Недев, Ст. Пътища в Източна Стара планина от създаването на българската държава до освобождението ѝ от османско владичество. – ИВИНД, XV, 1973.

Нелчинова-Дремсизова, Цв. и В.Антонова. Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. С., 1975.

Ников, П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – ИИД, 7-8, 1928.

Николов, Д. Тракийската вила при село Чаталка, Старозагорски окръг. – РП, кн.XI, С., 1984.

Николова, Я. и Н. Ангелов. Средновековната църква в югозападния склон на Момина крепост в Търново. – ИОМВТ, 1964, № 2.

Овчаров,Д. Наблюдения и археологически разкопки на граничния вал "Еркесия" в Южна България. – ГСУ ИФФ. Т.63., 1982.

Овчаров,Н. Византийски и български крепости V-X в. – С., 1982.

Овчаров, Н. Значение на прохода Дервент при Търговище през Средновековието. – ВИСб, 1981, № 5.

Палаузов, Сп. Изследвания по история на Българския и Европейския югоизток през Средновековието. – В: Избрани трудове. Т.1., С., 1974.

Пандалеев, Ив. По въпроса за местонахождението на крепостта Маркели. – ИБАИ, I, 1921-1922.

Петкова-Дончева, Л. Българска битова керамика през ранното средновековие. С., 1977.

Петров, П. Българо-византийските отношения през втората половина на XIII век, отразени в поемата на Мануил Фил "За военните подвизи на известния чутовен протостратор". – ИИБИ, VI, 1956.

Петрунова, Б. и Д.Момчилов. Късносредновековен некропол до с.Терзийско, община Сунгурларе. – АОР, 1990.

Петрунова, Б. Археологически данни за погребалните обреди в с.Терзийско през XV-XVIII в. – В: Сб. История и култура на Карнобатския край. Т.2., С., 1992.

Петрунова, Б. Особености на християнския погребален обряд в средновековните некрополи от Югоизточна България. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София-Сливен, 1993.

Попов, Ат. Странджанско-сакарският граничен район през Средновековието. – В: Странджанско-сакарски сборник, С., 1980.

Радев, Ж. Източна Стара планина и долината на река Луда Камчия. – ГСУ. Т.XXXII, 1926.

Райков, Ив. Местни названия и старини в землището на село Русокастро, Бургаско. – ИНМБ. Т.1., 1950.

Раковски, Г.С. Горски пътник. С., 1925.

Рашев, Р. Старобългарският землен вал "Преградата". – Векове, 1976, № 4.

Рашев, Р. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-IX в.), С., 1982.

Рашев, Р. Земленото укрепление на Плиска. – В: Сб. Плиска-Преслав. Т.4., С., 1985.

Рашев, Р. Поселищният живот в Северна Тракия през ранното средновековие. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София-Сливен, 1993.

Речник на чуждите думи в българския език. С., 1982.

Саламбашев, Ан. Местните названия в Смолянско. С., 1976.

Сборник Република България. С., 1947.

Табаков, С. Бележки за Югоизточна България през епохата на Тертеровци. – ПСп, XX, 1908, № 69.

Табаков, С. Опит за история на град Сливен. Т.1., С., 1911.

Трифонов, Ю. Марашки села в Плевенско и произход на думата "Мараш". – Български преглед 1, С, 1929, № 2.

Турско-български речник. С., 1952.

Харбова, М. Българският средновековен град XII-XIV в. възлово звено в отбранителната система на държавата. – ВИСб, 1978, № 4.

Худяков, Ю.С. Вооружение енисейских кыргизов VI-XII в. в Новосибирск, 1980.

Цанкова-Петкова, Г. О территории болгарского государства в VII-IX в. – ВВр. Т.XVII, 1960.

Цухлев, Д. История на българската църква. I период 864-1186. С., 1910.

Чанева- Дечевска, Н. Църковната архитектура в България през XI-XIV в. С., 1988.

Чанков, Ж. Географски речник на България. С., 1958.

Черакчиев. Мястото на пограничната крепост Маркел. – В."Мир", бр.11211 от 4.XII.1937.

Шкорпил, Вл. и К. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885.

Шкорпил, Бр. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. – МСб, 1891, № 4.

Шкорпил, К. Памятники в окрестностях Абобской равнины. – ИРАИК, X, 1905.

Шкорпил, К. Преслав. – ИВАД, 1910, № 3

Шкорпил, К. Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – БИБ. Т.2., 1929, год.II.

Щерева, И. Туида-Цоида-Сливен. С., 1990.

Щерева, И. Приноси към историята на Сливен – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София-Сливен, 1993.

Besevliev, V. Средновековни надписи от Черноморието. – ИАИ, T.XVII, 1950.

Besevliev, V. Ein verkannter thrakischer Ortsname. – ИИБЕ. T.XVI, 1968

Buri, B. България през IX век и покръщаването на славяните и българите. – ИИД, 1915, № 4.

Georgieva, R. i, D.Momchilov. Un monument paieocretien de la cote Sud-Pontique. – First international Pontic congress. Varna, Bulgaria, 6-9 september 1997.

Duicev, I. Markellai-Markellae un toponyme latin meconnu, RESEE, IV, 3-4, 1966.

Diaconu, P. Les petchenegues au Bas-Danube. Bucarest, 1970.

Diaconu, P. Les Coumans au Bas-Danuve aux Xi^{e} et XIIe siecles. Bucuresti, 1978.

Kanits, F. Donau-Bulgarien und der Balkan, Leipzig, 1880,

Момчилов, Д. За континуитет в жизни поселения VI-XIV в. в южних подножиях Рышкого и Вырбишкого проходов. – Sixieme cogres international D'Etudes du sud-est Europeen. Sofia, 30 aout-5 septembre 1989. Resumes des communications. Histoire, 1.

Skorpil. K. Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров. Част I, BSL, II, 1930, 2, Част II, BSL, 1931, III.

Skorpil. K. i P. Nikov. Надписи от Първото българско царство в източната част. Byzantinoslavica.T.III, 1931. Ч.II.

Soustal, P. Tabula imperii Byzantini 6. Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos). Wien, 1991.

Taverdet, G. Au sujet du toponyme "Markellai-Markellae". RESEE, VII, 2, 1969.

Tomaschek, W. Die alten Thraker. Wien, 1980.

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение 7

Глава първа. Ранновизантийската пътна и селищна система 23

Глава втора. Пътната и селищната система През първото българско царство VII – X век 71

Глава трета. Пътната и селищната система през XI – XIV век..114

Глава четвърта. Ранно християнство и църковно развитие 163

Заключение 181

Каталог 184

Съкращения 278

Извори 280

Литература 281

ПРИЛОЖЕНИЕ

1. Табл. I – карта: Крепости, селища, съоръжения IV – XIV век.
2. Табл. II – схема: Териториален обхват на изследвания район
3. Табл. III – физикогеографска карта
4. Табл. IV – карта: Ранновизантийската пътна и селищна система IV – XII век.
5. Табл. V – схема на крепостта "Хисар гьол" – с.Скала
6. Табл. VI – схема на Карнобатската крепост Маркели
7. Табл. VII – схема на крепостта "Асар баир" с.Рупче
8. Табл. VIII – схема на крепостта "Ришкото градище"
9. Табл. IX – схема на крепостта край с.Козаре
10. Табл. X – схема на крепостта край с.Детелина
11. Табл. XI – схема на крепостта между селата Соколово-Чукарка
12. Табл. XII – схема на крепостта край с.Екзарх Антимово
13. Табл. XIII – схема на крепостта "Голямото кале" край с.Славянци
14. Табл. XIV – схема на крепостта "Малкото кале" край с.Славянци
15. Табл. XV – карта: Пътната и селищната система през периода на Първото българско царство VII – X век
16. Табл. XVI – карта: Пътна и селищна система през периода XI – XII век
17. Табл. XVII – карта: Пътната и селищната система през периода на Второто българско царство XII – XIV век.
18. Табл. XVIII – схема: Разрез на земления вал "Еркесия" край с.Сърнево
19. Табл. XIX – схема: Пластовете на вала "Еркесия" край с.Сърнево
20. Табл. XX – фрагменти от старобългарска керамика:

а) местността "Кьой бунар" – с.Везенково

б) местността "Селището" – с.Огнен

21. Табл.XXI – фрагменти от старобългарска керамика: а) местността "Курбак тарла" – с.Драганци, б) местността "Могилата" – с.Горово

22. Табл. XXII – Разрез на южното валово съоръжение на Карнобатската крепост

23. Табл. XXIII – Разрез на вътрешния (горен) южен вал на Карнобатската крепост

24. Табл. XXIV – схема: разположението на прохода Верегава.

25. Табл. XXV – схема: разположението на прохода Сидера

26. Табл. XXVI – Общ план на съоръженията в надгробната тракийска могила в Карнобат

27. Табл. XXVII – Раннохристиянското култово съоръжение в тракийската надгробна могила в Карнобат

28. Табл.XXVIII – План на многопластовия християнски култов комплекс в Карнобатската крепост

29. Табл. XXIX – Източна част на раннохристиянската базилика в местността "Лива черква"- с.Терзийско

30. Табл. XXX – План на църквата по Ат.Караиванов

31. Табл. XXXI – План на църквата по Ат.Караиванов

32. Табл. XXXII – План на църквата в северозападния край на с.Съединение

33. Обр.1 – Изглед от "Еркесията" в района на с.Житосвят

34. Обр.2 – Поглед от юг към южното валово съоръжение на Карнобатската крепост

35. Обр.3 – Стъпаловидното сечение на южното валово съоръжение на Карнобатската крепост

36. Обр.4 – Разрез на вътрешния южен вал на Карнобатската крепост

37. Обр.5 – Старобългарска керамика от вътрешния южен вал на Карнобатската крепост

38. Обр.6 – Старобългарска тока от Карнобатската крепост

39. Обр.7 – Фрагменти от старобългарска керамика от местността "Курбак тарла" край с.Драганци

40. Обр. 8 – Фрагменти от старобългарска керамика от местността "Маслака" край с.Екзарх Антимово

41. Обр. 9 – Фрагмент от старобългарска керамика от местността "Гюр чешма" край с.Житосвят

42. Обр. 10 – Фрагменти от старобългарска керамика от крепостта край с.Козаре

43. Обр.11 – Фрагменти от старобългарска керамика от местността "Коджаманка" край с.Соколово

44. Обр.12 – Фрагменти от старобългарска керамика от местността "Ак бунар" край с.Зимен

45. Обр. 13 – Фрагменти от старобългарска керамика от местността "Дживарлийската ряка" край с.Вълчин

46. Обр.14 – Фрагменти от старобългарска керамика от крепостта край с.Вълчин

47. Обр.15 – Фрагменти от ранновизантийска и старобългарска керамика от селище край с.Черноград

48.-49. Обр.16-17 – Средновековни монети от Терзийската крепост.

50.-51. Обр. 18-19 – Монета на Андроник II и Андроник III от района на с.Съединение

52. Обр. 20 – Съоръжения в тракийската надгробна могила в Карнобат

53. Обр. 21 – Раннохристиянското култово съоръжение в Карнобатската надгробна могила

54. Обр. 22 – Общ преглед към християнския култов комплекс на Карнобатската крепост

55. Обр. 23 – Мартириумът на Карнобатската крепост

56. Обр.24 – Източната част на раннохристиянската базилика в местността "Лива черква" – с.Терзийско

57. Обр.25 – Фрагменти от ранновизантийска керамика от базиликата в местността "Лива черква", с.Терзийско

58. Обр.26 – Фрагменти от ранновизантийска керамика от местността "Градището" край с.Терзийско

59. Обр. 27 – Фрагменти от средновековна керамика от местността "Юрта" край с.Терзийско

60. Обр.28 – Фрагменти от средновековна керамика IV – XIV

век от крепостта край с.Терзийско

61. ОБр. 29 – Раннохристиянската базилика в "Градището" край с.Лозарево

62. Обр.30 – Североизточният ъгъл на крепостта "Градището" край с.Лозарево

63. Обр.31 – Средновековната църква в северозападния край на с.Съединение

64. Обр.32 – Фрагментиран керамичен материал от Второто българско царство от църквата в северозападния край на с.Съединение

65. Обр. 33 – Стенописни фрагменти от църквата в северозападния край на с.Съединение

66. Обр.34 – Средновековната църква в местността "Клисе ери" до с.Съединение

67. Обр. 35 – Фрагментирана средновековна керамика от X-XV век от църквата в местността "Клисе ери" край с.Съединение

68. Обр.36 – Фрагментирана ранновизантийска керамика от укреплението "Градището" край с.Скала

69. Обр. 37 – Фрагментирана ранновизантийска керамика от крепостта "Голямото кале" край с.Славянци

70. Обр.38 – Фрагментирана ранновизантийска керамика от крепостта "Хисар гьол" край с.Скала

71. Обр.39 – Източната крепостна стена на крепостта "Голямото кале" край с.Везенково

72. Обр.40 – Фрагментирана ранновизантийска керамика от крепостта "Голямото кале" край с.Везенково

73. Обр.41 – Поглед от изток към крепостта "Руспу Хисар" над с.Везенково

74. Обр.42 – Преградната стена "Япаджика" между селата Велислав и Бяла река

75. Обр.43 – Южната крепостна стена на крепостта "Калето въз кучките" над с.Съединение

76. Обр.44 – Старобългарска преграда до крепостта "Калето въз кучките" над село Камчия

77. Обр. 45 – Западната крепостна стена на крепостта край с.Манолич

78. Обр.46 – Фрагментирана ранновизантийска керамика от крепостта край с.Смочево

79. Обр.47 – Част от източната крепостна стена на крепостта край с.Костен

80. Обр.48 – Фрагментирана ранновизантийска керамика от крепостта край с.Прилеп

81. Обр.49 – Част от източната крепостна стена на крепостта край с.Подвис

82. Обр.50 – Южната крепостна стена на крепостта край с.Е. Антимово

83. Обр. 51 – Източната крепостна стена на крепостта край с.Козаре

84. Обр.52 – Част от източната крепостна стена на Рускостранската крепост

85. Обр.53 – Сечен в скалите тунел в района на Русокастренската крепост

86. Обр.54 – Южната крепостна стена на крепостта край с.Вълчин

87. Обр.55 – Югоизточният ъгъл на укреплението край с.Рътлина

88. обр.56 – Кула в крепостта "Новак" край с.Съединение

89. Обр.57 – Южната крепостна стена на крепостта "Кайряка" над с.Съединение

90. Обр.58 – Фрагменти от средновековна керамика от селище в северозападния край на с.Съединение

91. Обр.59 – Фрагментирана керамика от ранновизантийския период и Второто българско царство от крепостта над с.Тополица

92. Обр. 60 – Югоизточната стена на преградата "Завой кале" над с.Везенково

93. Обр.61 – Фрагментирана керамика от периода на Второто българско царство от местността "Беклемето" над с.Славянци

94. Обр.62. – Фрагментирана керамика от периода на Второто българско царство от местността "Под Каята" край с.Детелина

95. Обр.63. Част от късноантичен каптаж в местността "Коджаманка" край с.Соколово

96. Обр.64 – Сондаж на източната крепостна стена на крепостта край с.Детелина

97. Обр.65 – Фрагментирана керамика тип "сграфито" от Второто българско царство от Русокастренската крепост

98. Обр. 66 – Средновековен съд от Русокастренската крепост

99. Обр. 67 – Част от средновековна кула от укреплението над с.Малка поляна

100. Легенда

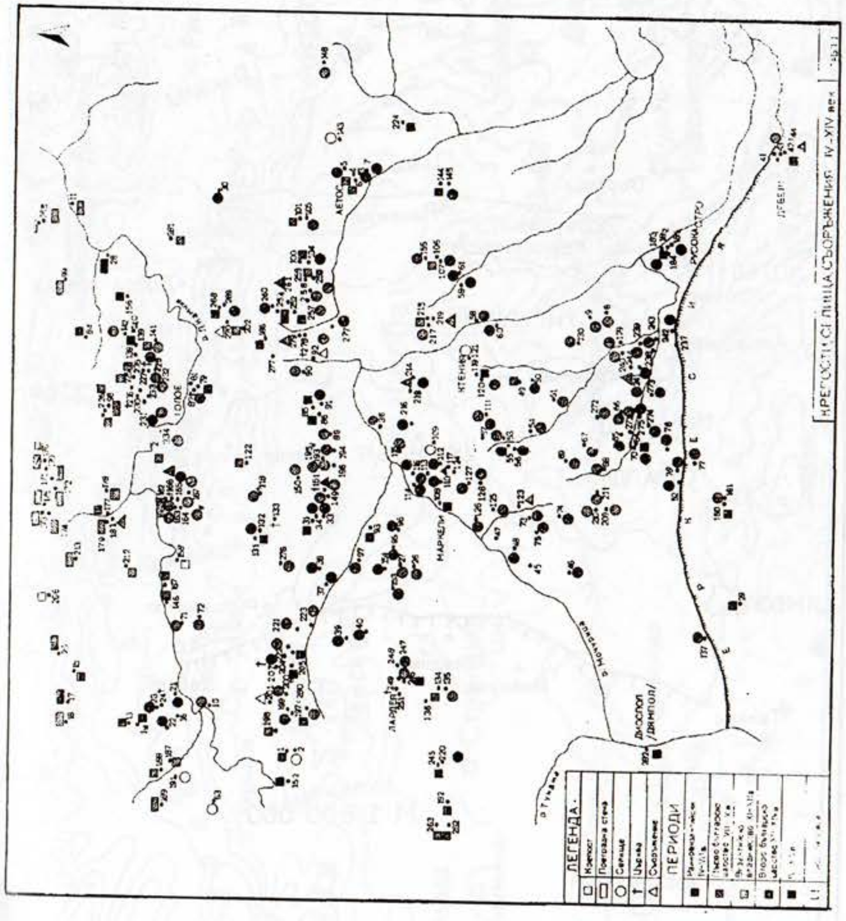
КРЕПОСТИ, СЕЛИЩА, СЪОРЪЖЕНИЯ IV-XIV век
ЛЕГЕНДА:
Крепост
Погранична стена
Селище
Съоръжение
ПЕРИОДИ
Второ българско царство
Диоспол /Днипол/
р. Тунджа
Русокастро
Айтос
Дебелт

Табл. I

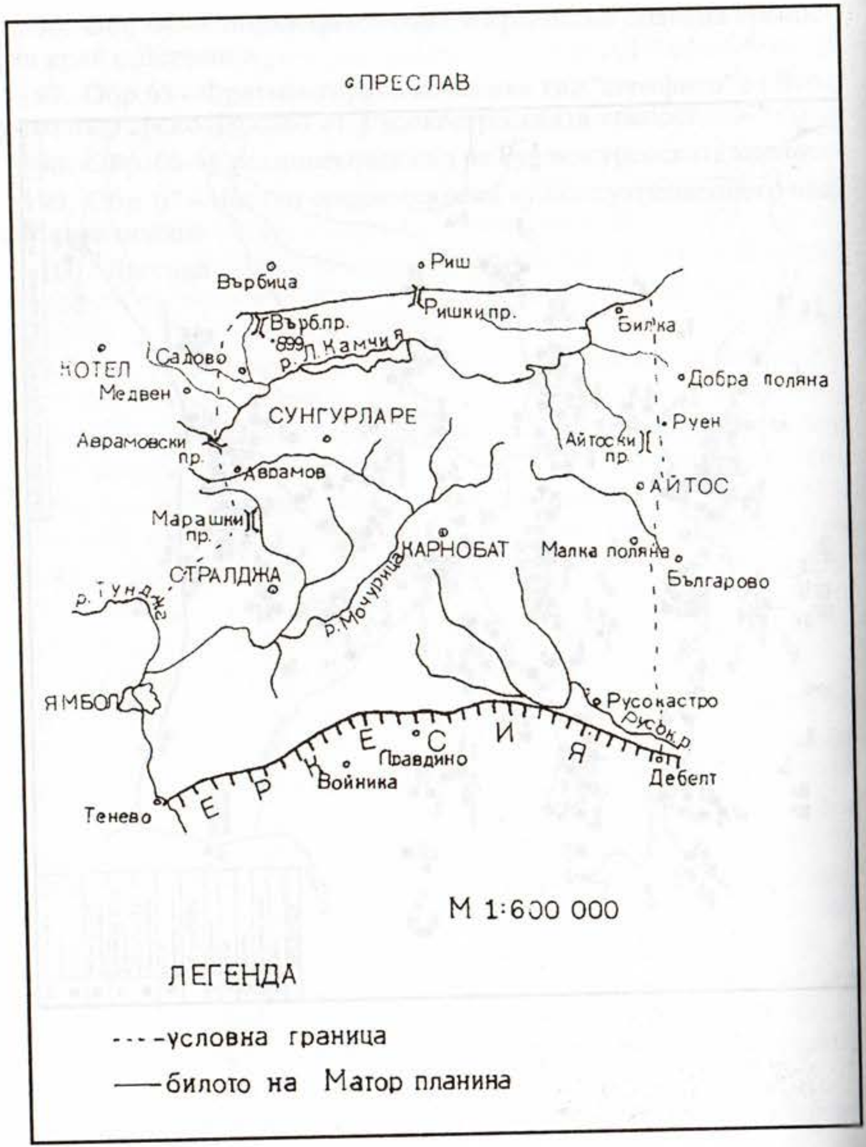
ПРЕСЛАВ
Риш
Върбица
Върб.пр.
899
р. Л. Камчия
Ришки пр.
Билка
КОТЕЛ
Садово
Медвен
Добра поляна
СУНГУРЛАРЕ
Руен
Аврамовски пр.
Аврамов
Айтоски пр.
АЙТОС
Марашки пр.
КАРНОБАТ
Малка поляна
Българово
СТРАЛДЖА
р. Тунджа
р. Мочурица
ЯМБОЛ
Русокастро
Русок. р.
Е С И Я
Правдино
Войника
Дебелт
Тенево
Е Р Н
М 1:600 000
ЛЕГЕНДА
----условна граница
——билото на Матор планина

Табл. II

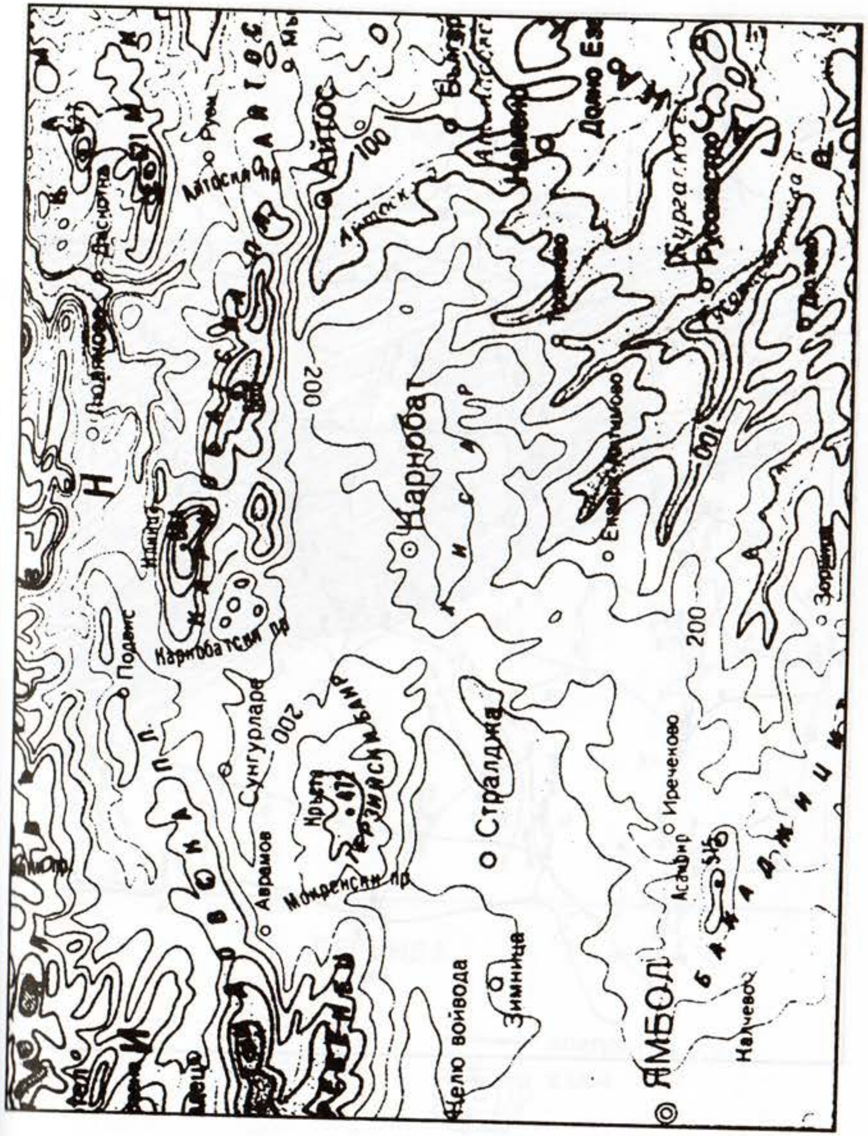
Айтос
Айтоска пр.
Руен
Карнобат
Карнобатски пр.
Сунгурларе
Подвис
Аврамов
Мокренски пр.
Стралджа
Зимница
Челю войвода
Ирeчеково
Ямбол
Налчево
200
100

Табл. III

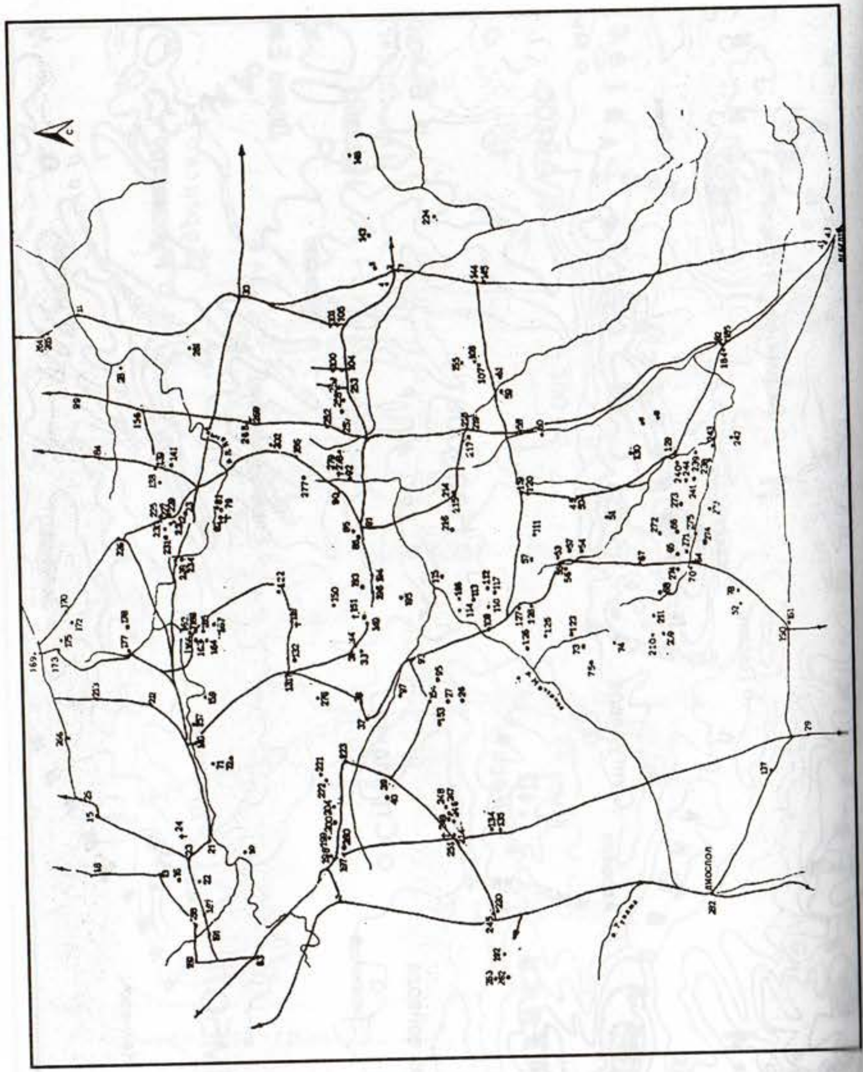

Табл. IV

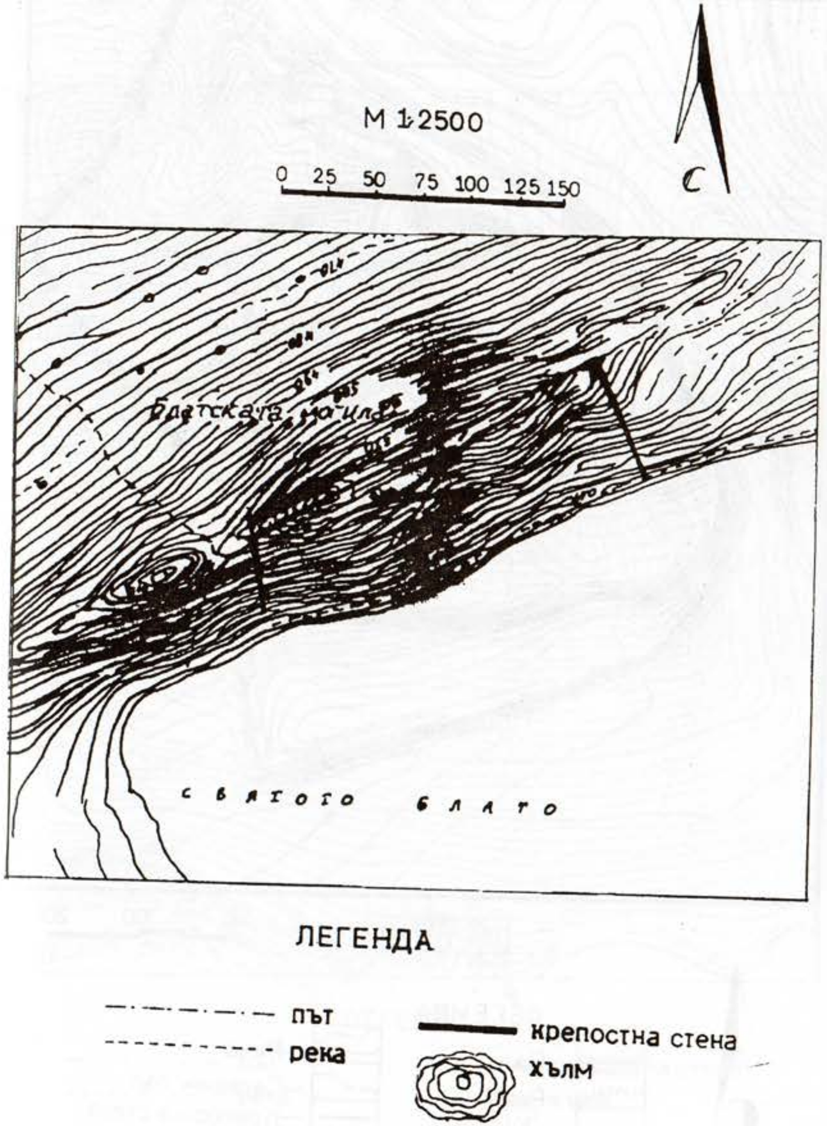
М 1:2500
0 25 50 75 100 125 150
С
Братската могила
Святого блато
ЛЕГЕНДА
път
река
крепостна стена
хълм

Табл. V

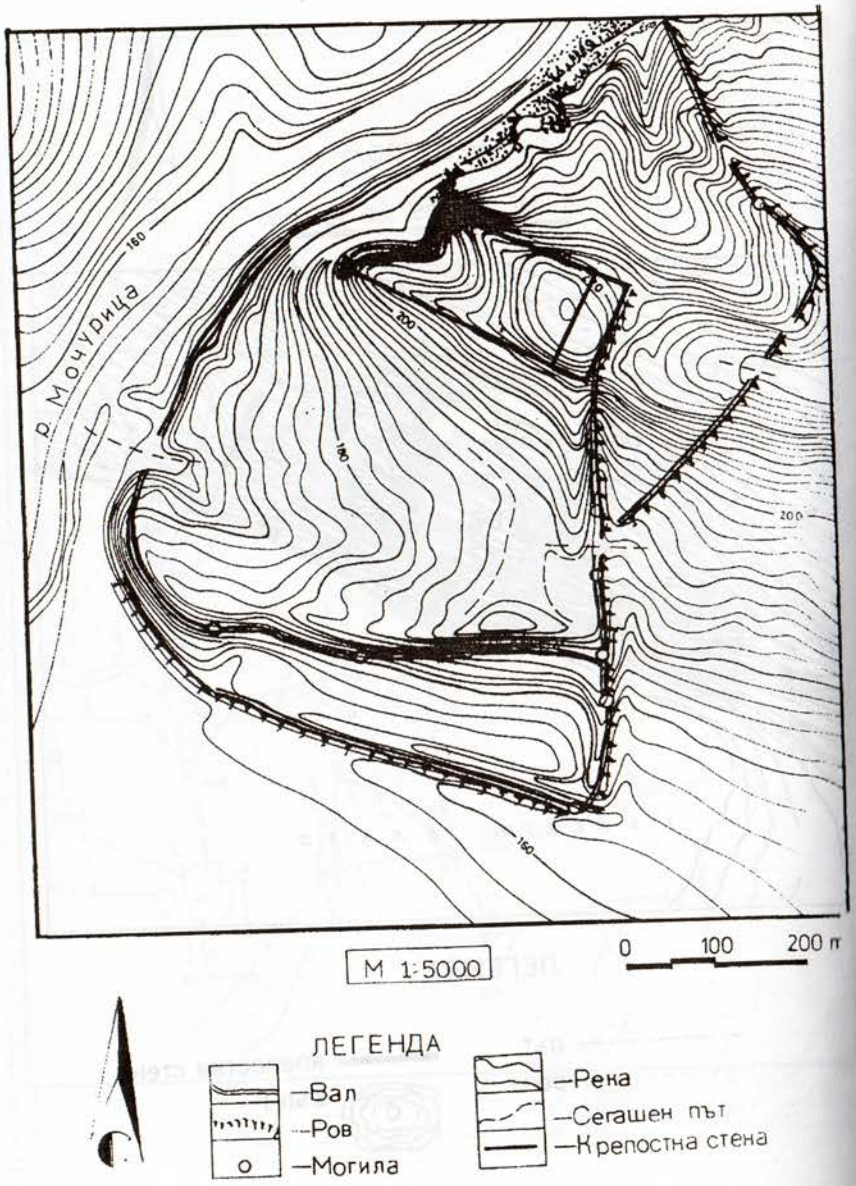
р. Мочурица
160
200
180
200
160
0 100 200 m
М 1:5000
ЛЕГЕНДА
—Вал
—Ров
—Могила
—Река
—Сегашен път
—Крепостна стена

Табл. VI

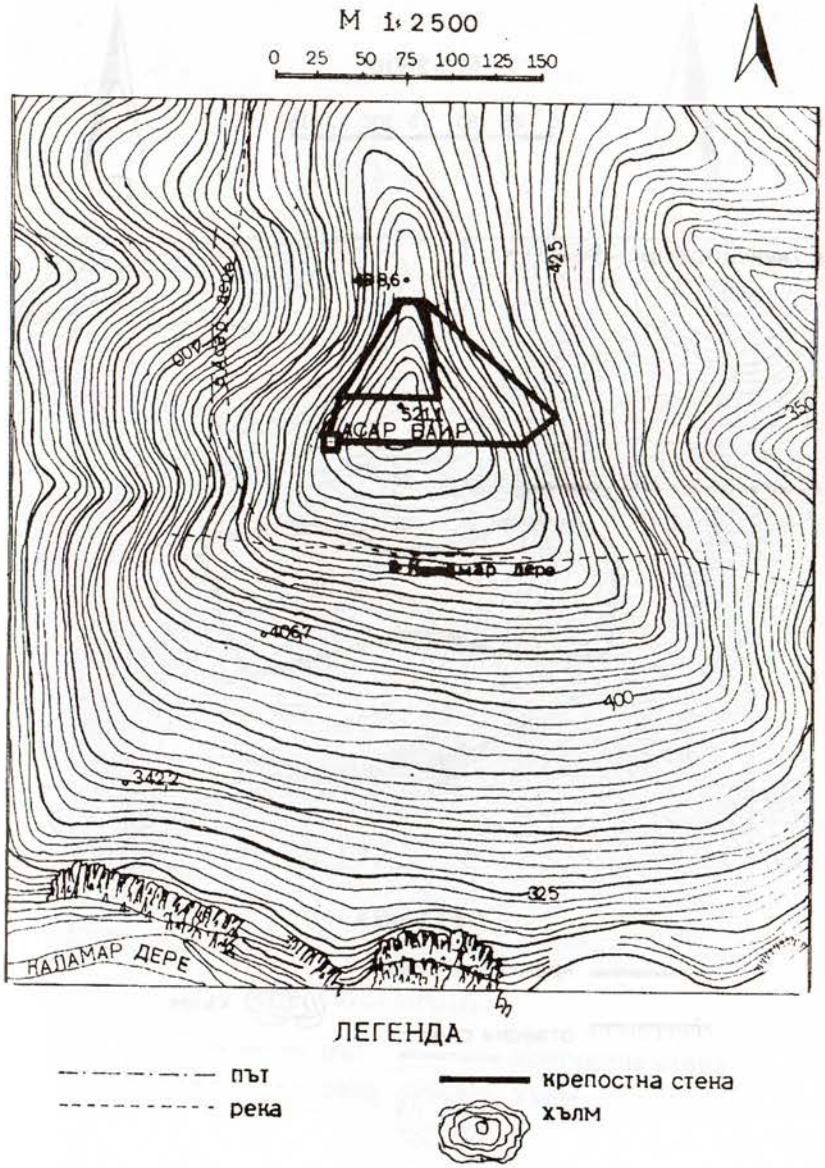
М 1:2500
0 25 50 75 100 125 150
488,6
425
521,1
АСАР БАИР
350
406,7
400
342,2
325
НАЛАМАР ДЕРЕ
ЛЕГЕНДА
път
река
крепостна стена
хълм

Табл. VII

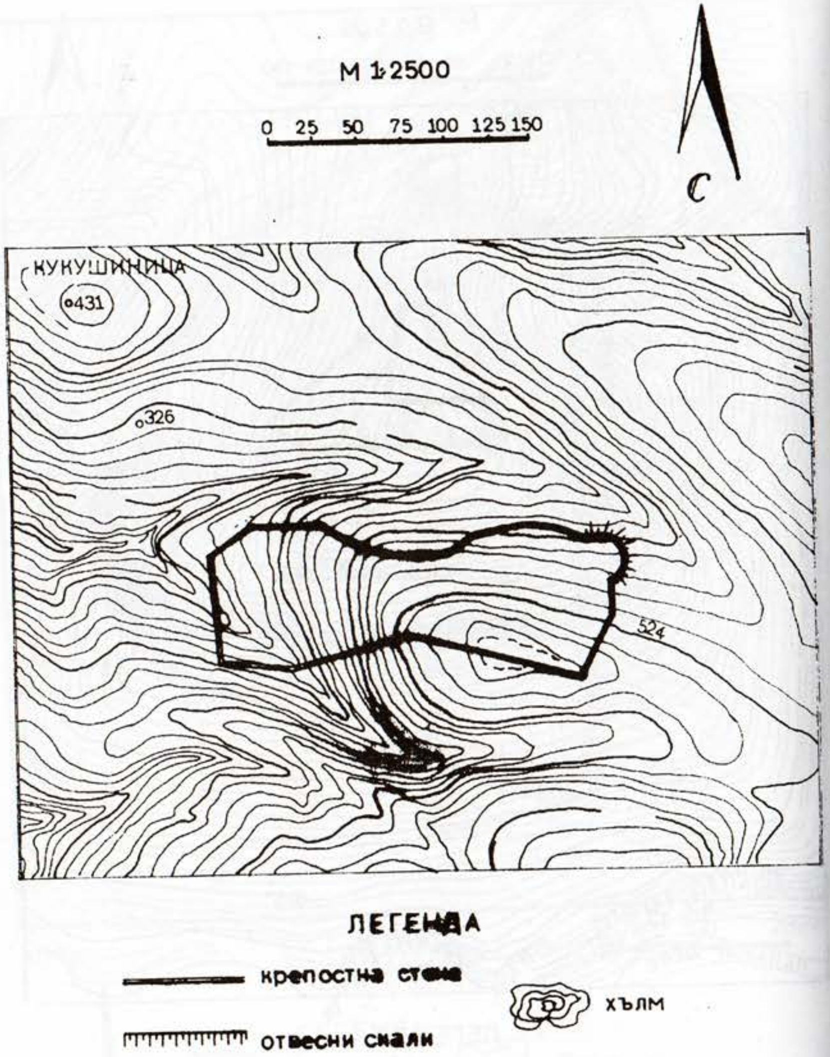
М 1:2500
0 25 50 75 100 125 150
С
КУКУШИНИЦА
431
326
524
ЛЕГЕНДА
крепостна стена
отвесни скали
хълм

Табл. VIII

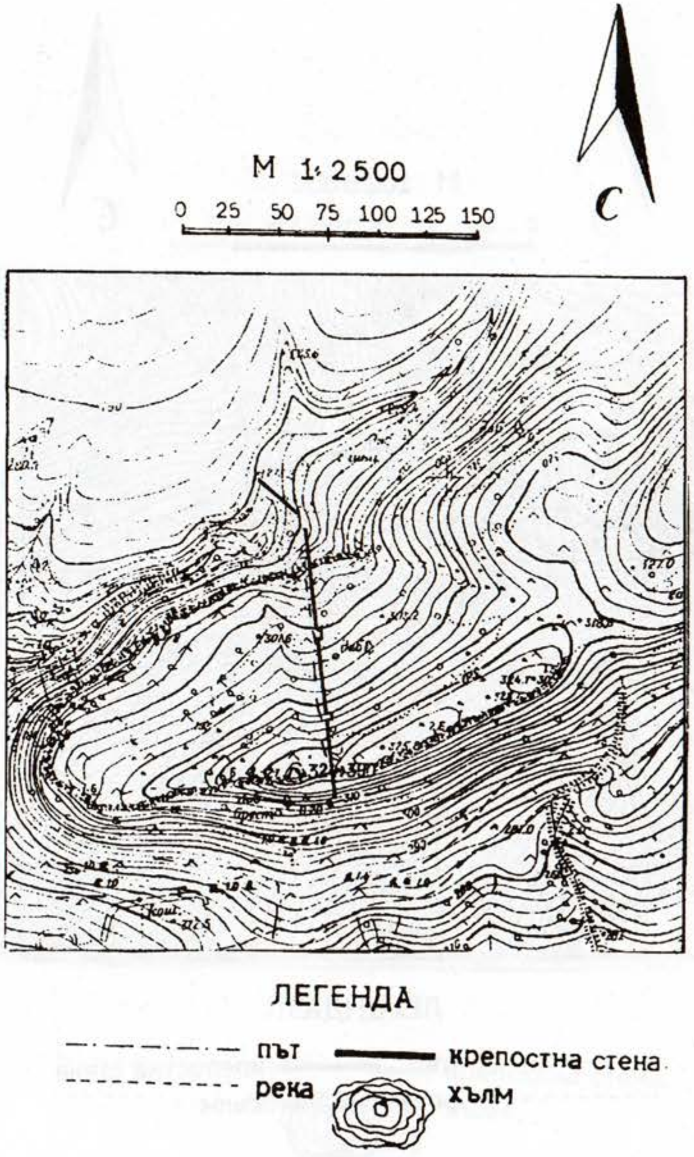
М 1:2500
0 25 50 75 100 125 150
С
ЛЕГЕНДА
път
река
крепостна стена
хълм

Табл. IX

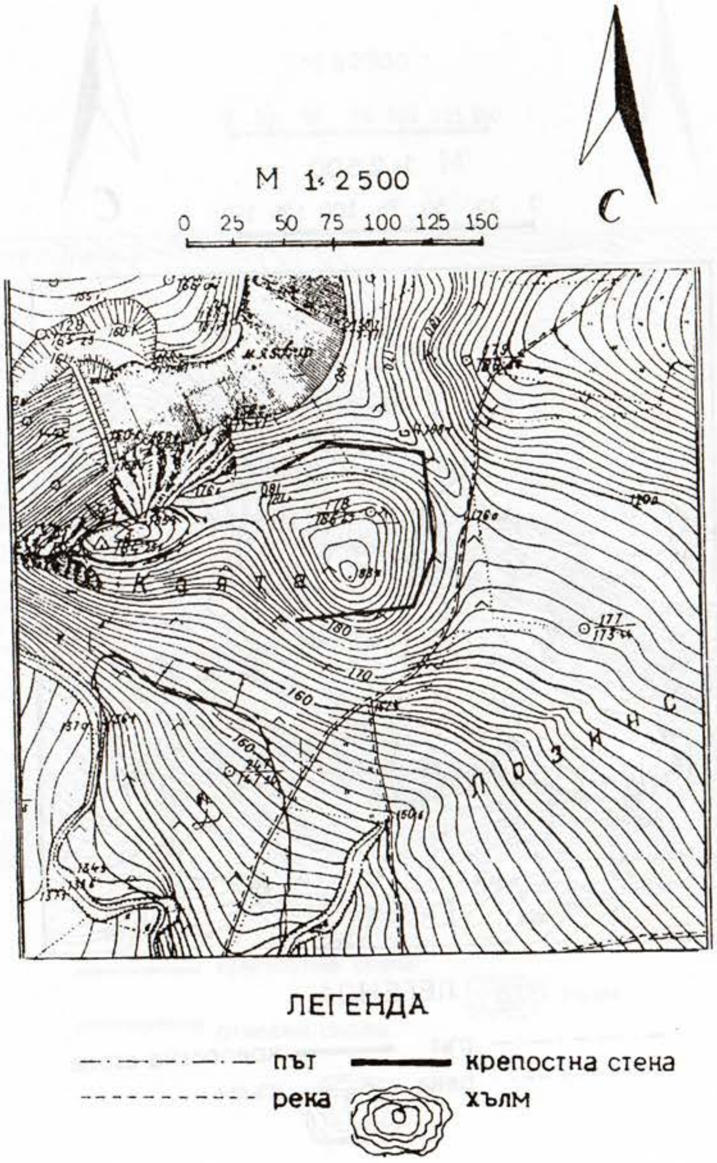
С
M 1:2500
0 25 50 75 100 125 150
Коятв
Позинс
180
170
160
ЛЕГЕНДА
път
крепостна стена
река
хълм

Табл. X

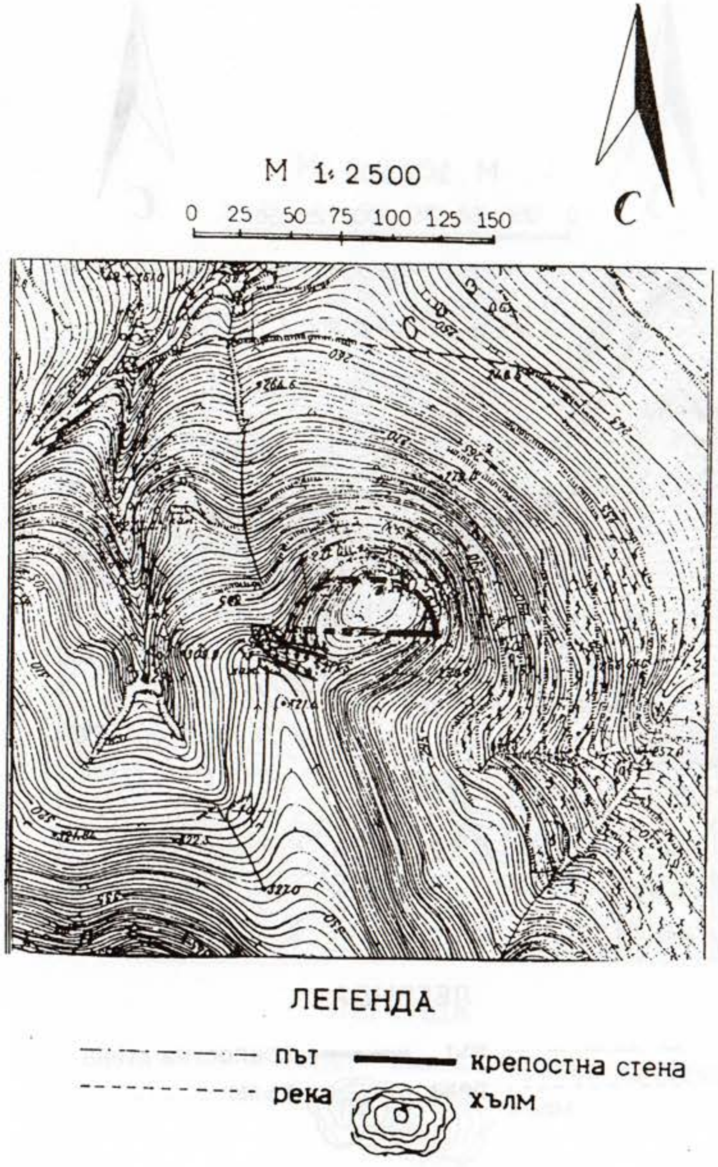
С
M 1:2500
0 25 50 75 100 125 150
ЛЕГЕНДА
път
крепостна стена
река
хълм

Табл. XI

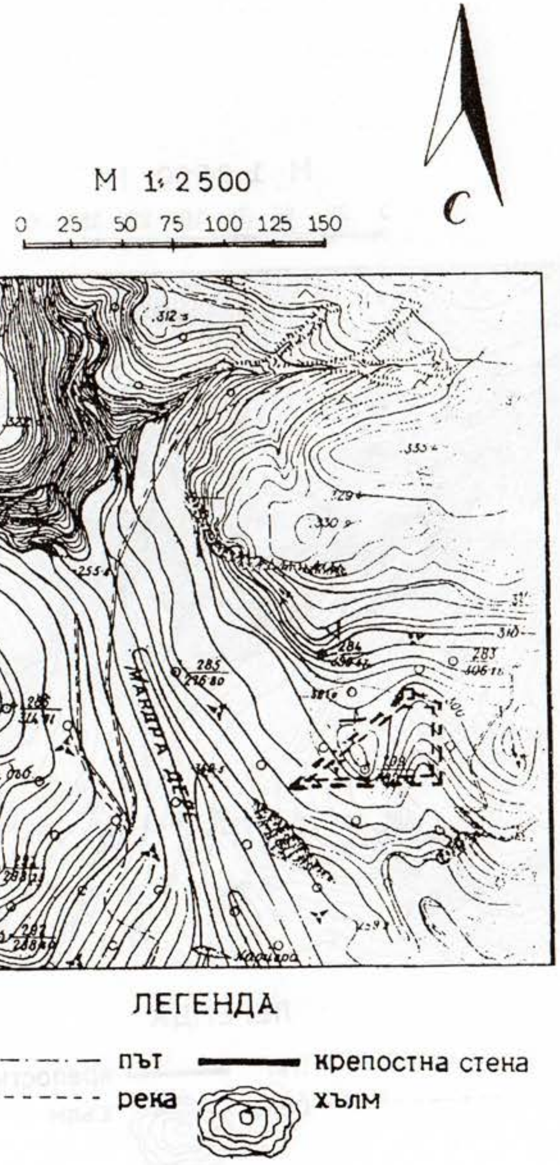
С
М 1:2500
0 25 50 75 100 125 150
Мандра дере
Кариера
ЛЕГЕНДА
път
река
крепостна стена
хълм

Табл. XIV

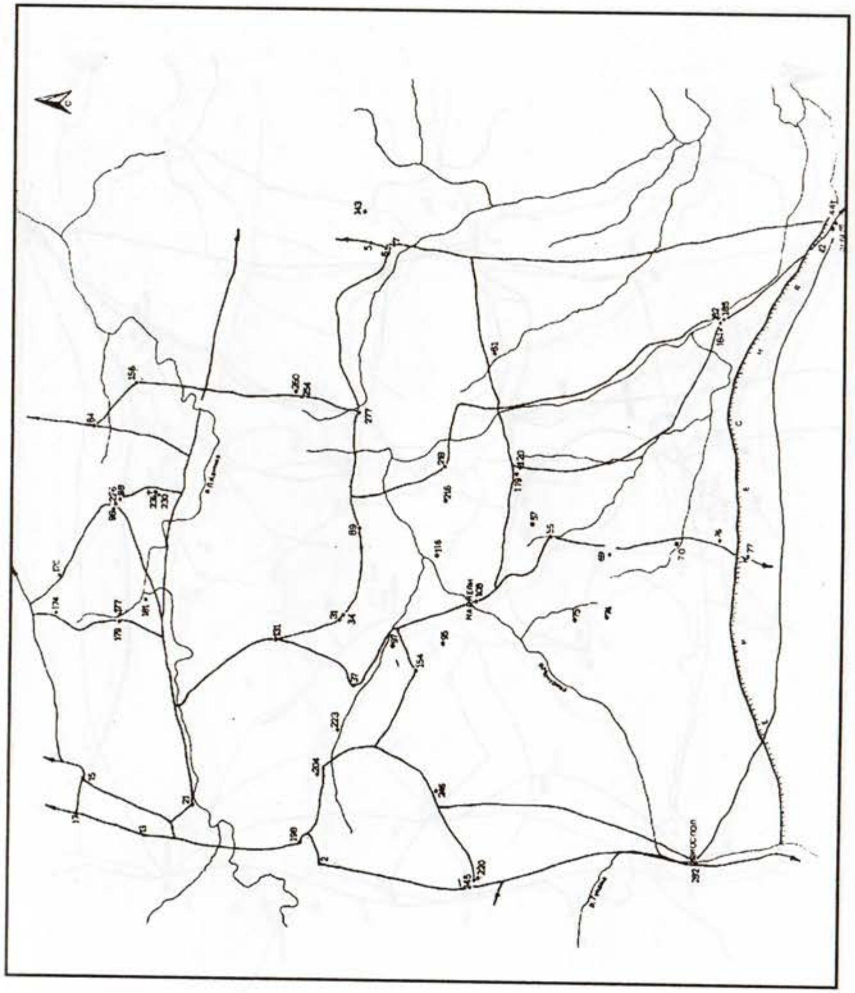

Табл. XV

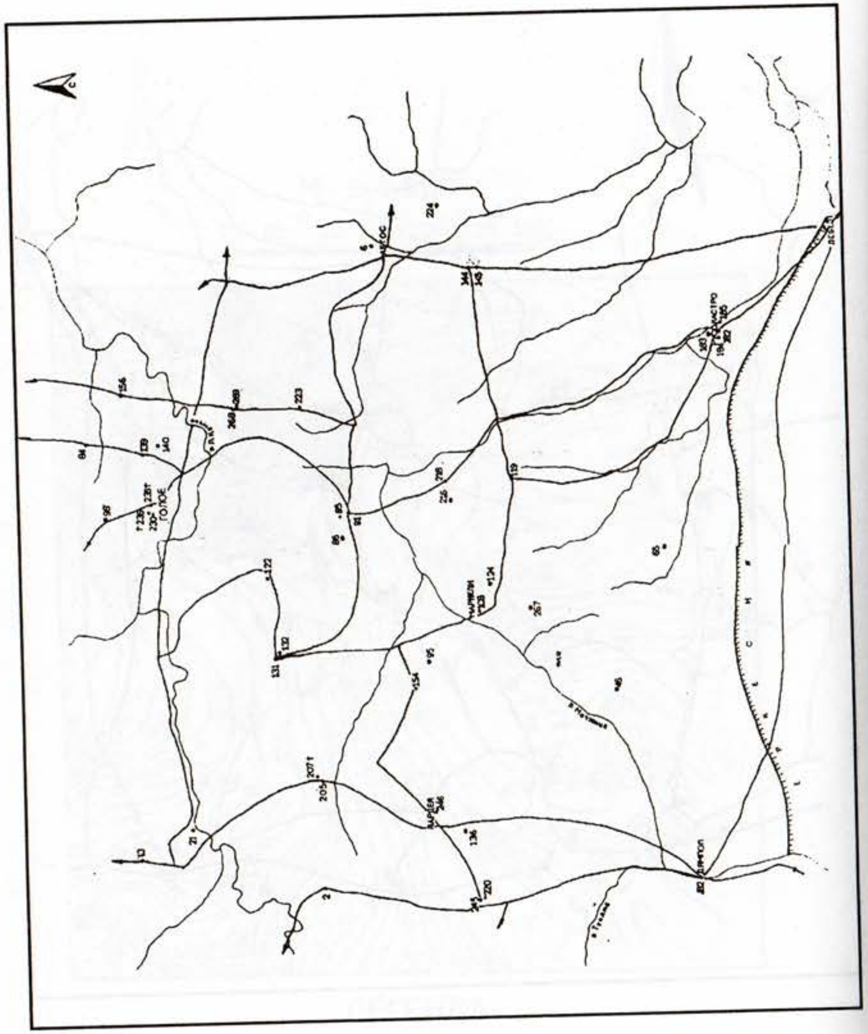

Табл. XVI

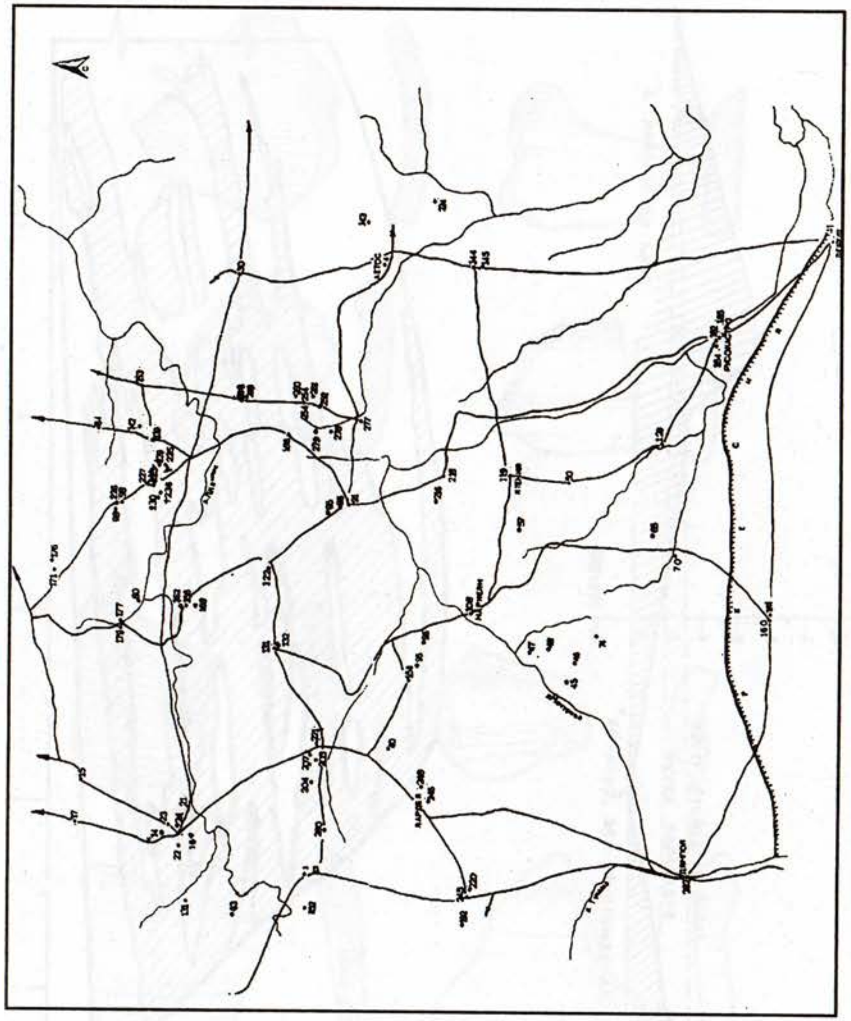

Табл. XVII

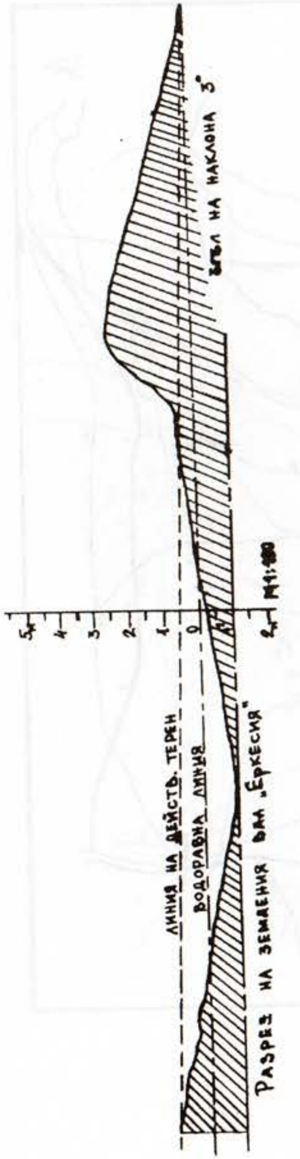
Разрез на земления вал „Еркесия"
Линия на действ. терен
Водоравна линия
Ъгъл на наклона 3°
5м
4
3
2
1
0
1
2м
М1:100

Табл. XVIII

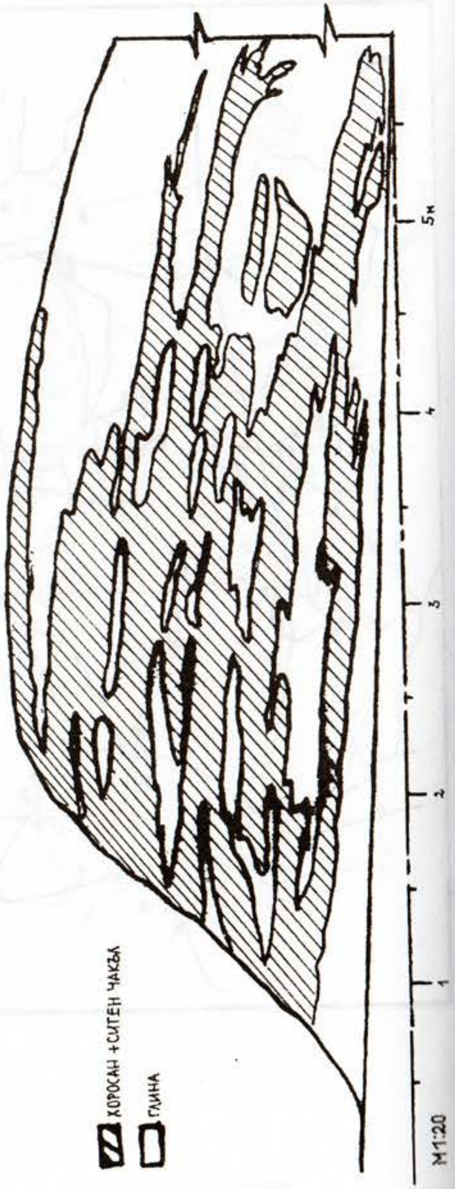
▨ Хоросан + ситен чакъл
☐ Глина
1
2
3
4
5м
М1:20

Табл. XIX

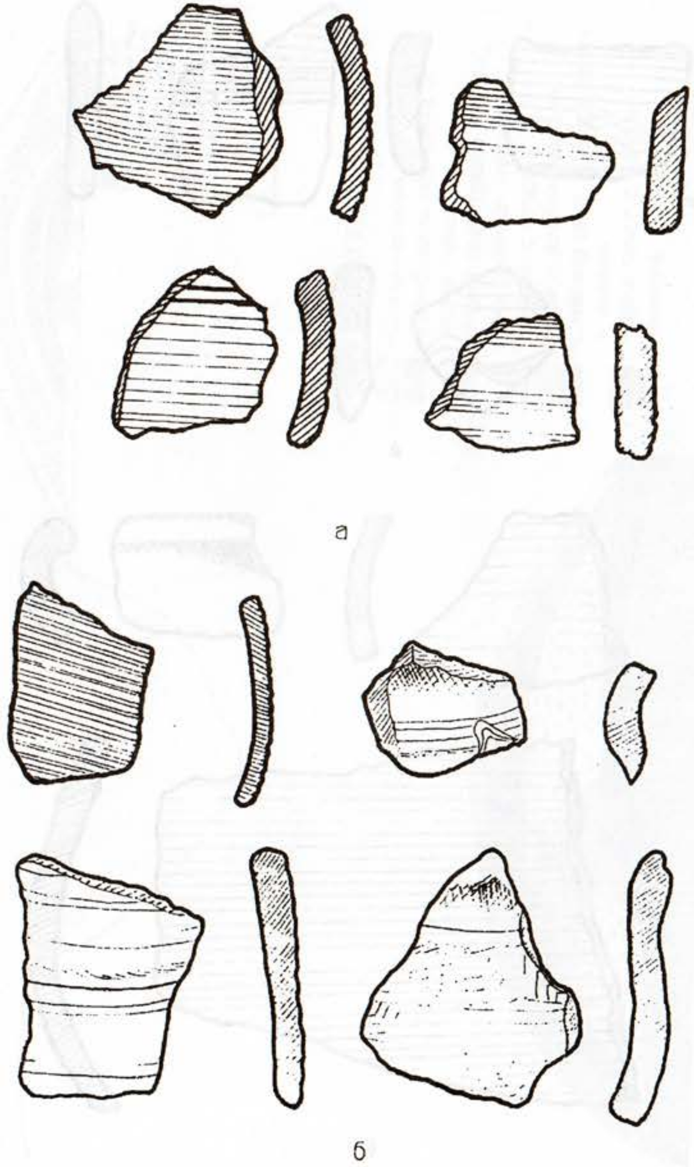

а

б

Табл. XX

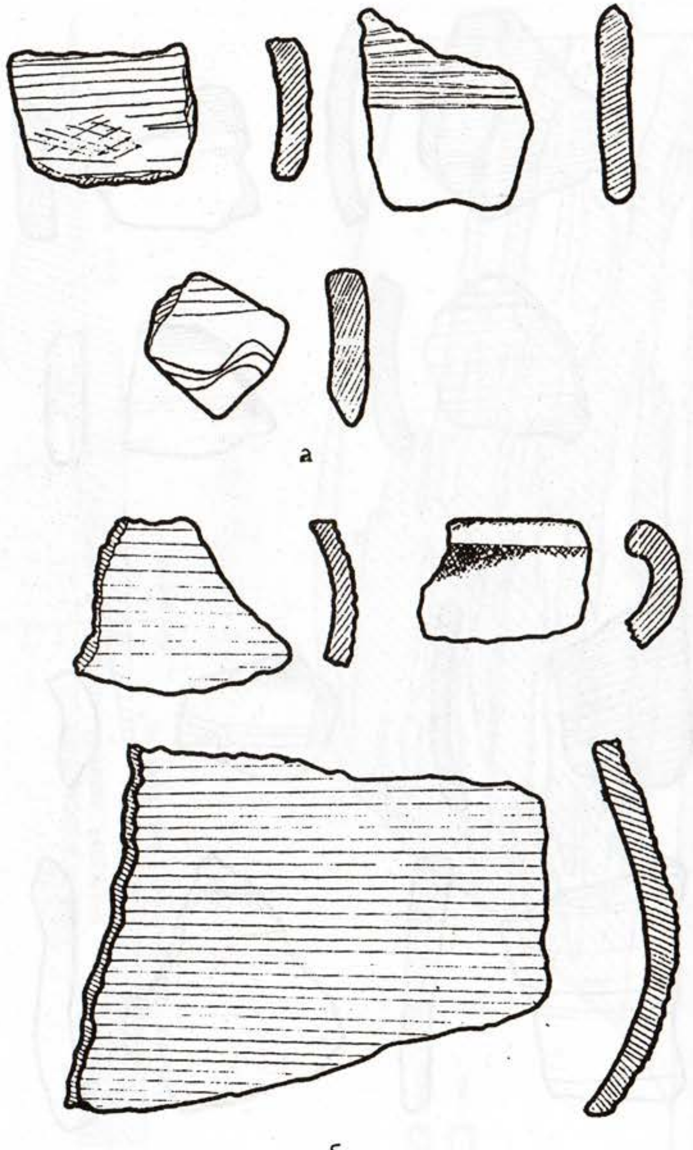

Табл.XXI

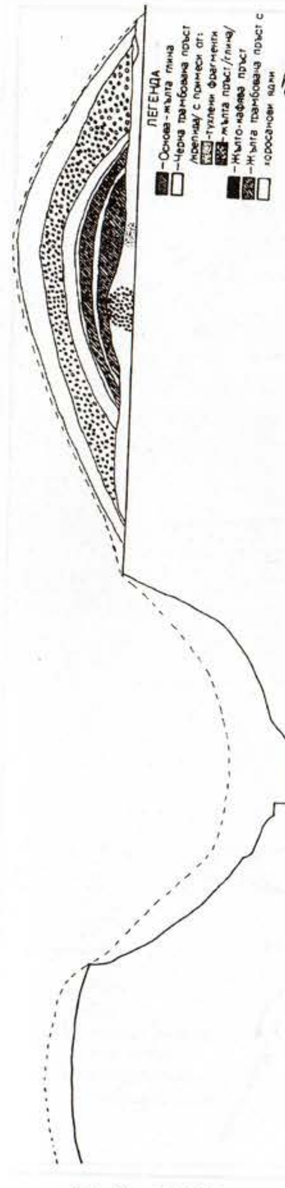
ЛЕГЕНДА
-Основа-жълта глина
-Черна трамбована пръст /керпича/ с примеси от:
-тухлени фрагменти
-жълта пръст/глина/
-Жълто-кафява пръст
-Жълта трамбована пръст с хоросанови ядки
0 1 2 3 4 5
С

Табл. XXII

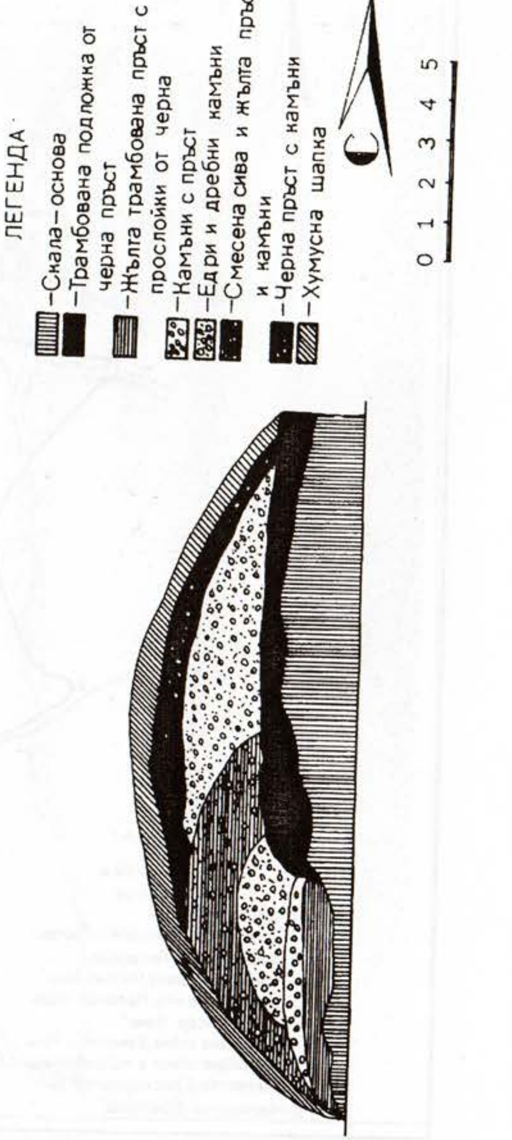
ЛЕГЕНДА
-Скала-основа
-Трамбована подложка от черна пръст
-Жълта трамбована пръст с прослойки от черна
-Камъни с пръст
-Едри и дребни камъни
-Смесена сива и жълта пръст и камъни
-Черна пръст с камъни
-Хумусна шапка
0 1 2 3 4 5
С

Табл. XXIII

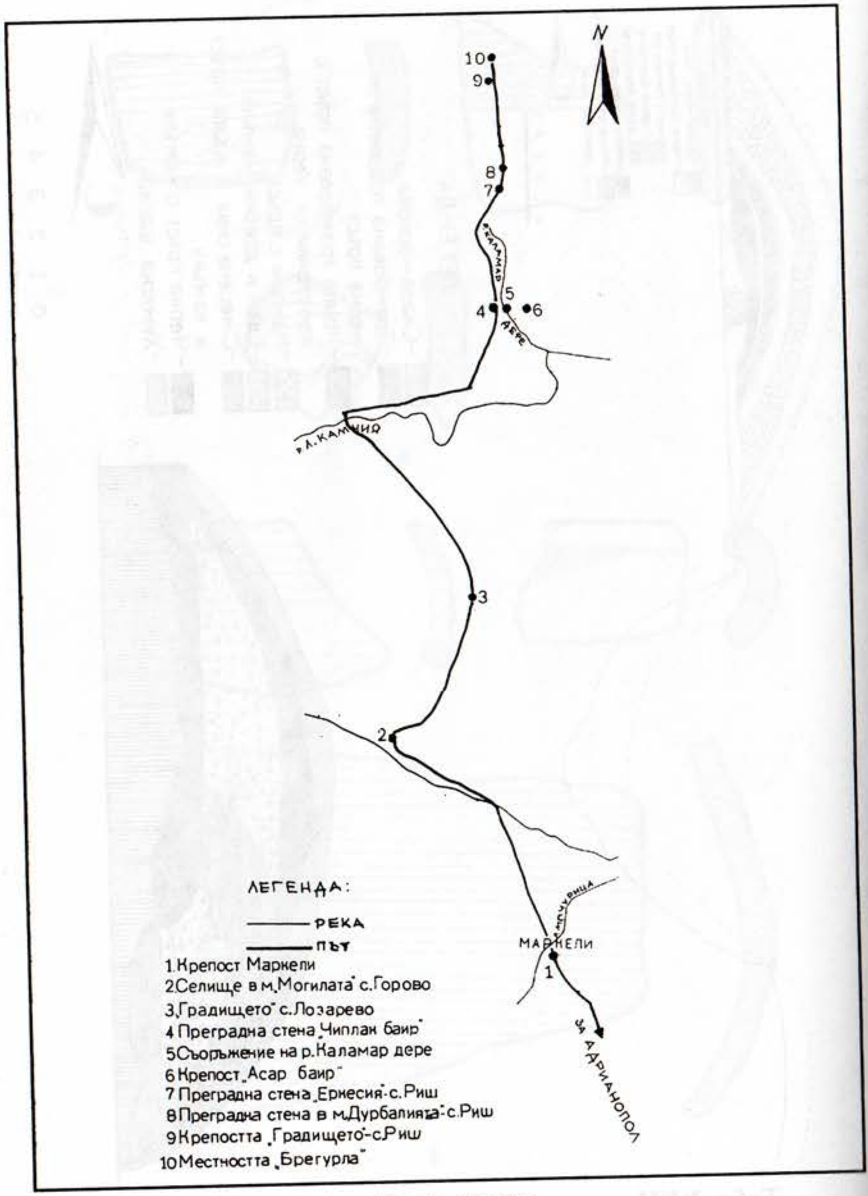
N
10
9
8
7
р.Каламар
5
4
6
дере
р.Л.Камчия
3
2
Мочурица
Маркели
1
за Адрианопол
ЛЕГЕНДА:
РЕКА
ПЪТ
1.Крепост Маркели
2.Селище в м.„Могилата" с.Горово
3.„Градището" с.Лозарево
4.Преградна стена „Чиплак баир"
5.Съоръжение на р.Каламар дере
6.Крепост „Асар баир"
7.Преградна стена „Еркесия"-с.Риш
8.Преградна стена в м.„Дурбалията"-с.Риш
9.Крепостта „Градището"-с.Риш
10.Местността „Брегурла"

Табл. XXIV

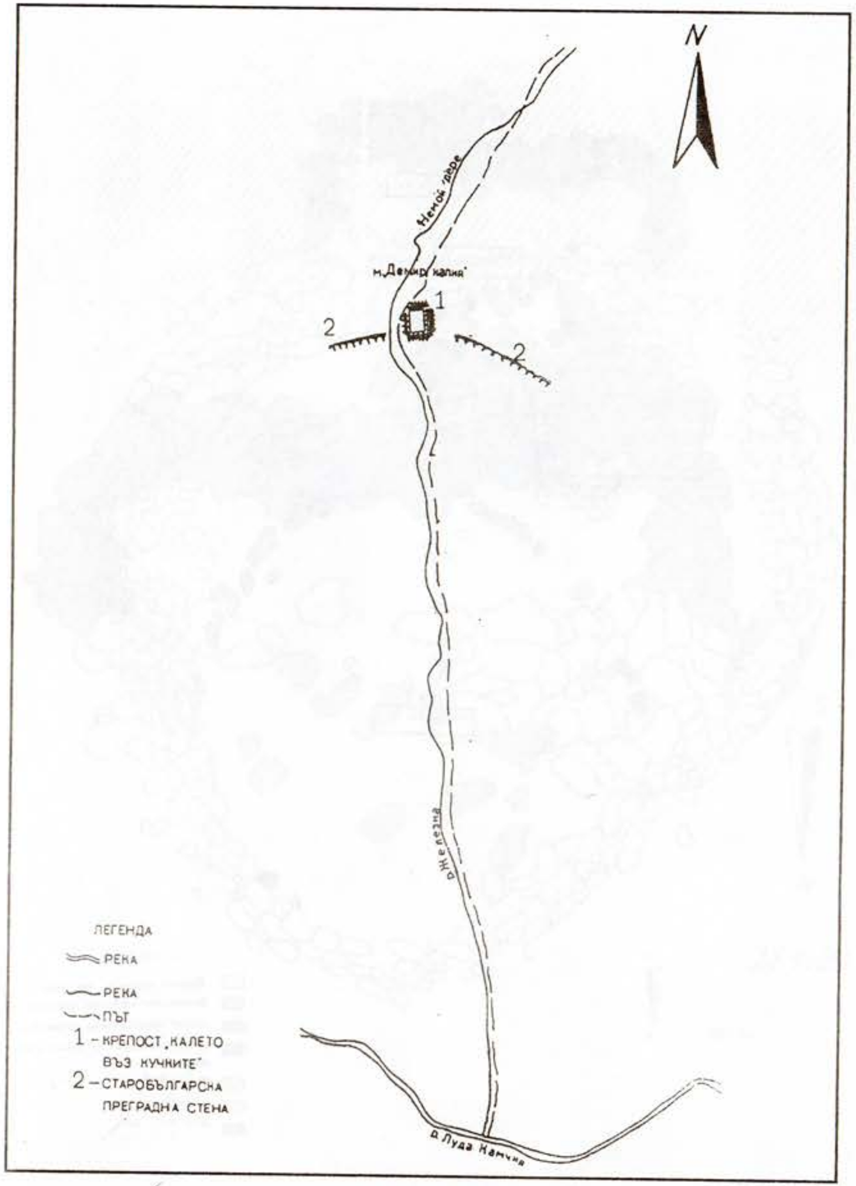
N
Немой дере
м.„Демир капия"
1
2
2
р.Железна
р.Луда Камчия
ЛЕГЕНДА
РЕКА
РЕКА
ПЪТ
1 - КРЕПОСТ „КАЛЕТО ВЪЗ КУЧНИТЕ"
2 - СТАРОБЪЛГАРСКА ПРЕГРАДНА СТЕНА

Табл. XXV

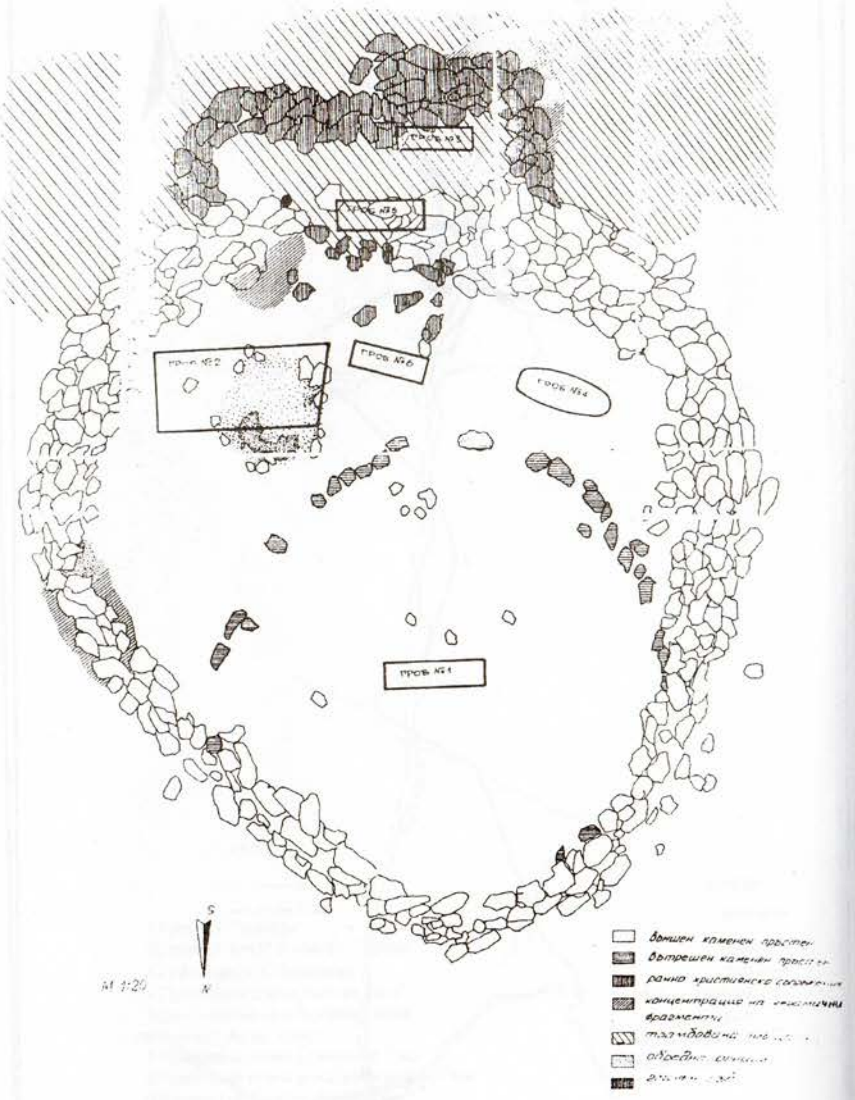
гроб №3
гроб №5
гроб №2
гроб №6
гроб №4
гроб №1
S
N
М 1:20
Външен каменен пръстен
Вътрешен каменен пръстен
ранно християнско съоръжение
концентрация на християнски фрагменти

Табл. XXVI

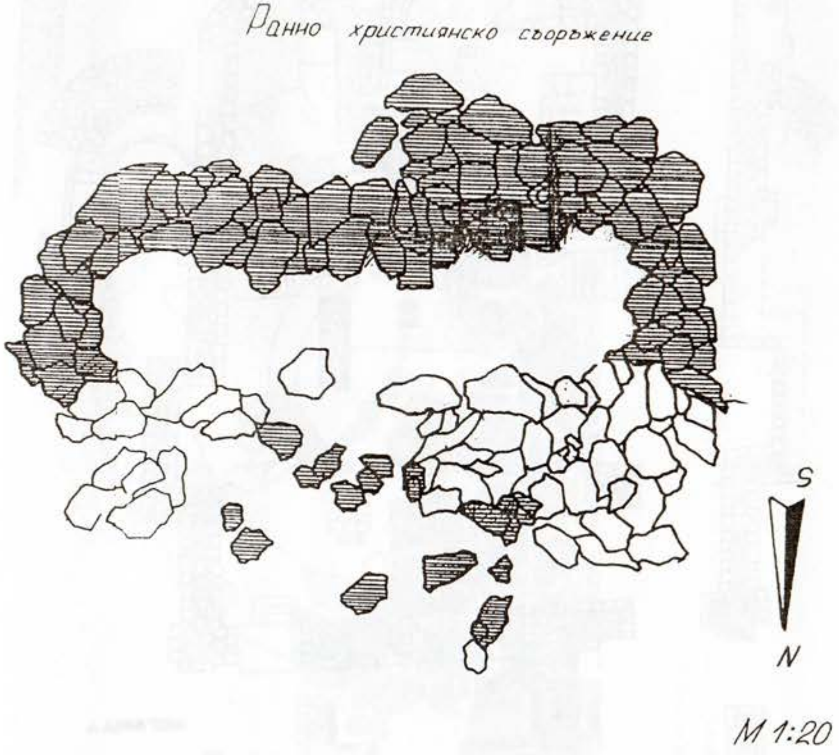
Ранно християнско съоръжение
S
N
М 1:20

Табл. XXVII

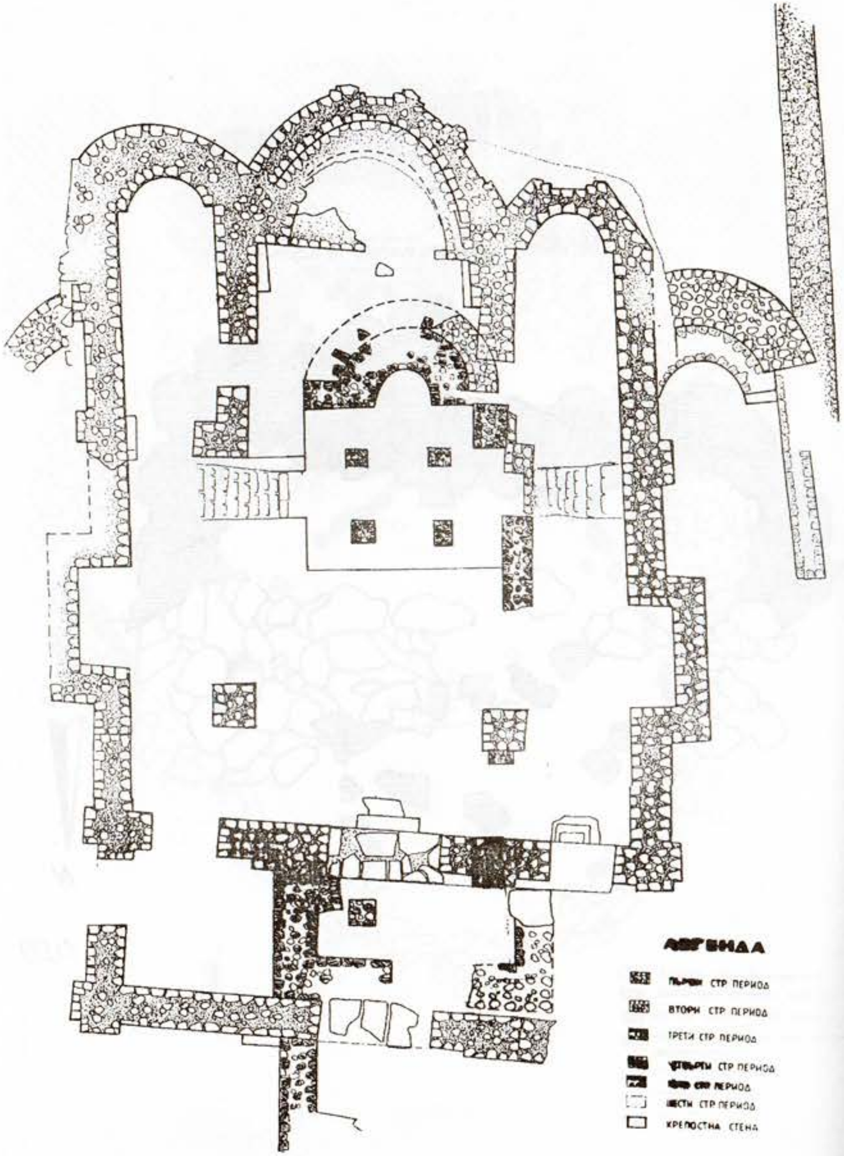
ЛЕГЕНДА
ПЪРВИ СТР ПЕРИОД
ВТОРИ СТР ПЕРИОД
ТРЕТИ СТР ПЕРИОД
ЧЕТВЪРТИ СТР ПЕРИОД
ПЕТИ СТР ПЕРИОД
ШЕСТИ СТР ПЕРИОД
КРЕПОСТНА СТЕНА

Табл.XXVIII

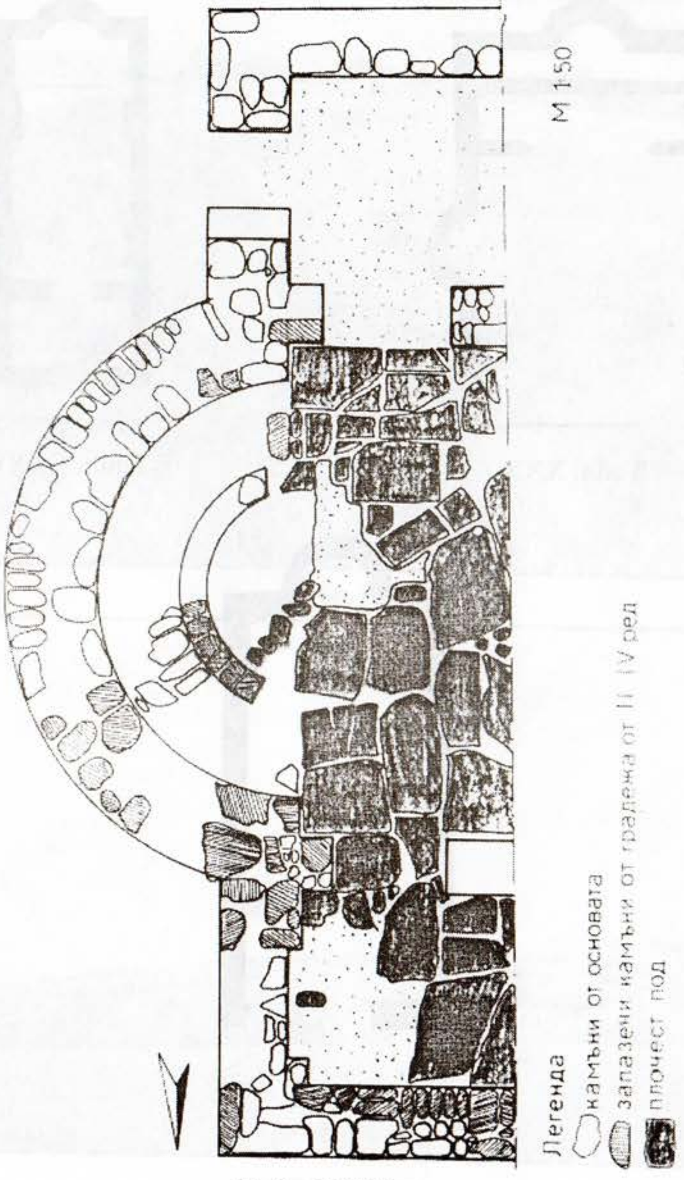
М 1:50
Легенда
камъни от основата
запазени камъни от градежа от II–IV ред
плочест под

Табл. XXIX

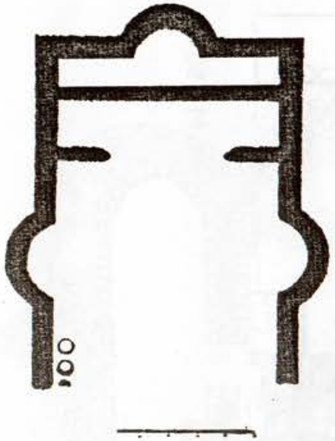

Табл. XXX

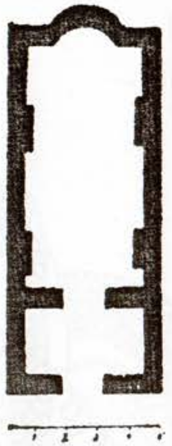

Табл. XXXI

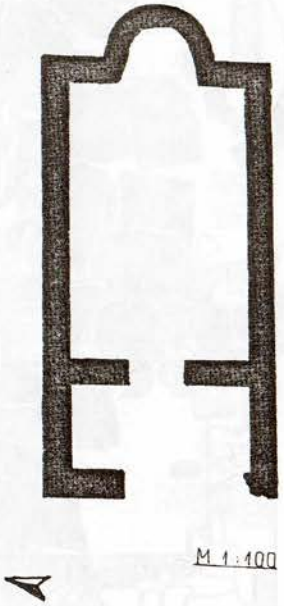

Табл. XXXII

Обр.1

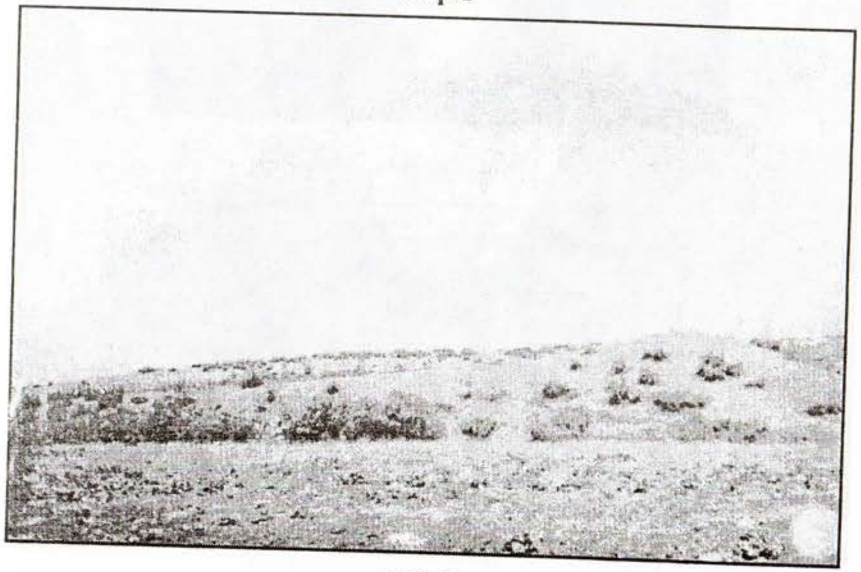

Обр.2

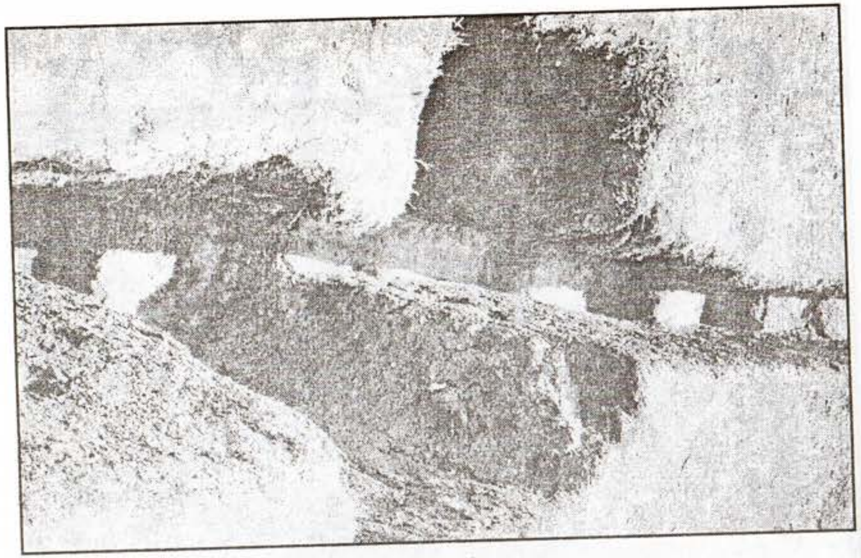

Обр.3

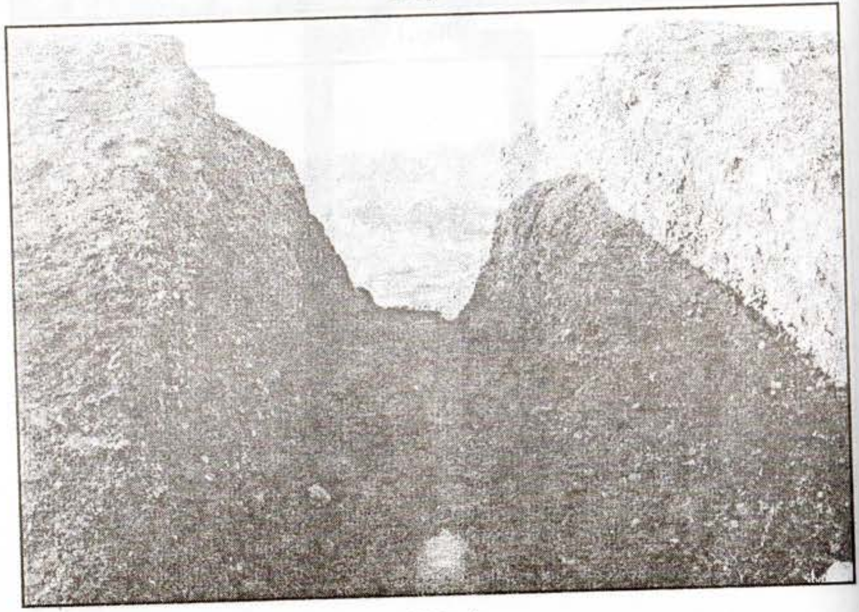

Обр.4

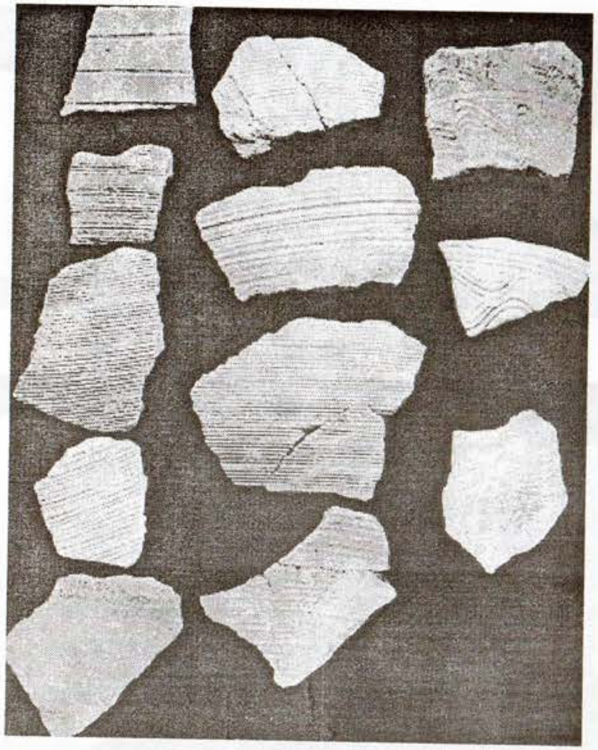

Обр.5

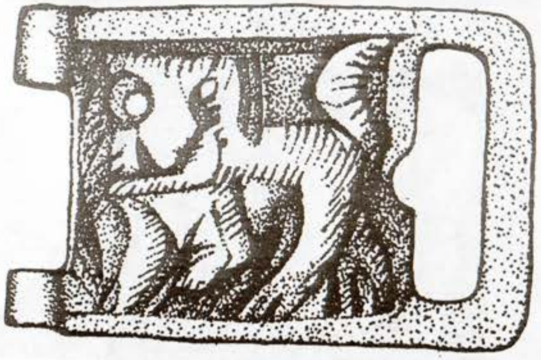

Обр.6

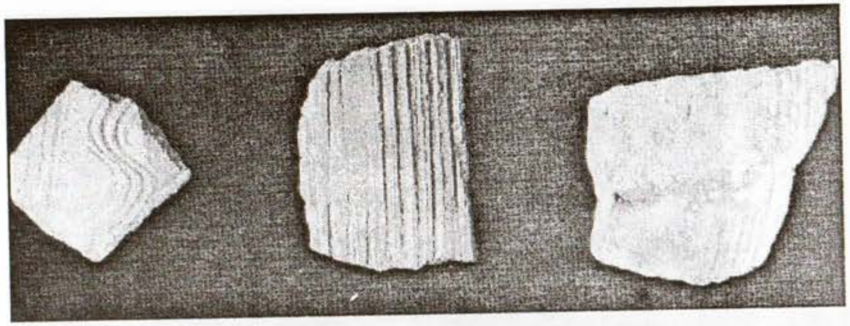

Обр.7

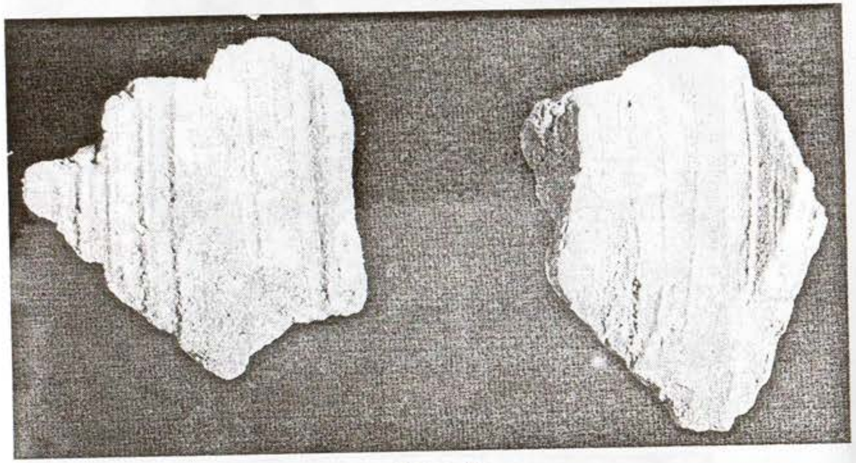

Обр. 8

Обр. 9

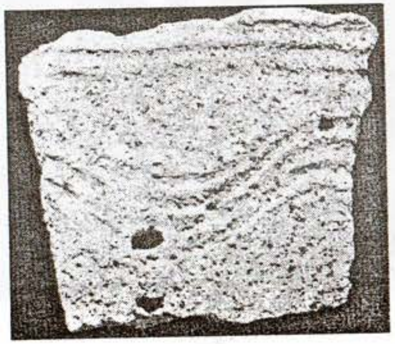

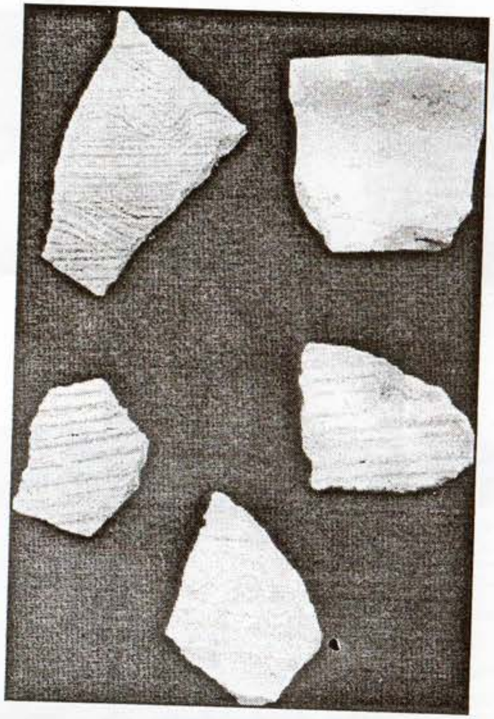

Обр. 10

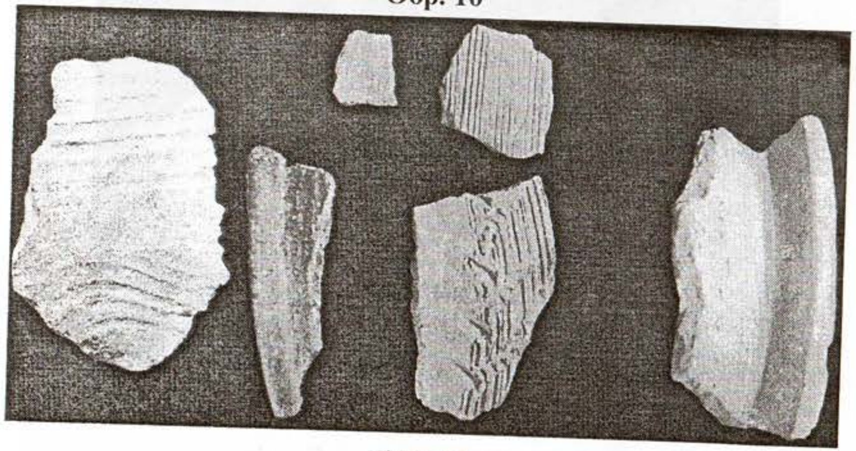

Обр.11

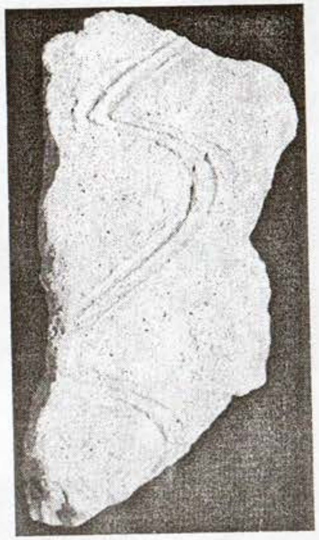

Обр.12

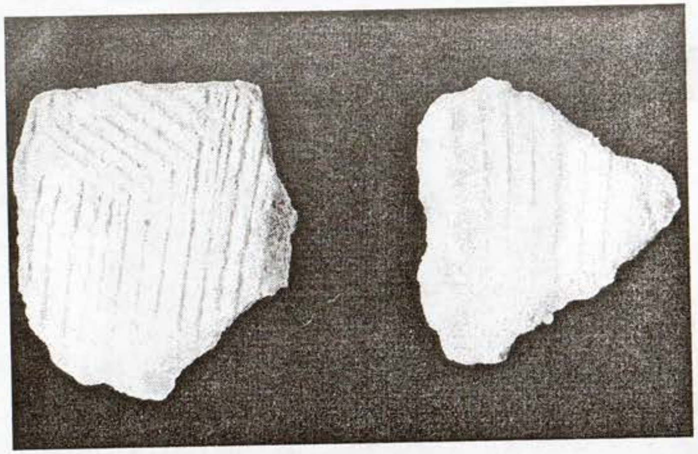

Обр. 13

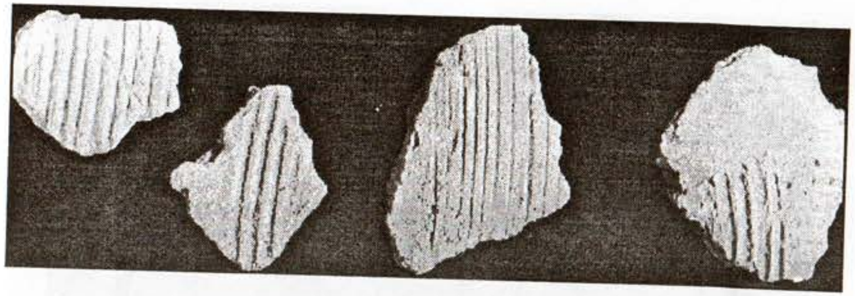

Обр. 14

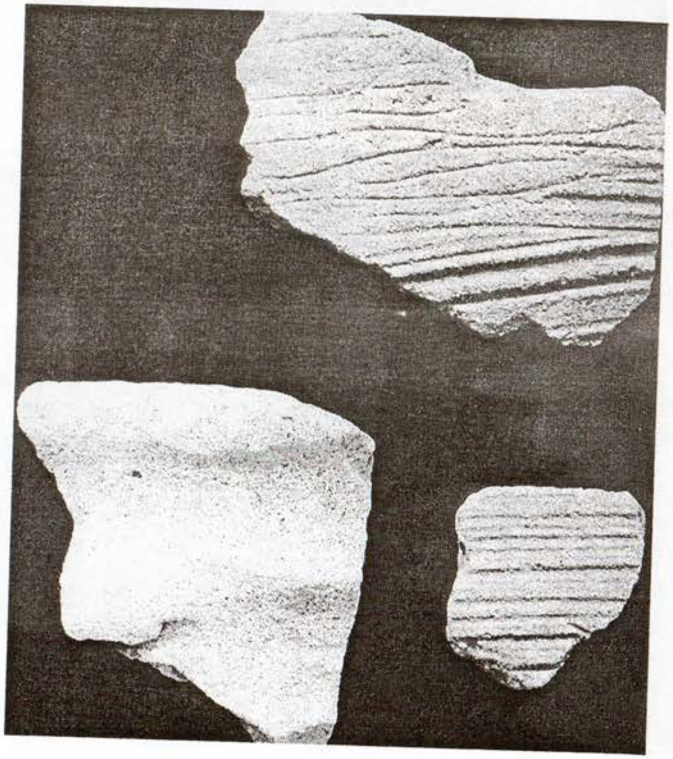

Обр.15

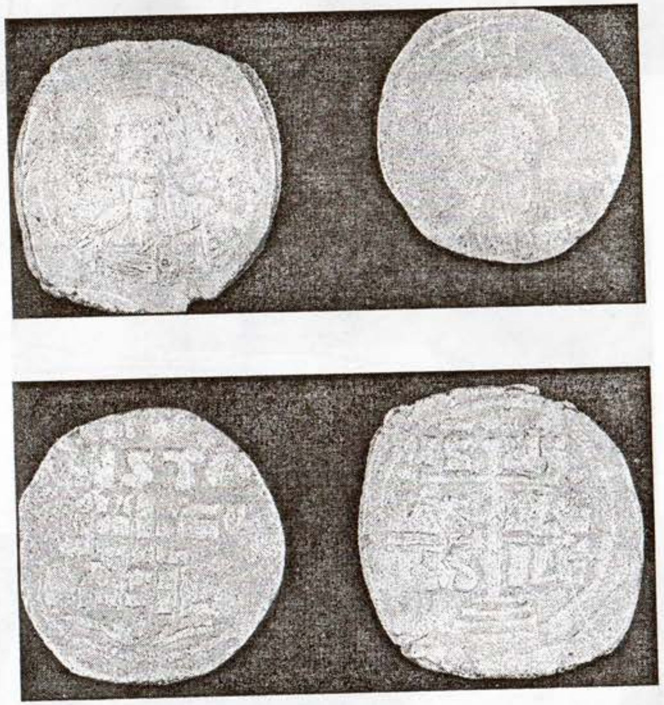

Обр.16-17

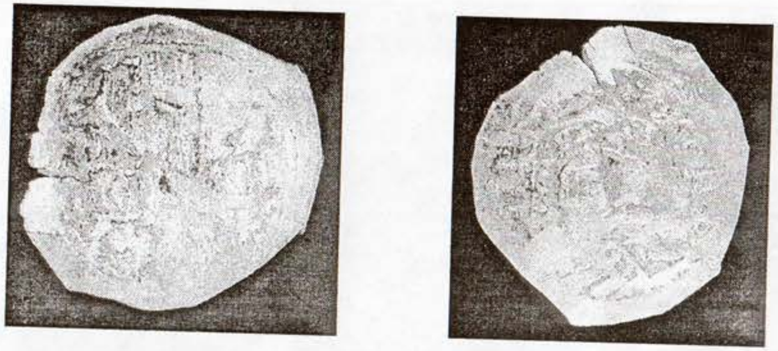

Обр. 18-19

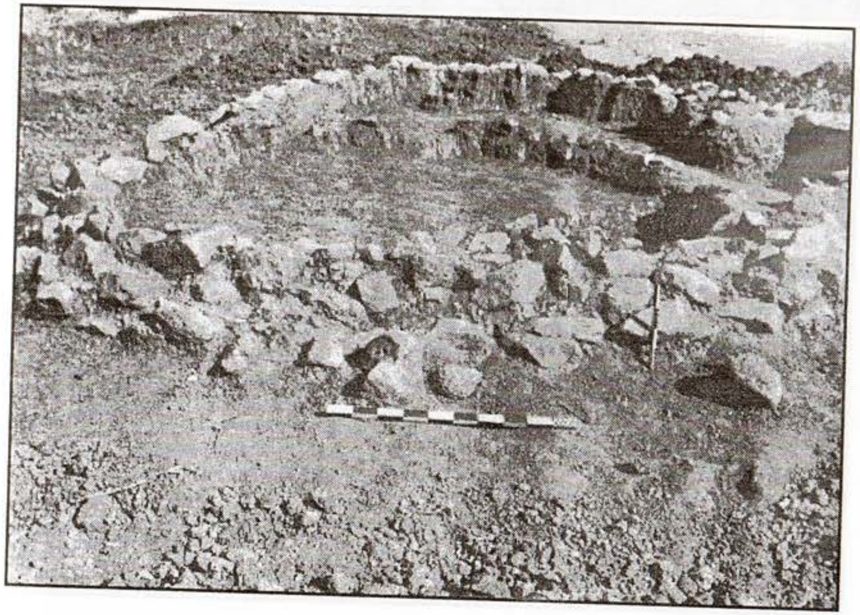

Обр. 20

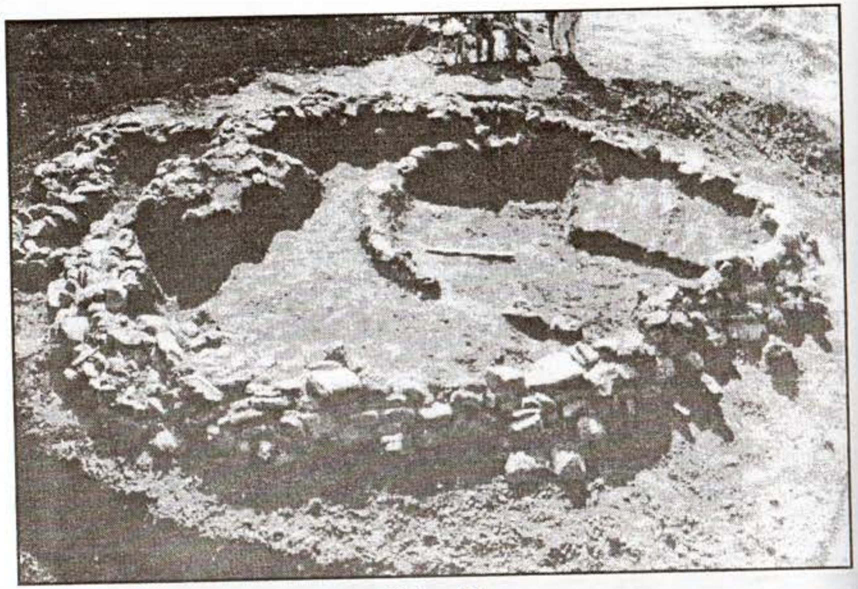

Обр. 21

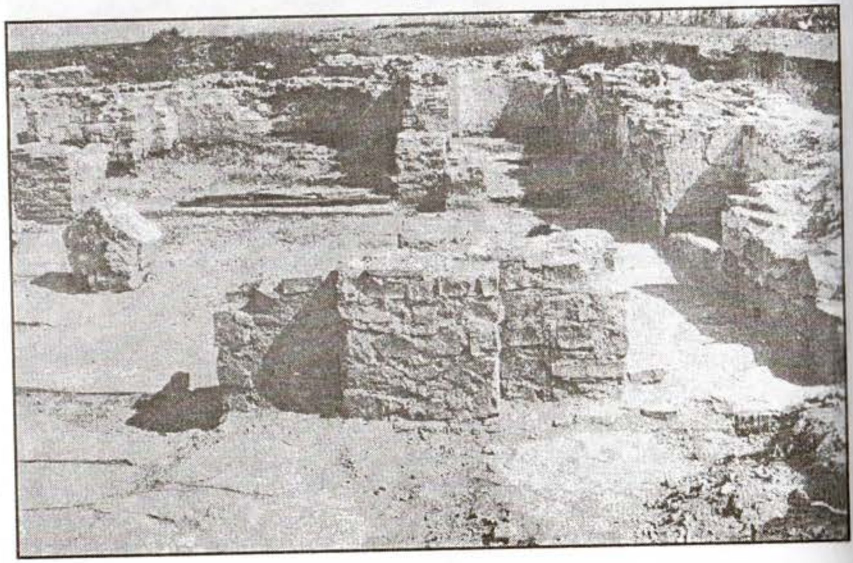

Обр. 22

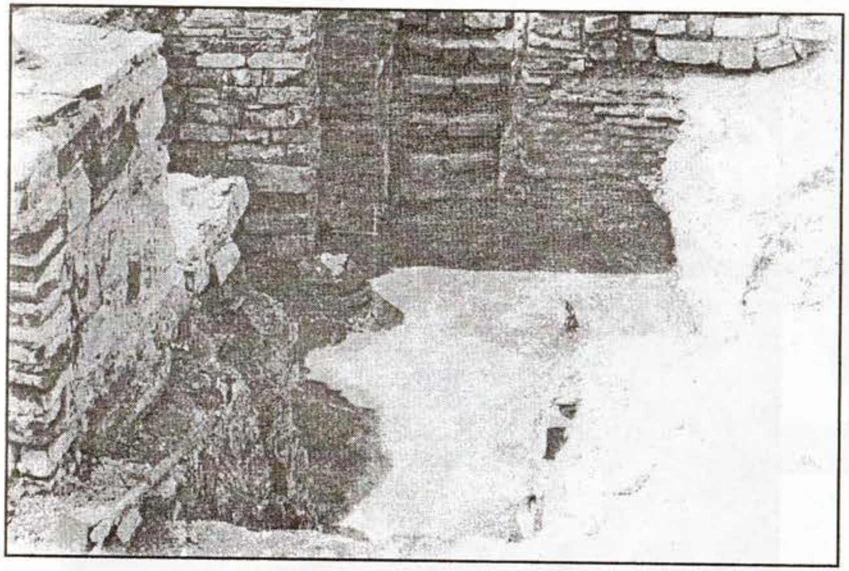

Обр. 23

Обр.24

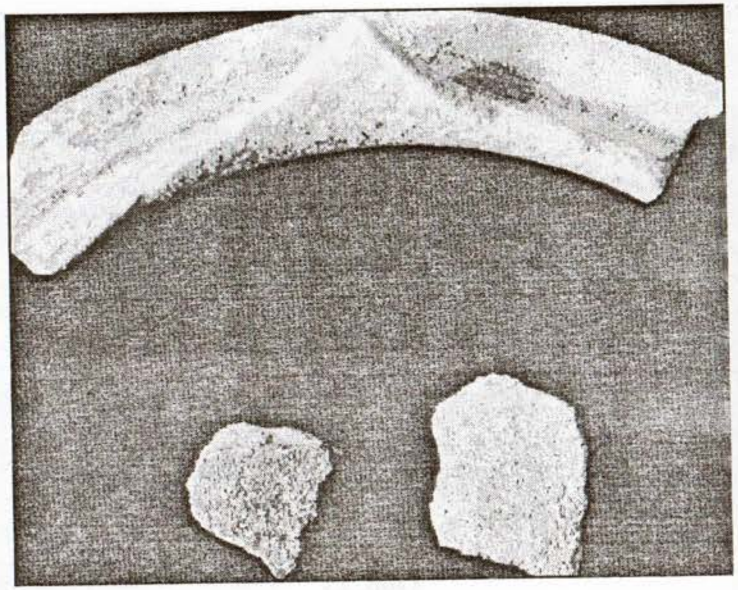

Обр.25

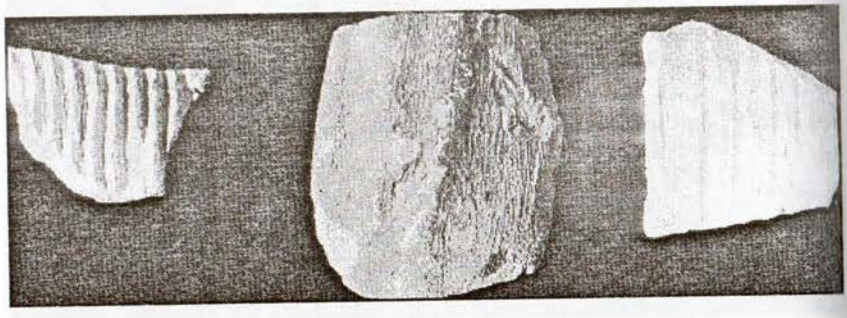

Обр.26

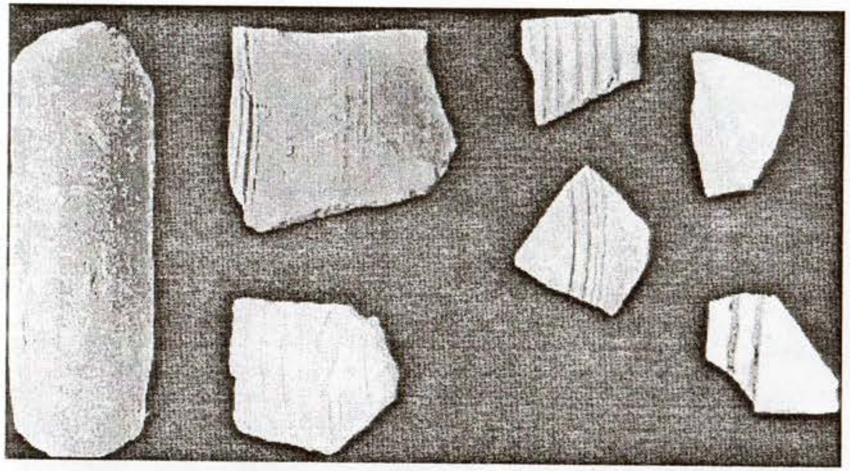

Обр. 27

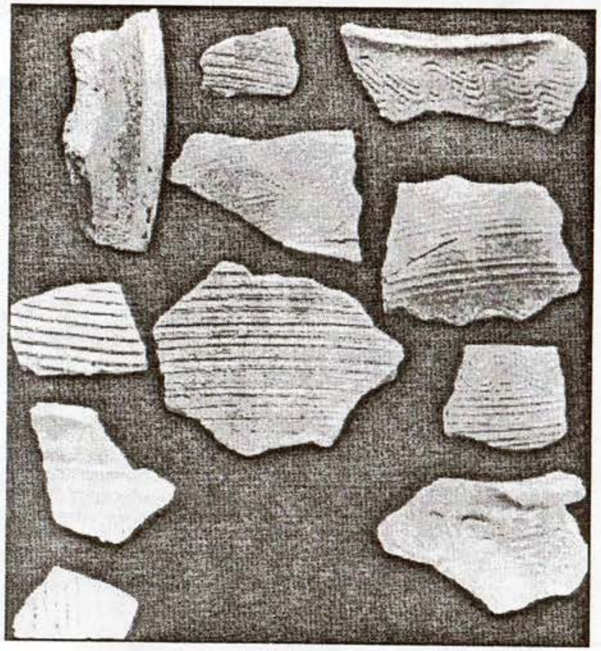

Обр.28

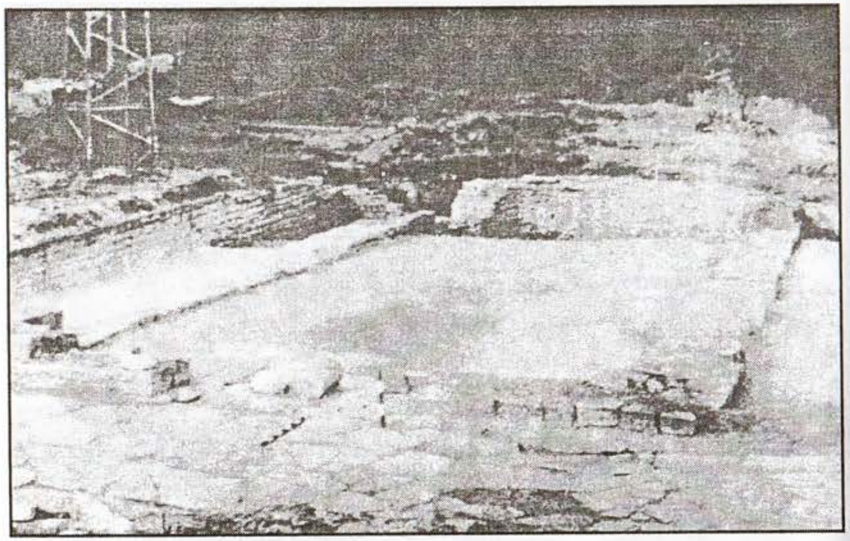

Обр. 29

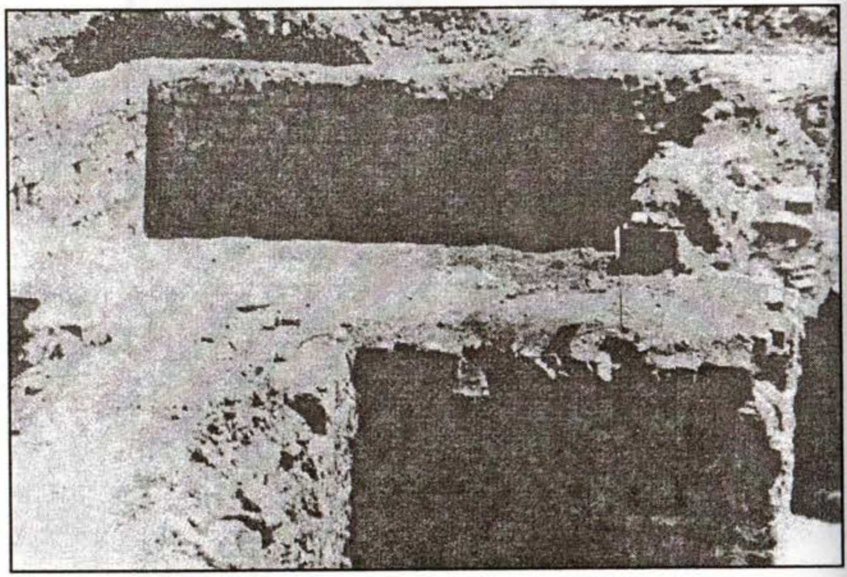

Обр.30

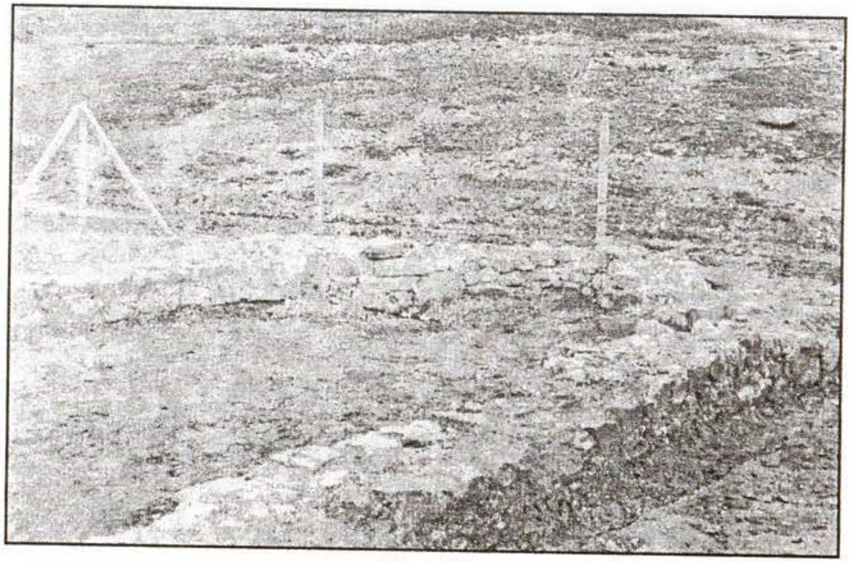

Обр.31

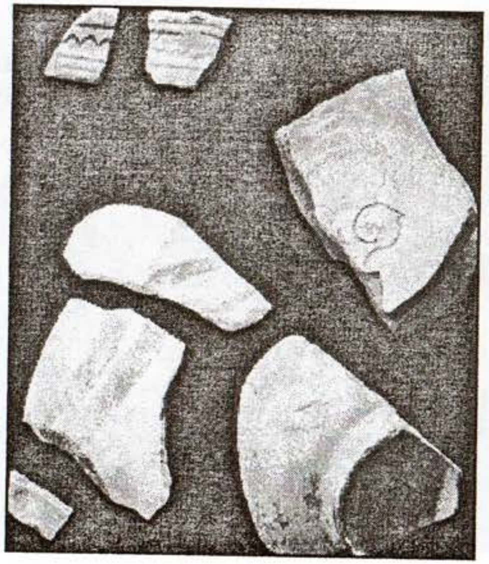

Обр.32

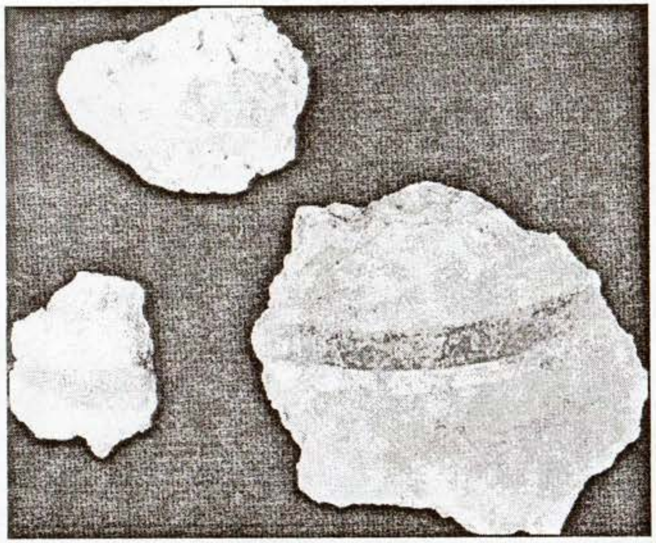

Обр. 33

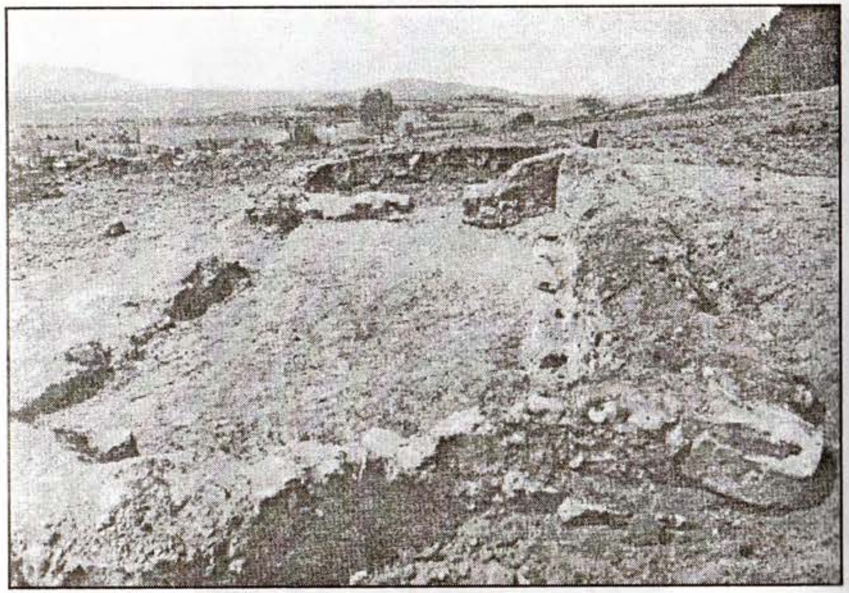

Обр.34

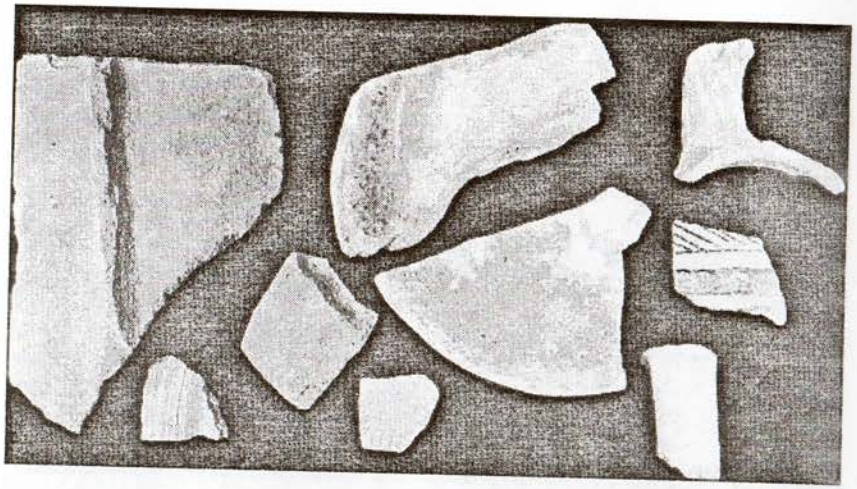

Обр. 35

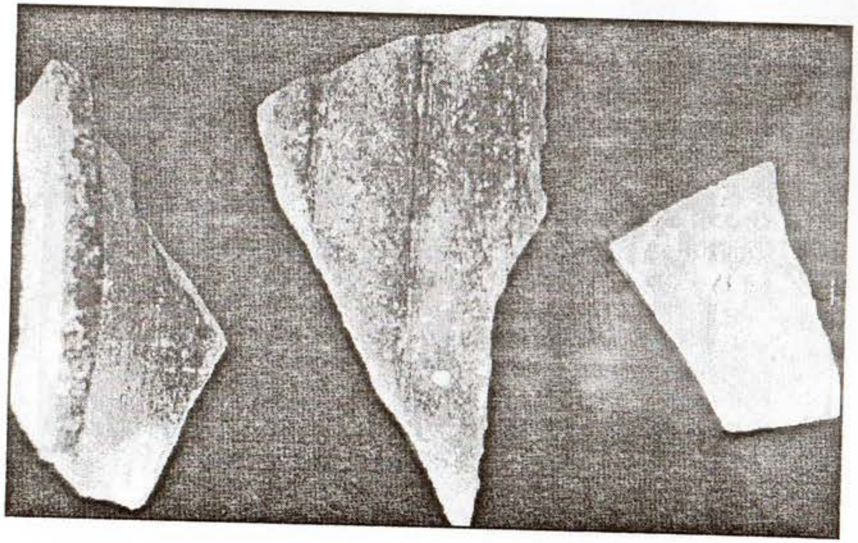

Обр.36

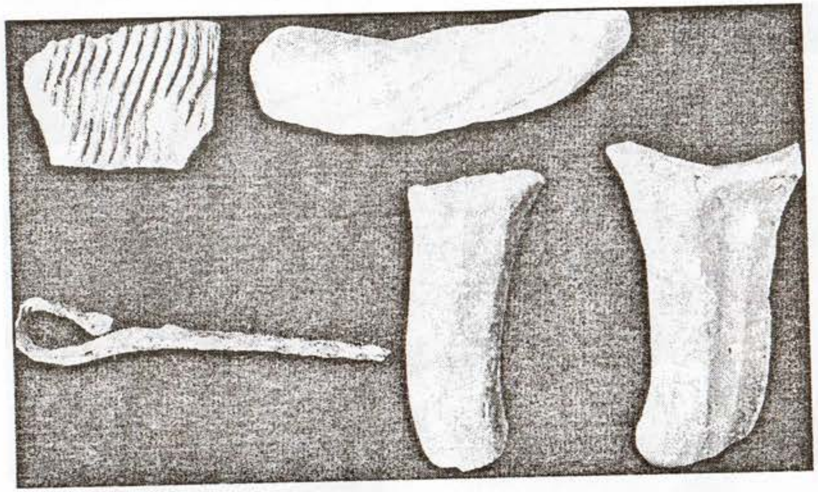

Обр. 37

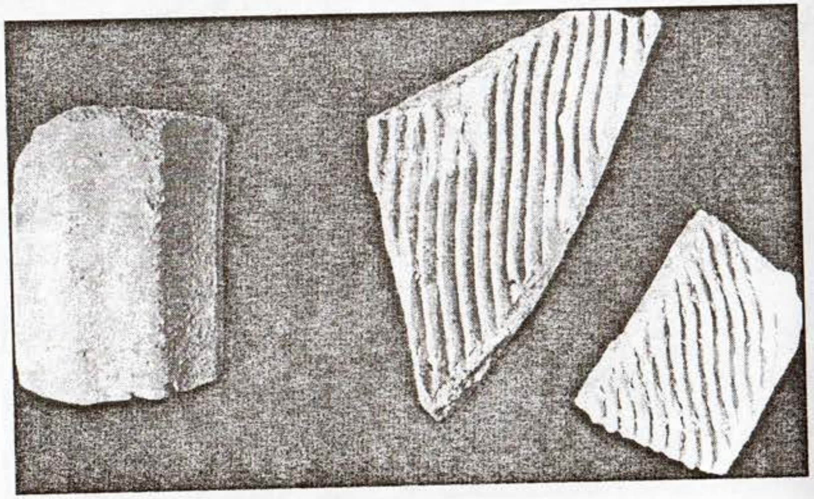

Обр.38

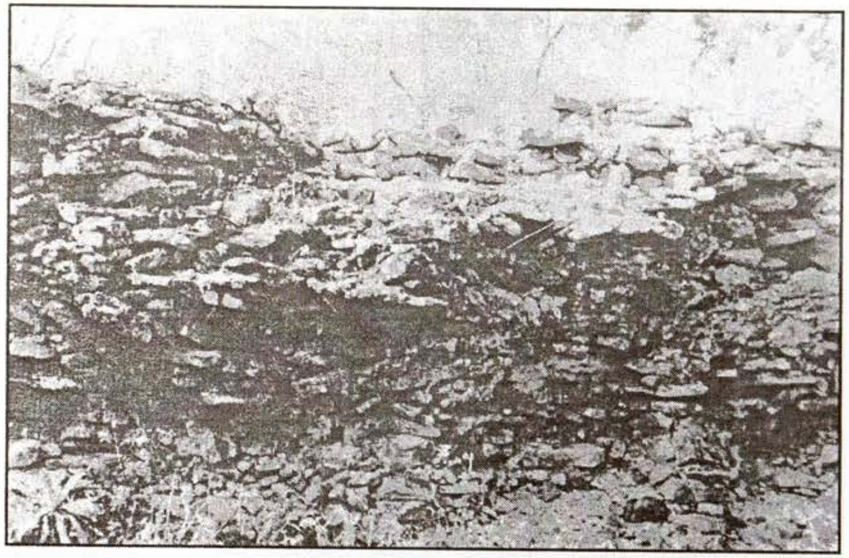

Обр.39

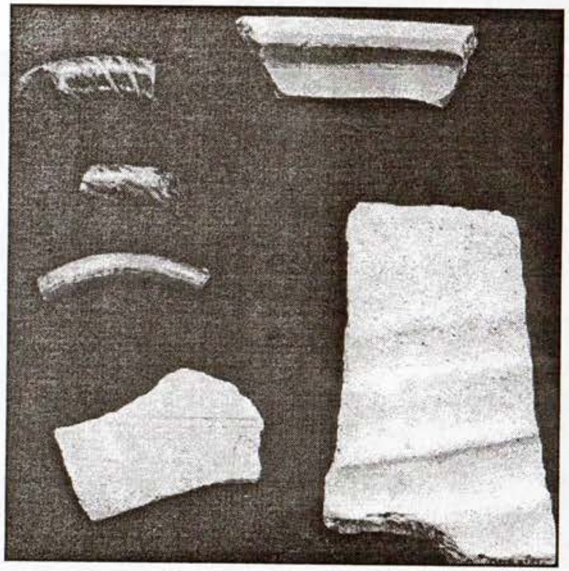

Обр.40

Обр.41

Обр.42

Обр.43

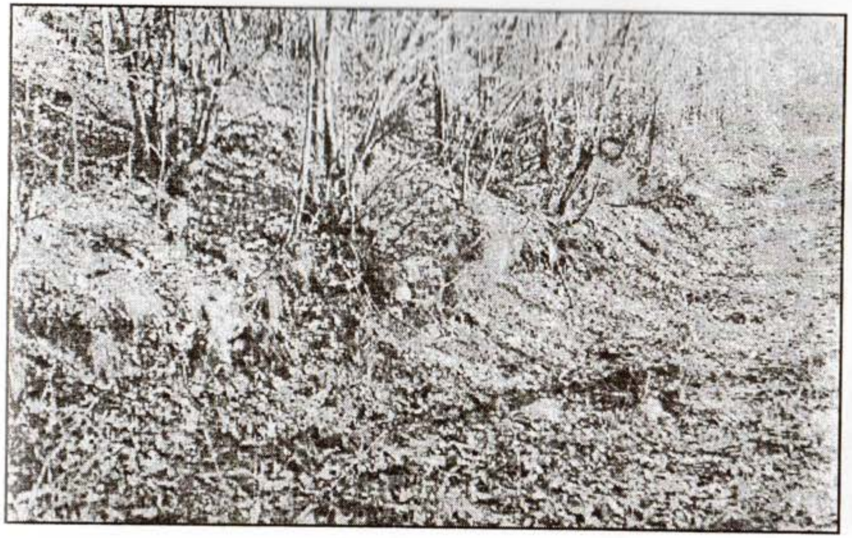

Обр.44

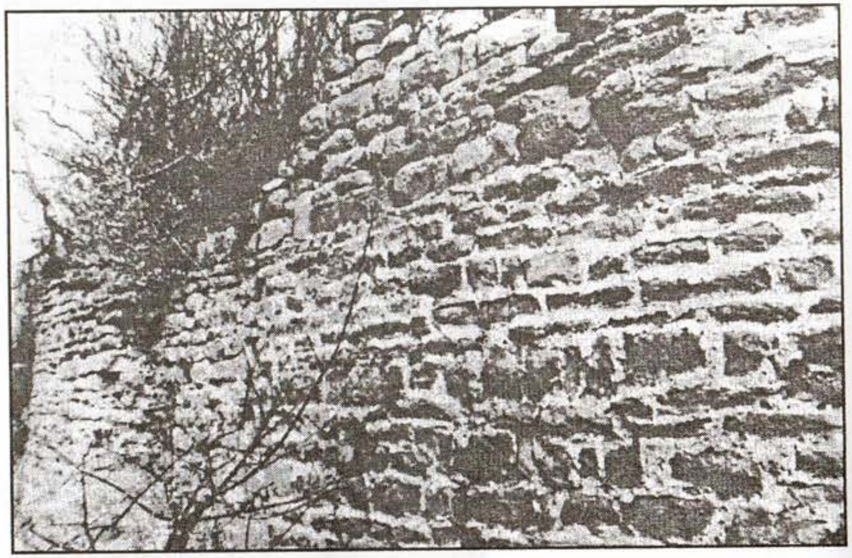

Обр. 45

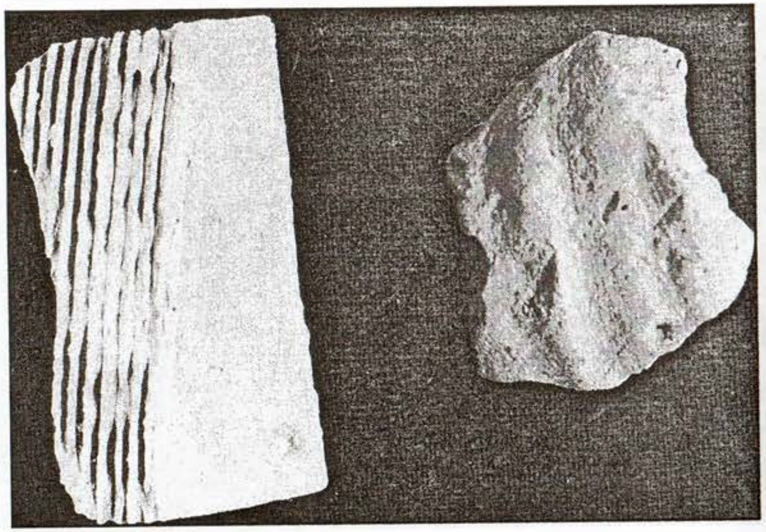

Обр. 46

Обр.47

Обр.48

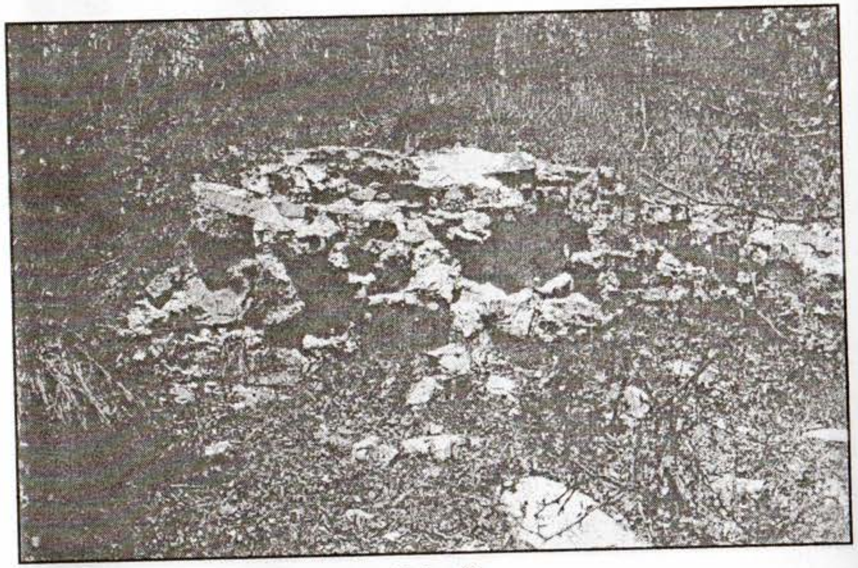

Обр.49

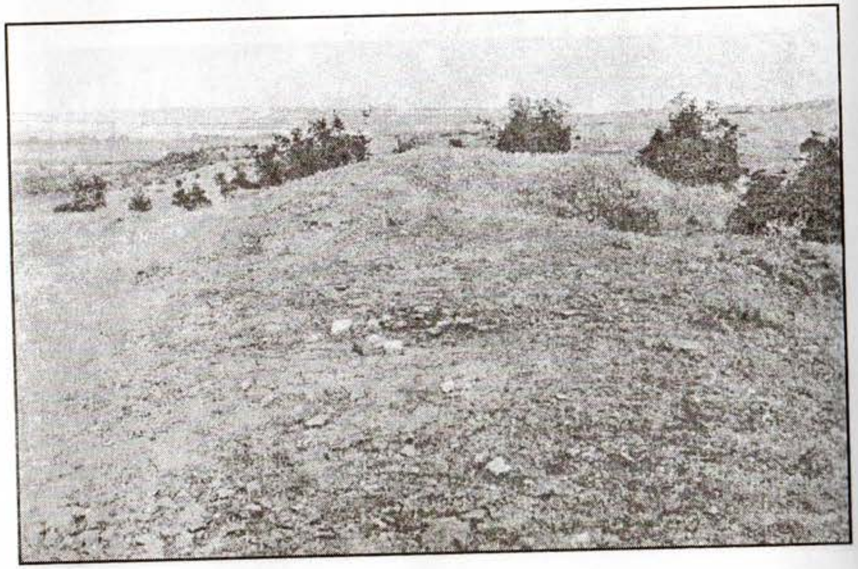

Обр.50

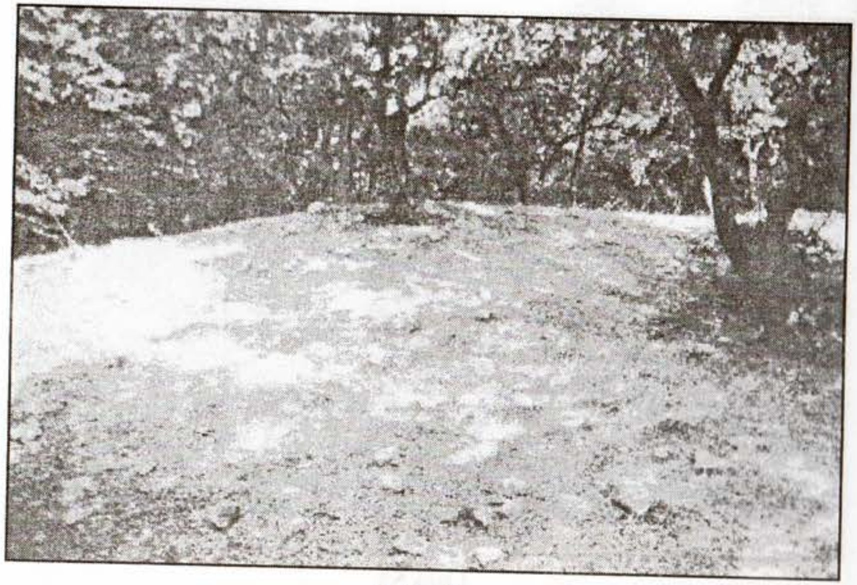

Обр.51

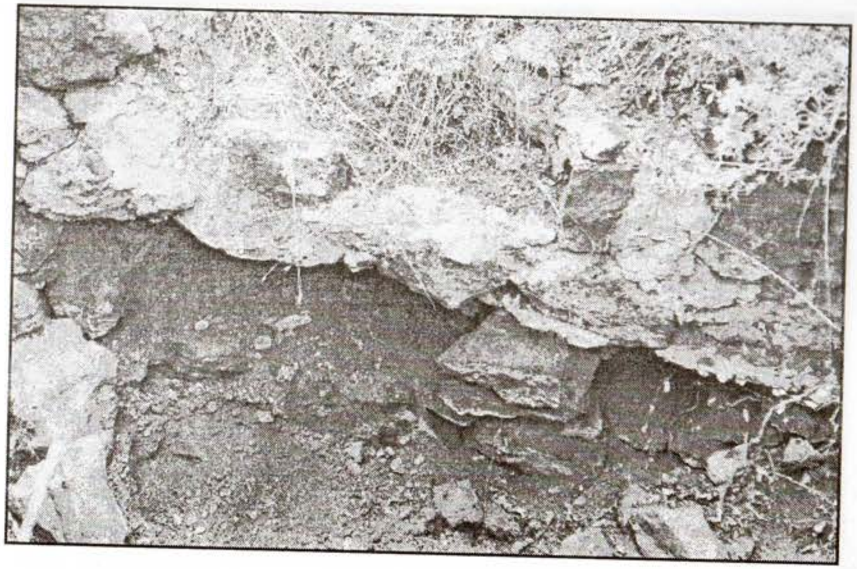

Обр.52

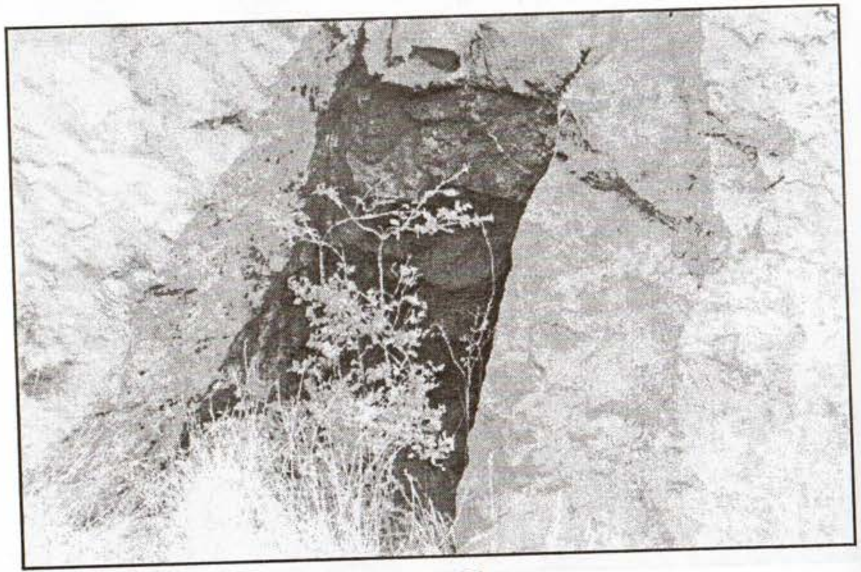

Обр.53

Обр.54

Обр.55

Обр.56

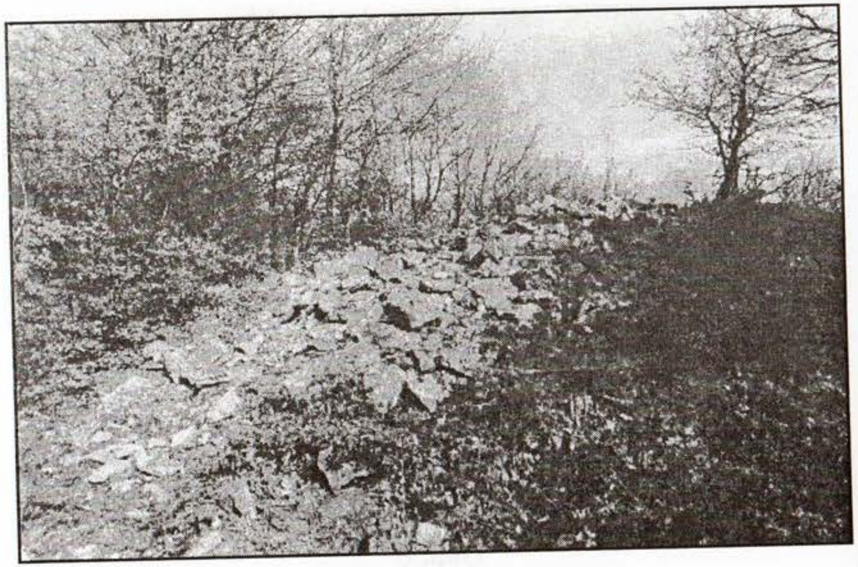

Обр.57

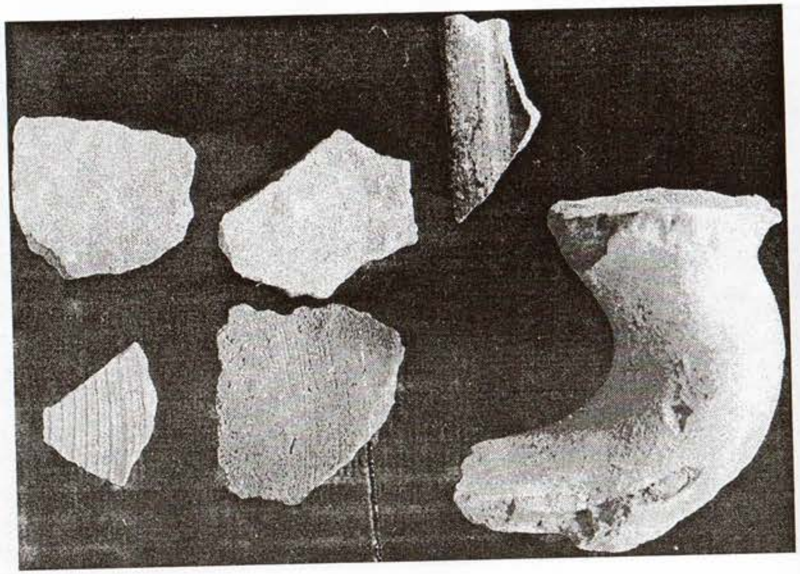

Обр.58

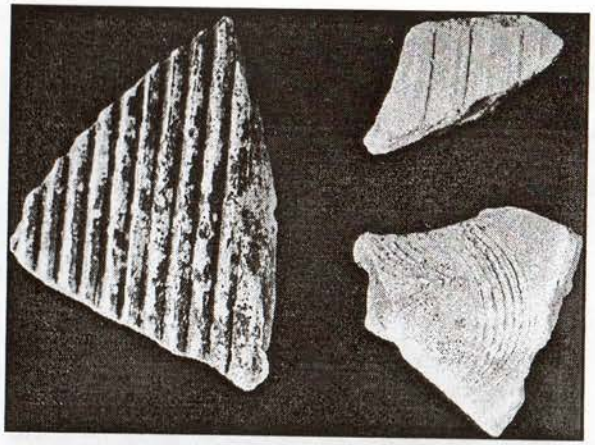

Обр.59

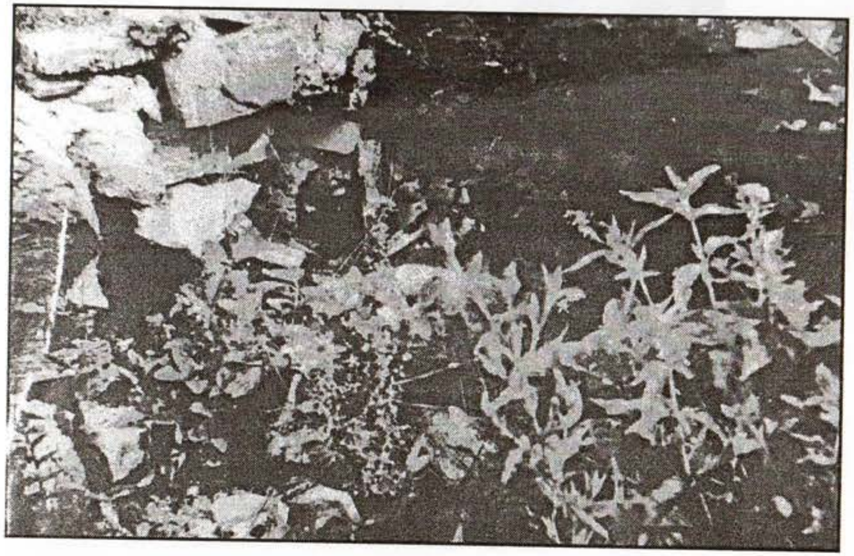

Обр. 60

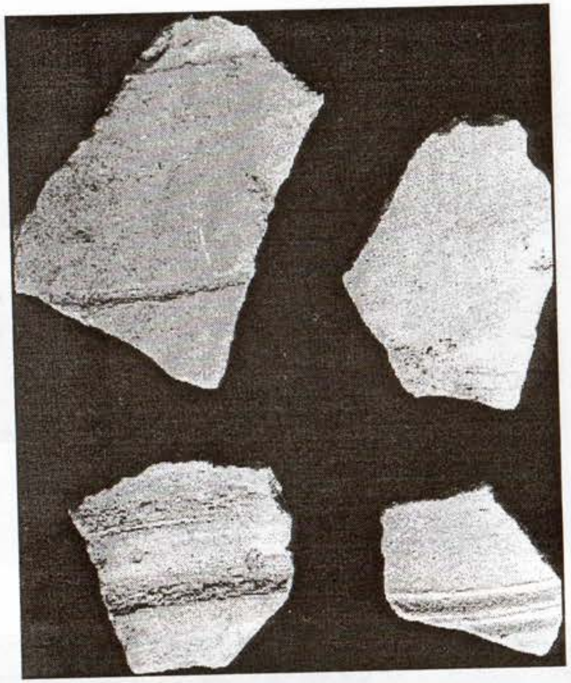

Обр.61

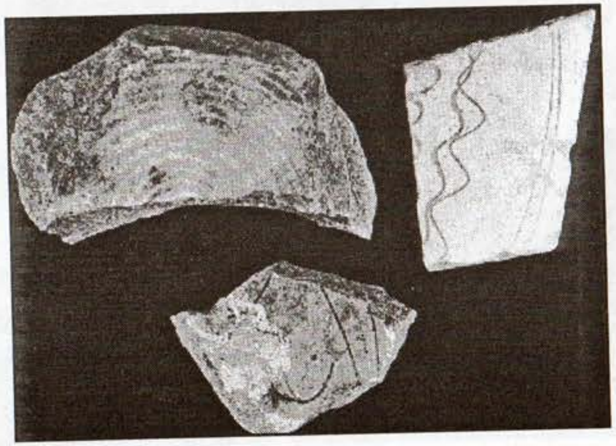

Обр.62

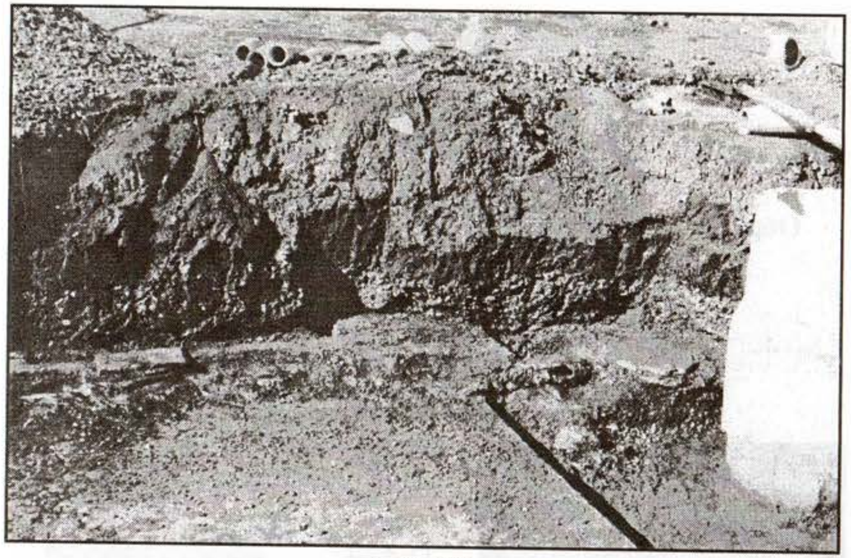

Обр.63

Обр.64

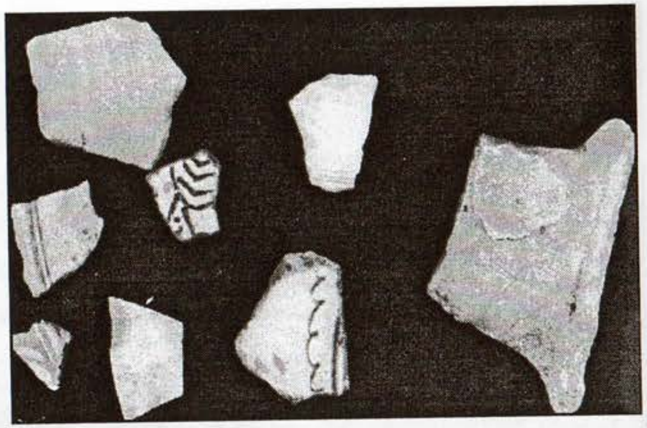

Обр.65

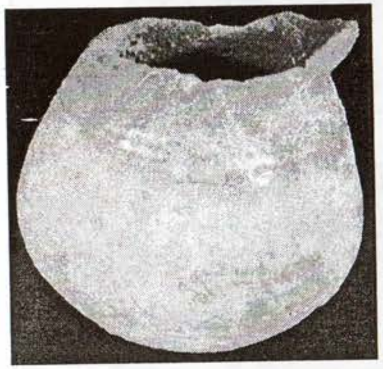

Обр. 66

Обр. 67

ЛЕГЕНДА

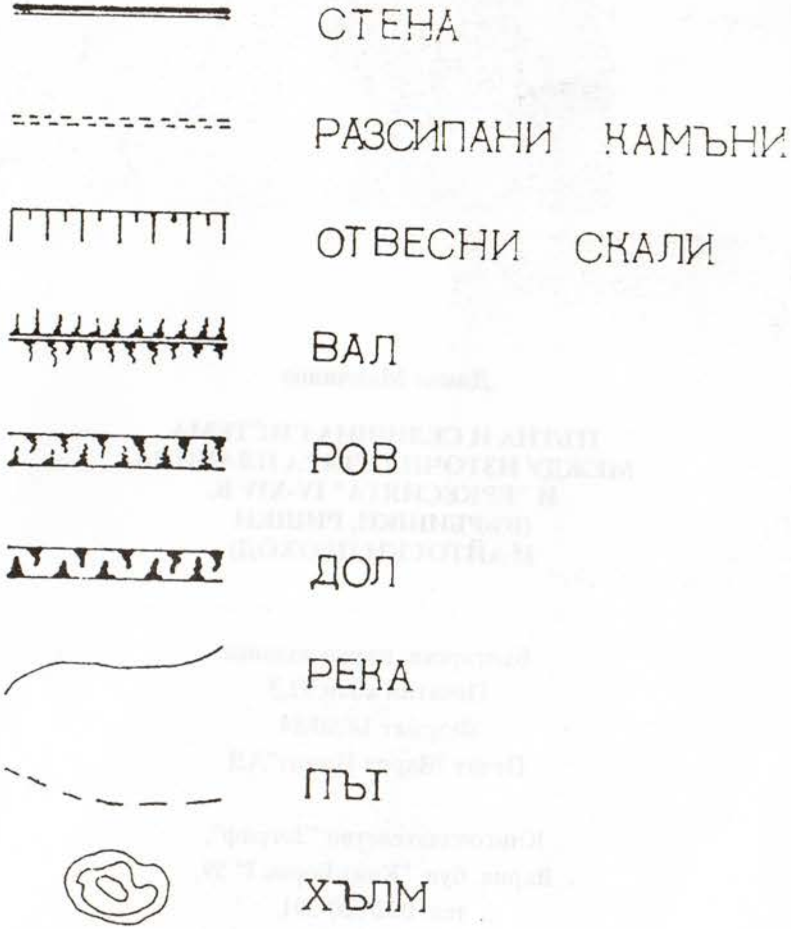
СТЕНА
РАЗСИПАНИ КАМЪНИ
ОТВЕСНИ СКАЛИ
ВАЛ
РОВ
ДОЛ
РЕКА
ПЪТ
ХЪЛМ

Димчо Момчилов

ПЪТНА И СЕЛИЩНА СИСТЕМА
МЕЖДУ ИЗТОЧНА СТАРА ПЛАНИНА
И "ЕРКЕСИЯТА" IV-XIV В.
(ВЪРБИШКИ, РИШКИ
И АЙТОСКИ ПРОХОД)

Българска, първо издание
Печатни коли 22,5
Формат 16\60\84
Печат "Варна Принт"АД

Книгоиздателство "Зограф",
Варна, бул. "Княз Борис I" 59,
тел. 052/600-391

ISBN 954-15-0059-5